

ა. ჩაჩკიანი

სვანეთი

(XIX საუკუნის მეორე ნახევარი და XX საუკუნის
დასაწყისი)

„მეცნიერება“

თბილისი

1967

ნაშრომი ეხება გვიანდელდღიური ხანის ბატონ-
უშობის ინსტიტუტებს სვანეთში, იქ გატარებულ სა-
გლეხო რეფორმას და მის თავისებურებას; დახასია-
თებულია ე. წ. „სვანური თემი“, მიწის მფლობელო-
ბის ფორმები და აგრარულ ურთიერთობათა ევოლუ-
ცია, სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის სხვა-
დასხვა დარგების მნიშვნელობა და გარე სამუშაოზე
გასვლის როლი სვანთა ცხოვრებაში. აგრეთვე სვა-
ნეთის 1875—1876 წლების აჯანყების მსვლელობა
და მისი შედეგები.

შესავალი

მიმდინარე ეტაპზე ქართველი საბჭოთა მეცნიერები მთელი დატვირთვით მუშაობენ საქართველოს ისტორიის მრავალტომეულზე. რადგანაც მრავალტომეული უნდა ეყარდნობოდეს და ასახავდეს ისტორიოგრაფიის განვითარების თანამედროვე დონეს, ამ მუშაობის წარმატება მნიშვნელოვანწილად დამოკიდებულია კონკრეტულ საკითხთა მონოგრაფიულად დამუშავებაზე.

საქართველოს ახალი ისტორიის სრულყოფილად გაშუქება შეუძლებელია ჩვენი ქვეყნის ცალკეულ კუთხეთა სპეციფიკური პირობების წინასწარი შესწავლის გარეშე. დღემდე ეს სამუშაო არათანაბარი ინტენსივობით მიმდინარეობს. კერძოდ, თითქმის შეუსწავლელია ახალი პერიოდის სვანეთის ისტორია.

რევოლუციამდელი ოფიციალური ისტორიოგრაფია სვანეთს ძირითადად სწავლობდა ცარიზმის პოლიტიკის ამოცანების შესაბამისად. ყოველნაირად ცდილობდა სვანეთის ჩამორჩენილ კუთხედ წარმოდგენას და აზვიადებდა ცარიზმის ე. წ. „საგანმანათლებლო“ მისიას ამ „ბნელ ქვეყანაში“; საქართველოს ამ დასახლებული კუთხის განვითარების ობიექტური პროცესის, მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებების შესასწავლად კი თავს არავინ იწყებდა.

საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ დაძლია ცარიზმის ოფიციალური ისტორიოგრაფიის ცალმხრივობა და ჩამორჩენილობა, მაგრამ მაინც დღემდე არადამაკმაყოფილებლადაა შესწავლილი ბატონყმობის ინსტიტუტები სვანეთში, აქ გატარებული საგლეხო რეფორმის თავისებურება, ე. წ. „სვანური თემის“ ხასიათი, მიწის მფლობელობის ფორმათა და აგრარულ ურთიერთობათა ევოლუცია, სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგების თანაფარდობა და მნიშვნელობა სვანეთის ეკონომიკაში, გარე სამუშაოზე გასვლის როლი სვანთა ცხოვრე-

ბაში და სხე. საგანგებო ინტერესს იმსახურებს, აგრეთვე კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების ეპოქაში სევანეთის სოფლის ცხოვრებაში მიმდინარე ძვრებიც.

ნაშრომი ქრონოლოგიურად მოიცავს პერიოდს გასული საუკუნის რეფორმათა წინა წლებიდან 1914 წლამდე (პერიოდი—1914 წლიდან სევანეთში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებამდე — გაშუქებული იქნება წინამდებარე ნაშრომის მეორე ნაწილში, რომლის მოსამზადებლად მუშაობა ჯერ კიდევ არაა დამთავრებული).

აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ საკითხი — „სევანეთი 1905—1907 წლების რევოლუციის პერიოდში“—ამჟამად ჩვენ არ მოვაქციეთ კვლევის სფეროში, იმ იმედით, რომ მომავალში საშუალება მოგვეცემა დასახელებული საკითხის საფუძვლიანი კვლევისა, მას ამჟამად მხოლოდ გაკვრით შევხებით.

ჩვენს მიზანს ამჟამად შეადგენდა, შესაძლებლობის ფარგლებში, მეტად სიღრმით და სისრულით შეგვესწავლა ახალი დროის სევანეთის ცხოვრება და ამით შეგვეტანა ჩვენი თუნდაც მცირედი წვლილი არა მარტო ამ კუთხის, არამედ საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში.

ამ უკანასკნელ ხანს ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში საგანგებოდ აღინიშნა სევანეთის, როგორც საქართველოს ერთ-ერთი კოლორიტული კუთხის, ისტორიის ყოველმხრივი შესწავლის აუცილებლობა. გამოჩენილი მეცნიერი აკად. ნ. ბერძენიშვილი ამასთან დაკავშირებით 1964 წელს წერდა: „მეცნიერთა... მუშაობის შედეგად დღეისათვის დიდი მეცნიერული მასალა არის მოპოვებული და ხელშესახებად არის შე მ ზ ა დ ე ბ უ ლ ი საფუძვლები იმისათვის, რათა ჩვენი დროის შესაფერისი სისრულითა და სიღრმით წარმოვაჩინოთ სევანი ტომის მნიშვნელობა ქართველ ტომთა ძმურ ოჯახში. სევანთა მონაწილეობა საქართველოს ისტორიის შემოქმედებაში, სევანთა როლი საქართველოს პოლიტიკისა და კულტურულ მშენებლობაში“¹.

„დღეს, — წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — საჭიროა მეთოდოლოგიურად სწორი, დიდი კრიტიკული მუშაობის შესრულება, პირველ წყაროთა, ძეგლის თუ ნაგვიანების, მონაცემებისა და მეც-

---

¹ ნ. ა. ბერძენიშვილი, სევანეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი (იხ. გაზ. „მეპროლი“, საქ. კპ ზუგდიდის რაიონული კომიტეტისა და ზუგდიდის მმ/დვპ. საბჭოს ორგანო, № 155, 1964 წლის 29 დეკემბერი).

ნიერთა მონაპოვრების ყოველმხრივი კრიტიკის ცეცხლში გატარება და აგრე გამობრძნედილი მასალის ურთიერთისადმი შეწყობა-შეთანხმება.

თუ ეს არაა, მეტისმეტად დიდი და თვალსაჩინოა ის შეუთანხმებლობა, რომელიც საფუძვლიანი ეჭვის ქვეშ აყენებს ჩვენი ცოდნის სისწორეს სვანეთის ცხოვრების რიგი არსებითი მხარის შესახებ.

ერთი მხრით სვანეთის სამეურნეო და სულიერი კულტურის ნაშთები, როგორიცაა: მსოფლიოში ხმაგანთქმული „მითი“ სვანეთის („კოლხეთის“) სიმდიდრის შესახებ, მის სამეურნეო-მეტალურგიულ მიღწევათა შესახებ და ამის დამადასტურებელი არქეოლოგიური მონაპოვრები, მაღალი ხელოვნებით შემუშავებული სასოფლო-სამეურნეო წესები..., ხით-ხურობის განსაცვიფრებელი ნიმუშები, ქვით-ხურობის საერო და საკულტო ნაგებობათა მაღალგანვითარებულობა, სამეურნეო და საომარი იარაღის მკედლობა და სამკაულთა ოქრომკედლობა, უაღრესად განვითარებული ფერწერა, ხოლო მეორე მხრივ ჩვენი ვითომცდა ცნობა-ცოდნანი სვანთა სამეურნეო კარჩაქეტილობისა და კულტურული ჩამორჩენილობის შესახებ, სვანეთის „პირველყოფილობის“ შესახებ.

„დამეთანხმებით, — დაასკენის აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — საკითხის აგრე დატოვება საბჭოური ისტორიული მეცნიერებისათვის შეუწყნარებელია და მისი შესაფერისი გამართვა ქართული მეცნიერული ისტორიოგრაფიის ღირსების საქმეა“².

არსებითად შეუსწავლელია სვანეთის ახლო წარსულიც, კერძოდ, XIX საუკუნის რეფორმების მომდევნო და XX საუკუნის რევოლუციამდელი ხანის სვანეთის ისტორია. ჩვენი ნაშრომი, როგორც უკვე ვთქვით, მიზნად ისახავს შეძლებისდაგვარად ამ ხარვეზის შევსებას, ისეთი საკითხების შესწავლას, როგორიცაა: საკვლევი ხანის სვანეთის პოლიტიკური ცხოვრება, აგრარული ურთიერთობა რეფორმის წინ, საგლეხო რეფორმის გატარება, აგრარულ ურთიერთობათა ევოლუცია რეფორმის მომდევნო ხანაში, გლეხური მეურნეობა, სასოფლო მმართველობა და ადმინისტრაცია, სწავლავანათლების მდგომარეობა, საზოგადოებრივი მოძრაობა და რევოლუციური გამოსვლები სვანეთში, ანუ, სხვანაირად, ჩვენი მიზანია გასული საუკუნის 60-იანი წლებიდან 1914 წლამდე მომხდარი კარდინალური ცვლილებების დადგენა-დასურათება სვანეთის ცხოვრებაში.

² ნ. ბერძენიშვილი, იქვე.

მართალია, მოცემული პრობლემის ზოგიერთ საკითხს შეეხნენ რევოლუციამდელი ავტორები (მთავრობის მოხელეები, მოგზაურები, მეცნიერების სხვადასხვა დარგის წარმომადგენლები), ასევე საბჭოთა მკვლევრები, რომლებმაც მეტ-ნაკლები სიღრმითა და სიზუსტით გააშუქეს ეს საკითხები, მაგრამ მოცემული ხანის სვანეთის ცხოვრების რამდენადმე სრული სურათის შემუშავება დღემდე თითქმის არავის უცდია.

დასახული ამოცანის გადასაწყვეტად ჩვენ შევისწავლეთ პრობლემის რევოლუციამდელი და საბჭოური ისტორიოგრაფია.

თავისი მოცულობით გამოირჩევა საკვლევი თემის რევოლუციამდელი ისტორიოგრაფია. სვანეთის შორეულ თუ ახლო წარსულს, აგრეთვე მაშინდელ ვითარებას შეეხნენ ცარიზმის მოხელენი, მკვლევრები, მოგზაურები, რომელთაც მოიარეს სვანეთი. ასეთები იყვნენ: ნ. დუბროვინი, კ. ბოროზდინი, ი. ბარტოლომი, ა. სტოიანოვი, ი. კანევსკი, მ. კოვალევსკი, ვ. ივანენკო, ე. კალვეიტი, დ. დობროვოლსკი, ვ. ტეპკოვი, პ. უსლარი, ა. ლავრენტიევი, ლ. ლავროვი, ი. აკინფიევი, ა. შელკოვნიკოვი და სხვ. მათი უმრავლესობა, როგორც ნაშრომში დავინახავთ, სვანეთის წარსულის თუ აწმყო-მომავლის შეფასებისას, უმთავრესად ცარიზმის კოლონიზატორული მიზნებით ხელმძღვანელობდა, ცალმხრივად, ყალბად ასახავდა ვითარებას და ცდილობდა, რამდენადაც შეიძლებოდა, დამაჯერებელი ხასიათი მიეცა თავისი უსაფუძვლო და ტენდენციური მსჯელობისათვის სვანთა „უკიდურესი ჩამორჩენილობის“ შესახებ შემთხვევითი როდია, რომ ზოგიერთი ავტორი სვანეთის სოციალურ-ეკონომიური ვითარების მიმოხილვისას ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ ის „ველური მხარეა“³.

ასეთ შეხედულებას საფუძველი ჩაეყარა იმ დროს, როდესაც სვანეთი ის-ის იყო უნდა შესულიყო რუსეთის მფლობელობაში. ცარიზმის მოხელეების მიერ XIX ს. 30-იანი წლების დასაწყისში ციოჟ დადგენილიანის სახელით შედგენილ „თხოვნის პუნქტებში“, სადაც ციოჟი სთხოვს იმპერატორ ნიკოლოზ პირველს „მიიღოს იგი

³ იხილეთ: Соболя, Верхняя Сванетия, М.—Л., 1933, стр. 14.

ქვეშევრდომობაში, სვანები ნახევრადველურ ხალხადაა წარმოდგენილი. კერძოდ, ლოკუმენტში აღნიშნულია, რომ მთავარს უნდა დარჩეს მცირე დანაშაულისათვის მის ქვეშევრდომთა დასჯის უფლება, მანამ სვანები გამოვიდოდნენ ნახევრად ველური მდგომარეობიდან: „Пока подвластные мне сванеты выйдут из полудикого состояния и ознакомятся с законами и обычаями Российской империи“⁴.

ცარიზმის მოხელეთა ოფიციალურ მიმოწერაში სვანეთი, როგორც წესი, დახასიათებულია, როგორც „Совершенно дикая страна“⁵. სვანეთის მიმართ ამ ოფიციალურ თვალსაზრისს „ასაბუთებს“ ი. აკინფიევი, რომელიც 1893 წელს თბილისში გამოცემულ წიგნში ცდილობდა რაც შეიძლებოდა შავ ფერებში წარმოდგინა სვანები, მათი ყოფა-ცხოვრება. აი სვანთა ავტორისეული დახასიათება: „Все сванеты мелки, невзрачны и некрасивы. Также можно сказать и о женщинах: ни физиономии, ни живости, ни дородства. Выражение лица безучастное, тупое...“ ამგვარი „დახასიათების“ შემდეგ ი. აკინფიევი „აშუქებს“ სვანთა „სულიერი განვითარების“ თავისებურებას. აი ამ თავისებურების ავტორისეული „დახასიათება“: „Собразительность сванетов очевидно невелика“. შემდეგ „Кажется, — гვაუწყებს ავტორი, — нет на Кавказе народа, который был бы менее их религиозен... по существу же христианства, да еще православного, у них очень мало“. აი ავტორის მიერ მოტანილი „საბუთებიც“ — „начать с того, что они не крестятся и не имеют в своих домах никаких икон“⁶.

ყოველივე ამის გამო, საქართველოს ცხოვრებისა და ქართული ქრისტიანობის არსში ჩაუხედავი ავტორის თვალსაზრისით, „სვანები ინდეფერენტულნი არიან რელიგიური ამბებისადმი“⁷. მისივე აზრით, სვანები საზოგადოდ ზარმაცნი და შრომას უნარმოკლებულნი არიან: „ისინი არ მუშაობდნენ არა მარტო კვირას, არამედ შაბათს, პარასკევს და ორშაბათს“⁸, რაც ი. აკინფიევის მტკიცებით

⁴ სსს, ფონდი 1268, ანაწ. 9. საქმე 64, ფურც. 87.

⁵ იქვე, ფურც. 51.

⁶ И. Я. Акинфиев, Поездка в Осетию на Ардоне и в Сванетию. Тиф., 1893, стр. 18.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე, გვ. 23—24.

იმის მაჩვენებელია, რომ სვანეთში „მაჰმადიანურმა და ებრაულმა რელიგიამ ასევე დატოვა თავისი კვალი“⁹. ასეთი „აღმოჩენების“ შემდეგ ავტორი აცხადებს: „У сванетов же танцы просты и не выразительны, как безхарактерна и безсодержательна вся жизнь их“¹⁰. ასეთი, მეტი რომ არა ვთქვათ, უსაფუძვლო განცხადებათა სიმრავლე რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიაში მეტწილად აიხსნება ავტორთა კოლონიზატორული თვალთახედვით. ამ გარემოების ძალით, სტოიანოვი და ტეპცოვი მზად იყვნენ ყველაფერი დაენახათ სვანებში, გარდა ქართველობისა. კოლონიზატორულ-ასიმილატორული მისწრაფებით შეპყრობილი მოხელენი და მკვლევრები სვანთა ყოფა-ცხოვრებაში გატაცებით ეძებდნენ ე. წ. „გვაროვნული წყობილების ნიშნებს“, ცდილობდნენ დამაჯერებელი სახე მიეცათ თავისი მსჯელობისათვის სვანთა უკიდურესი ჩამორჩენილობის შესახებ.

ასეთი ფალსიფიკატორული მონაგონით ხასიათდება, მაგალითად, ვ. ტეპცოვის ნაშრომი „სვანეთი“, სადაც ეკითხულობთ: „Сванеты издревне живут обществами и доселе сохранили много черт родового строя“. მისივე მტკიცებით სვანეთში ყოველი სასოფლო საზოგადოების წევრები განსაკუთრებული ტიპიური ნიშნებით ხასიათდებიან. „Побывавший в Сванетии без труда может отличить, напр. ушкульца от мулахца, лахамульца от местийца и т. д. Ушкулец-брюнет, тонок, строен, ловок и поэт душою: Местиец-настоящий уроженец Ярославской губернии с тою же русою бородою лопатой, вечно бегающими и смеющимися глазками. Мулах чистейший малоросс не только по виду, но и по характеру и образу жизни... лахамульцы еврейского типа... Чубеховцы — частью цыганского, частью монгольского типа. Затем эцерцы сохранили черты грузинского типа“ (В. Я. Тепцов, Сванетия, Тиф., 1888)*.

ასეთი იყო კოლონიზატორ-ასიმილატორთა „თვალსაზრისი“ სვანეთზე. მათ შორის ბევრი სვანებს არ თვლიდა ქართველებად, ხო-

⁹ იქვე, გვ. 24, ასევე ეალბ მოსაზრებას გამოთქვამს ი. ტყეშელაშვილი. რომლის მტკიცებით სვანები კვირაში სამ ღღეს ღღესასწაულობდნენ, სახელობრ, ხუთშაბათს, როგორც მაჰმადიანები, შაბათს, როგორც ებრაელები, ხოლო კვირას, როგორც ქრისტიანები (Сванетия, М., 1905, стр. 3).

¹⁰ И. Я. Акифиев, Поездка... в Сванетию, Тиф., 1893, стр. 26.

ლო სევანურს არაქართველურ ენად მიიჩნევდა. ასეთი მტკიცების საფუძველზე ცარიზმის მოხელეები ცდილობდნენ სევანეთში დაარსებული სკოლებიდან ქართული ენის განდევნას.

კოლონიზატორები სევანეთს განიხილავდნენ როგორც კარჩავეტილ, სამყაროსაგან მოწყვეტილ უკულტურო კუთხეს. ასე, მაგალითად, ა. შელკოვნიკოვი თავის 1913 წელს გამოცემულ ნაშრომში ეხება სევანთა სიღარიბეს და მის გამომწვევ მიზეზებს, რომელთა შორის, მისი განცხადებით, ერთ-ერთია: „ქვეყნის კარჩავეტილობა, უგზოობის გამო მისი მოწყვეტილობა დანარჩენ სამყაროსაგან და აქედან გამომდინარე სევანთა უკულტურობა“¹¹. მაგრამ მთავარი მიზეზი ყოფილა არა ეს, არამედ „неспособность населения к интенсивному труду“¹². ავტორი ცდილობს შთააგონოს მკითხველს, რომ ზარმაცი სევანები კვირაში ოთხ დღეს არ მუშაობენ. ამას გარდა საოჯახო, ასევე საეკლესიო დღესასწაულის დროსაც უქმად არიან; შემდეგ იგი დასძენს: „Не знаю можно ли назвать бедным тот народ, который празднует четыре дня в неделю, не умирает с голоду и есть ли аналогичное явление в другой точке земного шара“¹³.

ავტორთა ასეთი ტენდენციურობა მით უფრო გვეცემა თვალში თუ გავითვალისწინებთ დიდი ქართველი მეცნიერის და გეოგრაფის ვახუშტის სიტყვებს სევანების გარეგნობასა და შრომისმოყვარეობაზე: „კაცნი ღიდ-ტანოვანი, ახოვანნი, ღიდ მძლედ მუშაენი“¹⁴.

ა. შელკოვნიკოვი შემდეგ ჩივის, რომ აქაო და სევანეთში გლეხობას მეტისმეტად მცირე გადასახადები (კომლზე 1 მანეთი და 10 კაპიკი წელიწადში) აქვს შეწერილი, აქაური მცხოვრებნი არ არიან დაბეგრილნი არავითარი ნატურალური გადასახადით. იგი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ სევანები, კავკასიის ბევრი სხვა კუთხეების მოსახლეობისაგან განსხვავებით, სადაც ხალხი შედარებით მნიშვნელოვან გადასახადს უხდის ხაზინას, „სამოთხეში“ ცხოვრობენ. ცა-

¹¹ А. Б. Шелковников, Поездка в Сванетию летом, 1911. (об „Известия Кавказского музея“, т. VII, Тиф., 1913. стр. 80).

¹² იქვე.

¹³ А. Б. Шелковников, там же.

¹⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოისა საქართველოსა, ნ. ბერძენიშვილის გამოც. ლომოურის რედაქც., თბ., 1941, გვ. 173.

რისტული სულისკვეთებით შეპყრობილი ავტორი უკიფინებს იმათ, ვინც სვანეთში განათლების გავრცელებისათვის ხელშეწყობას მოითხოვს: „Для Сванетии требуют школ ремесленных и чуть ли не реальных, но помогут ли они делу“¹⁵.

ა. შელკოვნიკოვი გულისტკივილს გამოთქვამს იმის გამოც, რომ „Сванетия — дивная страна с богатейшей природой отданная судьбой людям которые не способны ее оценить и использовать, людям, которые заменяют религию суевериями, а работе предпочитают праздность“. აჭამებს რა თავის მსჯელობას სვანეთზე, ავტორი აცხადებს: „Я не знаю, какие меры нужны для того чтобы изменить положение вещей: но думаю что меры нужны действительные, а не идеализация сванов и нежная, дорого стоящая опека за счет государства и налогов, платимых другими народами кавказа, из которых многие гораздо более обижены судьбою чем свободолюбивые и фактически полунезависимые сваны“¹⁶.

უფიქრობთ, სადავოდ არავინ გაგვიხდის იმას, რომ ზემოთ მოტანილ მსჯელობაში აშკარადაა გამოხატული კოლონიზატორული სულისკვეთება: ქვეყანა შესანიშნავია, მხოლოდ ხალხი არ ვარგა და ვერ იყენებს მას. ამის მიუხედავად ა. შელკოვნიკოვი „თავს ესხმის“ იმათ „ვისაც არ სურს ან არ შეუძლია იყოს მიუყერძობელი“ და ირწმუნება: „Я должен прибавить, что в оценке сванов, их страны и действительного положения вещей в Сванетии я старался быть по возможности мягким в выражениях и объективным“¹⁷.

სვანეთის წარსულისა და აწმყოს ასეთი თითქო „მიუყერძობელი“ და „ობიექტური“ ასახვის მაგალითები შეგვეძლო გვემრავლებოდა რევოლუციამდელ ოფიციალურ თუ ნახევრად ოფიციალურ ისტორიკოსთა, მეფის მოხელეთა და მოგზაურთა შესაფერისი შრომების განხილვით, მაგრამ ჩვენ საამისო მსჯელობა გზადაგზა გვექნება საკვლევი პრობლემის საკითხების განხილვისას. ამასთანავე, ზე-

---

¹⁵ А. Б. Шелковников, Поездка в Сванетию летом, 1911, (იხ. „Известия Кавказского музея“, т. VIII, Тифл., стр. 81).

¹⁶ იქვე, გვ. 83.

¹⁷ იქვე.

მთ მობანილი მბგალითები გვიდასტურებენ, რომ რევოლუციამდელი მონარქისტულ-თავადაზნაურული და ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია, მეტწილად, კოლონიზატორული თვალთახედვით უდგებოდა სვანეთის ისტორიულ წარსულსა და სინამდვილეს.

აღსანიშნავია, რომ ასეთი ტენდენციური დამოკიდებულება სვანეთისადმი თავისი არაობიექტურობით ზოგიერთი უცხოელის განცვიფრებასაც კი იწვევდა. ასე, მაგალითად, ფრანგი დამკვირვებელი ემილ ლევიე, რომელმაც 90-იანი წლების დასაწყისში იმოგზაურა სვანეთში და აღტაცებაში მოვიდა როგორც „ქვეყნით“, ასევე ხალხითაც, წერდა: „არასშემთხვევაში არ შეიძლება ვთქვათ—ეს ხალხი ნადირი და მატყუარა-გაიძვერააო, როგორც ზოგი გულმოსული მოგზაური ცილს სწამებს და საზოგადოებაც შეცდომაში შეჰყავს... სვანები გულკეთილნი არიან და დიდი სიყვარული აქვთ მათი, ვისაც ცოტათი მაინც გულკეთილობას ამჩნევენ“...¹⁸. ბოლოს ემილ ლევიე დასძენს: „საზოგადოდ უნდა ვთქვათ, რომ სვანები კარგი ხალხია და სრულიად არ არიან ღირსნი იმ ცუდი სახელისა, რომელიც მათ დაუყარა ეხლანდელმა კავკასიის შესახებმა ლიტერატურამ“¹⁹.

აღნიშნულის მიუხედავად რევოლუციამდელი ხანის ოფიციალურ თუ ნახევრად ოფიციალურ ისტორიკოსთა და მოხელეთა ნაშრომების ნაწილი მეტ-ნაკლებად ინარჩუნებს თავის ისტორიოგრაფიულ მნიშვნელობას, რადგან ისინი, ყალბ კონცეფციებთან ერთად, შეიცავენ ზოგიერთი საყურადღებო ფაქტის აღწერას და სტატისტიკურ ცნობებს, რომლებიც რიგ შემთხვევებში არაა დაცული დღემდე მოღწეულ წყაროებში. ასეთ ნაშრომთა რიცხვს ეკუთვნის ე. კალევიტის ნაშრომი *Очерк сельского хозяйства Верхней Сванетии* (Тиф., 1911), სადაც საინტერესო ფაქტები და ცნობებია წარმოდგენილი რეფორმამდელი და რეფორმის მერმინდელი სვანეთის გლეხური მეურნეობის, იჯარის, ვაჭრობის, საშოვარზე გასვლის დასასურათებლად. ასეთ ნაშრომებში ჩვენ გვინტერესებს მხოლოდ ფაქტები და ცნობები და არა მათ ავტორთა ყალბი შეხედულებები და თვალსაზრისები, რომელთა კრიტიკაც ჩვენს ნაშრომში გზადაგზაა წარმოდგენილი.

¹⁸ ემილ ლევიეს მოგზაურობა კავკასიაში, თარგმანი ზ. ე-სა. „მოამბე“, 1894, № 7, განკ. 11, გვ. 43—44.

¹⁹ იქვე, № 9, განკ. 11, გვ. 120.

შესასწავლი ხანის სვანეთის ისტორიას არა ერთი ნაშრომი უძღვნეს რევოლუციამდელმა ქართველმა ისტორიკოსებმა. საკითხის მთელს რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიაში თავისი მაღალი მეცნიერული ღირსებით განსაკუთრებულ ადგილს დღემდე ინარჩუნებს გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსისა და მოღვაწის, დიდი ილიას თანამოაზრის, დიმიტრი ბაქრაძის გამოკვლევა „Сванетия“²⁰, რომელიც ავტორის ხანგრძლივი დაკვირვების და 1860 წელს სვანეთში მოგზაურობის დროს გამოვლინებულ-დაგროვილი მასალის საფუძვლიანი ანალიზის შედეგია. გამოჩენილი მეცნიერი მკაფიოდ გვისურათებს სვანეთის ცხოვრების დამახასიათებელ და სპეციფიურ თავისებურებებს, სვანთა ისტორიულ ერთიანობას (და არა კარჩაკეტილობას) დანარჩენ საქართველოსთან²¹, და, რაც მთავარია, დიდად საინტერესო მოსაზრებას აყალიბებს ე. წ. „თავისუფალი სვანეთის“ სოციალური ურთიერთობის ევოლუციის გასარკვევად, ამ ურთიერთობის ხასიათის დასადგენად. მისი აზრით, თავისუფალ სვანეთში აზნაურთა არსებობა და გლეხური მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის ერთგვარი ვალდებულებითი ურთიერთობის შენარჩუნება იმის მაჩვენებელია, რომ ბალსზემო სვანეთში „Все эти азнауры имели те же права, какие имеют ныне дворянство имеретин и Грузии... им принадлежали крестьяне и имения“²². დ. ბაქრაძეს შეუძლებლად მიაჩნია იმ ეპოქის ზუსტად მითითება, როცა თავისუფალ სვანეთში აზნაურობამ დაკარგა თავისი პრივილეგიები, ამასთანავე უდავოდ მიაჩნია, რომ ეს „გადატრიალება“ („Переворот“) მოხდა იმერეთის მეფეებისა და ადგილობრივი მთავრების — გელოვანების გავლენის შესუსტების დროს. ეს მოსაზრება, ჩვენი რწმენით, მართებულ გასაღებს იძლევა რეფორმამდელი და მის მერმინდელი თავისუფალი სვანეთის სოციალური ურთიერთობის ბუნების დასახასიათებლად. მით უფრო სამწუხაროა ამ მოსაზრების გაუთვალისწინებლობა საბჭოთა ეპოქის ზოგიერთი მკვლევრის ნაშრომებში, რომელთა

20 Д. З. Б а к р а д з е, Сванетия (Записки Кавказского отдела Императорск. русск. общ., кн. VI, Под редакц. Д. Ковалевского, Тиф., 1864).

21 დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, 30.

22 ი ქ ე ე, გვ. 47—48.

ავტორები, ნებისთ თუ უნებლიეთ, ყალბ მოსაზრებებს ავითარებენ და ბალსზემო სვანეთში XIX საუკუნეში ეძებენ ფეოდალური ურთიერთობის სათავეებს, რითაც თავს გვახვევენ მცდარ მოსაზრებას თავისუფალი სვანეთის ე. წ. სოციალურ-ეკონომიურ ჩამორჩენილობაზე.

ამასთანავე უნდა შეინიშნოს, რომ დ. ბაქრაძის ცნობილ ნაშრომშიც, ჩვენი დაკვირვებით, არაზუსტადაა განსაზღვრული მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის შეფარდებითი მნიშვნელობა. ავტორი წერს: «Главнейшее богатство сванетов — земледелие, скотоводством занимаются очень мало»²³.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები მთელი სიცხადით გვიდასტურებენ, რომ შესასწავლ პერიოდში, მეტადრე XIX საუკუნის რეფორმის მერმინდელ ხანაში, მოსახლეობა მესაქონლეობას ინტენსიურად მისდევდა და ეს დარგი თვალსაჩინო როლს ასრულებდა გლეხის მეურნეობაში.

სვანეთში აგრარული, აგრეთვე სოციალური ურთიერთობის არა ერთი საკითხი გააშუქა ცნობილმა მეცნიერმა სიმონ ავალიანმა, რომლის ნაშრომში ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა აზნაურისადმი გლეხის გარკვეული „ვალდებულებითი დამოკიდებულების“ დადგენა თავისუფალ სვანეთში²⁴.

ვრცელია ჩვენი თემის საბჭოური ისტორიოგრაფია. ჯერ კიდევ 20-იან წლებში გამოქვეყნდა საბჭოთა მკვლევარების ისეთი ნაშრომები, რომლებიც სვანეთის ისტორიასაც შეეხებიან. ასეთების რიცხვს ეკუთვნის: ვ. გოლცევის, რ. ბერშადსკის, ა. კოჟევნიკოვის და სხვათა ნაშრომები, რომლებშიც არა ერთი საყურადღებო ცნობა და დაკვირვებაა წარმოდგენილი. მაგრამ ავტორები არ იძლევიან საკითხის მეცნიერულ გაშუქებას.

1925 წელს გამოიცა ე. გაბლიანის ვრცელი ნაშრომი „ძველი და ახალი სვანეთი“, რომელიც ქრონოლოგიურად და თემატურად

²³ იქვე, გვ. 44—45.

²⁴ С. А в а л и а н н, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. II, Одесса, 1912, стр. 51.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდსაც შეეხება. ნაშრომში დიდძალი მასალაა თავმოყრილი, მიმოხილულია მესაქონლეობა, აღებ-მიცემობა, ბალსზემო სვანეთის 1875—1876 წლის აჯანყება და 1905 წლის აჯანყება სვანეთში, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო საკითხების ავტორისეული ინტერპრეტაცია მიუღებელია. ნაშრომში მოტანილია დიდძალი ფაქტური მასალა, აღწერილია სვანთა ყოფაცხოვრების ზოგიერთი მხარე, თუმცა, იშვიათი შემთხვევების გარდა, არაა ნაცადი ფაქტებისა და მოვლენების ყოველმხრივი შეფასება, დიდძალი ფოლკლორული მასალა და, ხშირად, აშკარად ზღაპრული გადმოცემებიც ჭეროვანი კრიტიკული ვაცხრილვის გარეშეა ისტორიის „საშენ მასალად“ გამოყენებული. ნაშრომში ხშირად ფაქტების აღწერა ისეა გადაბმული, რომ მკითხველი ვერ არკვევს ავტორის დამოკიდებულებას აღსაწერი მოვლენის თუ ფაქტისადმი, ზოგჯერაც მთელი მსჯელობა ზღაპრულია. მიუხედავად ამისა, ზისი გამოყენება, ჩვენი აზრით, მაინც სასარგებლოა, რადგან ის ზოგიერთი საინტერესო ფაქტის აღწერას და კონკრეტულ ფაქტიურ მასალას შეიცავს. ავტორს მნიშვნელოვან სამსახურს უწევს სვანეთში მის მიერვე წლების მანძილზე გაკეთებული ჩანაწერები, ზოგიერთი შესასწავლი მოვლენის თანამედროვეთა და მოხუცთა ნაამბობი, რაც ნაშრომში ვრცლადაა გამოყენებული. აღსანიშნავია აგრეთვე ე. გაბლიანის მეორე ნაშრომი „თავისუფალი სვანეთი“ (თბ., 1927), სადაც ფართოდაა გამოყენებული ავტორის ადრინდელი ნაშრომი „ძველი და ახალი სვანეთი“, ამასთანავე დიდძალი ახალი მასალააა მოტანილი. ეს ნაშრომიც უპირატესად საკითხის ლიტერატურასა და სვანეთში შეკრებილ ფოლკლორულ მასალას ემყარება. ნარკვევის უმთავრესი ღირსებაა მებატონე დაღეშქელიანების, გარდაფხაძეებისა და აზნაურთა წინააღმდეგ სვანეთის გლეხობის გამოსვლების, ასევე რუსეთის მფლობელობაში სვანეთის შესვლასთან დაკავშირებული ფაქტების აღწერა. მისი მთავარი ნაკლი კი ფართო ფოლკლორული მასალის ჭეროვანი მეცნიერული კრიტიკის გარეშე გამოყენებაა, რის გამო თავები: „ხალხის თვითმმართველობა სვანეთში“, ასევე „სვანური იურიდიული წესწყობილება და სამართლის წესები“ მნიშვნელოვანწილად ზღაპრულია. ავტორის უსაბუთო განცხადებით სვანები „უკულტურო ხალხია“, მისივე კონცეფციით XIX საუკუნის სვანეთში „გვაროვნული წესწყობილება“ (იხ. ე. გაბლიანი, თავისუფალი სვანეთი, გვ. 30, 60—62). ე. გაბლიანის ორსავე წიგნში მოტანილი ფაქტობრივი მა-

სალით სარგებლობა მხოლოდ სიფრთხილით, სხვა მასალათა ჩვენებებთან კრიტიკული შეჯერებით შეიძლება.

40-იან წლებში გამოცემულ ნაშრომებს შორის ყურადღებას იმსახურებს ვ. ივანოვის, ა. ბარხაშის, ნ. გოლუბევის და განსაკუთრებით ფ. სობოლის ნარკვევები. ფ. სობოლის ნარკვევში „Верхняя Сванетия (социально-экономический очерк)“, რომელიც 1932 წელს გამოიცა, მოცემულია რევოლუციამდელი სვანეთის სოციალური ურთიერთობის გარკვევის ცდა და საამისოდ მოტანილია ზოგიერთი საგულისხმო ცნობა.

ავტორის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ის სამართლიანად საყვედურობს იმათ, ვინც ნებისთ თუ უნებლიეთ ავითარებს ყალბ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ თითქოს თავისუფალმა სვანეთმა სრულებით არ იცოდა ფეოდალური ურთიერთობა და თავისი სოციალურ-ეკონომიური განვითარებით არ გასცილებია პატრიარქალურ-გვაროვნულ წყობილებას. ამასთან დაკავშირებით ფ. სობოლი წერს: „Некоторые авторы и по настоящее время любят подробно останавливаться на этом, разрешая себе делать непедомо на чем основанные заявления, будто население восточной части Сванетии в своем социально-экономическом развитии не выходило за пределы патриархально-родового строя и совершенно не знало феодальных отношений—вывод более чем поспешный!“²⁵. ამგვარი მცდარი თვალსაზრისის დაგმობა მართლაც აქტუალურად ედგრს. მით უმეტეს, რომ არა ერთი საბჭოთა ავტორის ნაშრომშიცაა განვითარებული. კიდევ მეტი, ამ მკვლევართა შორის ზოგიერთი ავტორი მთელ სვანეთზე (მათ შორის საბატონო და საღაღიანო სვანეთზე!) ავრცელებს ამგვარ შეხედულებას. ასე, მაგალითად, ვ. კლემენტიევი 1928 წელს პირდაპირ აცხადებდა: „Родовой быт у сванов сохранился в неприкосновенности“²⁶.

ასეთივე შეუსაბამო და კატეგორიულიცაა ს. ანისიმოვის მსჯელობა სვანეთზე. წიგნში — „Сванетия“, რომელიც 1940 წელს მოსკოვში გამოქვეყნდა, ს. ანისიმოვი გვაუწყებს: „Все то, что пережили культурные народы в среднее и новое время, очень

²⁵ Ф. Я. Соболев, Верхняя Сванетия (социально-экономический очерк), М.—Л., 1933, стр. 8.

²⁶ В. Г. Клементьев, Через Сванетию на Эльбрус, М.—Л. 1929, стр. 45.

მало კოსნულსე Верхней Сванетий²⁷. იგი განაგრძობს: „Тогда как кругом в Грузии, Имеретии и Мингрелии... развився феодальный строй, в основе которого лежала крепостная зависимость крестьян в Верхней Сванетии оставался родовой строй“²⁸. სრული წარმოდგენა რომ ვიქონიოთ ავტორის სხვა „აღმოჩენებზე“, მოვიტანთ მისი ნაშრომიდან კიდევ ერთ ადგილს: „Свой родовой строй сваны сохранили до подчинения их царской власти во второй половине XIX в. Однако и после этого в повседневном быту Верхней Сванетии, в этой замкнутой стране, попрежнему все держалось на родовом строе, при котором все права личности, имущество и сама жизнь оставались под защитой древнего обычая кровной родовой мести. Наряду с ней важным моментом отношений при родовом строе являлась и развитая родовая взаимопомощь. Вообще пережитки родового строя пронизывали здесь все бытовые и хозяйственные отношения. Под их влиянием складывалась вся экономика“²⁹.

როგორც ვხედავთ, ს. ანისიმოვი, ესოდენ მოგვიანებით, ერთგვარად იზიარებდა რევოლუციამდელ ოფიციალურ ისტორიკოსთა შეხედულებებს სვანეთზე. მსგავსი უმართებულო შეხედულებები ამა თუ იმ სახით, სამწუხაროდ, კვლავ გვხვდება სვანეთის ისტორიისადმი მიძღვნილ ზოგიერთ სხვა ნაშრომში, რომელთაც ქვემოთ შევხებით.

ქართველი საბჭოთა მკვლევრები: ფ. მახარაძე, დ. არაყიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, გ. მელიქიშვილი, გ. ჩუბინაშვილი, შ. ამირანაშვილი, პ. გუგუშვილი, შ. ჩხეტია, გ. ჩიტაია, ვ. ბარდაველიძე, რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, ი. ბუციშვილი, ე. ონიანი, გ. გასვიანი, მ. ჩართოლანი, ალ. ბენდიანიშვილი, რ. კანდელაკი, მ. ქალდანი და სხვები თავის ნაშრომებში ეხებიან და აშუქებენ XIX საუკუნის სვანეთის

²⁷ С. Анисимов, Сванетия, Москва, 1940, стр. 17.

²⁸ იქვე, გვ. 29.

²⁹ იქვე, გვ. 17.

ისტორიის ცალკეულ მნიშვნელოვან საკითხებს, მაგრამ ისინი მიზნად არ ისახავენ XIX საუკუნის რეფორმისმერძინდელ და XX საუკუნის დამდეგის სევანეთის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის სრულ და სისტემატურ გაშუქებას. მიუხედავად ამისა, დასახელებულ მეცნიერთა ნაშრომებს, რასაც ველოა, დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენ მიერ კვლევისათვის აღებულ პრობლემაში შემავალი რიგი საკითხების გასაშუქებლად, კერძოდ, ფეოდალური ხანის სევანეთის სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარების, რუსეთის მფლობელობაში სევანეთის შესვლის, საგლეხო რეფორმის გატარების, რეფორმის მომდევნო პერიოდში სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობის ევოლუციის, განმათავისუფლებელი მოძრაობის დახასიათება-დასასურათებლად და სხვ. მათ ჩვენ ვიყენებთ და ვეყრდნობით შესაბამისი საკითხების განხილვისას.

დასახელებულ ავტორთა ნაშრომებს შორის ჩვენთვის საგანგებო მნიშვნელობა აქვს პროფესორების — რ. ხარაძის და ა. რობაქიძის უახლეს გამოკვლევას — „სევანეთის სოფელი ძველად“ (თბ., 1964), რომელიც ავტორთა ხანგრძლივი და სისტემატური მეცნიერული კვლევის შემაჯამებელი ნაშრომია. ავტორები უამრავი წერილობითი წყაროების სათანადო მონაცემებისა და მრავალფეროვანი ეთნოგრაფიული მასალის ღრმა მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე წარმოგვიდგენენ სევანეთის საზოგადოებრივი ურთიერთობის ფართო და მიმზიდველ სურათს. აქ ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ბალსზემო („თავისუფალი“), ბალსქვემო („საბატონო“) და ქვემო („სადადიანო“) სევანეთის სოციალური ურთიერთობის ვრცელი დახასიათება.

ნაშრომში საფუძვლიანადაა გადასინჯული მოსაზრება, რომლის თანახმად: „XIX საუკუნის პირველ ნახევარში და ამ საუკუნის დამლევაძდე თავისუფალ სევანეთში მართალია შემონახული იყო თემური წყობილების მნიშვნელოვანი ნიშნუები, მაგრამ, ამ საუკუნის პირველ ნახევარში თავისუფალი სევანეთის ცხოვრებაში უკვე იჭრებოდა და გზას იკაფავდა ფეოდალური ურთიერთობა“³⁰. რ. ხარაძე

30 რ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, კლასობრივი სტრუქტურა და სოციალური ურთიერთობა XIX ს. პირველი ნახევრის სევანეთში, „სკოლა და ცხოვრება“, 1961. №: 12. გვ. 70.

და ა. რობაქიძე რთული საკითხის ყოველმხრივი განხილვის შემდეგ დაასკვნა:

„ზემოთ მოყვანილი დოკუმენტები თვალნათლივ მიუთითებენ, რომ XV საუკუნის ბალსზემო სვანეთში სოციალური დიფერენციაციის პროცესი გარკვეულ სახეს ატარებს; ეს პროცესი სვანეთის ამ ნაწილში, ისევე როგორც საქართველოს მაღალმთიანეთის სხვა რაიონებში გულისხმობდა კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებას და ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარებას სოფლის თემის არსებობის პირობებში“³¹.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სვანეთი სოციალურ-ეკონომიური განვითარების თვალსაზრისით ადრევეც დიდად არ ჩამორჩებოდა საქართველოს ბარის რაიონებს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ XII საუკუნეში სვანი გლეხობის გარკვეული ნაწილი ბატონყმობის უღელშია შებმული, ხოლო მომდევნო სამ საუკუნეში მთლიანად დამთავრდა გლეხთა დაყმევების პროცესი. შემდეგში, გარკვეულ პირობებში, როცა ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერება შესუსტდა, ბალსზემო სვანეთის წვრილმა აზნაურებმა, რომელთაც არ გააჩნდა იძულების მძლავრი საშუალება. ვერ გაუძლეს გლეხობის ანტიბატონყმურ მოძრაობას და თითქმის მთლიანად დაკარგეს თავიანთი სამამულო უფლებანი გლეხებზე. სვანეთის სხვა ნაწილებში კი ბატონყმობა არსებობდა საგლეხო რეფორმამდე; ამიტომ, ცხადია, სწორი არ არიან ის მკვლევრები, რომელთაც მიაჩნიათ, რომ თითქოს თავისუფალ სვანეთში XIX საუკუნეში შემონახული იყო თემური წყობილების მნიშვნელოვანი ნიმუშები და რომ თითქოს ამ საუკუნის პირველ ნახევარში თავისუფალი სვანეთის ცხოვრებაში უკვე იჭრებოდა და გზას იკაფავდა ფეოდალური ურთიერთობა. საქმე, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, პირიქით იყო: ეს ურთიერთობა ადრე არსებობდა და ამ დროისათვის, ე. ი. XIX საუკუნისათვის, ის მოშლილია.

რაც შეეხება სოფლის თემს და, მით უმეტეს, თემურ წყობილებას, ის როგორც სოციალურ-ეკონომიური კატეგორია და სამეურნეო ერთეული, სვანეთში, ჩვენი დაკვირვებით, არ არსებობდა, ყოველ შემთხვევაში XIX საუკუნეში, მეტადრე მის მეორე ნახევარში, თავისუფალ სვანეთში თემური მიწათმფლობელობა და მიწათსარგებლობა მისთვის დამახასიათებელი ნიშნებით, როგორიცაა:

³¹ რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი, თბ., 1964, გვ. 106.

მიწის გადანაწილება, ურთიერთთავდებობა, სრულებით არ არსებობდა. აქ სახეზე იყო მიწის კომლობრივ-ნაკვეთობრივი მფლობელობა-საკუთრება³². თემურ მფლობელობაში იყო მხოლოდ მოშორებით მდებარე ტყეები და საძოვრები.

სვანეთის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული უანეთარების დონის ერთგვარი შეუფასებლობა, დანარჩენ საქართველოსთან მისი მჭიდრო კავშირურთიერთობის უარყოფა. საქართველოს ამ კუთხის საგსებით კარჩაკეტილ და ისტორიულად ძლიერ ჩამორჩენილ მხარედ გამოცხადება, სამწუხაროდ, თავიდანვე შეინიშნება ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაშიც, რაც დღემდე არაა საბოლოოდ, მთელი საბუთიანობით დაძლეული.

ჩვენ გაეკეთეთ მოკლე ისტორიოგრაფიული ექსკურსი. საიდანაც ჩანს, რომ საკვლევი ხანის სვანეთს მეტ-ნაკლებად ეხება მრავალი, რევოლუციამდელ, ასევე საბჭოთა პერიოდში გამოცემული ნაშრომი. ნაშრომების გარკვეული ნაწილი საგულისხმო თავტებსა და, ზოგჯერ, გასათვალისწინებელ დასკვნებსაც შეიცავს. ნაწილიც ყალბი მოსაზრებებითაა აღსავსე. რევოლუციამდელ ხანაში გამოცემულ ნაშრომთა შორის ჩვენთვის საგანგებო მნიშვნელობისაა დიმიტრი ბაქრაძის გამოკვლევა. საბჭოთა ხანაში, სამწუხაროდ, დღემდე არ გამოცემულა სპეციალური გამოკვლევა. სადაც რამდენადმე სრულად და საფუძვლიანად იქნებოდა განხილული XIX საუკუნის რეფორმის მომდევნო ხანისა და XX საუკუნის დამდეგის სვანეთის ისტორია³³. სამაგიეროდ, საბჭოთა მეცნიერები მეტ-ნაკლებად შეეხნენ ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს და მათ შორის არა ერთს ახალი შუქიც მოფინეს.

³² იხ. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том 1, Тифл., 1865. стр. 165.

³³ უკვე გამოცა გ. გულბანის ნაშრომი „ეს იყო მთაში“ (თბ., 1966): იმის გამო, რომ ჩვენი ნაშრომი კარგა ხანია წარმოებაშია. ტექნიკური მიზეზების გამო, მოკლებული ვართ მისი განხილვა-გათვალისწინების შესაძლებლობას. ქვე გვიხდება შევნიშნოთ, რომ XIX საუკუნის 60—70-იანი წლების ბალახუმი (ანუ „თავისუფალი“) სვანეთის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დონის. ასევე სვანეთის 1875—1876 წლების აჯანყების ზოგიერთი არსებითი ეპიზოდისა და ფაქტის შეფასებაში ჩვენ პრინციპულად განსხვავებულ თვალსაზრისზე ვფიქვართ. ასე, მაგალითად, არ ვიზიარებთ გ. გულბანის მოსაზრებას, რომ 1875—1876 წლების „აჯანყების დამარცხების ერთ-ერთ მთავარ მიზეზს წარმოადგენდა თავისუფალი სვანეთის საზოგადოებრივი წყობილება“. რომ თავისუფალ სვანეთს ამ დროს „პქონდა გვარონული წყობილება“ (იხ. გვ. 133).

საკვლევად აღებული ხანის სვანეთის ისტორიის შედარებით შეუსწავლელობის გამო ჩვენ უპირატესად პირველად წყაროებზე დაყრდნობა მოგვიხდა.

საკმაოდ ვრცელი და მრავალფეროვანია ჩვენი თემის ირგვლივ არსებული სხვადასხვა ხასიათისა თუ წარმოშობის წყაროების ნომენკლატურა. მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია შესასწავლი ხანის თანამედროვეთა თხზულებანი თუ მემუარები, გამოქვეყნებული დოკუმენტები, გამოუქვეყნებელი საარქივო წყაროები, სვანეთის სხვადასხვა სოფლებში (ცალკეულ ოჯახებში) შემონახული საბუთები: ნასყიდობის სიგელები, სხვადასხვა ხასიათის პირობის წერილები და ხელშეკრულებები, ვექსილები, ასევე ზემო და ქვემო სვანეთის სოფლების მოხუცთა ნაამბობი, რაც ჩვენ ჩავეწერეთ.

შესასწავლი ხანის თანამედროვეთა მიერ ქართულ პერიოდულ პრესაში გამოქვეყნებული წერილებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა: ბ. ნიჟარაძის, ი. მარგიანის, ლ. დადვანის, ტ. მაჭავარიანის, დ. მიქელაძის, გ. მჭედლიძის და სხვათა ნაწერები. მათ შორის თავის მოცულობითა და მნიშვნელობითაც საგანგებო ინტერესს იმსახურებს ბ. ნიჟარაძის „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები“. წერილებში ასახულია სვანეთის სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების ცალკეული მხარეები, კერძოდ. სვანთა მეურნეობრივი ყოფის თავისებურებანი, მმართველობის სისტემის ხასიათი, საადგილმამულო ურთიერთობის ფორმები. სწავლა-განათლების მდგომარეობა და სხვ. ბ. ნიჟარაძის მიერ სხვადასხვა დროს პერიოდულ გამოცემებში გამოქვეყნებულ მრავალრიცხოვანი წერილის თავმოყრით, დალაგებით და ერთად ორტომად გამოცემით³³, პროფესორ ალექსი რობაქიძემ უთუოდ დიდი სამსახური გაუწია სვანეთის ისტორიის შესწავლას, რაც სათანადოდ აღნიშნა გამოჩენილმა მეცნიერმა აკაკი შანიძემ თავის წერილში „სვანეთის საუნჯე“³⁴. ბ. ნიჟარაძის წერილებში აღწერილი ფაქტე-

³³ ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები. ტ. 1. თბ., 1962. პ. 11, თბ., 1964.

³⁴ ი. ბ. შანიძე, „კომუნისტი“, 1962. 3 ნომბერი.

ბი, იქ დატული ცნობები მათი კრიტიკული განხილვითა და აგრეთვე სხვა შესაფერის მონაცემებთან შეწყობა-შეჯერებით საშუალებას იძლევიან გავარკვიოთ XIX საუკუნის სევანეთის ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი. მის წერილებს შორის ჩვენთვის განსაკუთრებით ძვირფასია ვრცელი ნარკვევი „სევანების აღელვება 1875—1876 წლებში“ („ივერია“, 1892). ავტორი თარჯიმნად მიიწვიეს აჭანყების ჩასაქრობად სევანეთში წასულმა მოხელეებმა. ამბების თვითმხილველის ნარკვევი ხასიათდება ფაქტების მკაფიო და შედარებით ზუსტი აღწერით, ასევე საბუთიანობით. ბ. ნიჟარაძის ამ და მრავალ სხვა ნაშრომებს, უკვე ორ ტომად გამოცემულს. გვერდს ვერ აუვლის სევანეთის ისტორიის მკვლევარი. ამას ვერ ვიტყვოდით ზოგიერთი სხვა იმდროინდელი ავტორის წერილებზე, მაგალითად: ნ. ჩიმაქაძის ნარკვევზე, სადაც დამახინჯებულად და თვითნებურად არის აღწერილ-გადმოცემული სევანთა ყოფისა და ცხოვრების ზოგიერთი მხარე³⁵.

ჩვენი თემის ირგვლივ არსებობს მემუარული ლიტერატურაც. ასეთი ხასიათის ნაშრომია ვ. ძიძიგურის „მასწავლებლის მოგონებები“ (თბ., 1957). ავტორი, რომელიც რევოლუციამდელ სევანეთში მასწავლებლობდა, ეხება სევანეთის ყოფა-ცხოვრების რიგ ეპიზოდებსა და დეტალებს.

გამოქვეყნებული დოკუმენტური წყაროებიდან, რომელთაც ჩვენ ეყრდნობთ, აღსანიშნავია კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის კაპიტალური პუბლიკაცია, რომელიც 12 ტომს შეადგენს. მათ შორის ჩვენთვის სევანეთის რუსეთის მფლობელობაში შესვლის ხანგრძლივი პროცესის დასახასიათებლად საინტერესო დოკუმენტურ წყაროებს შეიცავენ VII—XII ტომები. დიდად მნიშვნელოვანია პროფ. პ. გუგუშვილის გამოკვლევა და პუბლიკაცია — „საგლეხო რეფორმის გატარება სევანეთში“³⁶, სადაც ფრიად საინტერესო დო-

³⁵ იხ. ნ. ჩიმაქაძე, თავისუფალი სევანეთი (ძველი საქართველო). ტ. II. განკ. 4, ტფ., 1911—1913 წწ.

³⁶ П. Гугушвили. Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. II, Тб., 1949.

კუმენტებია წარმოდგენილი რეფორმამდელ და რეფორმისდროინდელ სვანეთში აგრარული ურთიერთობის სურათის დასადგენად; საყურადღებო დასკვნებსა და დიდძალ მასალას შეიცავს პროფესორ შ. ჩხეტიას გამოკვლევა და პუბლიკაცია „საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში“ (თბ., 1950), რაც მკვლევარს დიდ სამსახურს უწევს საგლეხო რეფორმის განხილვისას.

საყურადღებოა მკვლევარ ალ. კოჭლავაშვილის პუბლიკაცია — „გლეხთა შეიარაღებული აჯანყება სვანეთში“ (1875—1876)³⁷. ჩვენ გულდასმით გავეცანით აგრეთვე ქუთაისის გუბერნატორის ყოველწლიურ „მოხსენებებს“ და გუბერნიის მიმოხილვებს, რომელთა დიდი ნაწილი გამოქვეყნებულია.

წინამდებარე ნაშრომი უმთავრესად ჩვენ მიერ გამოკლინებულ საარქივო პირველწყაროთა მონაცემების შესწავლას ემყარება. მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან დოკუმენტებს მიეკუთვნება საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივის, ქუთაისის საისტორიო არქივის, ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის არქივის. საბჭოთა კავშირის ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის (ლენინგრადი), საბჭოთა კავშირის სამხედრო ისტორიული არქივის (მოსკოვი), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ზელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში. აგრეთვე ნიკო ნიკოლაძის არქივში, რომელიც დაცულია კ. მარჭისის სახ. საქართველოს საჯარო ბიბლიოთეკაში.

საქართველოსა და ლენინგრადის საისტორიო არქივებში ჩვენ მიერ გამოვლინებული მასალა შეეხება სვანეთის რუსეთთან შეერთებას, საადგილმამულო ურთიერთობას, რუსული მმართველობის სისტემას, საგლეხო რეფორმის გატარებას, აგრარული ურთიერთობის საკითხებს რეფორმისმერმინდელ სვანეთში და სხვა. ლენინგრადის ცენტრალურ საისტორიო არქივში გამოვლინებულ წყაროებს შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ლეჩხუმის მაზრის „საგადასახადო ინსპექტორის“ ყოველწლიური განმარტებანი: „ОЪЪД-

---

³⁷ იხ. „საისტორიო მოამბე“, № 1, 1945, გვ. 129—202.

нительный текст к отчету податного инспектора Лечхумского уезда“, სადაც ვრცლად და დეტალურადაა განხილული მზარის მთელი მეურნეობა დარგობრივად, მოცემულია მეურნეობის სხვადასხვა დარგების დახასიათება და გაკეთებულია ცდა გლეხის ცხოვრებაში მათი თანაფარდობის დასადგენად. აგრარული ურთიერთობის ევოლუციისა და მიწათმფლობელობის სფეროში რეფორმის შემდეგ მომხდარ ძვრებზე დასაკვირვებლად საგანგებო მნიშვნელობისაა ჩვენ მიერ იმავე არქივში მიკვლეული „Список землевладельцев Лечхумского уезда, Сванетского полицейского участка“³⁸, დიდძალი მასალა გამოვავლინეთ კავკასიის კომიტეტის ფონდში.

საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ სამხედრო ისტორიულ არქივში (მოსკოვი) ჩვენ მიერ მიკვლეული საბუთებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია ლობანოვ-როსტოვსკის მოხსენებები და დღიურები, რომელნიც ანგარიშგასაწევ ცნობებსა და მოსაზრებებს შეიცავენ შესასწავლი ხანის სვანეთის სოციალურ-ეკონომიური კანკითარების დონის დასახასიათებლად.

ნიკო ნიკოლაძის, ასევე ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის არქივის ფონდებში დაცული მასალებიდან ჩვენი ყურადღება მიიპყრო, პირველ რიგში, ნიკო ნიკოლაძის და იონა მეუნარგიას მიმორწერამ სვანეთის (პრახლადნაია—სვანეთი—ფოთი) რკინიგზის მშენებლობის დაპროექტებისა და სამუშაოების წამოწყებას თაობაზე.

აქად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში ჩვენ მიერ მიკვლეულ წყაროებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია თათარყან დადუშქელიანის ხელნაწერები³⁹, რომლებიც გარკვეულ დახმარებას გვიწევენ სვანეთში, კერძოდ სადადუშქელიანო სვანეთში სოციალური ურთიერთობის რიგი საკითხების გასარკვევად. გამოვიყენეთ მესტიის რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული მასალები, რომლებიც ავსებენ ჩვენს წარმოდგენას რევოლუციამდელი სვანეთის ცხოვრებაზე, კერძოდ მის მეურნეობაზე, სასოფლო-სამეურნეო სამუშაო იარაღების გამოყენების მდგომარეობაზე, ხელოსნობაზე და სხვ. ყველა ამ წყაროებს

38 იხ. ЦГИА СССР в Ленинграде. ф. 129. оп. 6, д. 1906, л. 299 — 367.

39 საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აქად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი. Ros. 284.

კრიტიკულად ვიყენებთ და ვახასიათებთ ნაშრომში, სადაც თავთავის ადგილას ვუთითებთ შესაბამის საარქივო ფონდებზე.

სხვადასხვა წარმოშობისა და ხასიათის საარქივო თუ სხვა წყაროების მონაცემების კრიტიკულად განხილვისას გარკვეული სამსახური გაგვიწია მოხუც მთხრობელთა ნაამბობმა⁴⁰. ჩვენ სპეციალურად მოვიარეთ მთელი ზემო და ქვემო სვანეთი, ჩავიწერეთ ნაამბობი და შევადგინეთ შესაფერისი დღიურიც.

მთხრობელთა ნაამბობის გათვალისწინებამ ერთგვარად გაგვიადვილა ზოგიერთი ისტორიული ფაქტის გააზრება, სვანეთის სხვადასხვა კუთხეში მეურნეობის სხვადასხვა დარგთა ხვედრითი წონის, ანუ თანაფარდობის დადგენა და სხვ. ამავე დროს ეს ნაამბობი ჩვენ გამოვიყენეთ კრიტიკულად და სიფრთხილით, როგორც დამხმარე მასალა, შესაფერისი საისტორიო წყაროთა მონაცემებთან შესადარებლად, შესაჯერებლად, ამ მონაცემთა დასაზუსტებლად და დასაკონკრეტებლად.

ჩვენს ნაშრომში კრიტიკულადაა გამოყენებული თემის ირგვლივ არსებული ლიტერატურა; ამასთანავე ის მნიშვნელოვანწილად წარმოადგენს წყაროების, მეტადრე საარქივო პირველადი წყაროების მონაცემების მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა ფუძემდებელი დებულების შუქზე კრიტიკულ განხილვისა და ანალიზის ცდას.

---

⁴⁰ მთხრობელთა სია ნაშრომს ერთვის (იხ. გვ. 260—261).

თავი I

სვანეთის ზოგადი გეოგრაფიული დახასიათება და ისტორიული წარსულის მიმოხილვა

სვანეთის გეოგრაფიული მდებარეობა, საზღვრები, მოსახლეობა

საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მაღალმთიანი რაიონი — სვანეთი — მდებარეობს კავკასიონის მთიანეთის ქედის ცენტრალური ნაწილის სამხრეთ კალთებზე და კავკასიონის პარალელური სვანეთის ქედის ორივე კალთაზე, დასავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში.

სვანეთის ერთი ნაწილი — ზემო სვანეთი გაშლილია მდინარე ენგურის ხეობაში, ზღვის დონიდან 700—2000 მეტრის სიმაღლეზე (ზემო სვანეთის უკიდურესი პუნქტებია სოფლები: უშგული და თოთანი).

სვანეთის მეორე ნაწილი — ქვემო სვანეთი კი გაშლილია მდინარე ცხენისწყლის ხეობაში, ზღვის დონიდან 600—1500 მეტრის სიმაღლეზე (ქვემო სვანეთის უკიდურესი პუნქტებია სოფლები ბავარი და მახაში).

სვანეთის ტერიტორიის მთლიანი ფართობი შეადგენს 4841 კვ. კილომეტრს (აქედან ზემო სვანეთისა — 3 320 კვ. კმ-ს, ხოლო ქვემო სვანეთისა — 1.521 კვ. კმ-ს) ანუ საქართველოს ტერიტორიის 7%-ს¹. მისი სიგანე საშუალოდ 90 კმ-ს აღემატება, სიგრძე 170 კილომეტრს.

სვანეთს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება რაჭა-ლეჩხუმი, დასავლეთიდან — აფხაზეთი და სამეგრელო, სამხრეთით — იმერეთი და სამეგრელოს ტერიტორიის ნაწილი.

ჩრდილოეთით სვანეთის საზღვარი გადის კავკასიონის მთიან ქედზე, რომლის გაღმა მდებარეობს ყარაჩაი და ყაბარდო.

¹ Статистический бюллетень, № 4, Тб., 1957, стр. 157—158.

ძველად სვანების განსახლება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უფრო ფართო არეალს მოიცავდა.

სვანეთის მოსახლეობის კვალი დადასტურებულია ჩრდილოეთ კავკასიაშიც, რაზედაც საგანგებოდ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ზემო სვანეთის და ქვემო სვანეთის ტერიტორიას ერთმანეთისაგან ყოფს სვანეთის ქედი, რომლის სიმაღლე ზღვის დონიდან 3000 მეტრს აღემატება.

მდინარე ენგურის ხეობის (იგივე ზემო სვანეთი) აღმოსავლეთ ნაწილში, უშგულიდან ბალის ქედამდე², მდებარეობდა „თავისუფალი“, ანუ „უბატონო“ სვანეთი, როგორც ის იწოდებოდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის წყაროებსა და ლიტერატურაში, ხოლო ამ ხეობის დასავლეთ ნაწილში (ე. ი. ბალის ქედის დასავლეთით) საბატონო ანუ საღადმშქელიანო სვანეთი. მდინარე ცხენისწყლის ხეობას (იგივე ქვემო სვანეთს) ეწოდებოდა საღადიანო სვანეთი.

სვანეთის მოსახლეობის რაოდენობის დინამიკას XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სხვადასხვა წარმოშობისა და ხასიათის სტატისტიკური ცნობები ასე წარმოგვიდგენს:

წელი	მოსახლეობის რიცხვი
1860	10000 ³
1865	9.110 ⁴
1868	10.185 ⁵
1879	10.000 ⁶
1881	12.000 ⁷
1890	15.000 ⁸
1891	11.254 ⁹
1897	17.596 ¹⁰

2 ბალის ქედი ყოფს ზემო სვანეთს ორ ნაწილად. მის კალთებზე აღმოსავლეთითაა ლატალი, დასავლეთით — ბეჩო.

3 Д. Б а к р а д з е. Сванетия, стр. 44.

4 Сборник статистич. по Кавказу, т. I, Тифл., 1869, от. Iст. II.

5 СХИАЛ, т. II, стр. 414.

6 „დროება“. 14/IX. 1879. № 190.

7 „შრომა“, 4/XI, 1881, № 10.

8 „მოამბე“. № 3, განუ. II. 1894, გვ. 8, № 9. განუ. II. გვ. 95.

9 И. И. П а н т ю х о в, Население Кут. губ., СПб., 1892, стр. 24.

10 Сборник статистич. сведений по кавказскому краю. т. I., Тиф., 1902, стр. 271.

მოსახლეობის ცხოვრებაში მომხდარ ძვრებზე დაკვირვებისათვის საინტერესო სურათს გვაძლევს სვანეთში კომლთა რიცხვის ცვალებადობის დინამიკა. სვანეთის ბოქაულის თავ. ამირაჯიბის ცნობით 1858 წელს ზემო სვანეთში 881 კომლი ითვლებოდა, ე. ტეპ-ცოვის მიხედვით 1887 წელს — 1181 ოჯახი, 1897 წლის აღწერით — 1376 კომლი, ე. კალევიტის ცნობით 1910 წელს — 1457, ხოლო 1926 წლის აღწერის მიხედვით — 1811. როგორც ვხედავთ მეკომურთა რიცხვი განუზრვლად და საგრძნობლად მალა მიდის. ზრდის ტემპით კომლთა რიცხვი თვალსაჩინოდ უსწრებს მოსახლეობის რიცხობრივ ზრდას. საკმარისია აღინიშნოს, რომ 1926 წელს. 1897 წელთან შედარებით, ზემო სვანეთში კომლთა რიცხვი გაზრდილა 31%-ით, ხოლო მოსახლეობისა — 4,5%-ით. ეს ფაქტი მიუთითებს იმაზე, რომ დროთა ვითარებაში ხდება ოჯახების დაწვრილ-ერთეულება. რაც ცხოვრების ახალი პირობებით იყო გამოწვეული.

სვანეთში 1891 წელს სოფლების, კომლთა და ორივე სქესის მოსახლეობის რიცხვი ასეთი იყო¹¹:

თავისუფალ სვანეთში	ყოფილ საბატონო სვანეთში	ყოფილ სადადიანო სვანეთში	სულ
დასახლება (სოფელი) . . . 39	48	54	141
სახლი (მეკომური) . . 548	426	668	1642
ორივე სქესის მოსახლეობა . 4008	2921	4325	11254

ამრიგად, ერთ სოფელზე მოდიოდა 11,7 კომლი, 80 სული მოსახლით. სოფელი, სადაც 10 კომლზე ნაკლები ცხოვრობდა, თავისუფალ სვანეთში იყო 14, ყოფილ საბატონო სვანეთში — 26, ყოფილ სადადიანო სვანეთში — 28 და მთლიანად ასეთი სოფლები შეადგენდნენ სვანეთის ყველა სოფლის 55%-ს.

სოფლები 3 მოსახლით იყო 15, ანუ სოფლების საერთო რიცხვის 10%, ხოლო სოფლები 30 კომლითა და 200 სული მეცხოვრებით 11. ამრიგად, ჩანს, რომ სვანეთი, რომელიც ენგურისა და ცხენისწყლის ხეობებში იყო გაშლილი, არ ხასიათდებოდა მჭიდრო დასახლებით, რაც ამ კუთხის გეოგრაფიული მდებარეობის თავისებურე-

¹¹ И. И. Пантюхов, Население Кутаисской губернии, СПб., 1892, стр. 24.

ბითაც აიხსნებოდა; აქ არ იყო დიდი ფართობები, რომ დიდი დასახლებული პუნქტები წარმოშობილიყო¹².

სვანეთში მოსახლეობის განლაგების დასასურათებლად საყურადღებო მონაცემებს შეიცავს მოსახლეობის 1897 წლის აღწერის მასალები, რომელიც წარმოდგენილია ქვემოთ (იხ. ცხრ. № 1)¹³.

აღწერის მიხედვით ერთ სოფელზე მოდის 17.4 კომლი და 141 სული. როგორც ჩანს, 1891 წელთან შედარებით მოხდა სოფლების გამსხვილება, მითუმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ 1891 წელს ნაჩვენებია სოფლების მეტი რაოდენობა (141), ვიდრე 1897 წელს (123).

სოფლები, სადაც იყო 10 კომლზე ნაკლები, 1897 წლისათვის შეადგენდნენ 43.4% (54 სოფელი 123 სოფლიდან), ე. ი. 1891 წელთან შედარებით თითქმის 11%-ით ნაკლებს.

რევოლუციამდელ ხანაში სვანეთის მოსახლეობის ზრდა არ იყო ისე მნიშვნელოვანი, როგორც შემდგომში. 1926 წლის აღწერის მიხედვით სვანეთში ითვლებოდა 153 დასახლებული ადგილი.

---

¹² სვანთა ასეთ განთესილ დასახლებას ზოგიერთი რევოლუციამდელი ავტორი უმთავრესად ისტორიული მიზეზებითა და არსებობისათვის მათი ბრძოლის თავისებურებით ხსნის. ამასთან დაკავშირებით, ი. პანტიუხოვი 1892 წელს წერდა: «Сванетия издавна населялась одной или несколькими группами людей, отличавшихся необыкновенным развитием индивидуализма и не подчинявшихся никакой посторонней власти... Уже в отдаленную совершенно неизвестную историю эпоху каждый двор в Сванетии составлял самостоятельную снабженную всем необходимым крепость. Эта крепость сооружена не как защита от внешних врагов, для которых Сванетия недоступна, а для защиты от своих же соседей, от врагов внутренних». (И. И. Пантиухов, Население Кутаисской губернии, СПб., 1892; 24). როგორც ვხედავთ, ავტორის თვალსაზრისით: სვანთა არაშეიშლილი დასახლებას საფუძვლად უდევს უფრო მცხოვრებთა ინდივიდუალიზმი და ხელისუფლებისადმი დაუმორჩილებლობის მისწრაფება, ასე ვთქვათ, სუბიექტური ფაქტორი და არა ეკონომიური ცხოვრების სპეციფიური პირობები, ე. ი. ობიექტური ფაქტორი. სინამდვილეში, ვფიქრობთ, სადავო არ უნდა იყოს, რომ სწორედ ამ უკანასკნელმა შეაპირობა პირველი: სოფლების შორიშორი და არაშეიშლილი დასახლება მოსახლეობის მატერიალური ცხოვრების სპეციფიურმა პირობებმა განაპირობა და მანვე გამოიწვია ე. წ. «მოსახლეობის ინდივიდუალიზმი». ვერაფერს ვიტყვით იმაზე, რომ თითქმის სვანეთში ციხესიმაგრეები (ციხე-კოშკები) აიგო მხოლოდ და მხოლოდ შინაგანი მტრებისაგან თავის დასაცავად და სხვ.

¹³ Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, ч. I. Тиф., 1902, стр. 271.

სვანეთის თემების დასახელება	დასახლებული პუნქტების (სოფ- ლების) რიცხვი	მეკომურთა რიცხვი	კომლების განაწილება სოფ. მიხედვით				მოსახლეობა		
			10-მდე კომლი	11-25 კომლი	26-50 კომლი	51-100 კომლი	მამრობითი	მდედრობითი	ორივე სქესის
ზ ე მ ო ს ვ ა ნ ე თ ი									
1. ბეჩო	11	124	7	3	1		436	411	847
2. იფარი	6	143	—	3	3		654	591	1245
3. კალა	6	67	3	3	—		254	247	501
4. ლატალი	10	130	7	2	1		577	610	1187
5. ლეხეჩი	6	86	2	4	—		415	423	838
6. მესტია	2	109	1	—	2	1	515	508	1023
7. მულახი	10	178	2	6	2		805	773	1578
8. ფარი	11	89	9	1	1		393	412	805
9. უშგული	4	86	1	1	2		342	287	629
10. ხუბიხევი	7	150	3	3	—	1	653	666	1319
11. ეცერი	18	214	12	4	2		874	848	1722
	91	1376	47	30	12	2	5 918	5 776	11 694
ქ ე ე მ ო ს ვ ა ნ ე თ ი									
1. ლაშხეთი	13	399	2	6	2	3	1417	1196	2613
2. ლენტეხი	12	235	3	6	3		1201	1042	2243
3. ჩოლური	7	175	2	4	1		587	459	1046
	32	809	7	16	6	3	3 205	2 697	5 902
ს უ ლ	123	2 105	54	46	18	5	9 123	8 473	17 596

(სოფელი). მეკომურთა რიცხვი შეადგენდა 2993-ს, ხოლო ორივე სქესის მოსახლეობა — 18 823 სულს¹⁴. ჩანს, საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების წინა პერიოდში სვანების მოსახლეობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ მომხდარა. რაც შეეხება მომდევნო პერიოდს, აქ უკვე თვალსაჩინო ზრდას აქვს ადგილი. საკმარისია აღი-

¹⁴ მოსახლეობის სრულიად საკავშირო აღწერა 1926 წლისა, საქ. სსრ, თბ., 1929, განყოფ. 1, ტაბულა 3.

ნიშნოს. რომ 1959 წლის აღწერის მონაცემებით სვანეთის მოსახლეობა 31 ათას სულს შეადგენს (16,3 ათასი მესტიის რაიონში და 14,7 ათასი ლენტეხის რაიონში)¹⁵.

როგორც ვხედავთ, ცხოვრების ახალი პირობების შედეგად სვანეთის მოსახლეობა XIX ს. შუახანებთან შედარებით 3-ჯერ გაიზარდა. ხოლო 90-იანი წლების მიწურულთან შედარებით — 2-ჯერ.

რევოლუციამდელ სვანეთში მოსახლეობის ზრდას ამუხრუპებდა ხალხის მატერიალური ცხოვრების უკიდურესი სიღუპიერე. აგრეთვე სამედიცინო მომსახურების ფაქტიური არარსებობა. სვანეთის მოსახლეობის ბუნებრივ ზრდას მკვეთრად ამცირებდა ისეთი ეპიდემიური დაავადებანი, როგორიც იყო: შავი ქირი, ხოლერა, ტიფი, ყვავილი და სხვ.

სამედიცინო მომსახურების უქონლობის გამო ფართო გასავალი ჰქონდა შინ, ოჯახებში დამზადებულ „წამლებს“, ამასთან საკმაოდ ფეხმოკიდებული იყო ექიმბაშობაც. მეფის მთავრობის მხრივ XIX საუკუნის სვანეთის მოსახლეობის სამედიცინო მომსახურებაზე „ზრუნვა“ მხოლოდ იმაში გამოიხატა, რომ 1877 წელს აქ პირველად დანიშნა ერთი ექიმი, ერთი უფროსი და ერთი უმცროსი ფერმალი¹⁶.

ეპიდემიური დაავადებანი უფრო ხშირად დასტურდება ცხენისწყლის ხეობაში. მაშინდელ პრესაში აღბეჭდილია ასეთ დაავადებათა გავრცელების ზოგიერთი შემთხვევა. 1892 წლის „ივერიაში“ აღნიშნულია შემდეგი: „წელს ხოლერა სვანეთის ერთს სოფელსაც ეწვია. სახელდობრ სასაშს. აქ ხოლერის წინააღმდეგ საბრძოლველად იყვნენ დანიშნულნი აჭაური მაზრის ექიმი ბ-ნი ჩუღეცკი და პოლიციის ბოჭაული ორი ფერშლითურთ. ხოლერას უმსხვერპლია 20 კაცი“¹⁷.

ყოფილა ისეთი ეპიდემიური დაავადებაც, რომელსაც ექიმები ვერ იცნობდნენ და, რა თქმა უნდა, ვერც ახერხებდნენ რაიმე ეფექ-

¹⁵ Народное хозяйство Гр. ССР 1961 г., Тб., 1963, გვ. 14.

¹⁶ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 22, д. 92, 1877, л. 12.

¹⁷ „ივერია“, 1892, 3. XI. № 232, გვ. 2.

ტურ მკურნალობას. სვანეთში ერთ-ერთი ასეთი მძიმე დაავადების გაჩენის შესახებ „ივერიაში“ აღნიშნულია: „ხოლერა გავრცელებულია საქართველოს რამდენიმე მხარეს, მაგრამ რა არის იმ ქირთან, რომელიც მესამე წელიწადია გაჩენილია სადადიანო სვანეთში? ერთი სვანი აღარ დაუყენებია ფეხზე. რა ქირია ეს ქირი, ჯერ კიდევ ვერ გაიგეს, თუმცა ექიმებიც იყო გაგზავნილი დასნეულებულ ადგილების სანახავად და ამ ქირის ბუნების შესაძენებლად, ჯერ ვერათარი აზრი ვერ დაუსკვნია ექიმს“¹⁸.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში სვანეთში მოგზაურობისას ექიმმა ე. ლევიემ აღნიშნა, რომ „საწყალ სვანებს ის ავადმყოფობა აწუხებთ, რაც ზოგიერთ სხვას: ისინი უწყალოთ ღმერთის ანაბარაზედ არიან მიშვეებულნი. რამდენიმე მოზრდილ სოფლებში არიან, როგორც გვითხრეს, ეგრეთწოდებული ფერშლები; ესენი ძლიერ ჰგვანან ჩვენებურ ძველ სისხლის გამომღებთ, მუცლის ტკივილის ექიმბაშებს და სხვა ამგვარ ჯამბაზებს“¹⁹.

1877 წლიდან სვანეთის მოსახლეობის სამედიცინო მომსახურებისათვის დანიშნული ექიმი და ფერშლები სვანეთს მოაკითხავდნენ წელიწადში მხოლოდ ერთი-ორი თვით და ისიც მარტო ზოგიერთ სოფელს. მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა კი მიტოვებული იყო საშინაო და ექიმბაშური „მკურნალობის“ ანაბარა.

სვანეთის მოსახლეობამ მხოლოდ გასაბჭოების შემდეგ მიიღო სამედიცინო მომსახურება, რამაც დიდი როლი შეასრულა მოსახლეობის ბუნებრივი ზრდის საქმეში. რადიკალურად შემცირდა ბავშვთა სიკვდილიანობა და მინიმუმამდე იქნა დაყვანილი ეპიდემიურ დაავადებათა გავრცელება მოსახლეობაში.

ამრიგად, თუკი რევოლუციამდელ ხანაში სვანეთის მოსახლეობა უმნიშვნელოდ იზრდებოდა, საბჭოთა ეპოქაში პირიქით, მოსახლეობის ზრდა განუხრელი და თვალსაჩინოა. ეს გასაგებია. საბჭოთა ხელისუფლებამ შექმნა ყველა პირობა მოსახლეობის მატერიალური კეთილდღეობის განუხრელი აღმავლობისა და საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებისათვის. ზემომოტანილი ციფრობრივი მონაცემებით დადასტურებული ზრდა უფრო თვალსაჩინო

¹⁸ იქვე, 25. XI, № 249, გვ. 2—3.

¹⁹ ე. ლევიე, „მოამბე“, 1894, № 3, განყოფ. II, გვ. 84—101.

ნოდ წარმოგვიდგება, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ საბჭოთა პერიოდში, მეტადრე 1944 წლიდან, სისტემატურად მიმდინარეობს სვანეთიდან მოსახლეობის ორგანიზებული ჩასახლება საქართველოს ბარის რაიონებში.

სამომოსლო გზები

სვანეთს, მიუხედავად იმისა, რომ იგი წარმოადგენს მაღალმთიან მხარეს, XIX საუკუნეში, ისევე როგორც ადრე, მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ მხარეებთან. ეს ურთიერთობა, ერთი მხრივ, ხორციელდებოდა იმ მრავალრიცხოვანი საულელტეხილო გზებით, რომელთაც მიეყვებათ ჩრდილოეთ კავკასიაში, ხოლო, მეორე მხრივ, მდინარეების — ენგურის და ცხენისწყლის ხეობებზე მიმავალი გზებით, რომელნიც სვანეთს აკავშირებდნენ საქართველოს ბარს (იმერეთსა და სამეგრელოს). ამ გზებით ხორციელდებოდა სვანეთის სამეურნეო-ეკონომიური ურთიერთობა საქართველოს სხვა მხარეებთან.

სვანეთის ცალკეული ნაწილები თავის მხრივ ერთმანეთთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი მრავალრიცხოვანი გზებით. კერძოდ, ქვემო და ზემო სვანეთი ერთმანეთს უკავშირდებოდა სვანეთის ქედზე გაშვებული უღელტეხილებით.

სვანები ჩრდილო კავკასიაში მიმავალ უღელტეხილებზე გადადიოდნენ ფეხით ან გადაჰქონდათ ტვირთი ცხენების, ჯორებისა და სახედრების საშუალებით. ასეთი მიმოსვლა, უმთავრესად, დაკავშირებული იყო ვაჭრობასა და ალებ-მიცემობასთან. ჩრდილოეთიდან გადმოჰყავდათ როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა საქონელი.

მართალია კავკასიონის მთავარ ქედზე გადასასვლელ უღელტეხილებს მათი სიმაღლის თუ მუდმივი მყინვარების წყალობით გარკვეული სიძნელეები ახასიათებს, მაგრამ მათი გადალახვა მაინც უხდებოდა სვანეთის მოსახლეობას ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობასთან კავშირის დასამყარებლად.

ჩვენ გაზვიადებული გვეჩვენება ზოგიერთი მკვლევრის კატეგორიული მსჯელობა სვანეთის „კარჩაკეტილობის“ შესახებ, ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია მკითხველს შედარებით უფრო დაწვრილებით გვაეცნოთ მეზობელი მხარეები, ჩრდილო კავკასიისა და საქართველოს ბარის რაიონების, სვანეთის კავშირ-ურთიერთობის სა-

შუალელები, სამიმოსვლო გზები, რომელნიც სვანეთს აკავშირებდა გარე სამყაროსთან.

ზემო სვანეთიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელი გზები

წანერის უღელტეხილი. სვანეთიდან კავკასიონის მთავარ ქედზე გადასასვლელს შორის ყველაზე რთული და ძნელია წანერის უღელტეხილი.

წანერის უღელტეხილისაკენ გზა იწყება სოფელ ქაბეშიდან და მიყვება მდინარე მულხურის ერთ-ერთი შტოს სათავემდე, რომელიც წანერის მყინვარს უკავშირდება. წანერის მყინვარს აქვს დიდი განშტოებანი, მათ შორის ყველაზე მთავარია წანერის უღელტეხილი. მასზე გადასვლა მხოლოდ ფეხით შეიძლება, პირუტყვის გადაყვან-გადმოყვანა კი შეუძლებელია. უღელტეხილისაკენ მისასვლელი ხეობა შედარებით ვიწროა, აქ შიგადაშიგ გვხვდება ვაკე მყინვარები. უღელტეხილის სიმაღლე 3800 მეტრია ზღვის დონიდან.

უღელტეხილზე გადასვლისთანავე იწყება ბეზინგის მყინვარი, რომლის სიგრძე 10 კმ-ს აღემატება. გზა მიიმართება ბეზინგის ხეობაში, რომელიც ბალყარელებითაა დასახლებული. სოფელ ქაბეშიდან წანერის უღელტეხილით ერთ დღეში გადადიან სოფელ ბეზინგომდე. ამ უღელტეხილზე გადასვლა შეიძლება მხოლოდ გვიან გაზაფხულს, ზაფხულსა და ადრე შემოდგომაზე.

ამ გზაზე პირველი ბალყარული სოფლის მახლობლად დღესაც თითქმის დაუზიანებლად დგას სვანური კოშკი (მურყვამ).

ტვიბერის უღელტეხილი. ტვიბერის უღელტეხილისაკენ მიმავალი ხეობაც იწყება სოფელ ქაბეშიდან, სადაც ერთდება წანერისა და ტვიბერის ხეობიდან ჩამომდინარე წყლები და იქმნება მდინარე მულხურა.

სვანეთიდან ტვიბერის უღელტეხილით გადადიოდნენ ძირითადად მულახის, იფარის, წვირმის, ადიშისა და მესტიის მცხოვრებნი. ეს უღელტეხილი კავკასიონის მთავარ ქედზე ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელთა შორის, მანძილის მიხედვით სიმაღლითა და მიმოსვლისათვის შედარებით ხელსაყრელი პირობებით გამოირჩევა. ამ მხრივ იგი თონღუზორუნის უღელტეხილს უახლოვდება.

ტვიბერის უღელტეხილის სიმაღლე შეადგენს 3600 მეტრს ზღვის დონიდან.

იქ, სადაც ერთმანეთს უერთდებიან ტვიბერისა და წანერის მდინარეები, პირველის მარცხენა ნაპირის ახლოს აღმართულია ოთხსართულიანი ჩვეულებრივი სვანური კოშკი, მას ძირშივე მიშე-

ნებული ჰქონია, ამჟამად დანგრეული, პატარა ნაგებობა, რომელიც ასრულებდა სამეურნეო დანიშნულებას. ამ კოშკის დანიშნულება ისევე, როგორ სვანეთში არსებული სხვა კოშკებისა, ჩანს, გარეშე მტრისაგან თავდაცვა იყო. იგი ითვლებოდა სიმაგრედ (სანგეჰე). გადმოცემების თანახმად კოშკთან არსებულ ნაგებობაში ზღებოდა საჰმლის მომზადება, იარაღის და სხვა საყოფაცხოვრებო მარაგის მიზიდვა, გზის მორიგე მეთვალთვალების მომზადება-დასვენება და სხვ.

აქვე, უფრო ზემოთ არის სამჰედლოს ნაშთებიც (ნალშკიდაშე), სადაც ამზადებდნენ საბრძოლო იარაღს.

გადმოცემის თანახმად, როდესაც უღელტეხილიდან მტერი ტეიბერის ხეობაში დაეშვებოდა, ის ამ კოშკიდან შორს მანძილზე გამოჩნდებოდა, ეს კი მზევარე-მეთვალთვალებს საშუალებას აძლევდა, ჯერ თავად მომზადებულიყვნენ საომრად და შემდეგ, რაც შეიძლებოდა სასწრაფოდ, გადაეცათ ცნობა მულახის საზოგადოებისათვის მტრის რაოდენობისა და მისი მოახლოების შესახებ. მაშასადამე, ეს ძეგლი აშკარად მეტყველებს ტეიბერის უღელტეხილის მოხერხებულობაზე ფართო მასშტაბით მიმოსვლისათვის.

თუკი მტერი ჩამწყრივებული მოდიოდა, აქ იყო საგანგებოდ შერჩეული ადგილები, საიდანაც სვანები ჩამოაგორებდნენ ორ დოლაბიან ხეს, რომელიც მოწინააღმდეგეს ჩახვეტავდა მდინარე ტეიბერში. საწიროების შემოხვევისათვის მზად ჰქონდათ რამდენიმე ასეთი საბრძოლო მოწყობილობა, რასაც სვანურად „ლაშდურმინას“ (გამოსაქანებელს, ჩასახვეტს) უწოდებდნენ.

ტეიბერის ხეობა შედარებით ფართოა და აქ აღმართებიც მცირეა. ამ ხეობაში არის დიდი მყინვარები. ხეობის როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ მხარეზე აღმართულია შესანიშნავი სილამაზის კლდეები „კოშკებით“, თითქოს ადამიანის ხელს შეექმნას ეს თვალწარმატატი მწვერვალები და თხემები. ამ პიტალო კედლებზე ჩამოწოლილია სხვადასხვა ზომის მუდმივი მყინვარები.

ტეიბერის ხეობა სოფელ ქაბეშიდან მიემართება პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ, დაახლოებით 5—6 კილომეტრის მანძილზე, აქედან ხეობა უხვევს აღმოსავლეთისაკენ და თავისი მიმართულებით ერთგვარად ქმნის სწორკუთხედს; შემდეგ ხეობა თანდათან უხვევს ისევ ჩრდილოეთისაკენ და გზა ადის უღელტეხილზე, მის პლატოზე მდებარე მუდმივი მყინვარის გავლით გზა ეშვება ჩრდილოეთისაკენ და ჩადის ჩეგემის ხეობაში. აქ უხვად არის მინერალური წყლე-

ბი, რომელთაც იყენებენ სასმელად და სამკურნალოდ (სვანურად „სგიმარ“), აქედან ჩეგემის ხეობაში იწყება ტყის ზონა, რომელიც ყველაზე ახლობელ ბალყარულ სოფელ ბულუნგუმდე აღწევს. მუ-ლახიდან ბულუნგუმდე მისვლას ერთი დღე უნდა. ბულუნგუსთან (სოფ. ზედა ჩეგემის ზემოთ) დღესაც დაუშინებლად დგას სვანური ტიპის კოშკი და ეკლესიის სანახევროდ დანგრეული კედლები.

ტეიბერის უღელტეხილის გვერდით (პარალელურად) გადის ბაშილის უღელტეხილით მიმავალი გზა. ეს გზა უფრო ძნელი დასა-ძლევია. აქ პირუტყვის გადაყვან-გადმოყვანა თითქმის შეუძლე-ბელია.

ტეიბერის უღელტეხილზეც მხოლოდ გვიან გაზაფხულიდან აღრე შემოდგომამდე შეიძლება როგორც წერილფეხა, ასევე მსხვილფეხა პირუტყვის გადაყვან-გადმოყვანა. ამის მიუხედავად დასახელებული გადასასვლელი სვანეთსა და ყაბარდო-ბალყარეთს შორის ცხოველი ურთიერთობის საშუალებას წარმოადგენდა.

მესტიის უღელტეხილი. სოფ. მესტიიდან მდინარე მესტიის ხეობის აყოლებით მოიმართება გზა უღელტეხილისაკენ. უღელტე-ხილის მისადგომამდე, რომელსაც ლეხზირი ეწოდება, არის 9—10 კილომეტრი. ლეხზირიდან იწყება უღელტეხილისაკენ მისასვლელი გზები. მესტია ზღვის დონიდან 1500 მეტრის სიმაღლეზეა, ხოლო მესტიის უღელტეხილის სიმაღლეა 3880 მეტრი. მესტიისა და უღელ-ტეხილის სიმაღლეთა სხვაობა პირდაპირ მეტყველებს იმაზე, რომ ამ უღელტეხილზე გადასვლა, მისი სიმაღლის გამო, დაკავშირებუ-ლია დიდ სიძნეულებთან; ამასთანავე დიდი მანძილი გასასვლელია ძირითადად მუდმივ მყინვარზე, რომლის სიგრძე დაახლოებით 12—14 კილომეტრია.

ამ უღელტეხილს, შეიძლება ითქვას, თითქმის არა აქვს სამე-ურნეო მნიშვნელობა, რადგან აქ არ შეიძლება მსხვილფეხა პირ-უტყვის ან სასაპანლე საქონლის გადაყვან-გადმოყვანა. ამასთან აღ-სანიშნავია, რომ უღელტეხილი არის ძალიან ლამაზი; მგზავრზე ღრმა შთაბეჭდილებას ტოვებს ის ვეებერთელა მწვერვალები, რო-მელნიც ამ გადასასვლელიდან კარგად მოჩანს.

მესტიის უღელტეხილიდან შეიძლება ორი მიმართულებით გა-დასვლა: პირველი გადასასვლელი, რომელიც შედარებით მოხერხე-ბულია, მიემართება მესტიიდან ზედა ბახსანში (იგივე ურუსბიევი) მდ. ბახსანის ხეობით. მეორე გადასასვლელი მისდევს მდ. ჩეგემის ხეობას. ეს უკანასკნელი უფრო შორი და რთული გადასასვლელია, ვიდრე პირველი.

მესტიის უღელტეხილით სვანეთიდან გადადიან თვით მესტიისა და ლენჯერის სოფლებიდან.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უღელტეხილისაკენ გზა იწყება მესტიიდან მდ. მესტიის ქალის ხეობით. გზა მიემართება პირველ ხეობაში ჩრდილოეთისაკენ, შემდეგ უხვევს აღმოსავლეთისაკენ ტუბერის მხარეს ლეხზირის მყინვარით. აქედან გადასასვლელის მიმართულება იცვლება ჩრდილოეთისაკენ და გზა თანდათან რთულდება, არის ყინულოვანი სიმაღლეები და დაკიდული კედლები. გადასვლა უფრო მოხერხებულია მყინვარების ნაპირებზე.

უღელტეხილიდან დაღმართი კვლავ ყინულოვანია, პირველი მყინვარია აღირ-სუ. შემდეგ კი იწყება მყინვარი ბაშილი, საიდანაც გამოდის მდ. ბაშილი (მდ. ჩეგემის მარცხენა სათავე). აქედან გზა მიდის ბახსანის ხეობით ადგილ ბახსანამდე (ბახსანი არის სვანური წარმოშობის სახელწოდება: ბახ ნიშნავს უღელტეხილს, გადასასვლელს).

მესტიიდან ზედა ბახსანში შეიძლება ორ დღეში ჩავიდეს მგზავრი. მგზავრი პირველ დღეს მივა უღელტეხილის მისადგომამდე, მეორე დღეს კი საღამოს მიაღწევს სოფელ ბახსანში (მხოლოდ კარგი ამინდის პირობებში და ისიც ზაფხულობით), ზამთარში აქ გადასვლა შეუძლებელია.

მეორე მიმართულება, როგორც აღვნიშნეთ, ჩეგემის ხეობას მიყვება და გაცილებით უფრო რთულია. მყინვარი ბაშილი მიემართება აღმოსავლეთისაკენ და მისი ნაპრალები, ციცაბო დაქანებანი დიდად ართულებენ მიმოსვლას.

მესტიის უღელტეხილზე გადასვლის შემდეგ არ ვხვდებით რაიმე სვანური ტიპის ძველი ნაგებობების ნაშთებს, არ არსებობს გამოცემებიც ასეთების ოდესმე არსებობის შესახებ.

ბეჩოს უღელტეხილი. ბეჩოს უღელტეხილისაკენ მისასვლელი გზები იწყება ბეჩოს საზოგადოების სოფ. მაზერიდან, რომლის სიმაღლეა ზღვის დონიდან 1700 მეტრი.

მდ. დოლრას ხეობაში ადგილ შიხრადან (შიხრა-ნახშირიანი) უღელტეხილის მისადგომი გზა მიყვება მდ. დოლრას მარჯვენა მხარეს. აქ არის წიწვიანი და ფოთლოვანი ტყის ვრცელი მასივები, რომელიც შესანიშნავ სილამაზეს აძლევს ხეობას.

უღელტეხილის კალთებიდან — ქვიშიდან — იწყება შედარებით მცირე აღმართი, რომელიც გრძელდება დაახლოებით 2 კილომეტრზე. ამის შემდეგ ბეჩოს მყინვარია, იგი გრძელდება უღელტე-

ხილის უნაგირამდე, რომელიც 3357 მეტრზეა ზღვის დონიდან.

უნაგირადან კარგად მოჩანს მწვერვალები იალბუზი, უშბა.

უნაგირადან ჩრდილოეთისაკენ ჩასასვლელი გზა მისდევს საჰმაროდ დაქანებულ ყინულოვან ფერდობს, რომელსაც სევანურად ეწოდება „ქათმის მკერდი“ (ქათლა გუგუფ). იგი მართლაც ქათმის მკერდს მოგაგონებს თავისი ფორმით. ამ მყინვარს აქვს დიდი ნაპრალები. გადასასვლელის ყინულოვანი მონაკვეთის გავლის შემდეგ არის ადგილი ჭიბერი (სევანურად ჭიბ ნიშნავს ჭაობს, ჭიბერ კი ჭაობიანს), აქედან იწყება მცირე დაქანება. ამის შემდეგ არის პირველი სოფელი — თეგენეკლი.

ბეჩოს უღელტეხილს წანერისა და მესტიის უღელტეხილთან შედარებით უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯერ ერთი, ამ უღელტეხილით ბეჩოდან შეიძლება ერთ დღეში გადასვლა, მეორეც, აქ შეიძლება გადაყვანილ იქნეს როგორც წვრილფეხა, ისე მსხვილფეხა პირუტყვი და მესამეც — ამ უღელტეხილზე მოძრაობის ხანგრძლიობა წლის განმავლობაში გაზაფხულ-ზაფხულობით და ადრე შემოდგომაზე გაცილებით უფრო დიდია; ვინაიდან ბეჩოს უღელტეხილი უფრო მოხერხებულია მიმოსვლისათვის, ამიტომ მასზე გადადიან თვით ბეჩოს, ეცერის, ცხუმარის, ლატალის, ლენჯერისა და სევანეთის სხვა სოფლების მცხოვრებნი.

თონლუზ-ორუნისა და ბასის უღელტეხილები. თონლუზ-ორუნისა და ბასის უღელტეხილები ცნობილია როგორც სევანეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიას შორის ეკონომიური ურთიერთობისათვის, კავკასიონის მთავარ ქედზე გარდამავალი ყველაზე უფრო ხელსაყრელი გზები.

სევანეთიდან ყარაჩაისა ან ბახსანში მიმავალი მგზავრი გაივლის სოფელ თავრალს, ამის შემდეგ გზა მიიმართება მდ. ნაკრის ხეობის აუოლებით, სადაც არის როგორც ფოთლოვანი, ასევე წიწვიანი ტყის დიდი მასივები.

თავრალიდან და მის ახლომახლო სოფლებიდან წასული მგზავრი პირველ ღამეს გაათევს იმ ადგილას, სადაც ერთმანეთს შორდებიან თონლუზ-ორუნის გადასასვლელისა (ბახსანის ხეობისაკენ) და ბასის გადასასვლელის (ყარაჩაისაკენ) მისადგომები. ამ ადგილს უწოდებენ „ლაყვიბალს“. აქ მგზავრები ღამეს ათევდნენ „ჯვინლარე სადგემში“ (ძველების, წინაპრების საბინადრო), რომელიც თავრალიდან დაშორებულია დაახლოებით 18 კილომეტრით.

მეორე დღეს ბახსანში გადამსვლელები ჩადიოდნენ ირტყოლში ან თეგენიკლში, ყარაჩაიში გადამსვლელები მეორე დღეს მიდიოდნენ ლენსგერამდე, ე. ი. ნენსკერის ხეობამდე და ღამეს ათედნენ ლენსგერაში, „დუდაშერ ბაჩარ“-თან, ხოლო მესამე დღეს გადადიოდნენ გუბარის უღელტეხილს და ჩადიოდნენ ლაბგვიარში.

თონლუზ-ორუნის გადასასვლელის სიმაღლე 3188 მეტრია, ბასის კი 3200 მეტრი. ამ უღელტეხილებით გადაჰყავდათ ყველა სახის პირუტყვი, მთელი ჯოგებიც კი. სახედარს აქ 3—4 ფუთი ტვირთი თავისუფლად გადაჰქონდა, ადამიანს კი საშუალოდ 2 ფუთამდე. ამრიგად, ჩრდილოეთ კავკასიასთან .სავაქრო-ეკონომიური ურთიერთობა ძირითადად დასახელებული გადასასვლელებით ხდებოდა.

აღნიშნულ უღელტეხილებზე პირუტყვის გადაყვან-გადმოყვანა შეიძლება ივლისის პირველ რიცხვებიდან ოქტომბრის პირველ რიცხვებამდე.

შდულის გადასასვლელი. ამ გადასასვლელით ჩრდილო კავკასიას უკავშირდებოდნენ ქვემო სვანები, აგრეთვე ზემო სვანეთის ზედა სოფლებისა და ზემო რაჭის მცხოვრებნი. ამ გზით ქვემო სვანეთიდან მიემართებოდნენ ლაფურის ხეობით, საიდანაც გადმოდიოდნენ ზესხოს ხეობაში, ხოლო შემდეგ გზას განაგრძობდნენ უღელტეხილის გავლით. რაჭიდან ფასის მთისა და ლაფურის გავლით გადადიოდნენ. ზემო სვანეთიდან კი პირდაპირ ზესხოს ხეობას მიყვებოდნენ. ზესხოდან უღელტეხილისაკენ გზა მიემართებოდა მდინარის მარჯვენა მხარეზე. გზა გადის გაშლილი მთების ფერდობებზე. შემდეგ კი კავკასიის ქედის ერთ-ერთ უმაღლეს უღელტეხილზე.

უღელტეხილიდან გზა მიემართება მდ. ურუნის ხეობაში, საიდანაც ერთი მიმართულებით ჩადიან ბალყარეთის სოფ. სტირდიგორში, ხოლო მეორე მიმართულებით გადადიან ჩრდილოეთ ოსეთში.

დასახელებული უღელტეხილით მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის გადაყვან-გადმოყვანა და სასაპალნე ტრანსპორტით ტვირთის გადატანა შეიძლება ზაფხულში. ამ გზით გადასვლას ქვემო სვანეთიდან ორი დღე უნდებიან, ხოლო ზესხოდან ერთი დღე, სოფ. სტირდიგორამდე.

ლატფარის გადასასვლელი. ამ გადასასვლელებს შორის თავისი მდებარეობით და მანძილის მხრივ ყველაზე მოსახერხებელია ლატფარის უღელტეხილი.

კალის სოფელ ლალხორიდან იწყება ლატუარის (ლატაფი ნიშნავს მისახვევ-მოსახვევეიან გადასასვლელს) გადასასვლელი. ამ უღელტეხილის ორივე მხარეს ლამაზი ტყიანი მასივები და ალპური ველებია გაშლილი. ლალხორიდან ერთი დღის გადასასვლელია ქვემო სვანეთის ერთ-ერთი სასოფლო საზოგადოების სოფელ ჩოლურამდე. აქედან შეიძლება ყოვილგვარი პირუტყვის გადაყვანა. გადასასვლელს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სავაჭრო-ეკონომიურ ურთიერთობისათვის მთასა და ბარს შორის. ამ უღელტეხილზე მაისის პირველ რიცხვებიდან ნოემბრის პირველ რიცხვებამდე შეიძლება მშვიდობიანი მოგზაურობა.

ზემო სვანეთიდან სწორედ ამ გზით მიდიოდნენ ცაგერში, ქუთაისში და ბარის სხვა მხარეებში. მანძილი კალიდან ჩოლურამდე არ აღემატება 20—25 კილომეტრს.

ატკვერის უღელტეხილი. ამ უღელტეხილისაკენ მისასვლელი იწყება უშგულის სოფელ ყიბიანიდან. გზა მიემართება ალპურ მთებში აღმოსავლეთისაკენ და ჩადის სოფელ ცანაში, მდინარე ცხენისწყლის სათავეებში. ამ მანძილის გავლა შეიძლება ერთი დღის განმავლობაში, ეს არის ზაფხულობით მეტად მოხერხებული სამარხილე გზა.

მუშურის უღელტეხილი. მუშურის გადასასვლელი იწყება კალის სოფელ დაბერიდან. პირველად გზა მიდის ტყიან ადგილებში და შემდეგ, როგორც სხვაგან, აქაც გადადის ალპურ ზონაში და მისდევს ციცაბო ფერდობებს. ამ გადასასვლელით პირუტყვის (ცხენი და სხვა) გადაყვანა შეუძლებელია. აქ გადადიან მხოლოდ ის მგზავრები, რომელთაც ტვირთი არა აქვთ გადასატანი.

მუშურის უღელტეხილით გზა შედის ჩოლურის სასოფლო საზოგადოების სოფელ მამში. აქ გადასვლა შეიძლება ერთი დღის განმავლობაში.

აღნიშნული უღელტეხილი არის ერთ-ერთი გადასასვლელი, სადაც კარგ ამინდში ზამთრობითაც შეიძლება მიმოსვლა.

კიჩხარის უღელტეხილი. ეს გადასასვლელი ლატუარის გზის დასავლეთითაა (დაახლოებით 2 კმ დაშორებით). ამ გადასასვლელზე მოძრაობა იწყება მაისის თვის ბოლოს და გრძელდება ოქტომბრის თვემდე. ზემო სვანეთის მხრიდან ის იწყება ორი პუნქტიდან: ერთი კალის თემის სოფელ დაუბერიდან (რომელიც მიყვება მუშურის დელეს), ხოლო მეორე სოფელ ლალხორიდან (კვირიკეს მონასტრის) მიყოლებით. ორივე გზა ერთდება სვანეთის ქედზე, ქედიდან გზა

მიემართება კლდოვან დაღმართზე. ამ მონაკვეთზე გზა კიბისებურ საფეხურებს მიჰყვება. ამიტომ მოცემულ გადასასვლელს „კიჩხარ“ (სიტყვა-სიტყვით „კიბისებური“) ეწოდება.

მთავარი ქედიდან სამხრეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის შემდეგ, გზა უერთდება მუშურისას (ლუხვის დავაკებასთან — „ლუხვა ნაკთან“), ის შედის ქვემო სევანეთის სოფელ უკვლეშში. ამ გადასასვლელით შეიძლება მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის გადაყვანა. აღნიშნულ მანძილს გადიან ერთ დღეში.

ღურის გადასასვლელი. კალის სოფელ ვიჩნაშიდან იწყება ღურის უღელტეხილზე მიმავალი ბილიკი, რომელიც ჯერ მიჰყვება ღურის ქალას, მიიმართება ალპური ზოლისაკენ და გადადის კლდოვან ფერდობებზე. უნაგირადან ბილიკი კვლავ ეშვება სამხრეთით, ალპური ზოლის ციცაბო ფერდობებზე, შედის ტყიან ზონაში და ჩადის ჩოლურის საზოგადოების სოფელ ტვიბრში. ამ გადასასვლელითაც შეუძლებელია პირუტყვით ტვირთის გადატანა. გადასვლა შეიძლება ერთი დღის განმავლობაში.

ლასილის გადასასვლელი. უღელტეხილისაკენ გზა იწყება იფარის სოფელ ზეგანის მახლობლად, სამხრეთის მიმართულებით, ლასილის დელეს გაყოლებით. ტყის ზონის გავლის შემდეგ ალპური ზოლის გარკვეული ნაწილი თითქმის დაკიდებული ფერდობებია. ბილიკი მიჰყვება მყინვარ ლასილის აღმოსავლეთ მხარეს, ლასილზე გადასვლის შემდეგ შედარებით უკეთესი გზაა.

ბილიკი ჩადის ჩოლურის სოფელ მუწვდიში. მსხვილფეხა პირუტყვის გადაყვანა აქაც შეუძლებელია. ასევე შეუძლებელია ზამთრობით ამ უღელტეხილზე გადასვლა.

გადასვლა შეიძლება ერთ დღეში. ამ გადასასვლელით, გარდა იფარელებისა, სარგებლობენ მულახლები და მესტიელები.

გოლდაშის გადასასვლელი. ლატალის სოფელ ლახუშტიდან (მდებარეობს ლატალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით) იწყება გზა გოლდაშისაკენ. გზა გოლდაშის გადასასვლელით როგორც ჩრდილოეთით, ასევე სამხრეთის მხარეს გაივლის ტყის დიდ მასივებს; აქ გადის მხოლოდ საცალფეხო ბილიკი, რომლითაც პირუტყვის გადაყვანა არ ხერხდება.

ამ უღელტეხილით გადასული მგზავრი შედის ლენტეხის სოფელ გულიდაში.

გადასვლა შეიძლება ერთი დღის განმავლობაში.

აღნიშნული გადასასვლელით მგზავრობენ ლატალისა და ლენ-
ჯერის მცხოვრებნი.

ლეშენილის უღელტეხილი, სვანეთის ქედის თითქმის შუა ნა-
წილშია აღმართული ლაპლას მწვერვალი, რომლის სიმაღლეა 3000
მეტრი ზღვის დონიდან.

სვანეთის ქედის აღმოსავლეთი ნაწილი, დაწყებული ლეჩხუ-
მის ქედიდან ვიდრე მწვერვალ ლაპლას მიდამოებამდე, ძირითადად
მოემართება ერთი ქედის სახით, ხოლო მწვერვალ ლაპლასიდან იწყე-
ბა სვანეთის ქედის რამდენიმე განშტოება.

პირველ განშტოებას ეწოდება ბახი. იგი გრძელდება მდინარე
ენგურის და მდინარე ხუმფერის შესართავამდე — ღიზამდე. მე-
ორე განშტოება გრძელდება მდინარეების: უცრაშის და უსგვი-
რის შესართავამდე — ხუმფერამდე. მესამე განშტოება კი
ვრცელდება გაცილებით შორს, დასავლეთისაკენ, იქ, სადაც მდინა-
რე ენგური და მდინარე მაგანა ერთდებიან.

სვანეთის ქედის დასავლეთ ნაწილში არის რამდენიმე გადა-
სასვლელი, რომელიც აკავშირებს ზემო და ქვემო სვანეთს. მათ
შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია ლეშენილის უღელტეხილი. ამ
უღელტეხილით ქვემო სვანეთში გადადიან ბეჩოს, ეცერის, ცხუმა-
რის, ფარის, ლახამულის, თავერალის და სხვა სოფლების მცხოვ-
რებნი.

ბეჩოს და ცხუმარის მოსახლეობა გადადის უფრო მეტად ლაქ-
ერას უნაგირათი, ლენტეხის სასოფლო საზოგადოების სოფელ ჭუ-
ღარამდე.

ეცერის და ფარის მცხოვრებნი გადადიან „ბახებზე“ (გადასასვ-
ლელი), ლახამულის და თავერალის მცხოვრებნი კი აფკვირის გადა-
სასვლელით.

ყველა ზემოთ დასახელებული სოფლის მცხოვრებნი და აგრე-
თვე სხვებიც ადრე გაზაფხულზე და გვიან შემოდგომაზე უფრო მე-
ტად მიდიოდნენ ხუმფერის ხეობით ლეშენილისაკენ, საიდანაც
იწყება შედარებით უფრო ვაკე და მოხერხებული გზა, თუმცა მან-
ძილი გაცილებით მეტია, ვიდრე ზემოთ აღნიშნულ სხვა გადასასვ-
ლელებზე.

ქვემო სვანეთში გადასვლას ლეშენილის უღელტეხილით და-
სახელებული სოფლებიდან მიმავალი მგზავრები ანდომებდნენ ორ
დღეს. აქ შეიძლებოდა ყველა სახის პირუტყვის და დატვირთული
ცხენების გადაყვან-გადმოყვანა.

ვანიხა და გვანდრის უღელტეხილები. ამ უღელტეხილებით მომოსვლა უფრო მოხერხებული და ხელმისაწვდომია ხაიშის და ჭუბერის სოფლების მცხოვრებთათვის. მის მისადგომებთან მისასვლელი გზები იწყება სოფლებიდან: ველიდან, ხელრადან, უსგვირიდან და სხვ. უღელტეხილზე გადასვლას ანდომებენ ერთ-ორ დღეს, აქვე შეიძლება გადაყვანილ იქნეს მსხვილფეხა პირუტყვი. უღელტეხილის ორივე მხარეს, ჩრდილოეთით და სამხრეთით, არის ლამაზი ტყის დიდი მასივები. ვანის უღელტეხილის დასავლეთით არის გვანდრის უღელტეხილი, პირველის გზა მისდევს მდ. კასლეთის ღელეს, მეორის კი—მდ. ვედის ხეობას. ორივე ამ უღელტეხილით გადასული მგზავრი პირველად ჩადის ლენტეხის სასოფლო საზოგადოების სოფელ ცხემალდში.

აფხაზეთში გადასასვლელი გზები

ჯერილდის უღელტეხილი. ზემო სვანეთი აფხაზეთს უკავშირდება ე. წ. ჩრდილო-დასავლეთის გადასასვლელით. ამ გადასასვლელთან აღსანიშნავია ჯერილდის უღელტეხილი, რომლის მისადგომებისაკენ გზა იწყება ჭუბერიდან. გზა ჯერ მიემართება ჩრდილო-დასავლეთისაკენ ტყის დიდ მასივებში, შემდეგ ბილიკი გადადის ალპური ზონის უღამაზეს ფერდობებზე. ჯერილდის უნაგირადან დაშორებით „აფხაზეთის სვანეთის“ მხარეს ბილიკი ორად იყოფა. ბილიკი, რომელიც მარჯვნივ მიდის, ჩადის სოფელ აჭარამდე. ხოლო შემდეგ მარცხნივ მიდის—სოფელ გენწვიშამდე. ამ გზაზე ზაფხულში შეიძლება სასაპალნე პირუტყვის გადაყვანა.

გენწვიშიდან და აჭარიდან გზა მიემართება სოხუმისაკენ, მდინარე კოდორის ხეობით. ჭუბერიდან გენწვიშამდე მანძილს ერთ დღეში გადიან.

გზა მდინარე ენგურის ხეობით. ზემო სვანეთის მთელი მოსახლეობა (დაწყებული უშგულიდან) მგზავრობდა მდინარე ენგურის ხეობით, რომელსაც ეძახდნენ ბახარს (ბახარ). ამ მიმართულებით მოძრაობა გაცხოველებული იყო წლის იმ პერიოდში, როდესაც სვანეთის ქედის უღელტეხილებზე გადასვლა აღარ ხერხდებოდა.

მდინარე ენგურის ხეობას საცალფეხო ბილიკი მეტწილად მდინარის მარცხენა მხარეს მიყვებოდა. როგორც ჩრდილოეთით. კავკასიონის მთავარ ქედზე, ასევე სვანეთის ქედზე გადასვლას, ჩვე-

ულებრივ, ანდომებდნენ ერთ-ორ დღეს, ხოლო ენგურის ხეობაში ჯვარაჰლე მგზავრობას უფრო მეტ დროს, 4—5 დღეს ანდომებდნენ. ეშვულიდან, კალადან, იფარიდან მიმავალ მგზავრს ზუგდიდის მაზრის სოფელ ჯვარამდე ჩასასვლელად ზამთარში 6 დღე მაინც სჭირდებოდა, ხოლო ბეჩოელებს და აეცერელებს ოთხი-ხუთი დღე.

ქვემო სვანეთის გზები. ქვემო სვანეთის ტერიტორია, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვრცელდება ცხენისწყლის აუზის სათავეებიდან ლეჩხუმის ქედამდე. მისი ტერიტორიის რელიეფი უფრო მეტად მთავორიანია. აქ არის ტყის დიდი მასივები.

ალბური ზონა მდიდარია საბალახოებითა და სათიბით, ამასთან, არის დიდი კლდოვანი და ყინულოვანი ადგილები, რაც თავის მშვენიერებას აძლევს ამ მხარეს.

ქვემო სვანეთიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელი უღელტეხილების გარდა, მიემგზავრებოდნენ აგრეთვე ზემო სვანეთის გავლით — ტუბერის, ბეჩოსა და თონდუშორუნის უღელტეხილებით, რასაც უნდებოდნენ 2—3 დღეს.

აფხაზეთში წასვლისას ერთ დღეს ანდომებდნენ ნოლამდე ჩასვლას, მეორე დღეს სამტრედიიაში იყვნენ, მესამე დღეს ზუგდიდში, მეოთხე დღეს კი აღწევდნენ აფხაზეთს.

ქვემო სვანეთის ყველა სოფლის მცხოვრებნი ლეჩხუმსა და სამეგრელოში მიემგზავრებოდნენ ცხენისწყლის ხეობით. ლეჩხუმში ჩასვლას ერთ დღეს უნდებოდნენ, ხოლო სამეგრელოში — ორ დღეს.

სვანეთის გზებისა და გადასასვლელების ეს მოკლე აღწერა და დახასიათება ნათლად მეტყველებს იმაზე, რომ სვანეთს როგორც სავაჭრო-ეკონომიური, ასევე სხვა სახის ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდა, ერთი მხრივ, იმიერკავკასიის მოსახლეობასთან და, მეორე მხრივ, საქართველოს ბართან.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს აცლის არასწორ შეხედულებას სვანეთის კარჩაკეტილობის შესახებ.

აკადემიკოს ნ. ბერძენიშვილის აზრით „სვანეთი დიდი მნიშვნელობის მოსაშუალის როლს ასრულებდა იმიერ და ამიერ კავკასიის ხალხთა ეკონომიური და პოლიტიკური ურთიერთობის საქმეში. საკითხის ასე დასმისას მრავალ მოვლენას სინათლის ახალი შუქი ეფინება, საფუძველი ეცლება ნაგვიანევს, არახელსაყრელ ხანაში შექმნილ შეხედულებას სვანთა „კარჩაკეტილობის“ შესახებ, ისა-

ხება ახალი ისტორიული სურათი სევანთა ცხოველი ურთიერთობისა კავკასიონის სამხრეთთან და ჩრდილოეთთან²⁰.

მიუხედავად იმისა, რომ სევანეთი მთელი რიგი გადასასვლელი-ბით იყო დაკავშირებული გარე სამყაროსთან, ეს კავშირი ხორციელდებოდა მხოლოდ ისეთი გზებით, რომლებითაც უკეთეს შემთხვევაში შესაძლებელი იყო პირუტყვის გადარეკვა და ტვირთის გადასაზიდად ცხენის ან სახედრის გამოყენება. ცხადია, ასეთი საშუალებანი ძველად, როდესაც შორს მანძილზე მიმოსვლის ერთ-ერთი ძირითადი საშუალება იყო სასაპალნე ტრანსპორტი, ასე თუ ისე უზრუნველყოფდა სევანეთის სავაჭრო-ეკონომიურ კავშირს სხვა რაიონებთან. მაგრამ, დროთა ვითარებაში, კერძოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის, როდესაც საქართველოში ფეხს იკიდებს ახალი, ბურჟუაზიული ურთიერთობა და ბარშიც კი, სადაც გზები უკეთესი იყო, სოციალურ-ეკონომიური პროგრესის საწინდარს რკინიგზის გაყვანა წარმოადგენდა, ცხადია, სევანეთის გადასასვლელი და უღელტეხილები ვეღარ უპასუხებდნენ ახალი ეპოქის ში-საბამის საკომუნიკაციო მოთხოვნილებებს. ეს გზები უკეთეს შემთხვევაში სევანთა გარე სამუშაოებზე მასობრივად გასვლის საშუალებას პირუტყვით ვაჭრობის, აგრეთვე ტვირთზიდვის შეზღუდულ შესაძლებლობას თუ იძლეოდა. ასეთ პირობებში ქართველ მოწინავე საზოგადო მოღვაწეთა წინაშე დაისვა საკითხი სევანეთის გზებით უზრუნველყოფის შესახებ.

ამ საკითხით ძალზე დაინტერესებულა ნიკო ნიკოლაძე. მისი ინიციატივით შემუშავდა აზრი რკინიგზის გაყვანის შესახებ, რომელიც დააკავშირებდა ჩრდილო კავკასიას საქართველოს შავიზღვისპირეთთან. გზა უნდა გასულიყო ენგურის ხეობაზე, ე. ი სევანეთის გავლით, მარშრუტით: ფოთი, ზუგდიდი, პროხლადნაია. გვირაბი უნდა გასულიყო უშბის ძირას. გამოჩენილი მოღვაწე ამასთან დაკავშირებით 1910 წელს სწერდა იონა მეუნარგიას: „გაითქვიფე თავში (ან ტვინში) და მთელი სხეულით, სულით და გულით ის აზრი შეითვისე, რომ ჩვენი სევანეთის პროექტი შეიძლება აღსრულებაში მოიყვანოს ეხლა ვლადიკავკაზის გზამ“²¹.

20 აკად. ნ. ბერძენიშვილი, სევანეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი (ისტორიულ-გეოგრაფიული სამეცნიერო ექსპედიციის შედეგებიდან), გაზ. „მებძოლი“, საქ. კ. ზუგდიდის რაიკომის და მშრ. დეპ. საბჭოს ორგანო, 1964, 29 დეკემბერი, № 155.

21 ზუგდიდის სახ. მუზეუმის არქივი, საქ. № 283, 1910, 7 მარტი.

აღნიშნული სამუშაოების დაგეგმვისათვის საჭირო თანხის— 7500 მან. შესაგროვებლად 1895 წელს გამოცხადდა ხელმოწერა, ჩატარდა საპროექტო სამუშაოები, მაგრამ საბოლოოდ, მიუხედავად ნ. ნიკოლაძის დიდი ცდისა, რკინიგზის გაყვანის საქმე, საზოგადოებრივი სახსრების სიმცირისა და მთავრობის უყურადღებობის გამო, ვერ იქნა ბოლომდე მიყვანილი. ასე რომ მოწინავე ქართველ მოღვაწეთა ეს შესანიშნავი წამოწყება, რომელიც მიზნად ისახავდა საქართველოს ეკონომიური წინსვლისათვის ხელის შეწყობას და, კერძოდ, სვანეთის ახალ ეპოქის საერთო ეკონომიურ ფერხულში ჩართვას, იმჯერად ვერ განხორციელდა. ცარიზმის ბატონობის პირობებში ასეთი წამოწყება, ცხადია, განწირული იყო.

სვანეთის დაკავშირება საქართველოს ბართან როგორც სამანქანო, ასევე საჰაერო გზით მოხერხდა მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში.

ისტორიული წარსულის მოკლე მიმოხილვა (XIX საუკუნემდე)

სვანეთი ქართული ეთნიკური სამყაროს, ქართული კულტურისა და სახელმწიფოებრიობის განვითარების ერთ-ერთი უძველესი კერაა. ძველი (ანტიკური ხანის) თუ საშუალო საუკუნეების წყაროებში სვანეთი წარმოდგენილია, როგორც საქართველოს ორგანული ნაწილი, აქტიური მონაწილე საერთო სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისა.

მეტად საყურადღებო მონაცემებს სვანების შესახებ იძლევა დასავლეთ საქართველოს ტოპონომიკური მასალა. აკად. გ. მელიქიშვილი წერს: „ძველისძველ ხანაში დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე სვანური მოსახლეობის ფართოდ გავრცელებას მოწმობს აგრეთვე ამ მხარის ტოპონიმების შესწავლა. ცალკეულ სვანურ სახელწოდებების არსებობა დასავლეთ საქართველოს არა მარტო მთიან, არამედ ბარის ზოლშიც ადრეც იყო ცნობილი. ახალი გამოკვლევებით ისიც ირკვევა, რომ დასავლეთ საქართველოში (სვანეთთან ერთად ლეჩხუმსა და ბარის რიგ სხვა რაიონებში) ფართოდ გავრცელებული -იშ (-შ) სუფიქსიანი ტოპონიმაცია არა ზანური, როგორც აქამდე მიაჩნდათ, არამედ საკუთრივ სვანური წარმოშობისა

უნდა იყოს". იქვე აკად. გ. მელიქიშვილი დასძენს: „აკად. ს. ჯანაშიას „ლანჩხუთი“ სახელიც კი სვანური წარმოებისად მიაჩნდა“²².

აკად. გ. მელიქიშვილი სვანებს უკავშირებს კოლხეთის ტერიტორიაზე ძველად მოსახლე ტომს ჰენიოხებს ანუ სანიგებს და დასკვნის, რომ კოლხებსა და ჰენიოხ-სანიგებში „დასავლეთ საქართველოს (ისტორიული კოლხეთის) მიწა-წყალზე მცხოვრები ორი ძირითადი ეთნიკური ჯგუფი იგულისხმება. „ასეთად, განაგრძობს აკად. გ. მელიქიშვილი, ბუნებრივია, ჩვენ აქ მცხოვრები ორი დიდი ქართველი ტომი — ზანები და სვანები შეიძლება ვიგულისხმოთ“. სვანების შესახებ თუნდაც სტრაბონის ცნობების გაცნობაც საკმარისია, რომ ძველად მათი მრავალრიცხოვნება და ფართოდ გაერცელება აშკარა გახდეს (ისინი უძლიერესნი არიან დიოსკურიის მახლობლად მცხოვრებ ტომთა შორის, შეუძლიათ 200 000-იან ლაშქრის გამოყვანა და სხვა...) „მით უმეტეს, რომ იმ დროს „სვანთა“ სახელ ქვეშ შეიძლება სულაც მხოლოდ ერთ-ერთი სვანური გაერთიანება იგულისხმება“²³.

როგორც აკად. გ. მელიქიშვილი ვარაუდობს „დასავლეთ საქართველოს ბარის რაიონებში ჰენიონური (სვანური?) მოსახლეობის შევიწროება ადრე უნდა დაწყებულიყო. ეს ადგილები ექცევა კოლხეთის სამეფოს ფარგლებში, რასაც თან სდევდა ცვლილებები მოსახლეობის განლაგებაში“²⁴.

ფეოდალურ ხანაში სვანთა განსახლება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე თანდათან იზღუდება და XIX საუკუნის ფარგლებს უახლოვდება.

ამასთანავე არა ერთი მითითება არსებობს სვანების განსახლების შესახებ ჩრდილოეთ კავკასიაშიც.

მდინარეების — თერგისა და ყუბანის სათავეში სვანების ცხოვრების ფაქტს იქაური ტოპონომიკური დასახელებანი ადასტურებენ, რის საფუძველზედაც მკვლევარი ლ. ლავროვი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ თერგისა და ყუბანის ხეობებში არსებული სოფლების: ხუმარის, ლაშკუტასა და უშკალანის (უნდა იყოს უშკელანი — ა. ჩ.) სახელები აშკარა სვანური წარმოშობისაა და შესაბამისად ისინი გადატანილია სვანეთის სოფლების — ცხუმარის, ლაშხეთისა

22 გ. მელიქიშვილი. საქართველოს კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 65—66.

23 იქვე, გვ. 65.

24 იქვე, გვ. 67.

(უფრო სწორი იქნებოდა მას შეედარებინა ლაშქუტასათვის — ლახუშტი, ლატალის სოფელია ზემო სვანეთში) და უშგულის სახელე-
ბიდან. იგივე მკვლევარი აგრეთვე იმ აზრისაც არის, რომ მდინარე
ყუბანის სათავეებში სვანები დასახლდნენ XIV—XVII საუკუნე-
ებში, ხოლო ბახსანის ხეობაში 1640—1743 წლებში, მაგრამ ეს
მხარე XVIII საუკუნის ბოლოს მიუტოვებიათ ყაბარდოელთა შემო-
ტევის გამო²⁵.

1887 წელს მკვლევარმა ვ. ტეპცოვმა იმოგზაურა სვანეთის,
ყაბარდოს და ყარაჩაის მხარეებში. ის ამ მოგზაურობის შედეგად
აღნიშნავს «...сщс недавно, лет 20 — 30 тому назад, сваны
брали с горцев Северного Кавказа арендную плату за земли
по истокам Терека. Плата эта прекратилась с покорением
западного Кавказа русскими»²⁶. იმიერკავკასიაში სვანების ცხოვ-
რების დამაჩერებელ ფაქტს ისიც წარმოადგენს, რომ ბალყარელები
XIX საუკუნის მეორე ნახევარშიც სვანებს უხდიდნენ პირუტყვის
ძოვებისათვის გარკვეულ გადასახადს. აი რას წერს ამის შესახებ
ლ. დადუანი:

„მულახის საზოგადოების მაცხოვრის ეკლესიას აქვს ოსეთში
ადგილი, რომელიც არის ოსების ხელში, მის მაგიერ ოსებმა უნდა
უზიდონ ამ ეკლესიას წელიწადში შვიდ-შვიდი ხარი, ცხვარი და თხა.
ამ საქონელს მულახელები დაჰკლავენ და ჭეიფს გასწევენ ხოლმე. თუ
ოსებმა ეს გადასახადი არ მისცეს ეკლესიას, მულახელები დაე-
ცემიან იმათ საჯოგებებს თავზე, მეჯოგეებს ამოსწყვეტენ და ჯოგს
წამოასხამენ თავის სოფელში“²⁷.

როგორც აღინიშნა ბახსანის, თერგის და ყუბანის ხეობებში ამ-
ჟამადაც არის სვანური ტიპის სხვადასხვა შენობა-ნაგებობათა ნან-
გრევების²⁸, სასაფლაოების ნიშნები, ტოპონიმიკური სახელწოდე-
ბანი და სხვ., რაც აშკარად მეტყველებს იმაზე, რომ სვანებს ფართო
მასშტაბით ჰქონდათ ფეხი გადგმული იმიერკავკასიაში.

მიუხედავად ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი კარჩაყე-
ტილობისა და ბუნებრივი პირობებით გამოწვეული საქართველოს

25 Л. Лавров, Расселение сванов на Северн. Кавказе до XIX в.,
краткое сообщ. инст. этнографии, 1956, стр. 78, 82.

26 В. Тепцов, Сванетия, стр. 5.

27 ლ. დადუანი, სვანეთის ცხოვრებიდან. „დროება“, 1872, XII, 15.
№ 49, გვ. 1 (ოსების ქვეშ ბალყარელებია ნაგულისხმევი).

28 ა. რობაქიძე, დასახლების ფორმა ბალყარეთში, მასალები საქართვე-
ლოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, 1960, გვ. 105.

ბართან კავშირ-ურთიერთობის სიძნელისა, სვანეთი, საქართველო-ში ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის და კულტურის აღმავლობის ხანაში (XI—XIII სს.), როგორც ერთ-ერთი ძლიერი საერისთავო, ქვეყნის მოწინავე მხარეთა რიგში იღვას. ამას აშკარად მოწმობს ჩვენამდე მოღწეული ისტორიული ძეგლები და თქმულებასიმღერები, სვანეთის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების და საეკლესიო მწერლობის, ოქრომკედლობის, კედლის მხატვრობის, ხით ხურობის უნიკალური ნიმუშები, რომლებიც შექმნილია აღებულ ხანაში და რომელნიც საზოგადოებრივი განვითარების მხოლოდ მაღალ საფეხურზე მდგომი ხალხის შესაბამისად შეიძლება წარმოვიდგინოთ. იგივეზე მიგვითითებს ძველად ქრისტიანობის, როგორც ფეოდალური საზოგადოების იდეოლოგიის, სიძლიერეც ამ მხარეში.

ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში სვანეთის საერისთავოს მნიშვნელოვან როლზე „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობების გარდა, ნათლად მიუთითებს ლატალის მაცხოვრის ეკლესიის კედლის მხატვრობაც, სადაც, მკვლევარი ე. ვირსალაძის ვარაუდით, დავით აღმაშენებლის ძის — დემეტრეს მეფედ კურთხევის რიტუალია ასახული²⁹. იმავე დასკვნამდე მივიდა აკად. ნ. ბერძენიშვილიც 1964 წელს სვანეთში ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობისას. იმ ორ ერისთავს შორის, რომელნიც (მხატვრობის მიხედვით) ასრულებდნენ მეფის შემოსვას, შესაძლებელია სვანეთის ერისთავიც იგულისხმებოდეს. უფრო გვიან, საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის ხანაში, სვანეთის, როგორც ერთ-ერთი ფაქტიურად დამოუკიდებელი, სამთავროს როლი, ქვეყნის საერთო პოლიტიკურ და ეკონომიურ ცხოვრებაში ფეოდალური კარჩაკეტილობის გაღრმავების პირობებში, მნიშვნელოვნად მცირდება. ამავე პერიოდში ხდება სვანების განსახლების შემდგომი შეზღუდვა, სვანეთის ტერიტორიის შეკვეცა ფეოდალური შინაომების შედეგად.

XVIII ს. მიწურულს სვანეთში მთავრობდა ციოყ დადგმქელიანი („ბაბა-ციოყი“). ციოყის შემდეგ, მის მემკვიდრეებს შორის საერთო ხელისუფლებისათვის დიდი მტრობა ჩამოვარდა. ძმებიდან ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ თენგიზი და თათარყანი. ეს უკანასკნელი, მიუხედავად იმისა, რომ უმცროსი იყო, არ ცნობდა თენგი-

²⁹ Е. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микела Маглакелли в Мацхварии („ქართული ხელოვნება“, ტ 4, 1955, გვ. 174—177).

ზის მთავრობას. სვანეთი ფაქტიურად ორად გაიყო. 51 სოფლიდან თენგიზს 21 მორჩილებდა, თათარყანს კი—30³⁰.

ფეოდალური დაშლილობის ხანის სვანეთის სოციალური სტრუქტურის შესასწავლად მეტად მწირი მასალები მოგვეპოვება, მაგრამ ექვგარეშეა, რომ ამ კუთხის მოსახლეობა თავისი სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების დონით არც ახლა ჩამოუვარდებოდა საქართველოს ბარის მოსახლეობას.

ამ ხანის სვანეთში სოციალური ურთიერთობის გაბატონებულ ფორმას ბატონყმობა წარმოადგენდა. ძველი სვანეთის საერისთავოს ადგილზე ამ დროს აღმოცენდა რამდენიმე მეტ-ნაკლებად ძლიერი ფეოდალური სამფლობელო. ზემო სვანეთის დასავლეთ ნაწილში (ბალს ქვემოთ) ბატონობდა დაღეშქელიანთა საგვარეულო, აღმოსავლეთ ნაწილში (ბალს ზემოთ) მრავლად იყო წვრილახანურთა სამფლობელოები. ქვემო სვანეთში დიდი რაოდენობის ყმა-მამულს ფლობდნენ გელოვნები და გარდაფხაძეები. XIX საუკუნის დამდეგიდან ქვემო სვანეთი მოექცა სამეგრელოს სამთავროს შემადგენლობაში. დადიანებმა ქვემო სვანეთის გლეხთა მნიშვნელოვანი ნაწილი თავის უშუალო ყმებად გადააქციეს.

გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს მთიანეთში ძლიერ გამწვავდა ბრძოლა ფეოდალებსა და მთიელებს შორის. ფეოდალები თავგამოდებით ცდილობდნენ თავის საექსპლოატაციო არეალის გაფართოებას, მთიელები კი თავისუფლების მოპოვებისათვის იბრძოდნენ. არაგვის ერისთავთა ორსაუკუნოვანი ბრძოლა (XVI—XVII სს.) ფშავ-ხევსურეთისა და ხევის დაუმეცვებისათვის მარცხით დამთავრდა. ამავე პერიოდში მთა რაჭის (ლები, ჭიორა, გოლა) გლეხებმა ამოხოცეს მეზობლები — არეშიძე-ჭაფარიძენი და თავისუფლება დაიბრუნეს. ასევე წარმატებით დააგვირგვინეს თავისუფლებისათვის ბრძოლა ბალსზემოურ სვანმა გლეხებმა და ყოველნაირად ცდილობდნენ თავისუფალი სვანეთის სოციალურ-პოლიტიკური დამოკიდებულების განმტკიცებას.

სვანეთის შემდგომი როგორც პოლიტიკური, ასევე სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გაპირობებული იყო რუსული ხელისუფლების მისწრაფებით საქართველოს სხვა ძხარეების შეერთების შემდგომ, დაექვემდებარებინა ეს კუთხეც, რამაც საბოლოოდ აქ რუსული მმართველობის დამყარებამდე მიგვიყვანა.

³⁰ მ. დ. უ. მ. ბ. ძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957, გვ. 252.

სვანეთი თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობის გამო ადრიდან-
ე იპყრობდა რუსეთის ხელისუფალთა ყურადღებას. ჯერ კიდევ
ციციანოვი სამეგრელოს მთავრის მეშვეობით ცდილობდა დაკავში-
რებოდა დაღეშქელიანების გვარს. მაგრამ სხვა გადაუღებელი საქ-
მეებით დაკავების გამო, რაც საქართველოს დანარჩენ ნაწილებში
თავის პოზიციების განმტკიცებასთან იყო დაკავშირებული, ცარიზმს
თავდაპირველად არ სცალოდა შედარებით მიუღდგომელი სვანეთი-
სათვის³¹.

1830 წელს პასკევიჩმა კვლავ მიაქცია ყურადღება სვანეთს.
მან იქ არსებულ მდგომარეობის დასაზვერად, საჩუქრებით სვანთა
დასამორჩილებლად, გენერალი გესე მიაღწინა³². თავის მხრივ, ად-
გილზე შექმნილი ვითარების გამო, 30-იანი წლების დასაწყისში თვით
სვანებიც უკავშირდებიან რუსეთს, რომელიც უკვე ფეხმოკიდებუ-
ლი იყო თითქმის ყველა მეზობელ მხარეში, როგორც სამხრეთით,
ასევე ჩრდილოეთითაც. დაღეშქელიანების ორი შტოს წარმომად-
გენლები—ციოყი და თათარყანი ცდილობდნენ რუსეთის ქვეშევრ-
დომობაში შესვლა გამოეყენებინათ თავიანთი ინტერესებისათვის,
— ურთიერთ ქიშპში და ბრძოლაში პირველობისათვის³³, ხოლო თა-
ვისუფალი სვანები რუსთა მფარველობაში შესვლით მიზნად
ისახავდნენ დაეპირისპირებინათ რუსული ხელისუფლება დაღეშქე-
ლიანებისათვის.

რუსი ხელისუფალნი მოხერხებულად იყენებდნენ აღნიშნულ
წინააღმდეგობებს სვანეთში თავისი გავლენის გასაძლიერებლად, რაც
საბოლოოდ ამ მხარის სრული დამორჩილებით დამთავრდა.

1832 წლის მიწურულს დაღეშქელიანების უფროსი შტოს
მეთაურის ციოყის დედა დიგორ-ხანი ციოყთან შეთანხმებით საი-
ღუმლოდ გადავიდა ყაბარდოში. ნალჩიკში ინახულა გენერალი გო-
რიხვოსტოვი და განუცხადა, რომ ციოყს სურს რუსეთის ქვეშევრ-
დომობაში შესვლა, მან მძევლად წარუდგინა თავის შვილისშვილი
ბექირბი. დიგორ-ხანი და ბექირბი გაგზავნეს თბილისში, სადაც მო-

31 ე. გაბლიანი. თავისუფალი სვანეთი, თბ., 1927, გვ. 30—31; მ. დუმაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 254—255.

32 ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 20—31; მ. დუმაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 255.

33 მ. დუმაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 253.

ლაპარაკება აწარმოეს კავკასიის მთავარმმართველ ბარონ როზენთან. მოლაპარაკების შემდეგ როზენმა გაგზავნა სვანეთში თავისი რწმუნებული მოხელეები მღვდლის თანხლებით, რომელთაც ციოყს რუსეთის იმპერატორისადმი ერთგულების ფიცი მიაღებინეს.

ბეჭირბი განაწესეს გიმნაზიაში, ხოლო დიგორ-ხანი რამდენიმე ხნის შემდეგ თბილისიდან სვანეთში დაბრუნდა.

1833 წელს დაღეშქელიანთა უმცროსი შტოს მეთაურმა — თათარყანმა ციოყის მიბაძვით ითხოვა რუსეთის იმპერატორის ქვეშევრდომობა. ამ მიზნით მან თავისი შვილი ლევანი გაგზავნა თბილისში. თათარყანის თავდაპირველი მოთხოვნები გადაჭარბებული იყო. იგი აცხადებდა უფლებებს მთელ სვანეთზე და მოითხოვდა მისი ძმის — ციოყის მისთვის დაქვემდებარებას, მაგრამ ეს მოთხოვნა უარყოფილ იქნა და თათარყანი მიიღეს რუსეთის ქვეშევრდომობაში სვანეთის მხოლოდ მისდამი კუთვნილი ნაწილით.

რუსმა ხელისუფლებმა შეადგენინეს ციოყსა და თათარყანს „თხოვნის პუნქტები“, სადაც აღნიშნული იყო რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის სურვილი და პირობები. სანაცვლოდ მათ მიეცათ იმპერატორის სიგელები („ტიტულები“) ქვეშევრდომობაში მიღების შესახებ. ციოყსა და თათარყანს მიენიჭათ მაიორის ჩინი და თითოეულს ებოძა ძვირფასი ხმალი და ხანჯალი, ნიშნად მათი ხელისუფლებისა³⁴.

ციოყ დაღეშქელიანის „თხოვნის პუნქტები“ 12 მუხლისაგან შედგება.

პირველ მუხლში აღნიშნულია ციოყის სამფლობელოს მდებარეობა და საზღვრები, რომლითაც იგი შევიდა რუსეთის იმპერატორის ქვეშევრდომობაში. საბუთში ვკითხულობთ: «Передаю себя со всем моим настоящим и будущим потомством и со всеми моими владениями, лежащими меж Кавказских гор на вершинах рек Ингури, Баксани, граничащими с большою Кабардою, Аланнею, Мингрелнею и Рачинским округом, в вечное и верное рабство и подданство Высочайшей Всероссийской Державы...»³⁵.

აღსანიშნავია, რომ მოტანილი ტექსტიდან გაკეთებულ შენიშვნაში ციოყის სამფლობელოდან გამორიცხულია მხოლოდ თათარყა-

³⁴ ЦГИАЛ, ф. 866, оп. I, л. 9, лл. 25—27.

³⁵ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, л. 64¹, л. 28.

ნის კუთვნილი სამფლობელო. სხვა მხრივ კი იგი თავს აცხადებს ზემო სვანეთის მფლობელად, რაც მოწმობს მის მისწრაფებას მთელი სვანეთის დამორჩილებისადმი.

მეორე და მესამე მუხლებით განსაზღვრულია ციოყის და მისი შთამომავლობის „მთავრული უფლებები“ («права и преимущества владетеля») კერძოდ, სვანეთის მთავარს რჩებოდა სამოქალაქო საქმეების განხილვის უფლება, ხოლო სისხლის სამართლის დანაშაულის შემთხვევაში (მკვლელობა, ღალატი) დამნაშავენი მას უნდა გადაეცა თვითმპყრობელობისათვის. აღსანიშნავია, რომ „მცირე დანაშაულისათვის“ (ქურდობა, ძარცვა, ურთიერთდაშავება და სხვა) დამნაშავეთა დასჯაც კი მთავრის უფლებაში რჩებოდა მანამ, სანამ სვანები არ შეეგუებოდნენ რუსული მმართველობის წესებს: «До времени, пока подвластные мне (ე. ი. ციოყის—ა. ჩ.). сданы будут из полудняго состояния и ознакомятся с законами и обычаями Российскими».

უკანასკნელი ფრაზა კარგად მოწმობს, რომ „მოთხოვნის პუნქტები“ შედგენილი იყო რუსი მოხელეების კარნახით, მათი სულისკვეთების შესაბამისად. რაც ადგილობრივი ხალხის ეელურად გამოცხადებაში ვლინდება.

მეოთხე მუხლით გათვალისწინებული იყო გარეშე მტრებისაგან ციოყისა და მისი ქვეშევრდომების დაცვა რუსეთის მხრივ.

მეხუთე მუხლი ითვალისწინებდა ციოყ დადემქელიანის წილს მის მამულში ოქროს, ვერცხლის თუ სხვა მადნის დამუშავებით მიღებულ შემოსავლიდან.

მეექვსე მუხლით ციოყ დადემქელიანი ვალდებული იქნებოდა მთელი თავისი შთამომავლობით დამორჩილებოდა რუს ხელისუფალთ, საქართველოს მთავარმმართველს და მის მიერ გამოგზავნილ გენერლებს, მოხელეებს და ყველა საშუალებებით ეცადა რუსეთის ხელისუფლების მორჩილებაზე დაეყოლებინა სვანეთის თავისუფალი თემები.

მეშვიდე, მერვე და მეცხრე მუხლებით ციოყი ვალდებული იქნებოდა უზრუნველყო რუსეთის ჯარები მის სამფლობელოში მოსვლის შემთხვევაში, უფასოდ მოემარაგებინა ისინი შეშით, ხოლო მარცვლეული მიეცა ზომიერ ფასებში; სამთამადნო სამუშაოების გაშლის შემთხვევაში მას უნდა უზრუნველყო რუსი ოსტატები მუშაბელით, აგრეთვე მისაწვდომ ანაზღაურების ფასად.

მეთათე მუხლში აღნიშნულია, რომ ერთგულების ნიშნად ციო-

ყი თავის შვილს ბექირბის აგზავნიდა ბარონ როზენის განკარგულებაში, თბილისში დასატოვებლად.

მომდევნო მუხლებით ციოყი მოითხოვს თავის „მთავრობის“ დამადასტურებელ სიგელს და ნიშნებს³⁶.

„თხოვნის პუნქტები“, როგორც აღინიშნა, დამტკიცებულ იქნა იმპერატორის მიერ, რაც დადასტურდა ციოყისათვის საგანგებო „სიგელის“ („ტიტულის“) ბოძებით.

ამრიგად, ციოყ დადემშქელიანი კარგავდა ყოველგვარ პოლიტიკურ უფლებებს და ფორმალურად რუსეთის იმპერატორის „მონა-მორჩილი ქვეშევრდომი“ ხდებოდა. აღსანიშნავია, რომ იმპერატორის მიერ ნაბოძებ „ტიტულის“ თანახმად ციოყის შთამომავლებს მთავრის („правитель“) წოდებაში იმპერატორი ამტკიცებდა. ტიტულში ეკითხულობთ: «Утверждаем и признаем вас нашего любезно-періоподанного князя Циха Правителем зависящей ныне от вас части сваетов, ..Обещаем вам и преемникам вашим, которые будут удостоены и признаны от нас в сем звании, Нашу императорскую милость...»³⁷. ამდენად ციოყის შთამომავლებს ამიერიდან უნდა დავსახურობინათ იმპერატორის წინაშე მათი უფლებები აქამდე მათ კუთვნილ სვანეთის ნაწილზე.

ანალოგიური ვითარება შეიქმნა თათარყან დადემშქელიანის კუთვნილი სვანეთის ნაწილის მიმართაც. თათარყანსაც 1833 წელს მიეცა იმპერატორის სიგელი („ტიტული“) მისი ქვეშევრდომობაში მიღების შესახებ იმავე პირობებით, რაც ციოყ დადემშქელიანს.

ცხადია, თავდაპირველად სვანეთის მთავრების დამოკიდებულება თვითმპყრობელობისადმი უფრო ფორმალურ ხასიათს ატარებდა და მთავრები კვლავ გრძნობდნენ თავს ქვეყნის სრულ ბატონ-პატრონებად³⁸, მაგრამ თანდათანობით ეს ვითარება იცვლება.

მიუხედავად იმისა, რომ ბარონმა როზენმა სცადა შეერიგებინა ციოყი და თათარყანი და პირობა დაადებინა მათ, რომ მშვიდობიანად იცხოვრებდნენ, ქიშპი მათ შორის კვლავ გრძელდებოდა. ციოყი ჩიოდა, რომ თათარყანი არ აძლევდა მას მოსვენებას და ხელსაც უშლიდა როზენის დავალების შესრულებაში, რაც მდგომარეობდა თავისუფალ თემების რუსეთის ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარების ცდაში.

³⁶ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, д. 641, лл. 28—31.

³⁷ ЦГИАЛ, ф. 866, оп. I, д. 9, л. 22.

³⁸ მ. დუბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 257.

1835 წლის აპრილში სვანეთში გაგზავნეს გენერალური შტაბის კაპიტანი შახოვსკი, სვანეთის შესახებ დაწერილებითი ცნობების შესაერებად და მოქიშვე დაღეშქელიანთა გვარების მოსარიგებლად. მასვე ევალებოდა ციოყის მხარდაჭერა, როგორც რუსეთის ერთგული პირისა.

შახოვსკიმ დროებით შეარიგა მოწინააღმდეგე გვარები და მშვიდობიანობის პირობაც კი დაადებინა მათ.

მანვე შეადგინა აგრეთვე სვანეთის რუკა, სადაც აღნიშნული იყო დაღეშქელიანთა სამფლობელო ადგილები.

1835 წელს ციოყის ბეზიამ—დიადგორ-ხანმა იჩივლა ბარონ როზენთან რომ აღნიშნულ რუკაზე დაღეშქელიანთა უფროსი შტოს კუთვნილი ზოგიერთი სოფელი და ადგილები შეტანილია ნაწილობრივ სამეგრელოს, ნაწილობრივ კი ჩერქეზეთის საზღვრებში*. როზენი დაპირდა აღნიშნულ ადგილებზე დაღეშქელიანთა უფროსი შტოს უფლებების ცნობას, მხოლოდ მას შემდეგ, რაც დიგორ ხანის საჩივრის საფუძვლიანობას დაადასტურებდა სპეციალურად გაგზავნილი მოხელე. 1837 წელს ციოყს წარუდგენია იმპერატორის სახელზე თხოვნა, რომელშიც უთუოდ თავის უფლებების განმტკიცებას თხოვდა.

1838 წელს წარმოიშვა უთანხმოება სამეგრელოს მთავარსა და ციოყ დაღეშქელიანს შორის საძოვრების თაობაზე. ყოველივე აღნიშნულის გამო, 1838 წელს გენერალმა გოლოვინმა მიაღწინა სვა-

---

* „მანამდის სვანეთის საზღვრები იყო შემდეგი: დასავლეთით (სამეგრელოს მხრიდან) სადაღეშქელიანო სვანეთს საზღვრავდა ს. ჭვართან ახლოს მდებარე ქელი „ცხვიშაჯარი“, რომელიც შეიცავდა მდ. ეციო, ტყაბდნიერით და ბოგურქელით (მაშინ დასავლეთის მხარეს სვანეთს ჩამოეჭრა 25 ვერსი), ჩრდილოეთით სვანეთის საზღვარი იმ დროს იყო ყარაჩას მხრით „ლაბგვიარი“. ყაბარდოს მხრით ნაქამუკეარი, თეგენეის მთა და ჩეგემი, რომლებიც კავკასიონის უმთავრეს ქედით შეიცალებნენ“ (ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49). საზღვრების თაობაზე ატეხილი დაეა კარგად ჩანს 1835 წლის 14 ივლისს დიგორ-ხანის მიერ ბარონ როზენისადმი წარდგენილ წერილიდან, სადაც ეკითხულობთ: „წარსულსა წელსა მოვიდა რა სვანეთში კაპიტანი კნიაზი შახოვსკიო იმავე დროს იწყო წერად სვანეთის მამულებისა და ყოვლისა მხრიდამ არა თუ შეავიწროვა საზღვარი ჩუენნი, არამედ თავისისა აზრითა მისცა მამულნი ჩუენნი სხუათა და აჲე ეითარ მისი მოქმედება არ უწყო თუ ეისგან ქონდა მონდობილი.. ამასთანავე მისცა ბრძანება როგორც ყარაჩაელთა აგრეთვე ბარხსანის მცხოვრებთაცა რათა დღეის იქით აღარ გეჰაღედნენ ჩუენ იგინი მამულისა ჩუენისა შემოსავალსა, რომელთაც გვისარგებლნია და არას ჩუენი სამეკიდრო...“ (იხ. ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 51).

ნეთში გენერალური შტაბის შტაბს-კაპიტანი ნემიროვიჩ-დანჩენკო. სხვადასხვა საკითხების მოგვარებასთან ერთად, მისი მთავარი ამოცანა იყო სვანეთის საზღვრების გარკვევა.

1841 წლის სექტემბერში ციოყ დაღეშქელიანი გაიწვიეს მილიციაში უბიხების წინააღმდეგ სამოქმედოდ. სამხედრო ბანაკში იგი ავად გახდა და გარდაიცვალა. ციოყის ქვეშევრდომებს შორის უთანხმოება ჩამოვარდა.

ამით ისარგებლა თათარყანი და მოინდომა ციოყის მამულების ხელში ჩაგდება. შესაძლოა, რომ ეს უთანხმოებაც მისი მოწყობილი ყოფილიყო. ამასთან დაკავშირებით გოლოვინმა დაავალა პოლკოვნიკ ბრუსლოვს, ხელი შეეშალა თათარყანის ასეთი ცდისათვის.

რუსი ხელისუფლების ასეთი საქციელის მთავარი მოტივი იყო არა სამართლიანობის აღდგენა და ციოყის კანონიერი მემკვიდრის — კონსტანტინეს უფლებების დაცვა, არამედ საკუთარი კოლახიზატორული ინტერესები. ამის შესახებ წყაროში პირდაპირ არის აღნიშნული: «Генерал Головин предписывал полковнику Бруслову препятствовать этому намерению князя Николая (იგულისხმება თათარყანი — ა. ჩ.). покорность которого по прежним донесениям управляющего военной частью в Имеретии подлежало сомнению и влияние наше на Сванетию, по-видимому, было бы надежнее с утверждением власти Константина Дадешкелиани»³⁹. მალე პოლკოვნიკი ბრუსლოვი აცნობებს გოლოვინს, რომ ციოყის ქვეშევრდომებს შორის აღდგენილია თანხმობა და თითქმის ცნობა თათარყანის მისწრაფებათა შესახებ გაზეიადებული იყო. მაგრამ როგორც შემდგომი მოვლენებიდან ირკვევა, თათარყანს მხოლოდ დროებით დაუხვია უკან და მტრობა ციოყის შთამომავლობის მიმართ კვლავ ქონია გულში.

1843 წლის ივნისში კონსტანტინესა და მისი შვილების სვანეთში არყოფნის დროს თათარყანი დაეცა სასახლეს, დაარბია იგი, დაანგრია კოშკი, სადაც დაიღუპა კონსტანტინეს ბებია, მოკლა 17 კაცი კონსტანტინეს მსახურთაგან და ტყვედ წაიყვანა მისი და. ამავე დროს მან კონსტანტინეს ქვეშევრდომებს გამოართვა მძევლები (аманат) ე. ი. ფაქტიურად დაიმორჩილა ისინი. ჩანს, იგი აქეზებდა თავისუფალ თმეებსაც, რომელთაც იწყეს სამეგრელოს რბევა.

ასეთი თვითნებური საქციელისათვის თათარყანის დასასჯელად

³⁹ ЦГИАЛ, ф. 866, оп. 1, д. 9, л. 28.

თვითმპყრობელობამ გადაწყვიტა მილიციისა და ჯარების გაგზავნა, მაგრამ ეს ღონისძიება გადადეს 1844 წლის ზაფხულისათვის. ამიტომ 1843 წლის ზამთარი კონსტანტინემ თბილისში დაჰყო.

გადაწყდა თათარყანთან გაეგზავნათ მღვდელი ქუთათელაძე, რომელსაც უნდა დაეთანხმებინა თათარყანი მშვიდობიანად დაებრუნებინა კონსტანტინესათვის მისი სამფლობელო.

თათარყანი თანახმა იყო დამორჩილებოდა მთავრობას და შეესრულებინა მოთხოვნა, თუ კი ის აღიარებული იქნებოდა მთელი საბატონო სვანეთის მფლობელად. ამასობაში კონსტანტინე ფარულად წავიდა სვანეთში და თავისი მომხრე ქვეშევრდომთა შემოწმებით დაიბრუნა მამული, რის გამოც მღვდელი ქუთათელაძის გაგზავნა აღარ იყო საჭირო.

ამის შემდეგ ქიშში დადემქელიანთა ორ შტოს შორის არამც თუ არ შენელებულა, არამედ უფრო გამწვავდა და საქმე ხშირად ერთმანეთის გლეხების ხოცვამდეც მიდიოდა.

ვორონცოვმა მაინც სცნო საჭიროდ სვანეთში მღვდელი ქუთათელაძის გაგზავნა. იგი ჩავიდა თათარყანთან 1845 წლის ივლისში და დაჰყო აქ ერთ წლამდე. მან შეძლო დაერწმუნებინა თათარყანი ხელი აეღო კონსტანტინეს მამულზე. თავის მორჩილების დასტურად თათარყანმა გაგზავნა თბილისში უფროსი შვილი ჭანსული. ვორონცოვმა პირობა დაადებინა ორივე მხარეს ეცხოვრათ მშვიდობიანად, მაგრამ შუილი მაინც გრძელდებოდა.

მთავრობამ სცადა შეექმნა სამედიატორო სასამართლო დადემქელიანთა მოსარიგებლად, მაგრამ ამაოდ.

თათარყანის სიკედილის შემდეგ მისი ადგილი დაიკავა ჭანსულენა. 1855 წლის აპრილში, როდესაც იგი რუსი ხელისუფლების მოთხოვნით მიემგზავრებოდა სამეგრელოში, კონსტანტინეს მფლობელობაში მყოფ სოფელ ლახამულაში მოკლეს კონსტანტინეს ძმებმა — ისლამმა და თენგიზმა. ჭანსულის ოჯახმა თავი სამეგრელოს შეაფარა.

თურქეთთან ომმა ხელი შეუშალა რუსულ ხელისუფლებას მიეღო გადამჭრელი ზომები კონსტანტინეს წინააღმდეგ. კავკასიის ჯარების სარდალმა, გენერალმა მურავიოვმა, გასცა განკარგულება კონსტანტინესათვის და მისი ძმის ალექსანდრესათვის, რომელიც ერთ-ერთ პოლკში ირიცხებოდა პორუჩიკად, შეეწყვიტათ ჭამაგირი. მიუხედავად არაერთგზისა მოთხოვნისა, ალექსანდრე პოლკში არ დაბრუნდა.

კონსტანტინე და ალექსანდრე დადუშქელიანების ასეთი ურჩობა არყევდა თვითმპყრობელობის ავტორიტეტს სვანეთში და, ამიტომ კავკასიის არმიის მთავარსარდალმა ბარიატინსკიმ თანამდებობაზე დანიშნვისთანავე მიაქცია სვანეთს ყურადღება. მისი მოთხოვნით ალექსანდრე დადუშქელიანი ამორიცხულ იქნა პოლკიდან.

1857 წლის ივნისში ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი გაგარინი აცნობებდა თბილისში, რომ კონსტანტინე დადუშქელიანი არ კმაყოფილდებოდა მთელი საბატონო სვანეთის ხელში ჩაგდებათ და აპირებდა თავისუფალი თემების დამორჩილებასაც, რომელნიც აღიარებდნენ მორჩილებას უშუალოდ ხელისუფლებისადმი.

კონსტანტინეს უკვე მოესწრო ორი თემის დაფიცება თავის მორჩილებაზე. ამის შესახებ გაგარინს აცნობეს ქუთაისში ჩამოსულმა თავისუფალ თემების ორმა მამასახლისმა, რომელნიც გაგარინს მიმართავდნენ დახმარებისათვის ყველა დანარჩენი თემების სახელით.

მამასახლისები აღნიშნავდნენ, რომ არ სურდათ მთავრობისადმი მიცემული პირობის დარღვევა, მაგრამ ძალა არ შეწყვედათ კონსტანტინესათვის წინააღმდეგობა გაეწიათ.

ერთ-ერთ ოფიციალურ დოკუმენტში კარგად არის დახასიათებული სვანეთის მნიშვნელობა რუსეთის ხელისუფლებისათვის, რის გამოც იგი ვერ ითმენდა აქ შექმნილ ვითარებას; დოკუმენტში ვკითხულობთ:

«Как ни незначительна сама по себе Сванетия, но по центральному положению ея между Кабардой, Карачаем. Цебельдой и Самурзаканью, племенами хотя покорными, но полудикиими. и по близости Сванетии к неприязненным нам горцам, всякое волнение в ней могло быть для нас весьма опасно не только при открыто враждебном к нам отношении, но даже при отношении сомнительном. Сванетия по малодоступности своей легко могла бы сделаться притоном для всех соседних абреков, и совершенно изменила бы положение наше на всей западной половине Закавказья. Необходимо было вполне и окончательно разъяснить отношения к нам князей Дадешкеллиани, и в случае непослушания их, не теряя времени, силою принудить к повиновению»⁴⁰.

⁴⁰ ЦГИА.Г, ф. оп. 9, л. 64¹, лл. 54—55.

დოკუმენტი კარგად გვიჩვენებს არა მარტო სვანეთის სტრატეგიულ მნიშვნელობას ცარიზმისათვის, რომელიც ცდილობდა განემტკიცებინა თავისი ბატონობა კავკასიაში, არამედ იგი ააშკარავებს მთავრობის შიშს, რომ მეზობელი მხარეების შესაძლებელი ანტიცარისტული გამოსვლის შემთხვევაში, სვანეთი არ გამხდარიყო ამბოხებულთა თავშესაფარი და დასაყრდენი. სხვანაირად, მთავრობა შიშობდა, რომ სვანეთი არ გამხდარიყო კავკასიის ხალხთა ანტიცარისტული გამოსვლების მონაწილე და დასაყრდენი.

აღნიშნულის გამო, მთავარსარდალი ბარიატინსკი, ერთი მხრივ, ავალბდა ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს გაგარინს შეეკრიბა რაზმები სამეგრელოსა და წებელდაში, და თუკი დადგენილიანებზე გაბედავდნენ ურჩობას, დაეძრა ისინი სვანეთისაკენ. მეორე მხრივ, რათა დადგენილიანებისათვის დაეკარგათ ყოველგვარი სურვილი წინააღმდეგობის გაწევისა, მთავარსარდალ ბარიატინსკის ბრძანებით ჯარები უნდა შეკრებილიყო აგრეთვე ნალჩიკში და კისლოვოდსკი-ბახსანის ხეობით და ყარაჩაის მხრით სვანეთში შემოსასვლელად.

ყველა რაზმი მზად უნდა ყოფილიყო 15 ივლისისათვის. ოპერაციის საერთო ხელმძღვანელობა დაეწავა გაგარინს, ხოლო სამეგრელოში შეკრებილი რაზმების სარდლობა და დადგენილიანებთან მოლაპარაკების წარმოება—შტაბის უფროსს პოლკოვნიკ უსლარს.

მთავარი ოპერაციები უნდა ეწარმოებინათ სამეგრელოდან და ბახსანის მხრიდან მომავალ რაზმებს, ხოლო დანარჩენები უნდა გამოეყენებინათ სვანების დასაშინებლად და აგრეთვე გარედან დახმარების აღსაკვეთად.

თავისუფალ სვანეთში ჯარის შეყვანა მიზანშეწონილად იყო მიჩნეული იმიტომაც, რომ შეეკრიბათ ზუსტი ცნობები ამ მხარის შესახებ, სადაც ჯერ არასოდეს არ დაედგა ფეხი რუსის ჯარს, ხოლო. მეორე მხრივ, სვანების დასაშინებლად: «Для того, чтобы познать с нами полудиких сванетов, и изгладить в их воображении всякую мысль о какой либо власти кроме той, которая утверждена нашим правительством»⁴¹.

აღნიშნულ დროს, 15 ივლისს, რაზმები დაიძრნენ სვანეთისაკენ. მართალია მთელი მზადება წარმოებდა საიდუმლოდ, მაგრამ კონსტანტინემ მაინც შეიტყო ეს ამბავი და იგრძნო რა მოახლოვებული საფრთხე, ცადა დაესწრო შერიგება მთავრობასთან. ივლისის შუა რიცხვებში მან გაუგზავნა შესაბამისი თხოვნა მთავარსარდალს, ხო-

⁴¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, л. 64¹, т. 56.

ლო თავისი ძმა ალექსანდრე გაგზავნა ქუთაისში ხელისუფლებისადმი სრული მორჩილების გამოსაცხადებლად.

22 ივლისს სამეგრელოდან წამოსულმა რაზმმა მიაღწია სოფ. ლუქს (ქვემო სვანეთი). აქ პოლკოვნიკ უსლართან გამოცხადდნენ თავისუფალი სვანეთის თემების მამასახლისები დახმარებისათვის მადლობის სათქმელად და რუსეთის ხელისუფლებისადმი ერთგულების გამოსახატავად.

აქედანვე უსლარმა გაუგზავნა წერილი კონსტანტინეს.

25 ივლისს რუსეთის ჯარი გადმოვიდა ზემო სვანეთში და დაბანაკდა სოფ. დავბერთან (კალაში). აქ მათ მოსახლეობა გულთბილად შეხვდა, ადგილობრივი მცხოვრებნი ეხმარებოდნენ რუსებს გზების გასწორებაში; მამასახლისებმა მოიყვანეს საკლავი და მოიტანეს ფქვილი ნიშნად ერთგულებისა.

მაღე სამხედრო ბანაკში გამოცხადდა კონსტანტინე დადემუქელიანიც. იგი თავისი ძმის ალექსანდრეს თანხლებით გაგზავნეს თბილისში.

ბარიკადისკომ, თანახმად 1833 წლის „თხოვნის პუნქტებისა“ და იმპერატორის მიერ ციოყისათვის და თათარყანისათვის მიცემული სიგელებისა, გადაწყვიტა აღედგინა ორივე შტოს უფლებანი მათ მამულებზე. თითოეული მათგანის მისწრაფება, ხელში ჩაეგდოთ მეორე შტოს მამული, მიიჩნიეს კანონის საწინააღმდეგოდ. წესით თათარყანის მამული უნდა გადასულიყო მისი უფროსი შვილის ოთარის ხელში, მაგრამ ფაქტიურად ეს მამული თათარყანის სიკვდილის შემდეგ გაყოფილ იქნა მის შვილებს ოთარსა და ჯანსულს შორის, რაც არ ეთანხმებოდა თხოვნის მე-2 პუნქტს. მაგრამ, რადგან ოთარმა შეირთო მუსულმანი ქალი და თვითონაც მიიღო მუსულმანობა, მას და მის შთამომავლობას აეკრძალათ სვანეთში ყოფნა და დადემუქელიანების გვარის ტარებაც. მათ ამიერიდან ოთაროვები უნდა წოდებოდნენ. თათარყანის მთელი მამული მიეცა მის შვილიშვილს (ჯანსულის უფროს შვილს) თენგიზს, რომელსაც დაევა ოთაროვების ოჯახზე ზრუნვა და შემოსავლის ნაწილით უზრუნველყოფა.

რაც შეეხება კონსტანტინეს, იმის გამო, რომ მას უშუალოდ არ მიუღია მონაწილეობა ჯანსულის მკვლელობაში და აგრეთვე მისი მამის ციოყის დამსახურებათა გათვალისწინებით, მთავრობამ მას აპატია ურჩობა და დაუბრუნა კუთვნილი მამული.

კონსტანტინეს უფროსი ძმა ალექსანდრე, რათა იგი მოეშორებინათ სვანეთიდან, კვლავ მიიღეს პოლკში, მხოლოდ იმ პირობით,

რომ მისი შვებულებაში წასვლა ან სამხედრო სამსახურიდან გადადგომა უნდა მომხდარიყო მხოლოდ კავკასიის არმიის მთავარსარდლის თანხმობით. მალე ის განაწესეს სამსახურში შორეულ აღმოსავლეთში.

კონსტანტინეს ორი უმცროსი ძმა—ისლამი და თენგიზი, რომელთაც მოკლეს ჯანსულ დაღეშქელიანი, მცირეწლოვანების გამო არ გადასცეს სასამართლოს და რუსეთის შორეულ გუბერნიებში გადასახლეს.

სვანეთის მფლობელთა შორის დავის აღსაკვეთად პოლკოვნიკ უსლარს დაევალა შეედგინა ორივე შტოს მამულების რუკა, საზღვრების ზუსტი დადგენით.

ყველაზე საყურადღებო არის ის, რომ აღნიშნული ფაქტის შემდეგ ბარიატინსკიმ საჭიროდ ცნო სვანეთის მთავრების ტიტულის საკითხის გადასინჯვა. მან გამოიყენა იმპერატორის 1844 წლის ერთ-ერთი რეზოლუცია და დაადგინა, რომ ამიერიდან დაღეშქელიანთა ორივე შტოს უფროსი წარმომადგენლები თუმცა უნდა იწოდებოდნენ „ბრწყინვალეებად“ („сиятельные“), მაგრამ უკვე არა „მთავრებად“ („владельцы сванетскими“) არამედ „სვანეთის მფლობელებად“ („сванетскими владельцами“)⁴².

აღნიშნულ ღონისძიებებს კავკასიის ჯარების მთავარსარდალი, როგორც ეს მის მიერ სამხედრო მინისტრისადმი 1857 წელს მიწერილ წერილიდან ჩანს, განიხილავდა, როგორც სვანეთში „ახალი მმართველობის“ შემოღებას. კერძოდ, წერილის თანახმად, პოლკოვნიკ ბარტოლომეის დაევალა სვანეთში ყოფნა «До водворения в ней нового порядка»⁴³.

ამ აქტიდან ჩანს, თუ როგორ აღვივებდა და შემდეგ როგორ იყენებდა თვითმპყრობელობა სვანეთის მფლობელთა შორის არსებულ წინააღმდეგობებს უკანასკნელთა უფლებების შესაზღუდავად. ამიერიდან ერთი ნაბიჯი იყო დარჩენილი სვანეთის ავტონომიის საბოლოოდ გაუქმებამდე, რაც მალე განხორციელდა კიდეც. ოფიციალურ მიწერ-მოწერაში რუსი მოხელენი საქმეს ყოველთვის ისე წარმოგვიდგენდნენ, თითქოს სვანეთში ყოველთვის არეულობა სუფევდა და ისინი მოწოდებულნი იყვნენ წესრიგი შეეტანათ მხარეში, რასაც თითქოს აკეთებდნენ კიდეც. მაგრამ სინამდვილეში ხელი-

⁴² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, д. 64, 64¹, л. 56.

⁴³ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, д. 64¹, л. 26.

სუფლება ხშირად ხელოვნურად ქმნიდა აქ წინააღმდეგობებს, ან არ-
თულებდა მათ, რათა შემდეგ მეტი საფუძველი ჰქონოდა ჩარეული-
ყო საქმეში და განემტკიცებინა თავისი პოზიციები ამ კუთხეშიც,
მთლიანად მოესპო ავტონომიის ნიშნები.

კონსტანტინე დადეშქელიანი დროებით ქუთაისში იქნა დატო-
ვებული მისი ძმების ისლამის და თენგიზის გამოცხადებამდე.

შემდგომი მოვლენებიდან ირკვევა, რომ, თუმცა ოფიციალურად
გადაწყვეტილი იყო კონსტანტინესათვის მამულის დაბრუნება, მაგ-
რამ ხელისუფლება მაინც არ ენდობოდა მას. დოკუმენტებზე დაკვირ-
ვება მოწმობს, რომ მთავრობის მოხელეებს კონსტანტინე მიაჩნდათ
თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ განწყობილ პიროვნებად, რომე-
ლიც სვანეთის დამოუკიდებლობისათვის იღწვოდა.

1857 წლის 24 ოქტომბერს გაგარინმა კონსტანტინეს გამოუც-
ხადა ბარიატინსკის განკარგულება მისი ერევანში გადასახლების
შესახებ. კონსტანტინემ ითხოვა რამდენიმე თვით სვანეთში დაბრუ-
ნება საქმეების მოსაგვარებლად, ადვილი შესაძლებელია მთვარობის
საწინააღმდეგო მოქმედების წამოსაწყებად, მაგრამ მტკიცე უარი
მიიღო. მთავრობას ეშინოდა მისი ხელიდან გაშვება, ხოლო კონს-
ტანტინე გრძნობდა, რომ მისი ბედი გადაწყვეტილი იყო. აღნიშნუ-
ლის გამო, აღელვებულმა კონსტანტინემ გაგარინთან მოლაპარაკე-
ბის დროს ხანჭლით მოკლა იგი და მისი თანმხლები პირები და გაიქ-
ცა. მაგრამ კონსტანტინე მალე დაიჭირეს, გაასამართლეს და დახვ-
რიტეს⁴⁴. მკვლელობის გამოძიების მასალებიდანაც ჩანს, რომ კონს-
ტანტინე სვანეთში მთავრობის პოლიტიკის მოწინააღმდეგედ იქნა
მიჩნეული, კერძოდ, მას ბრალი ედებოდა სვანეთში ცარიზმის გავ-
ლენის მოსასპობად ამბოხების მოწყობისათვის მეცადინეობა. ჩვენ
ფიქრობთ, რომ კონსტანტინეს ცდა „თავისუფალ სვანეთში“ გავ-
ლენის მოსაპოვებლად აიხსნება არა მისი ზრუნვით ამ კუთხის და-
მორჩილებისათვის, არამედ ამ კუთხის გამოყენებით მთავრობის სა-
წინააღმდეგო მოქმედებისათვის. თუ ეს უარაუდი ანგარიშგასაწე-
ვია, კონსტანტინეს მიერ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის მოკვ-
ლა არ შეიძლება ჩაითვალოს მკვლელობის ჩვეულებრივ აქტად.
როგორც ამას ცარიზმის მოხელენი ამტკიცებდნენ, არამედ ანტიცა-
რისტულად განწყობილი პიროვნების თავგანწირვად. ასეთ შემთხვე-

⁴⁴ სვანეთის მთავარი კონსტანტინე დადეშქელიანი, გაზ. „დროება“, 1884.
№ 27, გვ. 1—3; კ. ბოროზდინი, სვანეთის სამთავროს გაუქმება, გაზ. „დროება“,
1885, № 110, 115, 120, 121.

ვაში კონსტანტინე შეიძლება წარმოვიდგინოთ არა „ველურ“ პიროვნებად, როგორც მას ასახავდნენ ცარიზმის მოხელენი (უსლარი და სხვ.), არამედ დამოუკიდებლობისათვის თავდადებულ მებრძოლად. სხვანაირად შეუძლებელია აიხსნას ის ფაქტი, რომ კონსტანტინეს წინააღმდეგ სამოქმედოდ ცარიზმმა სვანეთში ერთდროულად შეიყვანა ჯარი ჩრდილო კავკასიიდან, ქვემო სვანეთიდან და სამეგრელოდან (ენგურის ხეობით). ცარიზმმა, რომელმაც კარგად იცოდა საშიში მოწინააღმდეგის გამოცნობა, ესოდენ ფართო მასშტაბის სამხედრო ოპერაცია, ჩვენი დაკვირვებით, მოაწყო არა მხოლოდ ურჩი ქვეშევრდომის შესაპყრობად, არამედ სვანეთში კონსტანტინეს თაოსნობით შესაძლებელი ამბოხების თავიდან ასაცილებლად.

კონსტანტინეს დახვერეთის შემდეგ მისი მამული გადაეცა ხაზინას, ხოლო მისი ოჯახის წევრებს საზღაურად მიეცათ 150 ათასი მანეთი. აქედან ნახევარი მეუღლეს და შვილებს, ხოლო მეორე ნახევარი 4 ძმას. მომავალში სვანეთში ყოველგვარი „არეულობის“ თავიდან ასაცილებლად გადაწყდა კონსტანტინეს ძმების—ისლამის, თენგიზის და ციოყის ვიატკაში გადასახლება, ხოლო შვილების ციმბირის (ომსკის) კადეტთა კორპუსში განწესება. შემდგომში ეს გადაწყვეტილება იმპერატორმა შეარბილა და კონსტანტინეს ძმები გაგზავნეს პოლონეთში, დონის კახაკთა პოლკში, ხოლო შვილები სრულწლოვანობის მიღწევამდე განაწესეს ქუთაისის გიმნაზიაში, შემდეგში მათ უნდა განეგრძოთ სწავლა იმპერიის რომელიმე ქალაქში (კადეტთა კორპუსში).

ასე დასრულდა სვანეთის ავტონომიის ლიკვიდაციის პროცესი. სვანეთის ნაწილი (კონსტანტინეს მამული) სახაზინო გახდა, ხოლო დანარჩენ ნაწილს დადეშქელიანთა მეორე შტოს წარმომადგენლები ფლობდნენ, მხოლოდ როგორც მემამულენი. თავისუფალი სვანეთის რუსეთთან შეერთების საქმე კი ასე წარიმართა. თავისუფალი სვანეთის თემებმა პირველად ჯერ კიდევ 1840 წელს გამოთქვეს თანხმობა რუსეთის მფარველობაში შესვლაზე, მაგრამ ეს აქტი არ განხორციელებულა. 1847 წელს მთავრობამ მიიღო იფარისა და მულახის სასოფლო საზოგადოებათა თანხმობა რუსეთის ქვეშევრდომობაზე. დაარსდა რაქის მაზრაზე მიწერილი იფარ-მულახის საბოქაულო. ორი წლის შემდეგ სვანები აუქანყდნენ ბოქაულს და ის გააძევეს. ასეთ ვითარებაში სვანეთის საბოქაულო 1849 წელს გაუქმდა. 1853 წელს, როგორც იქნა, მეფისნაცვალმა მიიღო სვანთა დელეგაციის თანხმობა რუსეთის ქვეშევრდომობაში ბალსზემო სვანეთის

შესვლაზე⁴⁵. 1857 წლიდან სვანეთი ცაგერის საბოქაულოში შევიდა⁴⁶. 1869 წელს ზემო სვანეთში ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი საბოქაულო, ხოლო ქვემო სვანეთი კი დარჩა ცაგერის საბოქაულოს შემადგენლობაში. სვანეთის საბოქაულო შევიდა ლეჩხუმის მაზრის შემადგენლობაში.

რუსული მმართველობის შემოღება სვანეთში და ადგილობრივი („საზოგადოებრივი“) მმართველობის ფორმები

როცა სამეგრელოს სამთავრო ქუთაისის გუბერნიაში შევიდა, მის შემადგენლობაში მოექცა ადრე სამეგრელოს მმართველობისადმი დაქვემდებარებული სვანეთის საბოქაულო, რომელიც სადადეშქელიანო და თავისუფალი სვანეთისაგან შედგებოდა. ადმინისტრაციული დაწესებულებების დამტკიცებული შტატით სვანეთის საბოქაულო გათანაბრდა სხვა საპოლიციო საბოქაულოებთან.

ამ საბოქაულოსაგან დამოუკიდებლად არსებობდა სადადიანო სვანეთი, რომელიც მართალია სვანეთის ნაწილს შეადგენდა, მაგრამ დიდი ხნის წინ მოექცა სამეგრელოს მთავრობის მფლობელობაში და, სამეგრელოში რუსული მმართველობის დაწესების დროიდან, ლეჩხუმის მაზრის შემადგენლობაში შევიდა⁴⁷.

1868 წელს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორმა მეფისნაცვლის, დიდი მთავრის წინაშე აღძრა შუამდგომლობა, რათა სვანეთის სამივე თემში ერთიანი მოქმედების განსახორციელებლად სვანეთის საბოქაულო შესულიყო ლეჩხუმის მაზრის შემადგენლობაში და დაქვემდებარებოდა მაზრის უფროსს. ამ მოთხოვნას ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი ასე ასაბუთებდა: «Жители Сванетии как первых двух волостей (მხედველობაშია სადადეშქელიანო და თავისუფალი სვანეთი—ა. ჩ.) так и последний (მხედველობაშია სადადიანო სვანეთი—ა. ჩ.) сходствующие между собою почти во всем: в образе жизни, нравах, обычаях, — находятся на самой низкой ступени образования и отличаются при том еще не

⁴⁵ об. Бартоломей, Поездка в Вольную Сванетию. Записки Кавказ. отд. Импер. русск. географич. общества, стр. 149, 151.

⁴⁶ АКАК, т. XI, стр. 941—942.

⁴⁷ სსსა, ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 91, ფურც. 1.

спокойной жизнью, которая проявляется в постоянных междоусобных ссорах, грабежах и кровомщении. Местная власть, განაგრობს გუბერნატორი, — в первых двух волостях, при отсутствии дороги и отдаленности от главного административного центра, которому она непосредственно подчиняется, не могла установить полного порядка и спокойствия, хотя она в общих своих распоряжениях и не встречала явного сопротивления»⁴⁸.

სვანეთის სამივე ნაწილის ერთ საბოჭაულოს სახით ლეჩხუმის მაზრის შემადგენლობაში შესვლის ესოდენ თავისებურად დასაბუთებული შუამდგომლობა განიხილა მეფისნაცვალმა, რომელმაც აცნობა კავკასიის კომიტეტის თავმჯდომარეს, რომ ის ემხრობა ქუთაისის გუბერნატორის მოთხოვნას იმის შესახებ, რომ სვანეთის საბოჭაულო შეუერთდეს ლეჩხუმის მაზრას და დაექვემდებაროს მაზრის უფროსს, რომელმაც ამიერიდან უნდა განაგოს სამივე კუთხე: სადადიანო, სადადეშქელიანო და თავისუფალი სვანეთი, რომ სვანეთის ბოჭაულის ადგილსამყოფელი ზაფხულში იყოს სადადეშქელიანო სვანეთი, ხოლო ზამთარში სადადიანო სვანეთი⁴⁹.

ამიერკავკასიის მმართველობის გარდაქმნის შესახებ 1867 წლის 9 დეკემბერს გამოცემულ უმაღლესი „ბრძანების“ საფუძველზე მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოს დეპარტამენტმა მხარი დაუჭირა სვანეთის საბოჭაულოს ლეჩხუმის მაზრასთან შეერთებას და შუამდგომლობას, რომ სვანეთის ბოჭაული, რომელიც ლეჩხუმის მაზრის უფროსს დაექვემდებარებოდა, იქნებოდა განმგებელი სვანეთის სამივე ნაწილისა: სადადიანო, თავისუფალი და სადადეშქელიანო სვანეთისა. მან კავკასიის კომიტეტის მეშვეობით ეს გადაწყვეტილება წარადგინა რუსეთის ხელმწიფის წინაშე⁵⁰. გადაწყვეტილება 1868 წლის მიწერულს „უმაღლესად“ დამტკიცდა და, ამრიგად, შეიქმნა სვანეთის საბოჭაულო, რომელიც ლეჩხუმის მაზრაში შევიდა. ერთი წლის შემდეგ მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება, რომლის თანახმად ქვემო სვანეთი ლეჩხუმის საბოჭაულოში შევიდა, ხოლო ზემო სვანეთში დამოუკიდებელი საბოჭაულო დაწესდა.

48 სსსა, ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 91, ფურც. 1. გვ. 2.

49 იქვე, ფ. 2.

50 სსსა, ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 91, ფურც. 3.

რუსული მმართველობის სისტემის შემოღებამდე სვანეთში, მეტადრე თავისუფალ სვანეთში, ძველი „საზოგადოებრივი“ მმართველობის ფორმების გადმონაშთები იყო შემორჩენილი. ისინი მერმე შეინიშნება სვანეთის ცხოვრებაში. XIX საუკუნეში ოჯახის მეთაურს „მახვში“ (უფროსი) ეწოდებოდა. ეს იყო ოჯახში ყველაზე ხანში შესული, ცხოვრების გამოცდილების მქონე გავლენიანი პირი. ოჯახის „მახვში“ არ ინიშნებოდა, არ ირჩეოდა, ის თვითონ ხდებოდა ოჯახის მეთაური. ზღაპრულია გადმოცემა, რომ თითქოს „თემს“ (საგვარეულოს) XIX საუკუნეში ჰყავდა ამორჩეული, ან კიდევ დანიშნული „მახვში“. რა თქმა უნდა, გვარში, თავისი ასაკით, გამოცდილებითა თუ გავლენით გამოირჩეოდნენ პირები, რომელთა მოსაზრებას ნათესაობაში განსაკუთრებული ანგარიში ეწეოდა, თუმცა გვარს თუ საგვარეულოს ოფიციალური, რეალური, ე. წ. საერთო „მახვში“ არ ჰყოლია.

რაც შეეხება ტერმინს — „თემი“ (სვანურად „თემ“), ის სვანეთში ერთდროულად ორი ცნების შინაარსით იყო ცნობილი. ჭერ ერთი, თემი ეწოდებოდა სასოფლო საზოგადოებას (ვთქვათ, ბეჩოს, ცხუმარის, ლატალის, მესტიის და სხვ. სასოფლო საზოგადოება), რომელიც ტერიტორიულად ერთმანეთის მანლობელი სოფლების კრებითი სახელწოდებაა, ანუ სვანურად ტერიტორიული ერთეულის გამომხატველი ცნებაა; მეორეც, თემი ეწოდებოდა ერთი და იმავე გვარის ერთ ან რამდენიმე შტოს ანუ „სამხუბს“ (საძმოს). სვანეთში, როგორც ცნობილია, გვარები ერთი ან რამდენიმე „სამხუბიანია“. ასე, მაგალითად, ერთ „სამხუბიანია“ ეცერელი გაზღელიანები—„გაჭლან“, ბეჩოელი უშხვანები — „ალმაიზშერ“, მულახელი გვიდანები—„თამაიზა“ და სხვ., რამდენიმე სამხუბიანია, მაგალითად, მესტიელი ჭაფარიძეები, რომელთა ერთ „სამხუბს“ ეწოდებოდა „ყანსავშა“, მეორეს „მურზაყანშა“. ან კიდევ ლატალში ფარჯიანების სხვადასხვა საძმოს ეწოდებოდა: ერთს „დათუარ“, მეორეს „ნუაშერ“, ცხუმარელი არღელიანებისა — ერთს „ისმარ“, მეორეს „ჯანჩიკარ“, მესამეს „ჯაგვარ“. ბეჩოში კვიციანებისა — ერთს „ძალუშერ“, მეორეს „ბალათურშერ“, მესამეს „ბაბაშერ“ და სხვ.

ტერმინ „თემს“ ჩვენ ხშირად ვხმარობთ აგრეთვე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული მნიშვნელობით ანუ სასოფლო საზოგადოების აღმნიშვნელად, (ის, სხვათა შორის, ასეთივე მნიშვნელობით

იხმარებოდა სევანეთში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგაც — 30-იანი წლების მიწურულამდე).

თემის ანუ სასოფლო საზოგადოების მეთაურის („მახვშის“) არჩევის საკითხს იხილავდა მის მცხოვრებთა საერთო კრება (სვანურად „ლუზორ“), რომელსაც ესწრებოდა საზოგადოების ყველა წევრი, ქალი და კაცი (20 წლის ასაკის ზევით).

სასოფლო საზოგადოებათა, ანუ თემთა გაერთიანებული შეკრება იწოდებოდა ყრილობად (სვანურად „ლუზორ“), რომელიც საგანგებო შემთხვევებში იკრიბებოდა. აქ საკითხების გადაწყვეტა ხდებოდა ხმის უმრავლესობით. ასეთი კრებები და ყრილობები მოიწვიეს, მაგალითად, 1875 წელს, როცა სევანეთში გლეხთა შეიარაღებულმა აჯანყებამ იფეთქა და საჭირო გახდა საერთო გადაწყვეტილებების მიღება, რომელთაც ჩვენ ქვემოთ (თავი IV) გავეცნობით. უნდა შეინიშნოს ისიც, რომ ყრილობას ხშირად ერთდროულად უწოდებდნენ თემისა და ხევის (უფრო ხშირად ხევის) საერთო კრებებს.

სევანეთში სასოფლო ყრილობის შესახებ ბ. ნიჟარაძე აღნიშნავს, რომ „სასოფლო ყრილობა იყო უზენაესი ინსტანცია იურდიულს წესთწყობილებაში“.

სასოფლო ყრილობა დაბოლოვებით ათავენდა საზოგადო საქმეებს; არაუადრე თავის მოქმედების ანგარიშს, არაუადრე წინაშე პასუხისმგებელი არ იყო“⁵¹.

ყრილობის (ლუზორის) უფლებამოსილებას შეადგენდა „საშინაო“ და „საგარეო“ საკითხების ერთობლივი განხილვა-გადაწყვეტა. საშინაოში შედიოდა, მაგალითად, დამნაშავე პირის დასჯა. მსგავს შემთხვევაში ყრილობა „მახვშის“ (მამასახლისი) თავმჯდომარეობით აპყრიდა მოსახლეს, ერთს ან მეტს, გადასწევდა მის სახლ-კარს, და სხვა“⁵².

სასოფლო ყრილობასვე ევალებოდა საგარეო საკითხების გადაწყვეტა. კერძოდ „სასოფლო ყრილობის საქმე იყო: ა) გადაწყვეტა სამტროდ წასვლისა (ლაიმახვალდ ლიზი) გარეშე ქვეყნებში, (უმეტეს წილად ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან — თერგისა და ყუბანის თემში). ბ) მათი დაბეგვრა და შერიგება, გ) კავშირის შეკვრა სხვა საზოგადოებასთან, როდესაც ეს საჭიროდ აღმოჩნდებო-

⁵¹ ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, წიგნი 1, თბ., 1962, გვ. 85.

⁵² იქვე.

და და დ) განაწილება მეკომურთა შორის გადასახადისა, თუ ამ უკანასკნელს რაიმე შემთხვევა მოითხოვდა⁵³.

სასოფლო ყრილობა ცხოვრების თითქმის ყველა იმ საკითხებს იხილავდა, რაც საზოგადოებრივ ურთიერთობაში რაიმე არა სასიამოვნო ფაქტს წარმოშობდა. ყრილობა რომელიმე პირის მიერ ქურდობის ჩადენისას ჯარიმას (პიბარს) ახდევინებდა დამნაშავეს ოჯახს. ასე, მაგალითად:

„1880 წ. კალის საზოგადოებაში ერთმა პირმა — მიქელ მარგველანმა მეზობელს ცხვარი მოჰპარა. როგორც კი საზოგადოების ყურამდე მიაღწია ამ დანაშაულობამ, მაშინვე სოფლის ყრილობა მოხდა, მიაღდა ქურდს წაართვა ერთი ხარი და ორი ცხვარი; ორი ცხვარი მოპარული ცხვრის პატრონს მისცა ყრილობამ და ხარი თვით მოიხმარა—დაჰკლა და შესჭამა“⁵⁴.

სასოფლო ყრილობა იხილავდა აგრეთვე სასულიერო წოდების პირთა მიერ ჩადენილ დანაშაულებრივ საქმესაც და სასჯელის ზომას აწესებდა. მართალია 1869 წლიდან სევანეთში, კერძოდ, „თავისუფალ სევანეთშიც“ რუსული მმართველობა დაწესდა, მაგრამ ე. წ. „საზოგადოებრივი“ მმართველობის ინსტიტუტები მაინც ინარჩუნებდნენ თავის გარკვეულ ფუნქციებს, თუმცა არა იმ ზომითა და მნიშვნელობით, როგორც ეს ფოლკლორულ ლიტერატურაშია წარმოდგენილი.

საყურადღებოა აგრეთვე გარდასულ საუკუნეებში არსებული საზოგადოებრივი ინსტიტუტის „სვიმრას“ შესახებ ზეპირსიტყვიერებაში დღემდე შემონახული ცნობები. ისინი მიგვითითებენ, რომ ძველად სასოფლო საზოგადოების ან კიდევ ხევის მამაკაცები იკრიბებოდნენ საგანგებოდ რაიმე დიდ მშენებლობაში მონაწილეობის მისაღებად, კერძოდ ეკლესიებისა და კოშკების მშენებლობისას. მამაკაცები ჩამწკრივდებოდნენ და სამშენებლო მასალას ერთმანეთს ხელიდან ხელში გადასცემდნენ და აგრე ეზიდებოდნენ მას სამშენებლო ადგილამდე, სადაც იმავდროულად მშენებლობა მიმდინარეობდა.

გადმოცემები მიგვითითებენ, რომ რაიმე საგანგებო ამბავთან დაკავშირებით „სვიმრას“ (ანუ შეკრების) დროს მთელი ერთად თავმოყრილი ხალხი გაემართებოდა საქმის გადასაწყვეტად.

53 ბ. ნიქარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, წიგნი 1, თბ., 1962, გვ. 87.

54 იქვე.

სვიმრა, თუ კი ის საერთოდ არსებობდა, შორეულ წარსულს უნდა განეკუთვნებოდეს, მით უმეტეს, რომ ეკლესიებისა და კოშკების მშენებლობა სწორედ გარდასულ საუკუნეებში ხდებოდა⁵⁵.

საკვლევი პერიოდის სვანეთის საზოგადოებაში, უთანხმოებათა და დანაშაულებათა შესახებ მსჯელობის, მისი მოგვარების და გადაწყვეტისათვის არსებობდა სასამართლო. სასამართლოს შემადგენლობაში შედიოდნენ ე. წ. მსაჯულ-მედიატორები, რასაც სვანეთში „მორვარს“ უწოდებდნენ.

„მორვების სამართალს ექვემდებარებოდნენ ყოველგვარი საქმეები, როგორც სამოქალაქო, ისე სისხლის სამართლისა, ზოგიერთ შემთხვევათა გამოკლებით“⁵⁶.

„მორვების“ არჩევა ხდებოდა მომჩივანის და მოპასუხის მიერ. სათანადო პირობების გათვალისწინებით, ფიცის აღებით და სხვა.

ბ. ნიჟარაძე აღნიშნავს, რომ „ერთი პირობა უთუოდ უნდა დაცული ყოფილიყო „მორვების“ ამორჩევის დროს: მომჩივან-მოპასუხეც ან ორთავეს თავიანთი ნათესავები უნდა აერჩიათ, ან ორთავეს გარეშე პირნი, რათა სამართალი უფრო მიუღდგომელი ყოფილიყო“⁵⁷.

აღნიშნული პროცედურის შემდეგ „მორვები“ ორივე მხარეს მოუსმენდნენ და საქმეს გადაწყვეტდნენ, რაც უმეტეს შემთხვევაში საბოლოო იყო და არ ექვემდებარებოდა ახალი „მორვების“ მიერ ხელახალ განხილვას. მხარეები დაჯერდებოდნენ ამ პირველ გადაწყვეტილებას და საქმე მთავრდებოდა შერიგებით და შემდგომში მათ შორის ერთგულებით. ასეთი იყო მოკლედ სვანეთში „საზოგადოებრივი“ თვითმმართველობის ზოგიერთი ინსტიტუტი, რომელიც, როგორც ამას რუსი მოხელენი ჩიოდნენ, თავის არსებობას ინარჩუნებდა სვანეთში რუსული მმართველობის შემდეგაც.

კულტურა და სწავლა-განათლება

ძველი სვანეთის კულტურის საკმაოდ განვითარებულ დონეზე ნათლად მიგვიჩვენებს დღემდე ამ მხარეში შემონახული მთელი

55 მთხრობლები: ბექა ცალანი (ეცერი), ბესარიონ გირგვლიანი (ლატალი), დევთ გირგველიანი (ლატალი) და სხვ.

56 ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, წიგნი 1, 1962, გვ. 95.

57 იქვე, გვ. 94.

რიგი ნივთები, მრავალრიცხოვანი ძეგლები, საერო და სამოქალაქო შენობა-ნაგებობანი და ყოფა-ცხოვრების მრავალფეროვანი ადამ-წესები, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ხალხს დღემდე შეუნარჩუნებია და დღესაც ძვირფასია.

სვანეთში ამჟამადაც არის ბევრი ისეთი ძეგლი, რომელთაც მაღალმეცნიერული, ისტორიული, მხატვრული ღირსება-მნიშვნელობა აქვთ. ამიტომაც, რომ სვანეთის ეკლესიები, მათ კედლებზე შესრულებული ფერწერის და მხატვრობის ნიმუშები, ეკლესიებსა და კოშკებში მოთავსებული ხატები, წიგნები და სხვა მასალები მუდამ იპყრობდა და იპყრობს მეცნიერების ყურადღებას.

ეკლესიების სიმრავლის მხრივ სვანეთს საკვლევი პერიოდისათვის და უფრო ადრეც ერთ-ერთი თვალსაჩინო ადგილი ეკავა საქართველოში.

ლატალის თემში, რომელიც შედარებით მოზრდილი თემია, 24 ეკლესიას ითვლიდნენ, ხოლო სოფელ ადიშში, რომელიც თითქმის ყველაზე მცირე სოფელია (14 ოჯახი ითვლებოდა), 7 ეკლესია იყო, ე. ი. 2 კომლზე მოდიოდა ერთი ეკლესია.

„ვგონებ, წერს ი. მარგიანი, მართლაც არსად არ არის იმისთანა ქვეყანა, რომ სვანეთსავეით მდიდარი იყოს ძველი ეკლესიებით, ხატებით და საეკლესიო წიგნებით. რას არ ნახავს აქ კაცის თვალი? ვერ წარმოგიდგენია, თუ საიდან გაჩნდა ამდენი ოქრო-ვერცხლით მოქედილი ხატი, ძვირფასი ქვებით შემკული აზარფეშები, ტყავზედ დაწერილნი საეკლესიო წიგნები და სხვა ძვირფასი ნივთები! ...მაგრამ, მეორე მხრით, ძლიერ დაგაღონებთ ის გარემოება, რომ ყოველივე ეს ძველი ნაშთი შესაფერად არ არიან დაცულნი... ეს ძვირფასი ხატები და წიგნები გაფანტულნი არიან სხვადასხვა ეკლესიებსა, კოშკებსა და სახლებში, სადაც მათ თვალყურს არავეინ არ ადევნებს. გარდა ამისა სასურველია, რომ სვანეთის ერთ-ერთს ეკლესიასთან დაარსდეს მუზეუმი — ძველი ნივთების შესანახი, რომლის დანიშნულება იქნება შეკრება-შენახვა საეკლესიო წიგნებისა და სხვა ძველი ნივთებისა, რომლებიც ეკლესიისათვის არ იქნებიან საჭირო, მაგალითად: მშვილდისრები (ბოძალი), ზარები, ძველი ფული, ფარები, ორალი, ფილოკეანი, ბარძიმფეშხუმი, ლახვარი, კოვზი და სხვა ძველად ხმარებულნი ნივთნი“⁵⁸. ამაზევე მიუთითებდა დ. ანტონიძე, როცა აღნიშნავდა: „ორი წლის განმავლობაში სვა-

58 „მწყემსი“, 1901, აგვისტო, № 16, გვ. 5—6.

ნეთში ყოფნამ დამარწმუნა, რომ ეს კუთხე ჩვენის ქვეყნისა წარმოადგენს ნამდვილს ეთნოგრაფიულს საუნჯეს, რომელიც ჭერ თითქმის ხელუხლებელია, განსაკუთრებით ჩვენ ქართველებისაგან, თორემ ევროპელნი მეცნიერნი აქ ხშირი სტუმრებია“⁵⁹.

როგორც საქართველოს სხვა მხარეები, სვანეთიც საკმაოდ მდიდარია ქართული სულიერი და მატერიალური კულტურის ისეთი ძეგლებით, რომელთა დაყოფაც შეიძლება სამ ჯგუფად:

1. ადრინდელი ფეოდალური ხანის, საშუალო და გვიანდელი საშუალო საუკუნეების ნაგებობანი, არქიტექტურული ძეგლები, როგორც საეკლესიო (ეკლესიები და სამლოცველოები) ისე სამოქალაქო (კოშკები), სვანური ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლები, გალავნითა და დამხმარე სათაესოებით (საყარაულო, საიდუმლო, სამალი ნაგებობებით).

2. კლასიკური პერიოდის ქედური ხელოვნებისა და ფერწერის ძეგლები.

3. ხელნაწერები.

განსაკუთრებით XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან მიიქცია ქართველი, რუსი და უცხოელი მკვლევარების ყურადღება სვანეთში დაცულმა და არსებულმა ძეგლებმა.

სვანი ოჯახის საცხოვრებელი და თავშესაფარი ნაგებობანი შესანიშნავ არქიტექტურულ და მაღალ-კულტურულ ანსამბლს ქმნის, რის შესახებაც არა ერთხელ დაუწერიათ თავიანთი უტყუარი შთაბეჭდილება მკვლევარებსა და მოგზაურებს.

აკად. გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს:

„უკვე გვიან ფეოდალური ხანის ქართველ მეცნიერთა შრომებში ასახულია მზრუნველი ყურადღება მშობლიურ სიძველეებისადმი, მშობლიური მხატვრული ნაწარმოებებისადმი. მაგრამ მხოლოდ XIX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ეყრება საფუძველი მშობლიური კულტურის ნაწარმოებთა ორგანიზებულ დაცვას, იქმნება პირველი ეროვნული მუზეუმები და სამეცნიერო საზოგადოებები, რომლებიც აგროვებენ ხელოვნებისა და სიძველეთა ნაწარმოებებს, მათ შორის ხელნაწერებისა და ძველ ნაბეჭდ წიგნებს, და ატარებენ, თუმცა მცირე მაშტაბით, მეტად ძვირფას და მნიშვნელოვან სამუშაოებს, როგორც არქიტექტურის ნანგრევ ძეგლთა კონ-

⁵⁹ დ. ანტონიძე, „მოგზაური“, 1901, ივნისი, № 6—7, გვ. 699—703.

სერვაციის, ისე მათში არსებულ მოხატულობის პირების დამზადების მხრივ⁶⁰.

სვანეთი ოდითგანვე ქართულ კულტურულ სამყაროში შედიოდა, რაც მკაფიოდ დასტურდება ამ კუთხის ტრადიციებისა და ზნე-ჩვეულებების ქართული ბუნებით, თუმცა ამ მხრივ ადგილი აქვს ზოგიერთ, ასე ვთქვათ, გადახვევებს, რაც ამ კუთხის ერთგვარი სპეციფიურობით აიხსნება. ასეთების რიცხვს ეკუთვნის საქვეყნოდ ცნობილი საგალობელი სიმღერა „ლილე“, „ლაგუშედა“, „შგარი და ლაშგარი“, „ყანსაჲ ყიფიანე“, „კვირია“, სიმღერები თამარ მეფეზე, ცეკვები, ფერხულები, მათ შორის ორსართულიანი ფერხული, სვანური ჩანგი, კიანური და სხვა მრავალი.

ზაზი უნდა გაესვას იმასაც, რომ სიმღერები და გალობანი დაყოფილია ძირითადად 4 ჯგუფად: პირველ ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ სამხიარულო, საქეიფო ცეკვები და სიმღერები, მეორე ჯგუფს — საბრძოლო, სალაშქრო სიმღერები და ფერხულები; მესამე ჯგუფს — საგალობელი, სალოცველი, სათაყვანებელი გალობა-სიმღერანი და მეოთხე ჯგუფს კი — სამგლოვიარო ჰიმნები, სიმღერანი, სვანური „ზარ“, რომელიც იმდენაირად სრულდება, რამდენიც სასოფლო საზოგადოება.

სვანეთის ბართან სისტემატური კავშირი, ეს იყო სვანის ოჯახში ახალ-ახალი კულტურული წესებისა და ჩვევების დანერგვა, ის მგზავრობისას ებმებოდა სავაჰრო ურთიერთობაში, მუშაობაში და სხვა, რაც მის შეგნებასა და ცხოვრებაში აღბეჭდავდა და წარმოქმნიდა სიახლეს. ამიტომაც აქ მთლიანი სვანეთის მაღალ მთებში მცხოვრებლების და ბარში მცხოვრები ქართველების ერთიანი ყოფაცხოვრებისა და მთელი მათი სულიერი კულტურის არსი.

სვანეთის ეკლესიებსა, კოშკებსა და მოსახლეობაში არსებულმა მრავალმა ძვირფასმა ნივთებმა განაპირობეს, ჩვენი მთავრობის წყალობით, 1936 წელს მესტიაში მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის შექმნა, რომელიც დიდ სასარგებლო საქმეს — ქართული კულტურის ძეგლების მოვლა-შენახვას, შეგროვებასა და მის მეცნიერულ დამუშავებას — ემსახურება.

ფეოდალური პერიოდის სვანეთში სწავლა-განათლების ცალკეული კერები ეკლესიებთან უნდა არსებულებო. მაგრამ სავარაუ-

⁶⁰ გ. ჩუბინაშვილი, საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები, წინასიტყვაობა, თბ., 1959, გვ. 1.

დებელია, რომ მოსწავლეთა რიცხვი თითებზე ჩამოითვლებოდა. მიუხედავად ამისა, როგორც საერთო კულტურული დონით, ისე სწავლა-განათლებით, სევანეთი ბარს თითქმის არ ჩამოუვარდებოდა.

რუსეთის მთავრობა სევანეთს ყველაზე მეტად სწავლა-განათლებაში აღუთქვამდა დახმარებას, სკოლების გახსნას პირდებოდა, მაგრამ მეფის მთავრობა, ვ. ი. ლენინის სიტყვით რომ ვთქვათ, თვით „რუსეთში ხელს უშლიდა სწავლა-განათლებას“, ის „რუსეთში სახალხო განათლების უდიდესი მტერია“⁶¹.

„60-იანი წლების რეფორმების ხანაში მეფის მთავრობა, რომელსაც არ შეეძლო ანგარიში არ გაეწია რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარების შედეგად მომხდარი სამეურნეო და კულტურული აღმავლობისათვის, იძულებული გახდა გაემრავლებინა საშუალო სკოლების (გიმნაზიების, რეალური და სასულიერო სასწავლებლების) რიცხვი და თან დაბალი წოდების ბავშვებისათვისაც გაეხსნა დაწყებითი სკოლები, რომლებსაც „სახალხო სკოლები“ უწოდეს. ამ სკოლების შენახვა მთლიანად ხალხს დაეკისრა, სწავლა კი მთავრობის მიერ დამტკიცებული პროგრამითა და პოლიციური აპარატის ზედამხედველობით წარმოებდა.

ქართველმა გლეხობამ სცადა ფართოდ გამოეყენებინა სწავლის უფლება და ენერგიულად შეუდგა სკოლების გახსნას. 60—70-იან წლებში სახალხო დაწყებითი სკოლების რიცხვი საქართველოში მნიშვნელოვნად გაიზარდა“⁶².

სწავლა-განათლების ამ აღორძინების საერთო პროცესიდან სევანეთი კარგა ხანს თითქმის სრულიად გამოთიშული იყო. მატერიალურად შევიწროებული, მეფის მთავრობისაგან უყურადღებოდ მიტოვებული და მოწინავე ქართველი მოღვაწეების ხელმძღვანელობას მოკლებული სევანი გლეხები ვერ ახერხებდნენ სკოლების გახსნას.

1879 წ. „დროების“ რედაქცია მკითხველებს აუწყებდა: „სევანეთიდან გვატყობინებენ, „რომ მთელ ამ მხარეში ჯერჯერობით არცერთი სასოფლო სკოლა არ მოიძებნება“. რედაქცია იქვე შენიშნავს, რომ სევანეთში 10 ათასამდე მცხოვრები ითვლება და „ეს ხალხი სრულებით უსწავლელი, გაუნათლებელი, წერა-კითხვის უცოდინარი რჩება. ორ-სამ თავადიშვილს თუ მიუღია ქუთაისის გიმ-

61 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 19, გვ. 155

62 საქართველოს ისტორია, აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. II,

ნაზიამი ან სასულიერო სასწავლებელში სწავლა, თორემ სხვას არავის“. რედაქციის აზრით ღარიბი და განათლებულ მეთაურებს მოკლებული სვანები თვითონ ვერ მოახერხებენ სკოლების გახსნას, მთავრობა მოვალე არის ხელი შეუწყოს და დაეხმაროს ამ „მივიარდნილ-მიყრუებულ ქვეყანას“⁶³.

ორიოდე წლის შემდეგ სვანეთის მკვიდრი ლ. დადვანი გულისტკივილით წერდა: „ყველგან სკოლა, ყველგან სწავლა და სვანეთში არაა. მთელ სვანეთში ერთი უბრალო სასოფლო სკოლა არ არის, თუმცა ახლა მაინც არის საშუალება, რომ დაფუძნდეს პატარა სკოლა მაინც იმ ოთხი ათასი მანეთით, რომელიც სვანეთის სკოლისათვის ანდერძით დატოვა განსვენებულმა ექიმმა რეიხმა. მაგრამ არავინ დაგვეძებს“⁶⁴. ვინმე გადაღმელი სვანი გაზ. „შრომა“-სთვის გაგზავნილ კორესპონდენციაში მართებულად შენიშნავდა, რომ ძველად სვანეთის კულტურა მაღალ დონეზე იდგა და სხვას არ ჩამოუვარდებოდა. „მეცხრამეტე საუკუნემ ყოველი ხალხი დააწინაურა და ჩვენ კი ამ საუკუნეში სულ უკან ჩამოვრჩით. სვანეთში დღემდე არაა არც ერთი სკოლა, არც ერთი რაიმე სიკეთის მომნიჭებული დაწესებულება. რა იქნებოდა — წერს ბოლოს სვანთა უნუგეშო მდგომარეობით გულდამწვარი კორესპონდენციის ავტორი — „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ ან „კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოება“ დაგვხმარებოდა ან საქმით, ან სიტყვით, ეშუამდგომლებით და როგორმე ერთი სკოლა მაინც გაეხსნათ, ჩვენთვის, ჩვენ 12000 სული კაცისათვის“⁶⁵.

სკოლების არარსებობა იყო, ქაიხოსრო გელოვანის აზრით, იმის მიზეზი, რომ სვანები XIX ს-ის 80-იან წლებშიც „დროგადასული ცხოვრების წესწყობილებაში“ იყვნენ ისევ „ჩაქედილი“. სვანებს შეგნებული აქვთო სწავლა-განათლების დიდი მნიშვნელობა, მაგრამ „მარტო შეგნება ვერ უშველის, თუ ამ შემთხვევაში ხელის მიძეცმი, თვალის ამხელი, გზის გამკვლევი არავინ აღმოჩნდება. თუკი აღარავინ აღარ გაიხსენებს იმ წმინდა და მაღალზნობრივ მოვალეობას, რომელიც ადევს ყოველს ღირსეულ მამულიშვილს და

63 „დროება“, 1879, № 190, გვ. 1—2.

64 ლ. დადვანი, სვანეთიდან, „დროება“, 1881, № 98.

65 „შრომა“, 1881, № 10, გვ. 2.

რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ შენს დაცემულს ძმას ხელი მისცე და აღადგინო“⁶⁶.

სამიოდე წლის შემდეგ ყინული თითქოს დაიძრა. „ივერიის“ რედაქცია აცნობებდა მკითხველებს, რომ ქრისტიანობის აღმდგენელ საზოგადოებას გადაუწყვეტია სვანეთში ოთხი სკოლის გახსნაო. მომავალ ზაფხულს სასოფლო საზოგადოების სკოლების ინსპექტორი პირადად უნდა ჩავიდეს სვანეთში და ადგილზე ნახოს ის სოფლები, სადაც ნავარაუდევიაო სკოლების გახსნა⁶⁷. ამავე ხანებში ცნობილი გახდა ისიც, რომ სვანეთის მთავართა ერთ შთამომავალს, რომელიც რუსეთში ცხოვრობდა და მსახურობდა, გადაუწყვეტია ხელი შეეწყოს სვანეთში დაწყებითი განათლების გავრცელებისათვის და საამისოდ გადაუღვია წლიურად 600 მანეთი. თავად თენგიზ დადემჭელიანს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის უთხოვია იმ დაწყებითი სკოლის დაარსება-ხელმძღვანელობა, რომლის დაფინანსებასაც თვით კისრულობდა⁶⁸.

ვ. ლ. გრეჩნიკოვის გადმოცემით 1889—1890 წწ. სოფ. ჟამუში (მულახის თემი), ქალდანების სახლში მღვდლის ინიციატივით გახსნილა სამრევლო სკოლა, რომელიც პირველი მერცხალი იყო სვანეთში⁶⁹.

1890 წ. მულახის თემის მცხოვრებლებს დაუწყიათ სასკოლო შენობის აგება. ერთი წლის შემდეგ ეს შენობა მზად იყო და იქ მოთავსდა ორკლასიანი სასწავლებელი. თავიდანვე სკოლაში 60-მდე ბავშვი შევიდა. სწავლება სვანურ და რუსულ ენებზე წარმოებდა.

საერთოდ დაწყებითი განათლების საქმეს განათლების სამინისტრო და საეკლესიო უწყება ხელმძღვანელობდა. სვანეთის ზოგიერთ სოფელში სამინისტროს სკოლები იხსნებოდა, ზოგან კი სამრევლო სკოლები არსდებოდა. სკოლები დაარსდა: მულახში, ბეჩოში, ცხუმარში, ლატალში, იფარში, ასევე ქვემო სვანეთის სოფლებში.

1891 წ. სოფ. ჭოლაშში სამინისტროს თანხებითა და მოსახლეობის შრომითი მონაწილეობით გაიხსნა დაწყებითი სასწავლებელი.

66 „ღროება“, 1885, № 9, გვ. 3—4.

67 „ივერია“, 1888, № 238, გვ. 2.

68 „ივერია“, 1888, № 267, გვ. 2.

69 В. Л. Г р е ч н и к о в, В ледяном кольце, Очерки Верхней Сванетии, М., 1930, стр. 72.

ამ ორკლასიან ნორმალურ სასწავლებელში (სწავლების ხანგრძლიობა 5 წელი) 1895 წელს 100 მოსწავლე და 4 მასწავლებელი ითვლებოდა. უფრო გვიან ამ სკოლაში გაიხსნა ქალთა განყოფილება, სადაც ასწავლიდნენ ხელსაქმეს — ქსოვას, ქარგვას, ქრა-კერვას და სხვ.

XIX—XX სს. მიჯნაზე იფარში, მესტიაში, ცხუმარსა და ლახამულში დაარსდა სამრევლო სკოლები.

1911 წელს ბეჩოს თემში გაიხსნა განათლების სამინისტროს 2 კლასიანი სასწავლებელი სახელოსნო განყოფილებით. იგი მაღალი ტიპის სკოლად ითვლებოდა. ღებულობდნენ იქ დაბალი ტიპის სკოლადამთავრებულებს, 11 წლის ასაკის ვაეებს, გოგონები სასწავლებელში არ დაიშვებოდნენ.

1912—1913 წლებში განათლების სამინისტრომ 4 წლიანი შრომითი სკოლები გახსნა წვიარში, მურშეკელში, ლენჯერში, ეცერსა და კუბერში.

სვანეთის სკოლებში მასწავლებლად მუშაობდნენ ძირითადად ჩამოსული ქართველი და რუსი პედაგოგები, მაგრამ თანდათან იქმნებოდა ადგილობრივი კადრიც, ზოგიერთ სკოლებში გამოჩნდნენ სვანი პედაგოგებიც⁷⁰.

მეფის მთავრობა რუსიფიკატორულ საგანმანათლებლო პოლიტიკას სვანეთშიც ატარებდა მთელი სიმკაცრით. სვანეთის სკოლებიდან იღვენებოდა ქართული ენა, რომელიც სვანეთში უძველესი დროიდანვე კულტურისა და დამწერლობის ენად, დედა ენად იყო მიჩნეული. რუსიფიკატორები ცდილობდნენ „პედაგოგიური მოსაზრებებით“ დაესაბუთებინათ, რომ აფხაზეთის, სამეგრელოსა და სვანეთის მცხოვრებთათვის უმჯობესია რუსულ ენას მშობლიური-აფხაზური, მეგრული და სვანურის დახმარებით დაეუფლონ და ქართული ენა მათთვის ზედმეტი და საქმის გამართლებელი საფეხური იყო. ამ „პედაგოგიური“ საფარის მიღმა იმალებოდა მეფის მთავრობის მისწრაფება გაეთიშა ქართველი ხალხი, აღმოეფხვრა ქართული ენა და გზა გაეკათა რუსიფიკაციისათვის. „1888—1889 წლებში შექმნილ იქნა მეგრულ-აფხაზურ და სვანურ ენებზე პირველი დაწყებითი სახელმძღვანელოები სამრევლო სკოლებისათვის, რომლებიც ლოცვათა კრებულებს წარმოადგენდნენ“⁷¹.

70 ვ. გ რ ე ჩ ი შ ნ ი კ ო ვ ი ს დასახ. ნაშრ., გვ. 74.

71 ა. კ ი კ ე ი ძ ე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. II, 1959, გვ. 139.

სვანეთის სკოლებიდან ქართული ენის გამოდევნამ ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. ივ. მარგიანი (მუქალელის ფსევდონიმით) „ივერიას“ აცნობებდა, რომ აქ დაარსებულ სკოლაში „შეგირდებს ქართულ ენას არ ასწავლიან... ეს ჩვენის აზრით, დიდი ნაკლია ხსენებულის სკოლის პროგრამისა“. ამ შენიშვნასთან დაკავშირებით ქ. გელოვანი, რომელიც ივერიის რედაქციის აზრსაც გამოხატავდა, წერდა: „სვანები ჩვენი მოძმე ქართველი ხალხია, მაშასადამე მათთვისაც ქართული ენის, ქართული წერა-კითხვის შესწავლა და ცოდნა ისეთივე აუცილებელი საჭიროებაა, როგორც თითოეული ქართველისათვის.

სვანური — განაგრძობს შემდეგ ავტორი — ქართული ენის შტო არის. თითქმის ნახევარი სიტყვები ქართულია. ამის გამო უმჯობესად მისაჩნევია, რომ სკოლამ სვანების მოზარდ თაობას თავისი ძირეული დედა ენა ქართული ასწავლოს, ის ენა რომელიც საკმაოდ განვითარებულია, რომლითაც ლაპარაკობს მთელი ქართველი ერი და რომლითაც იწერებოდა და იწერება დღესაც გონების ნაწარმოებნი ქართველ უკეთეს მწერალთა და მოღვაწეთა“⁷².

ქართული საზოგადოებრივი აზრი, განსაკუთრებით კი საზოგადოებრივი და რევოლუციური მოძრაობა გარკვეულ გავლენას ახდენდა მეფის მთავრობაზე. რუსიფიკატორები იძულებული ხდებოდნენ გარკვეულ დათმობებზე წასულიყვნენ, მეტი ადგილი დაეთმოთ ქართული ენის სწავლებისათვის. 1905 წლის რევოლუციის შემდეგ ქართული ენის სწავლება სვანეთის სკოლებშიც შემოიღეს, კვირაში ერთი გაკვეთილი დაუთმეს მას. მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავდა ერებისა და ენების გათანაწოლებას. ამისათვის საჭირო გახდა ახალი, კიდევ უფრო დიდი და ღიადი რევოლუცია.

---

⁷² „ივერია“, 1891, № 255, გვ. 2—3.

თ ა ვ ი II

საგლეხო რეფორმის გატარება და აბრარულ-სოციალურ-
ურთიერთობათა ევოლუცია სვანეთში 1870—1914 წწ.

საგლეხო რეფორმის გატარება

რევოლუციამდელ და საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში დიდი აზრ-
თა სხვადასხვაობა არსებობს თავისუფალი სვანეთის სოციალურ-
ეკონომიური სტრუქტურის ხასიათის გაგებაში. უეჭველია, ეს კუ-
თხე ხასიათდება სპეციფიურობით. რეფორმის წინ თავისუფალ სვა-
ნეთში, ერთი მხრივ, მრავლად იყვნენ აზნაურები, მეორე მხრივ,
სოციალურად თავისუფალი მესაკუთრე გლეხობა, მესამე მხრივ,
მესაკუთრე გლეხური კომლები, რომელთაც გარკვეული ვალდებუ-
ლებანი აწევთ აზნაურთა სასარგებლოდ. ჯერ კიდევ ასი წლის წინ
დაისვა ასეთი საკითხი: თავისუფალი სვანეთის აზნაურთა გარკვე-
ული წოდებრივი პრივილეგიები და მათ წინაშე გლეხთა ვალდებუ-
ლებანი ფეოდალიზაციის შედარებით გვიან დაწყებული პროცე-
სის გამოხატულებაა თუ დიდი ხნის წინათ არსებული ბატონყმო-
ბის ინსტიტუტის გადმონაშთი? ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ
საკითხზე ორი ერთმანეთის საწინააღმდეგო თვალსაზრისია გამო-
თქმული.

1860 წელს დიმიტრი ბაქრაძე, ეხებოდა რა თავისუფალი სვა-
ნეთის აზნაურთა ძველი საგვარეულოების — ყიფიანების, ჩარ-
კვიანების, ჭაფარიძეების, დევდარიანების, იოსელიანების, ქურდია-
ნების, ყორჯოლიანების მდგომარეობას, წერდა: «Все эти азнау-
ры имели те же права какие имеют ныне дворянство Имеретии
и Грузии: им принадлежали крестьяне и имения. Едва ли не
большая часть обществ Вольной Сванетии составляла соб-

ственность помещиков. Мы не можем указать эпохи, когда власть и права их утрачены. Без сомнения произошел переворот этот во время ослабления влияния имеретинских царей и местных владетелей Гелованов. Переворот этот начался с самых отдаленных обществ Вольной Сванетии. По крайней мере, дальше всех сохранял свои права азнаур Чарквиани в Латальском обществе, прилегающем к княжеской Сванетии.

Последний из Чарквиани, потерявший свои поместья и крестьян жив и теперь; ему лет около 40. Несчастье его случилось 25 лет тому назад. Он утверждает, что большая часть Латальцев была его собственностью.

В настоящее время он беднее всех в Латали. Вследствие этих переворотов в общественной жизни и последовали, как мы думаем, выселения в Имеретию и Грузию наиболее пострадавших азнауров Кипиани и Иоселлиани и других. Видно однако, что дворяне еще не успели слиться с массою. Образ жизни их тот же, что у простого народа, но они еще не утратили сознания своего дворянского происхождения. Костюм их опрятнее и чище, они родятся лишь между собою и с княжескими родами: с Дадешкеллиани, Гардапхадзе и Геловани. Жены их не ведут знакомства с женами простолюдинов. Они держат рабов, которых обыкновенно покупали в Карачае и в Джегеме: впрочем рабов могут иметь здесь все. Мертвых своих дворяне хоронят на кладбищах отдельно от простолюдинов. Они сохранили даже некоторое влияние на простой народ. Крестьяне угощают их по одному разу в год и в случае кровомщения они платят дворянам две крови за одну. В этом только и заключаются ныне права азнауров; во всем остальном между ними и черныю нет никакого различия»¹.

ანალოგიური აზრი გამოთქმული აქვს ლობანოვ-როსტოვსკის. იგი დაბეჭდილებით ამტკიცებდა, რომ ბალსზემო სვანეთში საუკუნეთა მანძილზე ბატონობდნენ თავადები და აზნაურები და თანაც ბატონობდნენ ფეოდალურ-სამამულო უფლებით („на феодално-помещичьем праве“), მაგრამ მოსახლეობა აჯანყდა, ამოწყვიტა

---

¹ Д. З. Бахрадзе, Сванетия (из. Записки Кавказского отдела имп. русского общества, кн. VI, Тиф., 1864, стр. 47—48).

თავადაზნაურები, დამოუკიდებელ ცხოვრებას შეუდგა და შექმნა აწინდელი თავისუფალი სვანეთი².

სწორი მოსაზრება გამოთქვა ამ საკითხზე აგრეთვე ფ. სობოლმა. რომელიც წერდა: «несомненно, что сохранившееся сословие дворян привилегированных пусть только в отношении кровомещения и права пообедать раз в год у крестьянина говорит о том, что и восточная часть верхней Сванетии также знала помещичий гнет, но населению в свое время удалось свергнуть дворянство, прочно укрепить демократический строй и с тех пор приобрести свою волюность»³.

მართალია გლეხებმა ძირფესვიანად შეარყიეს პრივილეგიური წოდების უფლებები, მაგრამ თავისუფალი სვანები თითქმის ყოველთვის იდგნენ ბატონყმობის აღდგენის საფრთხის წინაშე. მათ თავისუფლებას საფრთხე ემუქრებოდა არა იმდენად ადგილობრივ აზნაურთა მხრიდან, რამდენადაც გარედან. მთხრობლები ერთხმად ლაპარაკობენ დადიანთა (სამხრეთიდან) და დაღეშქელიანთა (დასავლეთიდან) მისწრაფებაზე გავერცელებინათ თავიანთი ბატონობა თავისუფალ სვანეთზე⁴. «Все эти попытки были безуспешны, население мужественно защищало добытую свободу, находя полную защиту в своих многочисленных башнях, взять которые было не под силу князям, не имевшим достаточных средств для их разрушения»⁵.

მართალია, ზემოაღნიშნულ ავტორთა მოსაზრებანი არაა განმტკიცებული კონკრეტული მასალით, რაც საერთოდ მეცნიერთა განკარგულებაში დღესაც არ არის, მაგრამ ჩვენ თითქმის უდაო კეშმარიტებად მიგვაჩნია ის, რომ სვანეთმა, მათ შორის, ე. წ. თავისუფალმა სვანეთმა, გაიარა ფეოდალურ-ბატონყმური ფორმაცია. თავისუფალ სვანთა თავისუფლება მათი კლასობრივი ბრძოლის წარმატებით დაგვირგვინების შედეგი უნდა იყოს და არა ამ კუთხის პატრიარქალური ყოფის გამოხატულება, როგორც ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია.

თანამედროვე საბჭოთა მკვლევრებმა უარყვეს ზემოაღნიშნულ

2 «Кавказ» 1852, № 14 и 17.

3 ფ. სობოლის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 10.

4 მთხრობლები: ა. ფორეოლიანი, ნ. მარგიანი. ა. კორძაია.

5 ფ. სობოლის დასახელებული ნაშრ., გვ. 10.

ავტორთა მიერ გამოთქმული არსებითად სწორი მოსაზრება და წამოაყენეს ახალი კონცეპცია.

„სოციალურ-ეკონომიური განვითარების თვალსაზრისით — წერს პროფ. მ. ღუმბაძე — უაღრესად სპეციფიური მოვლენა იყო თავისუფალი სევანეთი. იგი წარმოადგენდა გვაროვნულ-თემური წყობილებისა და სამხედრო დემოკრატიის სერიოზული გადანაშთების შემცველ პოლიტიკურ ერთეულს“. ასეთი ნაშთები იყო, ავტორის აზრით, „სათემო ყრილობა, ხალხი—ჭარი, მახვში—გვარის, თემის უფროსი, სისხლის აღების ჩვეულება და სხვ.⁶“

როგორც ვხედავთ, პროფ. მ. ღუმბაძე მიუთითებს არა სოციალურ-ეკონომიურ მოვლენებზე, არამედ ზედნაშენურ კატეგორიებზე, სადაც მართლაც ჩანს პატრიარქალური ყოფის ერთგვარი გადმონაშთები. თავისუფალი სევანეთის სოციალურ-ეკონომიურ სტრუქტურაში კი გვაროვნულ-თემური წყობის თითქმის არავითარი გადმონაშთები არ შეიმჩნეოდა. თვით პროფ. მ. ღუმბაძეც აღნიშნავს, რომ თავისუფალ სევანებს მიწა კერძო საკუთრებაში ჰქონდათ. ეს კი განორიქხავს თემური მიწათმფლობელობის არსებობის შესაძლებლობას.

პროფ. მ. ღუმბაძის აზრს თავისებურად იმეორებს მკვლევარი რ. კანდელაკი. იგი წერს: „XIX საუკუნის პირველ ნახევარში და ამ საუკუნის დამლევამდე თავისუფალ სევანეთში, მართალია, შემონახული იყო თემური წყობილების მნიშვნელოვანი ნიშნები, მაგრამ ამ საუკუნის პირველ ნახევარში თავისუფალი სევანეთის ცხოვრებაში უკვე იჭრება და გზას იკაფავდა ფეოდალური ურთიერთობა“. მისი აზრით, ბალსზემო სევანეთში თავისუფალი მეთემეს დაყმევების პროცესი XIX ს. პირველ ნახევარში დაიწყო⁷.

პროფ. რ. ხარაძე და პროფ. ალ. რობაქიძე, აკრიტიკებენ რა რ. კანდელაკის დასახელებულ ნაშრომს, მიუთითებენ, რომ თავისუფალ სევანეთში ფეოდალიზაციის პროცესი XIX ს. დამდეგზე გაცილებით ადრე დაიწყო. მაგრამ ისინიც არსებითად უარყოფენ XIII—XVIII საუკუნეებში ბალსზემო სევანეთში ბატონყმობის არსებობის ფაქტს.

---

6 მ. ღუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957, გვ. 112.

7 რ. კანდელაკი, კლასობრივი სტრუქტურა და სოციალური ურთიერთობა XIX ს. პირველ ნახევარში სევანეთში, „სკოლა და ცხოვრება“, 1961, № 12, გვ. 70—71.

მატივეცემულ მეცნიერებს რ. ხარაძეს და ალ. რობაქიძეს საინტერესო ცნობები მოაქვთ ალ. ხაზანაშვილის და პ. ინგოროვას პუბლიკაციებიდან ზემო სევანეთის სოციალური სტრუქტურის დასახასიათებლად. საბუთებში ხშირად იხსენიება სოციალური ტერმინები „ვარგი“ და „გლეხი“, „უფროსი“ და „უმცროსი“, „უზედაესი“ და „უქვედაესი“. ასეთი ტერმინები იხმარება მთელი ზემო სევანეთის მიმართ და ამ მხრივ საბუთებიდან არ ჩანს რაიმე განსხვავება ბალსქვემო და ბალსზემო სევანეთის სოციალურ სტრუქტურაში, მაგრამ მეკლევრები, წინასწარ აღებული თვალსაზრისით შეიარაღებული, ახდენენ რა მასალის შეფასება-ანალიზს, ასკვნიათ: „ბალსზემო სევანეთის თავისუფალი მეთემე და ბალსქვემოს „ვარგი“ და „გლეხი“ საერთო სახეოდ საქმეში თანაბარ მოვალეობას იღებენ. მაგრამ საერთო გასაქირის წინაშე მათი გათანაბრება წოდებრივ გათანასწოებას არ ნიშნავდა, და საბუთის დამწერი იმ ტერმინოლოგიას მიმართავდა, რომელიც, პირველ ყოვლისა, ბალსქვემო სევანეთს შეეხებოდა, თუმცა არც ბალსზემოსათვის იყო უცნობი. ამ რიგის დოკუმენტი საერთოდ ბალსქვემოური დოკუმენტების კვალობაზე იქმნებოდა, რომელიც თავის მხრივ საქართველოში საყოველთაოდ მიღებულ ფორმულებს მისდევდა“⁸.

თუ ობიექტურად შევფასებთ ფაქტებსა და მოვლენებს, რის საშუალებასაც გვაძლევს სევანეთის წერილობითი წყაროები და მატერიალური კულტურის ძეგლები, იმ დასკვნამდე მივალთ, რომ შუა საუკუნეებში ბალსზემო სევანეთი თავის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების დონით არათუ ჩამორჩებოდა ბალსქვემო სევანეთს, არამედ ზოგი რამით წინაც კი უსწრებდა. ეს არაა გასაკვირი, რადგან ძველად ზემო სევანეთი ბარს უკავშირდებოდა უფრო მეტად ცხენისწყლის ხეობით (ქვემო სევანეთისა და ლეჩხუმის გავლით) და ნაკლებად ენგურის ხეობით (სამეგრელოს მეშვეობით). აშკარაა, რომ XIV—XV სს. ზემო სევანეთი სოციალური სტრუქტურით ერთგვაროვანი, ბატონყმური იყო, და მხოლოდ ის განსხვავება არსებობდა, რომ ბალსქვემოთ დადგეშქელიანთა საკმაოდ ძლიერი სათავადო (სამთავრო) ჩამოყალიბდა, ბალსზემო სევანეთი კი მრავალრიცხოვან წვრილ აზნაურთა საბატონყმო მხარეს წარმოადგენდა.

⁸ რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, სევანეთის სოფელი ძველად. თბ., 1964. გვ. 104.

საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტებისა და ქვეყნის დაშლის პერიოდში, ბალსზემო სვანეთის წვრილმა აზნაურებმა. რომელთაც სათანადო დახმარებას ვეღარ უწევდა ცენტრალური მთავრობა, მარცხი განიცადეს ყმა გლეხებთან გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლაში და თავიანთი სამამულო-საბატონეო უფლებები თითქმის სრულიად დაკარგეს. ასეთია, ჩვენი აზრით, ამ საკითხზე სწორი შეხედულება, რომელიც ჭერ კიდეც 100 წლის წინათ გამოთქვა დ. ბაქრაძემ. დადგეშქელიანებმა კი, რომელთაც იძულებისა და ყმა გლეხთა წინააღმდეგობის დათრგუნვის მეტი საშუალება გააჩნდათ, ბოლომდე შეინარჩუნეს და განამტკიცეს თავიანთი ბატონობა.

ამასთან ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ თავისუფალი სვანეთის აზნაურებმაც ბოლომდე შეინარჩუნეს ზოგი წოდებრივი პრივილეგია და გარკვეული გავლენა გლეხთა ერთ ნაწილზე. ასე, მაგალითად, სოფლების—ლენჯერის. მულახის. მუჟალის. იფარის, აღიშისა და კალის ზოგიერთი გლეხური კომლი ვალდებული იყო მიეცა ყოველწლიურად აზნაურებისათვის (ჭაფარიძეები, ქურდიანები, იოსელიანები, დევდარიანები) გარკვეული გადასახადი პურისა და ქერის სახით, რომლის ფულადი გამოხატულება კომლზე 20 კაპიკიდან 5 მანეთამდე მერყეობდა⁹. მეორე წყაროს ცნობით, თავისუფალი გლეხები ვალდებული იყვნენ წელიწადში ერთხელ დაეპატიჟებინათ აზნაურები. მაგრამ სვანეთის ცხოვრებაში კარგად ჩახედული სამეგრელოს მმართველი ვლასტოვი 1866 წელს წერდა, რომ «люди эти не обязаны ни барщиной, ни прислугой, и крестьянам вышеупомянутых дворян считаться не могут»¹⁰.

ამგვარად, თავისუფალ სვანეთში გლეხთა ერთ ნაწილს აზნაურთა სასარგებლოდ გარკვეული ვალდებულებანი აწევდა. მიუხედავად ამისა აქაური აზნაური ვერ მებატონებოდა. აზნაურის მეურნეობა თავისი ხასიათით არსებითად არც კი განსხვავდებოდა მესაკუთრე გლეხის მეურნეობისაგან. რამდენადაც მისთვის თითქმის უცხო იყო ყმის შრომის გამოყენება. თავისუფალი სვანეთის აზნაურები მცირე მამულის მფლობელნი იყვნენ. ისინი ძირითადად საკუთარი მარჯვენით ამუშავებდნენ მიწას.

9 С. Авакьян. Крестьянский вопрос в Закавказье, т. II, 1912, стр. 51; СХАО, т. II, стр. 517—518.

10 სსსა. ფონდი 220. საქმე 1079. ფურც. 6—13, 18—23.

აზნაურთა მიერ „ფაშლის“ შრომის თუნდაც უმნიშვნელო მას-
შტაბით გამოყენება, მესაკუთრე გლეხთა ერთი ნაწილის გარკვეუ-
ლი ვალდებულებანი მათ წინაშე, მკვლელობისა და სისხლის აღე-
ბის შემთხვევაში აზნაურისათვის ერთგვარი პრივილეგიების მინი-
კება გლეხთან შედარებით, აზნაურის უფლება წელიწადში ერთხელ
ზოგი გლეხის ოჯახში უსასყიდლოთ სადილობისა, მისი თავშეკავე-
ბა გლეხთან შეუღლებაზე, თვით გლეხის მიერ აზნაურის „ვარგად“,
თუნდაც ფორმალურად, აღიარება — იმას მოწმობს, რომ რეფორ-
მათა ხანისათვის აზნაური („ვარგ“) თავისუფალ სვანეთში იურიდი-
ულად პრივილეგიურ წოდებადაა მიჩნეული, თუმცა მის პრივი-
ლეგიებს არ გააჩნდა რამდენიმე მტკიცე მატერიალური საფუძვე-
ლი, რომელსაც თავის გამოხატულება უნდა ეპოვა აზნაურების
მიერ გლეხთა შრომის ნაყოფის მითვისებაში.

არსებითად განსხვავებული მდგომარეობა იყო ზემო სვანე-
თის დასავლეთ ნაწილში და ქვემო სვანეთში, სადაც ბატონყმობის
ინსტიტუტები ბოლომდე თითქმის ტიპიური, ქართული სახით იყო
წარმოდგენილი.

განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში სვანეთის ერისთავს გა-
ერთიანებული საქართველოს მეფე ნიშნავდა. ამ დროსაც სვანეთი
საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებდა¹¹.
მას შემდეგ, რაც ცენტრალური ხელისუფლება შესუსტდა და სა-
ქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა სვან ფეოდალთა შო-
რის თავი იჩინა დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფებამ. სვანეთის
მთლიანი საერისთავო გაქრა და მის ადგილზე აღმოცენდა ცალკეუ-
ლი ფეოდალური სამფლობელოები, შეიძლება ვთქვათ სათავადოე-
ბი, რომელნიც იმერეთის მეფეს, უმეტეს წილად, მხოლოდ ნომი-
ნალურად ემორჩილებოდნენ.

ერთ-ერთ წყაროში მოხსენებულია, რომ დაღეშქელიანები
უკვე XIII და XIV საუკუნეებში ეწეოდნენ მწვავე ბრძოლას მე-
მამულე (помещик) რიჩგვიანებთან, რაც დამთავრდა XV სა-
უკუნეში უკანასკნელთა სრული გაძევებით სვანეთიდან¹². თუ აქ
მოსაზრებას გავიზიარებთ. გამოდის, რომ დაღეშქელიანთა ბატონო-
ბას ბალსქვემო სვანეთში 4 საუკუნოვანი ხანდაზმულობა ჰქონია.

11 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონს-
პექტი). სახ. უნივერსიტეტის შრომები. ტ. II. 1938. გვ. 298—299.

12 Утверждение русского владычества на Кавказе, т. IV, стр. 120.

ბალსქვემო სვანეთი შედგებოდა ეცერის, ცხუმარის, ბეჩოს და ჩუბეხევის სასოფლო საზოგადოებებისაგან. «В этих обществах все сваны состояли до последнего времени в крепостной зависимости от владельцев из рода Дадешкелнани и хотя считались собственниками своих наделов, были обязаны отбывать в пользу своих господ барщину и разного рода повинности. В обыкновенное время года каждый двор поставлял ежедневно по одному рабочему; в страдную пору владелец был вправе требовать от каждого двора столько рабочих и рабочего скота, сколько двор мог поставить. Сверх всего на новый год каждый двор делал помещику приношения стоимостью в 20 рублей, доставляя нужный корм на одну голову рогатого скота и каждые три года отдавал ему одну корову и т. д.»¹³. აქ საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ის, რომ ყმა გლეხის ვალდებულებითი ურთიერთობის საფუძველი მეზატონის მიმართ არის თითქოს არა მიწა, არამედ სხვა ხასიათის ურთიერთობა: სხელდობრ, გლეხი ე. წ. „მფარველობისათვის“ მეზატონის წინაშე ზღის უპირავე მუდმივ და „შემთხვევით“ ბეგარა-გადასახადებს, რომელთა შეუსაბამო სიდიდე წარმოადგენას იძლევა გლეხობის ექსპლოატაციის ხასიათზე.

საარქივო პირველადი წყაროები მოწმობენ, რომ საბატონო ანუ საღაღმქელიანო სვანეთში XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ფეოდალური ურთიერთობა ხასიათდება ყმის ძლიერი ექსპლოატაციით. უკანასკნელი მეტისმეტად იყო დამძიმებული ბეგარიით და ღალით. ამას მკაფიოდ ასურათებს დოკუმენტი. სადაც ნაჩვენებია ყმა გლეხთა ვალდებულებითი ურთიერთობა მეზატონი დაღმქელიანთა მიმართ ბეჩოს თემში. ირკვევა, რომ ბეჩოს თემის სოფლებში: ნაშოქოლში, კოხტლდში, თოლნაშში, ბაგოანარში, მაზირში და ტეებიშში მცხოვრები ყმა გლეხები დაღმქელიანების წინაშე ბეგარისა და ნატურალური ღალის სახით ასეთ ვალდებულებას ასრულებდნენ:

1. მეზატონის მიწის ზენისას ყმა გლეხის ოჯახი ვალდებული იყო 4 ღლით ემუშავა მასთან უღელი ხარებით;

2. თესვისა და ფარცხვისას 3 ღლით უნდა გამოეყვანა 1 კაცი და უღელი ხარი.

¹³ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. IV, стр. 121.

3. მოწეული მოსავლის გადაზიდვისას ასევე 3 დღით უნდა გამოეყვანა 1 მუშა და უღელი ხარი;

4. ლეწვისას 10 დღით უნდა მიშველებოდა მებატონეს ყოველი კომლიდან 1 კაცი უღელი ხარით;

5. თიბვისას ყმა გლეხის ოჯახს 4 დღით უნდა გამოეყვანა 1 მთიბელი;

6. თივის ზიდვისას კი 3 დღით 1 კაცი და უღელი ხარი;

7. გლეხები გაზაფხულ-ზაფხულში რიგრიგობით იყვნენ მოვალე მებატონისათვის მიეზიდათ შემო.

8. ზამთარში მათ მებატონისათვის უნდა მიერთმიათ თითო საყენი შემო.

9. ზამთარში მათვე უნდა გამოეკეცებათ თავადის ორი ძროხა და ორი ხარი, ან კიდევ მოეტანათ 4 ფუთი პური;

10. ყმა გლეხს წელიწადში თავადისათვის უნდა მიეცა 1 ძროხა;

11. თავადისათვის უნდა დაემზადებია 6 საყენი სარი და წყნელი მისივე მამულის შემოსაფარგლავად;

12. აგვისტოში მებატონისათვის უნდა მიერთმია 50 კაპიკის ღირებულების არაყი.

13. მარხვის კვირაში კი საჩუქარი 40 კაპიკისა;

14. წელიწადში ერთხელ 4 ოჯახს ევალეობდა 7 მანეთის ღირებულების სადილის მოწყობა და თავადისათვის 10 მანეთიანი საჩუქრის მირთმევა;

15. ნათლობისას 1 ჯამი მარცვლეულის მიტანა.

ზემოთ დასახელებული სოფლების ყმა გლეხთა ვალდებულება მებატონე დაღეშქელიანის წინაშე არც ამით ამოიწურებოდა; მათ უნდა ჯაელოთ დამატებითი გადასახადები:

1. ქვრივის გათხოვებისას თავადი მისი ქმრისაგან ლებულობდა 120 მანეთის სხვადასხვა ქონებას.

2. თუ ქვრივი სახლში დარჩებოდა თავადისთვის უნდა მიერთმიათ საჩუქრები 60 მანეთისა.

3. თავადის მიწის გასანოყიერებლად ყოველ მეკომურს ევალეობდა მის ყანაში 3 დღე ერთი უღელი ხარით ეზიდა ნაკელი.

4. მიცვალებულის დაკრძალვისას გლეხი თავადს მიართმევდა 190 ცალ გამომცხვარ პურს და 6 ღოჭ არაყს.

5. ქელების გადახდისას და ამასთან დაკავშირებით ხარის ან ძროხის დაკვლისას თავადს ეკუთვნოდა ხორცის მეოთხედი, 40 ცალი გამომცხვარი პური და 6 ღოჭი არაყი.

6. თივის ზიდვისას კი 3 დღით 1 კაცი და უღელი ხარა:

7. თავადის მიერ რაიმე მშენებლობისას გლეხები ვალდებული იყვნენ მიეზიდათ მთელი დამზადებული სამშენებლო მასალა. მშენებლობის დროს კი ყოველ კომლს ევალეობოდა სამუშაოდ გაეგზავნა 1 კაცი.

8. თუ თავადი ვისმესაგან პურს იყიდდა, ის უნდა მოეზიდათ გლეხებს.

9. მეკლესობისას დამნაშავე თავადს უხდიდა ჭარიმას 120 მანეთის ოდენობით, ხოლო დაპრისას 60 მანეთს¹⁴. ამას გარდა ბეჩოს თემის სოფლების ქართვეანისა და დოლის მცხოვრები ყმა გლეხები ვალდებული იყვნენ თითო კაცი გამოეყოთ თავადის ოჯახის მოსამსახურედ¹⁵.

რა თქმა უნდა, აქ ჩამოთვლილი ვალდებულებანი ყოველ კომლს ერთდროულად არ აწეა. ზოგი ერთი სახის ვალდებულებით იყო დატვირთული, მეორენი სხვა სახის გადასახადებს იხდიდნენ, მაგრამ ზემოთ მოტანილი მასალა მაინც გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს ექსპლოატაციის ხასიათზე, ყმა გლეხთა სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობაზე. ზოგიერთის ცნობით დაღეშქელიანები თავის ყანებიდან ბეჩოში იღებდნენ 80 ჩეტვერტ მარცვლეულს, ანუ 275 მანეთის ქონებას, ხოლო იმავე თემის გლეხებიდან ბეგარა-გადასახადების სახით კი — 1700 მანეთის შემოსავალს. ამ თანხას შეადგენდა მტკიცედ დაწესებული ბეგარა-გადასახადი და მასში არ შედიოდა შემთხვევითი გადასახადები¹⁶.

1858—1860 წლებში როცა თავად ლევან დაღეშქელიანის მიერ მაჰმადიანური სარწმუნოების მიღებასთან დაკავშირებით დადგა საკითხი ბეჩოს მამულის კონფისკაციისა, აღმოჩნდა, რომ მისი მამულის დამუშავებას წელიწადში ერთ დღეს ჰკირდებოდა 224 მხენელი, 298 მომკელი, 170 კაცი ძნების შესაკრავად, 500 კაცი მღეწელი, 116 მთიბელი. ამას გარდა, გლეხები თავადს აახლებდნენ წელიწადში 14 მოსამსახურეს, მთავრებდნენ 28 ძროხას. აშენებდნენ და აწყობდნენ მათ ყოველგვარ ნაგებობებს¹⁷.

¹⁴ სსსა. ფ. 545, საქმე 6. ფურც. 194—199; იხ. აგრეთვე Р. К а н д е л а к и, Сланин в I половине XIX века (соп.-эк. развития и присоединен. к России), Автореферат на соискание уч. степ. кандидата историч. наук, Тб., 1961, стр. 12—13.

¹⁵ სსსა. ფ. 545, საქმე 6, გვ. 199.

¹⁶ იქვე. საქმე 8, გვ. 11—12.

¹⁷ სსსა. ფ. 545, საქმე 8, ფ. 11—15.

როგორც ვხედავთ, ბეჩოს თემში გლეხები მძიმედ იყვნენ დატვირთულნი მუდმივი შრომითი და ნატურალური ვალდებულებებით, ამასთანავე იხდიდნენ უამრავ შემთხვევით გადასახადებს. საბატონო სვანეთში დაღეშქელიანები იმდენად ძარცვავდნენ ყმა გლეხობას, რომ რუსეთის თავადაზნაურული წრეების წარმომადგენლები, რომლებიც კარგად იყვნენ ცნობილი რუსეთის მრავალმილიონიანი გლეხობის სასტიკი ექსპლოატაციით, საგანგებოდ აღნიშნავდნენ აქაურ გლეხთა გამოუვალ მდგომარეობას.

ასე, თავადი ლობანოვ-როსტოვსკი, რომელმაც სვანეთი მოიარა 1846 წელს, წერდა: „შეუძლებელია ითქვას, რომ ეს ხალხი (მხედველობაშია სადაღეშქელიანო სვანეთის გლეხური მოსახლეობა — ა. ჩ.) იყვნენ ბედნიერი. იქნება სასიხარულო თუ საწუხარო შემთხვევა თავადთა ოჯახში, ისინი ძარცვვენ გლეხს, დაიბადება თუ იქორწინებს ან მოკვდება ვინმე, გლეხისაგან კვლავ ღებულობენ სხვადასხვანაირ გამოსაღებს“¹⁸. ამაზე მიუთითებდა ოფიციალური ისტორიკოსი ნ. დუბროვინი, ის წერდა: «За каждую вину и проступок князья накладывали в свою пользу штраф, иногда весьма значительный. Князья установили плату за раздел, за позволение жениться и присвоили себе право ежегодно очередных мужщину и женщину в рабство. Производя разбирательство и суд, Дадешкелпаша установили в свою пользу некоторый род пенн. Все эти налоги составляли единственный источник жизни князей...»¹⁹.

კიდევ უფრო მძიმე იყო ყმა გლეხთა სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა ქვემო სვანეთში. დადიანები, გელოვანები, ვარდაფხაძეები და სხვა მებატონეები თანდათან ზრდიდნენ ყმა გლეხთა ექსპლოატაციის ხარისხს.

საგლეხო რეფორმის გატარებისას სადადიანო სვანეთში, ისევე როგორც ლეჩხუმში. გლეხთა სამი კატეგორია არსებობდა. „საგლელობრ, „აზატები, მებეგრე გლეხები და მოჯალაბენი“. ამაზე მიუთითებდა ტიტულარული მრჩეველი თავადი ნეეარაძე. როცა 1866 წელს წერდა: «В Даднановской Сванетии существуют точно такие же три разряда класса крестьян, как и существуют по всем Лечхумском округе: азаты, глехи и моджалатбы»²⁰.

¹⁸ იხ. ნარკვევი. „Сванетия“ („Кавказ“, № 17—14, 1852).

¹⁹ იხ. „Сванеты“ (очерк Кавказа и народов его населяющих, СПб, 1871, т. I, стр. 97).

²⁰ СХИАО, т. II, Тб., 1930, стр. 489.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს რომ ქვემო სვანეთის სოციალური სტრუქტურა არაფრით არ განსხვავდებოდა ბარისაგან, რის გამოც საკითხზე დეტალურად ლაპარაკი ზედმეტად მიგვაჩნია.

სამეგრელოსა და ლეჩხუმისათვის 1866—1867 წლებში შედგენილ-გამოცემული დებულება უნდა გავრცელებულიყო მთელ სვანეთზე, რომელიც ლეჩხუმის მაზრაში შედიოდა, მაგრამ ფაქტიურად იგი გავრცელდა მხოლოდ ე. წ. სადადიანო სვანეთზე (ქვემო სვანეთი).

ქვემო სვანეთში, ისე როგორც მთელ საქართველოში, გათავისუფლებულმა გლეხებმა მიწა მიიღეს მუდმივ სარგებლობაში. ამ სანადელო მიწის საკუთრებაში გამოსყიდვამდე მათ უნდა ეხდათ საადგილმამულო გადასახადი მოსავლის მეოთხედი წილის ოდენობით, ან მისი შესაბამისი ფულადი გამოსაღები. თანაც დროებით ვალდებულმა გლეხებმა ჩამონაჭრების სახით დაკარგეს რეფორმამდე მათ სარგებლობაში არსებული მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი. თვით მეფის მთავრობის მოხელეები აღიარებდნენ, რომ საგლეხო რეფორმამ არათუ გააუმჯობესა, არამედ პირიქით გააუარესა გლეხთა მდგომარეობა სადადიანო სვანეთში.

ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი — ლევაშოვი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა დროებითვალდებული გლეხების სტგომარეობა ქვემო სვანეთში, 1869 წელს აცნობებდა მეფისნაცვალს — მიხეილ რომანოვს: «К сожалению не могу скрыть от ваши. выс., что в настоящее время я имею возможность близко убедиться, до какой степени тяжело крестьянская реформа в Дадлиановской Сванетии отразилась на бывших помещичьих крестьянах. В прежнее время они не были обязаны никакими натуральными повинностями в пользу помещиков и вся зависимость их выражалась небольшими денежными оброками, которые были несравненно меньше, чем нынешних частей урожая с произведений сельского хозяйства, которыми облагаются крестьяне по уставным грамотам»²¹.

²¹ СХІІАО, т. II, стр. 521.

1875 წლის საოჯახო აღწერიდან ჩანს, რომ ლეჩუმის მაზრის ლენტეხისა და ლაშხეთის სას. საზოგადოებათა (ქვემო სვანეთი) საბატონო გლეხებისათვის განთავისუფლების მომენტში ჩამოუჭრიათ 194 დეს. მიწა. ქვემო სვანეთის 449 კომლი დროებითვალდებულ გლეხს ნადელებად მიუღია 744 დეს. მიწა, საიდანაც საკარმიდამოებს ეკავა 50 დეს., ვენახებს — 57 დეს., სახნავსა და სათიბს 637 დესეტიანა. კომლზე საშუალოდ მოდიოდა 1,8 დესეტიანა ნადელი.

ქვემო სვანეთის დროებითვალდებული გლეხები სანადელო მიწებით სარგებლობისათვის მემამულეებს უხდიდნენ საკარმიდამო ნაკვეთებში 821 მანეთს, სახნავ-სათიბ მიწებში ფულად — 2391 მანეთს, ნატურით — 587 ფ. პურს, 81 ფ. თივა-ჩალას და 6 ფ. ლობიოს²².

საწესდებო სიგელების ძალით დროებითვალდებულ გლეხებზე დადებული ღალა იმდენად მაღალი იყო, რომ. როგორც ლევაშოვი გადმოგვცემს, გლეხები ვერ ახერხებდნენ მის გადახდას და მოითხოვდნენ ფულად რენტაზე გადასვლას²³. მთავრობა და მემამულეები მართლაც წავიდნენ ასეთ „დათმობაზე“. 1875 წლის კომლობრივი აღწერის მასალიდან კარგად ჩანს. რომ ქვემო სვანეთის დროებითვალდებული გლეხები ღალის 80—90% თარავდნენ ფულით, რასაც მიწათმოქმედების პროდუქტთა გაყიდვით კი არ შოულობდნენ. არამედ საშოვარზე სიარულით.

1867 წლის დებულება, როგორც აღვნიშნეთ, ავტომატურად უნდა გავრცელებულიყო ზემო სვანეთზე, მაგრამ ამისათვის არ აღმოჩნდა მომზადებული პირობები. 1866 წელს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი ი. სვიატოპოლკ-მირსკი კავკასიის სამეფისნაცვლოს პოლარ სამმართველოს უფროსს — ა. ნიკოლსკის აცნობებდა: «Имею честь уведомить, что по мнению моему, не может быть еще приступлено к разрешению крестьянского вопроса в Сванетии: пока движение части войск не понудит сванетцев к полному повиновению»²⁴.

დადგმქელიანთა საგვარეულოს სხედასხვა შტოების შინაგანი ბრძოლა მამულების თაობაზე ძალიან გამწვავდა XIX საუკუნის

²² Сборник статистических данных о зем. владении и способах хозяйств. в пяти губерниях закавказского края, под редакцией Кондратенко, Тиф., 1899, Приложение II, стр. 168—170.

²³ СХИАО, т. II, стр. 521.

²⁴ СХИАО, т. II, стр. 519.

50-იან წლებში. კონსტანტინე დადეშქელიანმა მიითვისა ციოჟ დადეშქელიანის მემკვიდრეთა მამულები. მეფის მთავრობას აშინებდა კონსტანტინეს დიდი გავლენა მთაში და გადაწყვიტა მისი გადაყენება. ამას მოჰყვა ანტიცარისტულად განწყობილ კონსტანტინეს მიერ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის მკვლელობა.

რუსეთის მთავრობამ კონსტანტინე სიკვდილით დასაჯა, მისი სამფლობელოების ნაწილი კი ხაზინის საკუთრებად გამოაცხადა. 1858 წელს ჩუბეხევის მფლობელმა დადეშქელიანებმა ხაზინისაგან მიიღეს საზღაური 150.000 მანეთის ოდენობით. აქ მცხოვრები 150 კომლამდე გლეხი კი სახაზინო უწყებაში ჩარიცხეს. ამიტომ, ბუნებრივია, სადადეშქელიანო სვანეთის ხაზინის უწყებაში მოქცეულ ნაწილს (ჩუბეხევი) საგლეხო რეფორმა არ შეხებია.

საბატონო სვანეთის სხვა ტერიტორიები (ეცერისა და ცხუმარის თემები) კონსტანტინეს დასჯის შემდეგ დაუბრუნდა თენგიზ გელა, ბეჭირბი და მოსოსტრ დადეშქელიანებს. ბეჩოს თემი კი ოთარ დადეშქელიანის სამფლობელოდ გამოცხადდა. იმავე 1858 წელს ოთარ დადეშქელიანმა მაჰმადიანობა მიიღო და შეილებით ყაბარდოში გადასახლდა. ეს მას ღალატად ჩაეთვალა და მეფის-ნაცვლის განკარგულებით უნდა მომხდარიყო ბეჩოს მამულის კონფისკაცია, მაგრამ ვიდრე იგი სისრულეში იქნებოდა მოყვანილი. 1859 წელს ყაბარდოდან მობრუნდა ოთარ დადეშქელიანის შვილი ბეჭირბი და რუსი მოხელის ხელშეწყობით მამისეულ სამფლობელოს დაეპატრონა.

1868 წელს სადადეშქელიანო სვანეთში დაისვა საგლეხო რეფორმის გატარების საკითხი. ეშინოდათ რა მოსალოდნელი ზარალისა, ცხუმარისა და ეცერის მფლობელებმა დროულად დაიჭირეს თადარიგი. მათ თხოვნით მიმართეს ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორს საგლეხო რეფორმის გატარებისას საბატონო სვანეთში მათთვის მიეცათ გლეხთა განთავისუფლების საზღაური ხაზინის ხარჯზე. საკითხის გადაწყვეტის წინაპირობად მიიჩნიეს მდგომარეობის ადგილზე შესწავლა.

ქუთაისის გუბერნატორი თვით ჩავიდა სვანეთში, შეისწავლა ვითარება, მხარეების განწყობილება და 1870 წელს მეფისნაცვალს წარუდგინა მოხსენებითი ბარათი, რომელშიც ნათქვამია: «*Лучшим исходом для крестьянского дела в княжеской Сванетии может быть лишь непосредственный переход крестьян из помещичьей зависимости в разряд крестьян собственников*». Вре-

მენო — обязательные отношения в Дадешкеллиановской Сва-
петии, — при отдаленности главных центров Управления и от-
сутствии в течение 5-ти месяцев всякого сообщения, постави-
ли бы как помещиков, так и крестьян в самое трудное поло-
жение при первом возникшем недоразумении; возстановлен-
ный спор не получая вскоре законного разрешения неминуемо
повел бы к раздражению заинтересованных и легко бы подал
повод к столкновениям, устранить которые не были бы в со-
стоянии ни местный пристав и ни мировой посредник»²⁵.

ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ სადადეშქელიანო სვანეთში, რო-
მელიც მეტწილად მოწყვეტილი იყო ადმინისტრაციულ ცენტრებს,
მთავრობამ და მებატონეებმა შეუძლებლად ჩათვალა საგლეხო რე-
ფორმის დებულებათა გავრცელება და დროებითვადებულებითი
ურთიერთობის დაწესება, რადგან ამ ურთიერთობას შეეძლო გამო-
ეწვია მრავალი გართულება-გაუგებრობა, რომლის კანონიერ საფუ-
ძველზე გადაუჭრებლობა, ხალხის შეშფოთებას და ხალხსა და მება-
ტონეებს შორის შეჩახებასაც გამოიწვევდა, ხოლო უკანასკნელის
თავიდან აცილებას ვერ შეძლებდა მაზრისა და გუბერნიის ადმი-
ნისტრაციის ყოველდღიურ მხარდაჭერას მოკლებული, გარე სამყა-
როსთან სწორად სავსებით მოწყვეტილი პრისტავი და მომრიგებე-
ლი უშუალოდ. ამიტომ გუბერნიის ადმინისტრაციის მიერ მხარე-
ების ნებაყოფლობითი შეთანხმების საფუძველზე მიღებული დად-
გენილებების თანახმად განთავისუფლებული გლეხები მესაქუთრეთა
კატეგორიაში უნდა გადასულიყვნენ.

მებატონე დადეშქელიანებმა თანხმობა განაცხადეს განთავი-
სუფლებული გლეხებისათვის მიეცათ კომლზე 4 ქცევა სახნავი და
სათიბი მიწა. ოღონდ იმ პირობით, რომ ვალდებულებით ურთიერ-
ობის შეწყვეტის შემდეგ დანარჩენი მიწები, რაც აქამდე გლეხთა
სარგებლობაში იყო, დადეშქელიანთა უშუალო განკარგულებაში
გადავიდოდა. ამავ დროს მებატონეებმა მოითხოვეს, რომ ხაზი-
ნას მათთვის თვითეული სული ყმა მამაკაცის გათავისუფლებისა-
თვის მიეცა 50 მანეთი²⁶.

ამ დროს, კერძოდ 1869 წელს, დადეშქელიანთა სამფლობელო-
ში — ეცერსა და ცხუმარში ითვლებოდა 132 კომლი — 614 სული
მამრობითი სქესის ყმაგლეხი²⁷. გლეხთა განთავისუფლებისათვის

²⁵ სსსა, ფ. 416, ანაწ. 3, საქ. 387, ფურც. 12.

²⁶ იქვე, ფურც. 13.

²⁷ იქვე.

მთავრობას თავდაპირველი ვარაუდით დადგეშელიანთა სასაზღვროდ ერთდროულად უნდა გაეღო 16000 მანეთი.

ქუთაისის გუბერნატორი, თავის შუამდგომლობაში მეფის-ნაცვლისადმი, მხარს უჭერდა დადგეშელიანთა ზემოაღწერილ მოთხოვნას თუკი მას დაეთანხმებოდა ეცერისა და ცხუმარის გლეხობა. გარკვეული მოლაპარაკებების შემდეგ მებატონეებმა ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორს გადასცეს გლეხებთან, ჯერ კიდევ 1869 წლის 4 აგვისტოს დადებული და ლეჩხუმის მაზრის მომრიგებელი შუამავლის მიერ შემოწმებული „შეთანხმება“, რომლის თანახმად თავადი დადგეშელიანები უთმობდნენ გლეხებს მემკვიდრეობით საკუთრებაში კარ-მიდამოსა და 4 ქცევა სახნავ-სათეს და სათიბ მიწას, ყველა ვალდებულებითი ურთიერთობის შეწყვეტით. ამავე შეთანხმების ძალით გლეხებს სამუდამო უფლება ეძლეოდათ ესარგებლათ, ჩვეულებრივ განსაზღვრულ ფარგლებში, ხე-ტყით და საძოვრებით. რისთვისაც ყოველი კომლი გადაუხდიდა მათ წელიწადში 5 მანეთს. მაგრამ საბატონო სვანეთის გლეხობას გამოეცხადა, რომ ვიღრე კავკასიის ადმინისტრაცია საბოლოო გადაწყვეტილებას მიიღებდა მათი გათავისუფლების თაობაზე, ისინი მოვალე იყვნენ კვლავაც შესრულებიან საბატონყმო ვალდებულებანი.

კამერალური აღწერით საბატონო სვანეთის ორ საზოგადოებაში (ეცერი და ცხუმარი) 614 მამაკაცი ითვლებოდა და გუბერნიის ნესვეურები ვარაუდობდნენ, რომ მთავრობა დადგეშელიანებს გლეხთა განთავისუფლებისათვის თვითიული მამრობითი სქესის სულზე გადაუხდიდა 25 მანეთს და ამდენად თავადებს — თენგიზს, ბექირბის, გელას და მოსოსტრს ეკუთვნოდათ სულ 15350 მანეთი. ამ ერთდროული ხარჯის გაღებით, ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორის აზრით, თავიდან იქნებოდა აცილებული ყველა სიძნელეები და ხარჯები, რომლებთანაც იქნებოდა დაკავშირებული სვანეთის დროებითავალდებულებით ურთიერთობაში დატოვება და გლეხური მოსახლეობის მესაკუთრე გლეხთა კატეგორიაში გადაუყვანლობა²⁸.

1871 წელს 8 ოქტომბერს „უმაღლესად“ დამტკიცდა კავკასიის ადმინისტრაციის მიერ მხარეების ნებაყოფლობითი შეთანხმებას საფუძველზე მიღებული დადგენილება. დადგეშელიანებმა გლეხთა მიწიანად განთავისუფლების საზღაურად მამრობითი სქესის ყოველ სულზე მიიღეს 50 მანეთი, მთლიანად 30700 მანეთი. ეცერისა და

²⁸ სსსა. ფ. 416, ანაწ. 3, საქ. 387, ფურც. 13, მეორე გვერდი.

და ცხუმარის 130 კომლმა გლეხმა საკუთრებაში მიიღო 729 ქვევა მიწა, კომლზე საშუალოდ 5 ქვევაზე ოდნავ მეტი (ეზო. სახნავსათესი, სათიბი), ხოლო დანარჩენი მიწები მებატონეთა სრულ საკუთრებაში რჩებოდა. გლეხები ინარჩუნებდნენ დადგეშელებთან ტყეებითა და საძოვრებით სარგებლობის უფლებას, რის საზღაურადაც მემამულეებისათვის ყოველ გლეხურ კომლს უნდა გადაეხადა წლიურად 5 მანეთი²⁹.

ამგვარად, სადადგეშელიანო სვანეთის გლეხებმა უსასყიდლოდ. სრულ საკუთრებაში მიიღეს ეზო, სახნავ-სათესი და სათიბი მიწები. ტყითა და საძოვრებით სარგებლობისათვის, რასაც არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა სვანეთის მეურნეობაში, გლეხებს მემამულეებისათვის უნდა ეხდათ მნიშვნელოვანი თანხა, მაგრამ ჩვენ ვიზიარებთ მკვლევარ ალ. ბენდიანიშვილის მოსაზრებას, რომ სადადგეშელიანო სვანეთში საგლეხო რეფორმას განსხვავებული, შედარებით თანმიმდევრული ხასიათი ჰქონდა³⁰. აქ მნიშვნელოვანწილად აღიკვეთა ბატონყმობის ნაშთები. გლეხების განთავისუფლება, საქართველოს ბართან შედარებით, უფრო შედევითიან პირობებში პოხდა. ყოველივე ეს გარკვეულ პროგრესს მოასწავებდა დასახელებული კუთხის ცხოვრებაში.

იმავე 1871 წელს საგლეხო რეფორმა უნდა შეხებოდა ბეჩოს თემსაც, მაგრამ აქ საქმე დაავიანა დადგეშელიანების ორ შტოს შორის არსებულმა დავამ.

1858 წელს ოთარ დადგეშელიანმა, როგორც აღნიშნული იყო. მაჰმადიანობა მიიღო და თავის ცოლ-შვილით ყაბარდოში გადასახლდა. ასეთი ღალატისათვის მეფის მთავრობამ ბეჩო ჩამოართვა ოთარს და იგი გადასცა სახაზინო უწყებას. ვიდრე ეს გადაცემა ფაქტიურად განხორციელდებოდა, ბეჩოს დაეპატრონა ყაბარდოდან დაბრუნებული ოთარის უფროსი ვაჟი ბექირბი. ეს უკანასკნელი 10 წლის განმავლობაში ფლობდა ბეჩოს. შემდეგ მეფის მთავრობის წინაშე შემდგომლობა აღძრა დადგეშელიანთა საგვარეულოს უფროსმა ივანე დადგეშელიანმა. რომელიც მოითხოვდა ბეჩოს მისთვის გადაცემას. დავა დიდ ხანს გაჰიანურდა. ამასობაში ეცერსა და ცხუმარის თემებში გატარდა საგლეხო რეფორმა. სხვადასხვა დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ 1871 წლიდან ბეჩოს გლეხებმაც შეწყვიტეს

²⁹ СХИАО, т. II, стр. 522—537.

³⁰ ალ. ბენდიანიშვილი, ავარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890—1917 წწ. თბ., 1965, გვ. 9—10.

საბატონო ვალდებულებების გადახდა, მაგრამ მათთვის ნაღვლების ოფიციალური მიმაგრება ამის შედეგადაც ღიდ ხანს არ მომხდარა.

1893 წელს მინისტრთა კომიტეტმა დაადგინა:

1. «Передать имение Бечо... старшему из рода князей Дадешкелнани, князю Ивану, наделив предварительно крестьян сего имения землею подобно тому как это было сделано в имениях Эцери».

2. Выдать князю Ивану Дадешкелнани познаграждение из казны по пятидесяти рублей с души мужского пола как за крестьян, так и за наделы их земли, переходящие в число государственных имуществ.

3. Обязать князя Ивана Дадешкелнани обеспечить... князей Отаровых, предоставив установление самого способа сего обеспечения ближайшему усмотрению главноначальствующего гражданской частью на Кавказе»⁵¹.

ამ დადგენილების სისრულეში მოყვანა დაევალა კავკასიის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმმართველს. შერეგმეტივემა მოსთხოვა ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორს: «представить подробные соображения о способах и размере обеспечения князей Отаровых».

ამ უკანასკნელმა წინადადება მისცა ივანე დადეშქელიანს ხელ-შეკრულება გაეფართოებინა ოთაროვებთან და ამით გაეადვილებინა 1893 წლის უმაღლესი ბრძანების სისრულეში მოყვანა, მაგრამ ივანემ თავი აარიდა ამ წინადადების შესრულებას. ამიტომ ოთაროვების მატერიალური უზრუნველყოფის ფორმისა და ოდენობის დადგენა დაევალა ქუთაისის საგუბერნიო მმართველობას და საგლეხო საქმის საგუბერნიო დაწესებულების გაერთიანებულ საკრებულოს. რომლის მუშაობაში მონაწილეობა უნდა მიეღო აგრეთვე სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს უფროსს.

საკრებულომ საქიროდ ჩათვალა წინასწარ ცნობები შეეკრიბა ადგილზე. მომრიგებელი მოსამართლის და საპოლიციო ბოქაულის მეშვეობით ადგილობრივ გამოერკვია ოთაროვების ოჯახური და ქონებრივი მდგომარეობა და იმ შემოსავლის ოდენობა, რასაც ოთაროვები იღებდნენ ბეჩოს მამულიდან; აგრეთვე ცნობები ამა სოფლის გლეხთა სამეურნეო მდგომარეობაზე.

⁵¹ ЦГИАЛ, ф. 1263, оп. 2, д. 5334, 1896, л.л. 554—569.

გამოირკვა, რომ ბეჩოს მამული შედგებოდა 7397 დესეტიანა სხვადასხვა სავარგული მიწის ნაკვეთებისაგან. აქედან 44 დესეტიანა იყო ეკლესიის მფლობელობაში, 328 დესეტიანა კი სადავო იყო ბეჩოსა და ლატალის სასოფლო საზოგადოებათა შორის. ბეჩოში 1894 წელს კამერალური აღწერით ითვლებოდა 114 კომლი (363 სული მამრობითი სქესისა) გლეხი. აქაური მიწები გაცილებით ნაკლებნაყოფიერი აღმოჩნდა ეცერისა და ცხუმარის მიწებთან შედარებით.

ამ დროისათვის ბეჩოში ცხოვრობდა თავად ოთაროვთა 4 ოჯახი: პრაპორშჩიკი ბეჭირბი, მისი ძმა ციოყი, მათი ძმისწული ჯანსული და უფროსი ძმის, ლევანის ქვრივი. 4 ოჯახი ფაქტიურად ფლობდა 38 დესეტიანა სახნავსა და სათიბს და ამის გარდა, სარგებლობდნენ ტყე-საძოვრებით. მოხუცთა გამოკითხვით დადგინდა, რომ ბატონყმობის დროს ოთაროვები იღებდნენ წლიურად 3234 მანეთ შემოსავალს, რომლის უმეტეს ნაწილს ყმაგლეხთა გამოსაღები ქმნიდა. 1894 წლისათვის კი ოთაროვების შემოსავალი შეადგენდა მხოლოდ 1640 მანეთს წლიურად³².

დაეძვარა რა ამ მონაცემებს, საკრებულო მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ოთაროვების მატერიალური უზრუნველყოფა უნდა მომხდარიყო როგორც მიწით, ისე ფულით. მათთვის უნდა დაეტოვებინათ საკუთრებაში 38 დესეტიანა მიწა, ტყე-საძოვრებით სარგებლობის უფლება და მიეცათ ყოველწლიურად 1000 მანეთი ფული. ამასთან ერთად საკრებულომ დროულად ჩათვალა განეხილა ბეჩოელი გლეხებისათვის ნადელების მიმაგრების საკითხი და მიეთითებინათ იმ ნაკვეთებზე, რომელნიც უნდა გამოირიცხულიყო ივანე დადუშქელიანისათვის გადასაცემ მამულის ფარგლებიდან. ასეთ ნაკვეთებად მიიჩნიეს სახაზინო შენობების ქვეშ არსებული ნაკვეთები და ეკლესიების ხელთარსებული 44 დესეტიანა მიწა. რაც შეეხება ბეჩოელ გლეხთა მიწათმოწყობას, საკრებულომ მხედველობაში მიიღო ის გარემოება, რომ ეცერისა და ცხუმარის თემთა გლეხებისათვის სრულიად არასაკმარისი აღმოჩნდა კომლზე 5 ქტევა, ამიტომ საჭიროდ ჩათვალა ბეჩოელი გლეხებისათვის კომლზე მიემაგრებინათ 10 ქტევა მიწა; ამის შესაბამისად გაეზარდათ ივანე დადუშქელიანისათვის მისაცემი საზღაური, მამრობითი სქესის ყოველ სულ

³² ЦГИАЛ, ф. 1263, оп. 2, д. 5334, 1896, лл. 554—569.

გლებზე 50 მანეთიდან 100 მანეთამდე. საკრებულოს ასეთ დასკვნას დაეთანხმა ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორიც³³.

ამის შემდეგ თავად ოთაროვების მატერიალური უზრუნველყოფის და მისი შემხები საკითხები შერეგმეტიევმა განსახილველად გადასცა მთავარმმართველის საბჭოს. ვიდრე საბჭო მუშაობას შეუდგებოდა, შემოვიდა ბეჭირბი ოთაროვის ახალი თხოვნა განმარტებით ბარათთან ერთად. იქ მოხსენებული იყო მთელი რიგი ახალი დოკუმენტები საკითხის ისტორიისათვის, რომელთა შესწავლა კავკასიის ადმინისტრაციამ საჭიროდ მიიჩნია.

მთავრობა პირველ რიგში საჭიროდ თვლიდა ოთაროვების მატერიალურ უზრუნველყოფას. გლებთათვის გადიღებული ნორმით ნადელების მიმაგრება კი იმიტომ მიაჩნდათ საჭიროდ, რომ მომავალში თავიდან აეცილებინათ გლებთა საჩივრები. თანაც გლებთა მიწათმოწყობის საკითხის ასე თუ ისე გადაწყვეტაზე იყო დამოკიდებული, მათი განცხადებით, «Определение размера обеспечения князей Отаровых».

მთავარმმართველის საბჭომ გაიზიარა ქუთაისის გუბერნიის გაერთიანებული საკრებულოს მოსაზრება და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ «В вознаграждение князя Ивана Дадешкелнани за крестьян Бечойского общества и за надельные их земли следует назначить по приведенному расчету круглою цифрою 36 т. рублей»³⁴.

თავად ოთაროვებისათვის მისაცემი თანხა მთავარმმართველის საბჭომ განსაზღვრა 80 000 მანეთით. ამ თანხის დასაფარავად ოთაროვებს უნდა გადასცემოდა ბეჩოელი გლებების მიწიანად გათავისუფლებისათვის გამოყოფილი 36 000 მანეთი. დანარჩენი 44 000 მანეთი კი ოთაროვებისათვის უნდა მიეცა ბეჩოს ნადელგარეშე მიწების (5000 დესეტინა) ახალმფლობელს ივანე დადეშქელიანს. თუ ეს უკანასკნელი არ შეასრულებდა ამ პირობას, მისი მამული ხაზინას გადაეცემოდა და ოთაროვები ხაზინისაგან მიიღებდნენ საზღაურს.

მთავარმმართველის საბჭოს ამ დადგენილებაზე ივანე დადეშქელიანის რწმუნებულმა მთავარმმართველს წარუდგინა საწინააღმდეგო მოსაზრებანი, რომლის არსი შემდეგში მდგომარეობდა:

³³ ЦГИАЛ, ф. 1263, оп. 2, д. 5334, 1896, лл. 554—569.

³⁴ იქვე.

1. საბჭოს მოსაზრება ოთაროვებისათვის ბეჩოს მთელი ღირებულების მიცემის თაობაზე არ ეთანხმება არც 1857 წლის უმაღლესი ბრძანების შინაარსს, არც საერთო სამოქალაქო კანონების მოთხოვნილებას.

2. თავად ოთაროვების უზრუნველყოფისათვის გაცემული თანხა არ უნდა აღემატებოდეს ბეჩოს შემოსავლის ნახევარს.

3. საბჭოს მიერ ბეჩოს შემოსავლის 80 000 მანეთით განსაზღვრა ძალიან გადაჭარბებულია და დაფუძნებულია მამულის ბატონყმობის დროინდელ შემოსავალზე. სინამდვილეში კი საფუძვლად უნდა მიღებულყო თანამედროვე შემოსავალი, რომელიც არ აღემატება წლიურად 2000 მანეთს. ამ თანხის 4 პროცენტის საფუძველზე კაპიტალიზაცია იძლევა 50 000 მანეთს, ბეჩოს ღირებულებას. რომლის ნახევარი შეიძლება მიეცეს ოთაროვებს.

4. ბეჩოელი გლეხებისათვის ორჯერ მეტი ფართობის ნადელების მიცემა ეცერისა და ცხუმარის გლეხებთან შედარებით არაა გამოწვეული ბეჩოს გლეხთა სამეურნეო მდგომარეობით და ამან შეიძლება გამოიწვიოს მეზობელი თემების გლეხთა უკმაყოფილება.

5. ბეჩოს მამულიდან, გლეხთა ნადელების გარდა, ნაკვეთების მიცემა ეკლესიებისა და სახაზინო დაწესებულებებისათვის არ ეთანხმება მინისტრთა საბჭოს „უმაღლესად“ დამტკიცებულ დებულებას, რომლის ძალით ბეჩო მთლიანად უნდა გადაეცეს ივანე და დეშქელიანს.

თავის მხრივ ბეჭირბი ოთაროვმაც გაილაშქრა მთავარმმართველის საბჭოს დადგენილების წინააღმდეგ. იგი წერდა, რომ მთავრობამ სრულიად უსაფუძვლოდ დასაჯა უდანაშაულო ოთაროვები და ჩამოართვა მათ მემკვიდრეობა ყოველგვარი საზღაურის გარეშე. გაგარინის მკვლელის კონსტანტინე დადეშქელიანის ოჯახმა და ძმებმა მთავრობის მიერ კონფისკაციაქმნილ ჩუბეხევის მამულში საზღაურად მიიღო 150 000 მანეთი. ამდენივე უნდა მიეცათ ხაზინიდან ოთაროვებსაცო³⁵.

მთავარმმართველმა შეისწავლა პრეტენდენტი მხარეების საბუთიანობა და ჰეშმარიტების სასწორი ივანე დადეშქელიანისაკენ გადახარა. მისი აზრით ბეჩოს შემოსავალი უნდა განსაზღვრულიყო მამულის თანამედროვე შემოსავლიანობის მიხედვით 36 ათას მანეთად და ეს თანხა მთლიანად ოთაროვებს უნდა გადასცემოდა. მთა-

35 ЦГИАЛ, ф. 1263, оп. 2, д. 5334, лл. 554—564.

ვარმმართველმა — გოლიცინმა აღნიშნული თანხა არასაკმარისად მიიჩნია ოთაროვთა 4 ოჯახის მატერიალური უზრუნველყოფისათვის. უახლოეს მომავალში ისინი მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდებიანო. თავიდან რომ ავიცილოთ ასეთი შედეგი, აუცილებელია ოთაროვებს დაუტოვოთ მიწის ნაკვეთები, რომელსაც ამჟამად ისინი ბეჩოში ფაქტიურად ფლობენ და მიეცეთ ტყე-საძოვრებით უფასოდ სარგებლობის უფლება საკუთარი მოხმარების ფარგლებში. ამასთან ერთად მთავარმმართველი მიუთითებდა, რომ თავად დადუშქელიანებს, რომლებიც საკუთრებაში ღებულობდნენ 5000 დესეტინა მიწას, ოთაროვებისათვის 38 დესეტინის დათმობა ღირდად არ დააზარალებს. ამ უკანასკნელთათვის კი მშობლიური მიწის მცირე ნაკვეთის მიღებას, გარდა პრაქტიკული მხარისა, ექნება «Значение родовой святыни, где с незапамятных времен жили и умерли их предки, где родились они сами и с которой они связаны неразрывными узами всей их жизни»³⁶.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე მთავარმმართველმა დაადგინა:

1. Наделить крестьян имения Бечо, по числу 114 дымов землю по десяти кцев на дым;

2. Назначить князю Ивану Дадешкелиани из казны по сто рублей с души мужского пола, тридцать шесть тысяч рублей.

3. Обеспечение князей Отаровых,... определить в сумме тридцать шесть тысяч руб. и сверх того, оставить в их потомственном владении, на праве полной собственности... 38 десят. земли с предоставлением им права въезда в леса и бесплатного пользования пастбищами имения Бечо, для их личных надобностей;

4. Причитающиеся князю Ивану Дадешкелиани из казны... тридцать шесть тысяч руб. выдать за счет его, князя Дадешкелиани, князям Отаровым для раздела между ними на общем основании гражданских законов³⁷.

შინაგან საქმეთა მინისტრი მთლიანად დაეთანხმა კავკასიის მთავარმმართველის მოსაზრებებს და წარადგინა იგი მინისტრთა

³⁶ ЦГИАЛ, ф. 1263, оп. 2, д. 5334, лл. 554—569.

³⁷ იქვე.

კომიტეტში დასამტკიცებლად. მართალია, ახალი დადგენილება — წერდა იგი — არ ეთანხმება მინისტრთა კომიტეტის 1893 წლის დადგენილების ზოგიერთ მუხლს, მაგრამ მისი განხორციელება სასურველად მიმაჩნიაო.

1898 წლის 19 მაისს მინისტრთა კომიტეტმა მოიწონა კავკასიის მთავარმმართველის დადგენილება ბეროს საკითხზე. როგორც ვხედავთ, ძალიან დაგვიანებით მოხდა 1871 წელს გათავისუფლებული ბეროელი გლეხების მიწათმოწყობა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ამ დრომდე ბეროელი გლეხები უმეწოდ იყვნენ. ისინი ამუშავებდნენ იმ ნაკვეთებს, რომლითაც ჯერ კიდევ ბატონყმობის დროს სარგებლობდნენ.

ამგვარად, ბეროს სასოფლო საზოგადოებაში, მიუხედავად მიწათმოწყობის ესოდენ გაჭიანურებისა, საგლეხო რეფორმა იმავე საფუძველზე გატარდა როგორც ეცერსა და ცხუმარში. აქაურმა გლეხებმა მიწა სრულ საკუთრებაში მიიღეს გამოსყიდვის გარეშე. ტყე-საძოვრებით სარგებლობის საკითხი სულაც არაა აღძრული ზემოთ განხილულ ვრცელ დოკუმენტში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ სავარგულებით გლეხები სარგებლობდნენ იჯარის საფუძველზე, იხდიდნენ თავადებთან შეთანხმებით დადგენილ თანხას.

კავკასიის ადმინისტრაციის სარეფორმო საქმიანობის დროს თავისუფალი სვანეთის საკითხიც დაისვა. ლატალში, მესტიაში, მულახში, წვირში და იფარში, როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, ცხოვრობდა 31 აზნაურული ოჯახი. აზნაურთა მიმართ ზემო სვანეთის ზოგი გლეხი გარკვეულ ვალდებულებებს ასრულებდა. ამ აზნაურთა ოჯახებში აღრიცხული იქნა 151 სული შინაყმა. ისინი ბატონყმობის რიგის საფუძველზე კი არ იყვნენ გამოყვანილი გლეხთა ოჯახებიდან, არამედ აზნაურთა მიერ იყვნენ შესყიდული, უმეტესად თავისუფალი სვანეთის საზღვრებს გარეთ. აზნაურებმა მთავრობას მიმართეს თხოვნით მათთვის ბატონყმობის გაუქმებასთან დაკავშირებული საზღაურის მიცემის თაობაზე.

მეფის მთავრობის მოხელეებს ძალიან გაუჭირდათ თავისუფალი სვანეთის სოციალური სტრუქტურის დადგენა და ამის შესაბამისად ამ კუთხეში საგლეხო რეფორმის გატარება. 1869 წელს

თვით ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი ჩავიდა სვანეთში, რომელიც მდგომარეობის ადგილზე შესწავლის შემდეგ აცნობებდა მეფისნაცვალს:

«В вольной Сванетии, по добровольному разбору мною прав некоторых лиц, называющих себя азнаурами и заявляющих крепостные права на некоторых крестьян, я удостоверился, что в тех незначительных приношениях, которые некоторые крестьяне действительно делают этим азнаурам, в размере впрочем очень ничтожном, а именно: хлеба на 20 или 30 коп. в год, а также в принятом обычае угощать этих азнауров, в случае посещения вышесказанных крестьян, нельзя признать никакого следа крепостной зависимости, ибо никаких иных обязательных отношений, как службы так и работы, между ними никогда не существовало; вследствие чего я положительно объявил, что не допускаю в вольной Сванетии никаких крепостных отношений, которые впрочем и противоречили бы издревле существующему названию этой страны»³⁸.

ამასთან ერთად გუბერნატორი იტყობინებოდა, რომ მისმა განცხადებამ თავდაპირველად, გასაგები მიზეზის გამო, აზნაურთა უკმაყოფილება გამოიწვია, მაგრამ ისინი უნდა დამორჩილებოდნენ ფაქტიურ ვითარებას, რადგან არ შეეძლოთ გლეხთა ფლობა ბატონყმური სამართლის საფუძველზე.

უფრო რთულად იდგა შინაყმების საკითხი. ჯერ კიდევ 1866 წელს სამეგრელოს მმართველი ვლასტოვი მეფისნაცვალს აცნობებდა: «Остается неразрешенным еще вопрос о миндобных и моджалабах, который есть общий вопрос для 31-го помещика, у коих есть мужская или женская прислуга, в числе 151 души купленная дорогою ценой, и весьма недавнее время»³⁹. შინაყმათა განთავისუფლების საკითხზე მსჯელობისას ვლასტოვი შენიშნავს: «Освободить их с уплатою 25 руб. и притом только на мужскую душу, может породить волнение; вернуть же помещикам цену купли едва ли возможно и по ценности покупки, и потому, что в Сванетии рабы ценятся дорого именно по невозможности достать прислугу, при чем са-

³⁸ სსსა, ფონდი 416, ანაწ. 3, საქ. 387, ფურც. 10.

³⁹ СХИАО, т. II, стр. 517.

მეოხრეები, რომლებიც, როგორც თავისუფალი სიყვარული, ისე წარმოგვიდგენს თითქოს განთავისუფლებით უკმაყოფილო დარჩებიან არა მარტო აზნაურები, არამედ მათი შინაყვამბეებიც.

ფეოდალურ საქართველოში და ჩრდილო კავკასიაში ჩვეულებრივი ამბავი იყო ღარიბი გლეხური კომლების მიერ თავისი შრომისუნარიანი წევრის გაყიდვა. თავისუფალი სევანეთის აზნაურთა შინაყვამბეები ძირითადად ასეთი შეუძლო გლეხების მიერ იყვნენ გაყიდული და თუ ეს უკანასკნელნი თავისუფლებას მიიღებდნენ ყოველგვარი საზღაურის გარეშე, ბუნებრივია, კმაყოფილნი დაბრუნდებოდნენ თავიანთ ოჯახებში.

სირთულის მიუხედავად საკითხი მაინც გადაწყვეტას მოითხოვდა და გუბერნატორმა მოსთხოვა აზნაურებს შინაყვამბეები მიეყვანათ ზოქაულთან ცალკე სიაში შესატანად, თუკი ისინი ამის წინააღმდეგი არ იქნებოდნენ. შინაყვამბეებს გუბერნატორი პირდებოდა სიაში შეტანის შემდეგ გათავისუფლებას აზნაურთა დამოკიდებულებისაგან. აზნაურებს კი გარკვეულ საზღაურს აღუთქვამდა⁴¹.

1870 წლის 1 დეკემბერს ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი კვლავ აცნობებდა მეფისნაცვალს: «В вольной Сванетии нет собственно крепостного населения, но у некоторых дворян есть хотя в незначительном числе прислуга из купленных или им взятых в плен лиц. Если найдете справедливым распространить по этому случаю высочайше дарованное вознаграждение за личные повинности крестьян в Мегрелии и на дворян вольной Сванетии, то для этого понадобится примерная сумма, так как сведения о количестве домашних рабов еще мне не представлено»⁴². 11 დღის შემდეგ კი ქუთაისის გუბერნატორი ატყობინებდა მეფისნაცვალს, რომ თავისუფალ სევანეთში „მოსამსახურენი“ (პრისლუგა) უკვე დათხოვნილი, ე. ი. გათავისუფლე-

⁴⁰ СХИАО, т. II, стр. 507.

⁴¹ სსსა, ფ. 417. ანაწ. 3, საქმე 387, ფურც. 10.

⁴² იქვე, ფურც. 15.

ბული არიან, მაგრამ მათი მფლობელების მიერ არ არის წარმოდგენილი ცნობები თვით გასათავისუფლებელ „მოსამსახურეთა“ რაოდენობის შესახებ, რის გამო მათი პირადი გათავისუფლებისათვის საზღაურის გაცემის საკითხი უნდა შეჩერდეს სათანადო ცნობების წარმოდგენამდე⁴³.

თავისუფალი სევანეთის აზნაურთათვის საზღაურის მიცემის საკითხი, როგორც ჩანს, ბოლომდე გადაუქრელი დარჩა. აზნაურებმა, ვფიქრობთ, იმიტომ არ წარადგინეს სათანადო ცნობები მთავრობის დაწესებულებებში და არ გაატარეს შინაყმები რეგისტრაციის ბოქალთან, რომ სრულიად არასაკმარისად მიაჩნდათ შინაყმების ყოველ სულზე 25 მანეთის მიღება. ისინი იმედოვნებდნენ, რომ მთავრობის განკარგულების მიუხედავად შეძლებდნენ თავის დამოკიდებულებაში შეენარჩუნებიათ ნაყიდი შინაყმები. ზოგიერთი მათგანი, როგორც ქვემოთ დაეინახავთ, თავის ამ ვარაუდში არ შემცდარა.

ამგვარად, თავისუფალ სევანეთში არსებითად საჭირო არ გახდა საგლეხო რეფორმის დებულებათა გატარება, რადგან აქაური გლეხობა რეფორმამდე დიდი ხნით ადრე მიწის მესაკუთრე იყო და თავისუფალი ბატონყპური ექსპლოატაციისაგან. ადმინისტრაციის ცალკეული განკარგულებებით მოისპო ტრადიციით შემორჩენილი მცირე, შეიძლება ითქვას, სიმბოლური ვალდებულებანი და აიკრძალა გლეხთა ყიდვა-გაყიდვა, რომელიც თავის დროზე პრაქტიკაში შემოვიდა მეზობელი (ბატონყპური) რაიონების გავლენით.

აბრარულ-სოციალურ ურთიერთობათა ევოლუცია სვანეთში

(1870—1914 წლები)

საგლეხო რეფორმების გატარებისას ქვემო სევანეთის თავადაზნაურობამ თითქმის ხელუხლებლად შეინარჩუნა ადგილ-მამული. მათ დარჩა დიდი რაოდენობით სახნავ-სათიბი მიწები, ტყეები და საძოვრები, საკუთრების უფლება შეინარჩუნეს აგრეთვე დროებით-ვალდებულ გლეხთა ნაღლებზეც, რაშიც იღებდნენ მოსავლის მეოთხედს.

რეფორმის მომდევნო ხანაში ქვემო სევანეთის თავადაზნაურებმა დიდძალი ადგილმამული დაკარგეს — გაყიდეს, მაგრამ ზოგიერთმა

⁴³ სსსა, ფ. 417, ანაწ. 3, საქმე 387, ფურც. 24.

დიდძალი მიწა შეინარჩუნა. 1906 წლის აღწერის ცნობებით ქვე-
მო სვანეთის თავადები — გარდაუხაძეები (10 ოჯახი) ფლობდნენ
6000 დესეტინა მიწას; გელოვანი, გარდაუხაძე და მათი რამდენი-
მე თანამონაწილე ფლობდა დადიაშის მთას 1000 დესეტინა ფარ-
თობით; გელოვანი და მისი რამდენიმე თანამონაწილე ჩუკულის
მთაში — 1000 დესეტინას. დავით კაცია და ალექსანდრე გელოვა-
ნები — 1000 დესეტინას, გელოვანი და მისი რამდენიმე თანამონა-
წილე — 6000 დესეტინას. გელოვანი და მისი რამდენიმე თანამო-
ნაწილე — ნაცულის მთას — 600 დესეტინას, გელოვანი და მისი
რამდენიმე თანამონაწილე — მელეს მთას — 400 დესეტინას
და სხვ.⁴⁴

სადადეშქელიანო სვანეთში რეფორმის გატარების შემდეგ
ყველა ნადელგარეშე მიწა მემამულეებს დარჩა. 1906 წლის მონა-
ცემებით ეცერის სასოფლო საზოგადოებაში თათარყან თენგიზის ძე
დადეშქელიანი ფლობდა 4439 დესეტინა მიწას. ბექირბი ჭანსულის
ძე დადეშქელიანი — 1032 დესეტინას, მოსოსტრი მოსოსტრის ძე
დადეშქელიანი — 1032 დესეტინას და სხვ.⁴⁵

სვანეთის თავადაზნაურობის უმეტესი ნაწილი მცირემიწიანია.
თავისუფალი სვანეთის აზნაურები ოჯახზე ფლობდნენ 5—10 დესე-
ტინა მიწას.

როგორც ვხედავთ, სვანეთის თავადაზნაურობას დიდი რაოდე-
ნობის ადგილ-მამული, ძირითადად ტყე-საძოვრები შერჩა. ალბურ
საძოვრებზე, რა თქმა უნდა, მემამულეთა საქონელიც ძოვდა, მაგ-
რამ სვანი მემამულეების მეურნეობის წარმართვის ძირითად ფორ-
მას წარმოადგენდა ტყეებისა და საძოვრების იჯარით გაცემა. საკ-
მაოდ ხშირი იყო მათ მიერ სახნავ-სათიბი მიწების იჯარით გაცემის
შემთხვევებიც.

1871 წლის 8 ოქტომბრის დადგენილების თანახმად სადადეშ-
ქელიანო სვანეთის გლეხებმა ნადელების სახით მიიღეს მხოლოდ
საკარმიდამო და სახნავ-სათიბი მიწები 5—10 ქეცვის ოდენობით
კომლზე. მათ შეინარჩუნეს აგრეთვე ტყეებითა და საძოვრებით
სარგებლობის უფლება, მაგრამ ამის საზღაურად ყოველ კომლს
წლიურად უნდა გადაეხადა 5 მანეთი. ამდენად დადეშქელიანები
მარტო შემოსავლის ამ მუხლით იღებდნენ წლიურად 760 მანეთს.

⁴⁴ ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 6, д. 47, лл. 332, 376—384.

⁴⁵ ი ქ ვ ე. ფურც. 302—309.

მასალებიდან ჩანს, რომ ეცერისა და ცხუმარის გლეხებისათვის სრულიად არასაკმარისი აღმოჩნდა კომლზე 5 ქცევა სახნავ-სათიბი მიწები და ისინი იძულებული იყვნენ დადგენილიანებისაგან იჯარით აეღოთ ეს სავარგულები. წყაროში ამ მიწების ფართობი მითითებული არაა, მაგრამ ჩანს, რომ სხვადასხვა კომლი საიჯარო ქირის სახით ყოველწლიურად იხდიდა 10-დან 120 მანეთამდე⁴⁶. 1 დესეტინა სახნავ-სათიბი მიწის საიჯარო ქირა 10-15 მანეთს შეადგენდა. ამდენად, სხვადასხვა კომლები იჯარით იღებდნენ 1-დან 5 დესეტინამდე სახნავ-სათიბი მიწას.

მეხა ფარელი სტატიაში — „სადადგენილიანო სენანეთის ამბები“ — გადმოგვცემს, რომ საგლეხო რეფორმის გატარებისას დადგენილებს, გარდა ვეებერთელა ტყე-საძოვრებისა, საკუთრებაში დარჩათ იმდენი სახნავ-სათესი მიწები, რამდენიც ყველა განთავისუფლებულ გლეხს მიუზომეს. „მართალია აქ არ ჰქონია ადგილი ეგრეთ წოდებულ „დროებით ვალდებულებას“, მაგრამ სამაგიეროდ გლეხის უძრავი საკუთრება ისეთ ვიწრო ფარგლებში მოემწყვდა, რომ მას არათუ დროებით ვალდებულების, არამედ საუკუნო ვალდებულების ბეჭედი დაესვა, ...მართლაც განა შესაძლებელი იყო, რომ 4 თუ 5 ქცევა მიწის პატრონ გლეხს დამოუკიდებელი მეურნეობა დაეწყო?... მას ხელიდან გამოეცალა საკუთარი საბალახო, წყალი და ტყე, ე. ი. გლეხის მეურნეობის ისეთი ელემენტები, ურომლისოდ შეუძლებელია თვით ეს მეურნეობა“. შემდეგ ავტორი აღნიშნავს, რომ გლეხები იძულებული არიან იჯარით აიღონ მემამულის წილში მოხვედრილი სახნავი მიწები და მის საზღაურად გაიღონ ღალა. „ღალის რაოდენობა დამოკიდებულია გლეხისა და მეზატონის კერძო მორიგებაზე. გამოანგარიშებულია მოსავლის რაოდენობა განსაზღვრულ მიწაზე კარგ მოსავლიან წელიწადში და ამგვარად გამოანგარიშებული მოსავლის ნახევარი, ან ორი მესამედი მიაქვს მიწის პატრონ მეზატონეს. აქ ყურადღების ღირსია ის გარემოებაც, რომ ცუდი მოსავლიანი წელიწადი სრულებით ვერ ცვლის ღალის რაოდენობას. ხოლო ასეთი შეუცვლელია ღალის ნორმისა კი ხშირად გლეხს ხდის მარტო მეზატონის მკვებავ მარჩენლად, რადგან მოსავალს ყოველთვის არ უწყობს ხელს ჰავა, ამინდი. ამის გამო ხშირად გლეხის მთელი წლის ნაშრომ-ნაღვაწი სარჩო მარტო მიწის პატრონის დაქმაცოფილებას ძლივს ყოფნის. თვით მშრომელები კი პირ-

⁴⁶ ЦГИА.Т. ф. 1263, оп. 2, д. 5334, лл. 554—569.

ლია რჩება“. მეხა ფარელი იმასაც გვაუწყებს, რომ ხშირად გლეხები ღალას ფულთ ფარავენ და ამ შემთხვევაშიც მის ოდენობას მემულე აწესებსო⁴⁷.

სახნავ-სათეს მიწებს იჯარით ეემდნენ სხვა, შედარებით მსხვილი მემამულეებიც, მაგრამ ამის საილუსტრაციოდ სტატისტიკური ცნობები თითქმის არაა შემონახული.

საყურადღებოა, რომ ზემო სვანეთის თითქმის ყოველ ეკლესიას მეტ-ნაკლები რაოდენობით გააჩნდა მიწები. გვიანდელი, 1906 წლის მონაცემებით ზემო სვანეთის სამრევლო-ეკლესიები ფლობდნენ შემდეგი რაოდენობის სახნავ-სათბი მიწებს:

ბეჩოში—15 დესეტ.	მურშეკლში—7,4 დესეტ.
ფარში — 7 „	მულახში — 7 „
ლატალში—7,4 „	კალაში — 11 „
ლენჯერში—6,4 „	ჩუბეხევიში—7 „
მესტიაში— 8 „	წვირშიში—34 დესეტ.
უშგულში—4,4 „	„იფარში— 8 „ ⁴⁸ .

სამრევლოს მესვეურები ამ მიწებს გლეხებს აძლევდნენ დასამუშავებლად. ეს უკანასკნელნი ვალდებული იყვნენ რელიგიური ოლქისასწავლების დროს მიეტანათ გარკვეული რაოდენობის (გადაცემული მიწის რაოდენობის შესაბამისად) არაყი, პური და საკლავი⁴⁹.

არაიშვიათად მიწას იჯარით გასცემდნენ გლეხები, თუ მათ ოჯახში საკმაო მუშახელი და მუშა პირუტყვი არ ჰყავდათ, ან შრომისუნარიანი მამაკაცები საშოვარზე იყვნენ გასული.

წერილობითი საიჯარო ხელშეკრულებანი, როგორც წესი, არ ფორმდებოდა. სამაგიეროდ, მოხუცთა გადმოცემით, ყოველ შემოდგომაზე მემამულეები ხატზე აფიცებდნენ მოიჯარე გლეხებს, რომ მათ საიჯარო მიწებზე მიღებული შემოსავლის ნახევარი უკლებლივ მიეტანათ მიწის მფლობელის კარზე. ამ დაფიცებას კი უფრო მეტი ძალა ჰქონდა. ვიდრე ნოტარიუსის მიერ დამტკიცებულ ხელშეკრულებას⁵⁰.

⁴⁷ „ქეალი“, 1900. № 40, გვ. 636—638.

⁴⁸ ЦГИАЛ, ф. 1890, оп. 6, д. 47, лл. 229—301.

⁴⁹ მოხუცთა ნაამბობიდან.

⁵⁰ მაქსი ნარსეაძის ნაამბობიდან.

სვანეთის სხედასხვა სოფლების მოხუცთა ნაამბობიდან დასტურდება, რომ ამ კუთხეში სახნავი მიწის საიჯარო ქირა, ჩვეულებრივ, მოსავლის ნახევარს შეადგენდა. ეს მაღალი ფასი არაა გასაკვირი, რადგან სვანეთში საერთოდ ძალიან მცირე იყო სახნავი მიწები და მასზე მოთხოვნილება ყოველთვის აჭარბებდა მიწოდებას.

თუ მიწა მუდმივი ხმარებისაგან ძალიან გამოიფიტებოდა. მფლობელი მას დასამუშავებლად გასცემდა იმ პირზე, რომელიც მიწის ნაკელით გაპატივებას იყისრებდა. ეს უკანასკნელი ვალდებულებას იღებდა 1 ნალჯომ (350 კვ საჟ.) მიწაზე დაეყარა 30 ჩელტი ნაკელი. შეთანხმების თანახმად პირველ წელს მთელი მოსავალი მოიჭარის იყო, შემდეგ კი გადადიოდა ტრადიციულ მენახეერობაზე.

სათიბ-საძოვრების იჯარით გაცემა, ზეპირი გადმოცემების მიხედვით, შედარებით იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა. თავისუფალ სვანეთში თითქმის ყველას ჰქონდა სათიბი. საძოვრები სოფლების თემურ სარგებლობაში იმყოფებოდა. ქვემო სვანეთის გლეხობაც საძოვრებით ძველი ადამ-წესების საფუძველზე სარგებლობდა. მხოლოდ ბარიდან (სამეგრელო-იმერეთი) მორეკილ ჯოგთა პატრონებისაგან იღებდნენ გარკვეულ ფასს პირუტყვის ოდენობის შესაბამისად.

რეფორმამდელი ხანის სვანეთში მიწის ნატურალური და შრომითი რენტა იყო გაბატონებული, რეფორმის შემდეგ კი თანდათან შეიმჩნეოდა ფულად რენტაზე გადასვლის ტენდენცია. 1871 წლის 8 ოქტომბრის დადგენილების თანახმად ეცერისა და ცხუმარის განთავისუფლებული გლეხობა ინარჩუნებდა დადგენილიანთა ტყე-საძოვრებით სარგებლობის უფლებას, მაგრამ ამის საზღაურად მემამულეებს ყოველი კომლი უხდიდა ფულად გამოსაღებს — 5 მანეთის ოდენობით. ერთი დოკუმენტიდან კარგად ჩანს, რომ დადგენილებები სახნავ-სათეს მიწებსაც ფულადი იჯარით სცემდნენ და ყოველი კომლისაგან აღებული მიწის რაოდენობის შესაბამისად წლიურად იღებდნენ 10-დან 120 მანეთამდე⁵¹.

ეს გადასვლა — ნატურალურიდან ფულად რენტაზე — შეიმჩნეოდა ქვემო სვანეთის შედარებით მსხვილ თავადაზნაურულ მეურნეობათა ფარგლებში. თავისუფალ სვანეთში, სადაც გაბატონებული იყო წვრილი აზნაურული და გლეხური საკუთრება, ბოლომდე დარჩა ნატურალური იჯარა. აქ ორივე მხარე (მიწის პატრონიც და მოიჯარეც) უფრო მეტად საჭიროებდა ხორბლეულს (რომლის შემოტანა საამისო სატრანსპორტო გზების მოუწყობლობის გამო ძალიან

⁵¹ ЦГИАЛ, ф. 1263, оп. 2, л. 5334, лл. 554—569.

ანელი იყო) და საიჯარო მიწაზე მოწეულ მოსავალს შუაზე იყოფ-
ლენ.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში ცხენისწყლის ხეობას მრავლად
მოაწყდნენ ხე-ტყის ქარხნების მეპატრონეთა აგენტები, რომელნიც
დიდი რაოდენობით იჯარით იღებდნენ ხაზინისა და კერძო მფლო-
ბელთა ტყეებს. ისინი ქირაობდნენ ადგილობრივ ხელმოკლე გლე-
ხებს და უწყალოდ ჩეხავდნენ წიწვიანი ხეებით შემოსილ მთათა
ფერდობებს. ქვემო სვანეთის ტყეების ექსპლოატაციამ განსაკუთ-
რებით მძარცველური ხასიათი მიიღო XX საუკუნის დამდეგიდან,
მას შემდეგ რაც სერებრიაკოვის ხე-ტყის სახერხი ქარხანა (მარან-
ში — ცხენისწყლისა და რიონის შესართავთან) გადავიდა იტალიელ
კაპიტალისტთა კომპანიის ხელში.

ენგურის ხეობა შედარებით მიუვალი იყო. მაგრამ XX საუკუ-
ნის დამდეგიდან აქაური მდიდარი ტყეებიც იზიდავს კაპიტალისტთა
მადას. იწყება ხე-ტყის საცდელი დაცურება, ადგენენ ენგურის კა-
ლაპოტის გაწმენდის და გზების მშენებლობის პროექტებს. ხაზინა,
რომელმაც საკუთრების ხელი დაადო ზემო სვანეთის ტყეთა ვეებერ-
თელა მასივებს, აფორმებს ხელშეკრულებებს ხე-ტყის მესარეწებ-
თან. იქმნება კომპანიები ზემო სვანეთის ტყეების ექსპლოატაციის—
გაჩეხვა-დაცურების მიზნით, მაგრამ კაპიტალისტებმა რევოლუციის
გამო ვერ მოასწრეს თავისი გეგმების რეალიზაცია.

რეფორმის მომდევნო ხანის სვანეთში არსებობდა გლეხთა სა-
მი ძირითადი კატეგორია — დროებით ვალდებული, სახელმწიფო
და მესაქუთრე გლეხები. იყო რამდენიმე კომლი ხიზანიც.

ქვემო სვანეთში XIX საუკუნის 70—80-იან წლებისათვის უმ-
რავლესობას დროებით ვალდებული გლეხები შეადგენდნენ. აქვე სა-
კმაოდ იყვნენ სახელმწიფო გლეხები და თანდათან იზრდებოდა მესა-
ქუთრე გლეხთა რიცხვი. ზემო სვანეთის — ჩუბეხევის და იფარის
თემთა გლეხები ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 50-იან წლებში ხაზინის
უწყებაში მოექცნენ. ზემო სვანეთის დანარჩენ ტერიტორიაზე კი
თითქმის მხოლოდ მესაქუთრე გლეხები ცხოვრობდნენ.

ხიზანთა არსებობა რეფორმათა ხანის სვანეთისათვის არცთუ
ისე დამახასიათებელია. მართალია, საისტორიო წყაროები და სპე-
ციალური სამეცნიერო ლიტერატურა იშვიათად მოიხსენიებს ხიზა-
ნობას სვანეთში, მაგრამ არსებობს საბუთები, რომლებიც უეჭველად
მეტყველებენ მოცემული ხანის სვანეთში ხიზნობის არსებობას,
სახელდობრ, ცნობილია, რომ ეცერის თემის სოფელ ქურაშში დღე-

საც ცხოვრობს ხორგუანების ორი ოჯახი, რომლებიც ამჟამადაც ხიზნებად იწოდებიან („ხიზნარ“). ისინი სოფელ ქურაშში მოსულნი ანუ გადმოსახლებულნი არიან სხვა თემიდან. ზოგიერთის დაბეჭითებით მტკიცებით ხორგუანები გადასახლებულან ბეჩოს თემიდან. ამ გადმოცემასა და სინამდვილეს შორის კავშირის არსებობა შეიძლება ვიყარაუდოთ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ეცერისა და ბეჩოს დაღეშქელიანები, როგორც მეზატონეები, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, კიდევ მეტი, ერთმანეთთან მტრობაში წარმართავენ თავეთავის სამფლობელოს. საყურადღებოა ისიც, რომ ბეჩოს სასოფლო საბჭოს სოფელ კკიდანარში, ბაგვდანარში და კოხულდში დღესაც ცხოვრობს ხორგუანების რამდენიმე ოჯახი. აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ სოფელ ქურაშში „ხიზნების“ თემის 2 ოჯახის — ხორგუანების გარდა ცხოვრობს ხორგუანების სხვა 4 ოჯახი, რომელთა თემის სახელწოდებაა „ნასაეარ“⁵². ასევე ლენჯერში, სოფ. ლემსიაში, გასული საუკუნის დამლევებიდან ცხოვრობდა ერთი კომლი „ხიზანიშა“, გვარად ნახიჩქიანი, ხოლო შემდეგში, როცა ამ ოჯახის შთამომავლობა გამრავლდა, თანდათან გადავიდნენ აფხაზეთში, სადაც გვარი შეიცვალეს. ამჟამად ისინი ლაშხისას გვარს ატარებენ. უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ თავისი თავდაპირველი გვარი დაიბრუნეს. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს მულახელი შერვაშიძეები. ისინი მულახის ძველი (კოშკებიანი) სოფლებისაგან განცალკევებულად ცხოვრობენ, შედარებით ახალ სოფელში, რომელსაც „მაჯვდიერი“ ეწოდება. სიტყვა „მაჯვდიერი“ აზრობრივად პირდაპირ უკავშირდება სვანურად „მაჯვდის“, „ნაჯოდს“, რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს შორიდან მოსულს.

1866 წლის ერთ საბუთში, რომელიც „ენგურის სვანეთის“ გლეხთა მდგომარეობას მიმოიხილავს და იქ „მინდობილ“ გლეხებსაც მოიხსენიებს, ეს ტერმინი წაშლილია და მის ნაცვლად ზევიდან აქვს მიწერილი: „ხიზანი“⁵³.

წყაროებს შორის, სადაც ხიზნებია მოხსენებული, საყურადღებოა ვ. ტეპტოვის, ასევე ნ. ნიკოლაძის ნარკვევი — „სვანეთი“, რომელიც 1897 წელს გამოქვეყნდა გაზეთ „Новое обозрение“-ში. აქ ვკითხულობთ: «Хизани пришельцы из других мест, принимают в обществе без права на землю, хотя пользоваться пастбищными местами наравне со всеми общинами им не

⁵² მოხრობელები: ა. ხორგუანი, გ. კვიციანი.

⁵³ СХИАО, т. II, стр. 517.

возбраниется. Пахотную землю хизани и безземельные арендуют по клочкам у зажиточных многоземельных сванетов и у князей, а то зарабатывают хлеб полевыми работами; некоторые из безземельных живут батраками у князей и на стороне»⁵⁴.

წყაროს ცნობა სარწმუნო უნდა იყოს. მისი ავტორი ზედმიწევნით იცნობს და დეტალურად აღწერს მიწათმფლობელობისა და სარგებლობის მდგომარეობას 80—90-იან წლების სვანეთში. ამგვარად ირკვევა, რომ ხიზნები სვანეთში მოდიოდნენ სხვადასხვა მხრიდან. ისინი მთელ დანარჩენ მოსახლეობასთან ერთად შეუზღუდველად სარგებლობდნენ საძოვრებით. მიწის მცირე ნაკვეთებსაც იღებდნენ იჯარით, თავს ირჩენდნენ მინდვრის სამუშაოებით. ზოგიერთი მათ შორის თავადთა მოჰამაგირეც იყო, ზოგიც გარე სამუშაოთი ირჩენდა თავს.

აღნიშნული იყო, რომ ზემო სვანეთში რეფორმით გათავისუფლებული თუ თავისუფალი გლეხობა, მიწას საკუთრების უფლებით ფლობდა. აქ არ დაწესებულა დროებითვალდებულებითი ურთიერთობა. მართალია განთავისუფლებულმა გლეხებმა მცირე ნაკვეთები მიიღეს საკუთრებაში და მათ ეკონომიური აუცილებლობა აიძულებდათ საკმაოდ ფართო მასშტაბით მიემართათ მიწის იჯარისათვის, მაგრამ ფაქტია, რომ საქართველოს ამ მთიან მხარეში, ისტორიულად ჩამოყალიბებულ თავისებურებათა გამო, შედარებით ნაკლებად დარჩა ბატონყმობის ნაშთები. გლეხი ყოველგვარი გამოსყიდვის გარეშე თავის მცირე მიწის ნაკვეთის შესაკუთრედ იქნა აღიარებული.

რეფორმის მომდევნო ხანაში სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის განვითარების წყალობით. რომლის ძირითად გამოხატულებას სვანი გლეხების საშოვარზე თანდათან მზარდი რაოდენობით გასვლა წარმოადგენდა, გარკვეული ცვლილებები ხდება აგრარულ ურთიერთობათა ფორმებსა და მიწათმფლობელობაში, საკმაოდ ფართოდება მიწის ყიდვა-გაყიდვის პროცესი.

ზოგს შეიძლება პარადოქსალურად მოეჩვენოს, მაგრამ აგრარულ-სოციალური ევოლუცია გაცილებით მეტ წინააღმდეგობებს აწყდებოდა ქვემო სვანეთში. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან ამ კუთხეში გაცილებით მრავლად დარჩა ბატონყმობის ნაშთები. მარტო ის

⁵⁴ «Новое обозрение», 1897, № 4719, 4731: В. Я. Тепцов, Сванетия, Географический очерк, Тиф., 1888, стр. 41—42.

რად ღირს, რომ აქ დაწესდა დროებითვალდებულების ინსტიტუტი, რომელიც არსებითად ბატონყმობის სახესხვაობას წარმოადგენდა.

ქვემო სვანეთის დროებითვალდებული გლეხები, რომლებიც მძიმედ იყვნენ დაბეგრილი საადგილმამულო ვალდებულებით, ბუნებრივია, ცდილობდნენ ნადელების გამოსყიდვას, მესაკუთრეთა კატეგორიაში გადასვლას, მაგრამ მათი ამ მისწრაფების განხორციელებას აფერხებდა მთელი რიგი ფაქტორები. ჯერ ერთი, მემამულეთა ნებართვის გარეშე მათ არ ჰქონდათ ნადელის გამოსყიდვის უფლება; მეორეც, დროებითვალდებულ გლეხთა დიდ უმეტესობას არ გააჩნდა საკმარისი სახსარი ძვირად ღირებული სანადელო მიწების გამოსყიდვისათვის.

მიუხედავად ამისა, შედარებით შეძლებული გლეხები ახერხებდნენ ნადელების გამოსყიდვას. 1866 წლიდან 1904 წლამდე ლეჩხუმის მაზრაში ნადელი გამოისყიდა 1432 კ. — დროებითვალდებულმა, ამ კატეგორიის გლეხთა ნახევარზე მეტმა⁵⁵. წყაროში მითითებული არაა ამ მხრივ ცალკეული სასოფლო საზოგადოებათა მდგომარეობაზე, მაგრამ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ლენტეხისა და ლაშხეთის სას. საზოგადოებებში (ქვემო სვანეთი) დროებითვალდებულ გლეხთა (449 კომლი) მესამედმა მაინც მოახერხა მესაკუთრეთა კატეგორიაში გადასვლა.

რეფორმის დროს საკუთრებაში მიმაგრებული თუ გამოსყიდული მიწები, უმეტეს შემთხვევაში, საკმარისი არ იყო გლეხებისათვის. ისინი საკმაოდ აქტიურად იყვნენ ჩაბმული საერთოდ მიწის ყიდვა-გაყიდვის პროცესში. სვანეთში იყიდებოდა ყოველგვარი სახის მიწა — სახნავი, სათიბი, ტყე, საძოვარი.

მოხუცთა გადმოცემით ერთი დღიური სახნავი მიწა (350 კვ. საჟენი) იყიდებოდა საშუალოდ 100 მანეთად. 4 მარხილი თივის მომცემა სათიბი 50 მანეთად. უფრო იშვიათი იყო ტყისა და საძოვრის ყიდვა-გაყიდვა და როცა ეს ხდებოდა, ტყეს და საძოვარს თავადებისაგან ყიდულობდა არა ცალკე კომლი, არამედ მთელი სოფელი და ამ ნაყიდი სავარგულებით სარგებლობდნენ სოფლურად.

სვანეთის ცხოვრებაში კარგად ჩახედული ბესარიონ ნიჟარაძე წერდა: „სვანეთში სახნავი მიწა საერთო მფლობელობაში არ არის. საზოგადო სასოფლო და სათემო მფლობელობაში არიან: სამწყემსური საძოვარი ადგილები, სათიბები მთებში და ზოგიერთი ტყეები. თვითეულ წევრს საზოგადოებისას საზოგადო ადგილებში — სოფ-

⁵⁵ Обзор Кутаисской губернии за 1903 г., стр. 17—19.

ლის სასოფლოში და თემისას სათემოში—თანასწორი უფლება აქვს. საერთო ტყის და საბალხო ადგილის ხმარებას, სარგებლობას ერთი მეორეს ვერაფერს დაუშლის⁵⁶.

თითქმის სრულიად ანალოგიურ ცნობებს იძლევიან სვანეთის აგრარულ წყობაზე მერმინდელი დამკვირვებლებიც. მასალის კრიტიკული ანალიზის შემდეგ რ. ხარაძე და ალ. რობაქიძე ასკენიან: „მთის საძოვრები შეადგენდა ნაწილობრივ სახეო და ნაწილობრივ სასოფლო მფლობელობას... ტყეებიც სხვადასხვაგვარად იყო დანაწილებულად. როგორც სახეოვდ ისე სასოფლოდ... სახნავი მიწები და სარწყავი სათიბები კი ოჯახების მიხედვით იყო დაყოფილი.

მფლობელობის ისეთ სახეს, — განაგრძობენ მკვლევარები, — რომელიც ძირითადად განსაზღვრავდა საზოგადოების განვითარების საფეხურს, სახნავი მიწა და საქონელი წარმოადგენდა. სვანეთში სოფლის თემის შიგნით ეს ორივე სახე ქონებისა საოჯახო მფლობელობას შეადგენდა, თავდაპირველად საოჯახო თემის მფლობელობის სახით წარმოდგენილს. ხოლო შემდგომ უკვე ინდივიდუალურ ოჯახისათვის დამახასიათებელი კერძო საკუთრების სახით. მაგრამ ამ შემთხვევაში არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა საძოვრებს. ნაწილს სათიბებისას და ტყეს, რაც სათემო მფლობელობაში იმყოფებოდა⁵⁷.

ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ მიწის მფლობელობის ფორმების ზემოთ ჩოტანილ დახასიათებას. მხოლოდ გვინდა დავუმატოთ, რომ ტყეებისა და საძოვრების სოფლური მფლობელობა და ამ სავარგულების საერთო სარგებლობა მხოლოდ სვანეთისა და სხვა მთიანი მხარეების დამახასიათებელი როდი იყო. ანალოგიურ ვითარებას ჰქონდა ადგილი თითქმის ყველგან საქართველოს ბარშიც.

მთელ სვანეთში სახნავი მიწებისა და ნაწილობრივ სათიბების და ტყეების მფლობელობის გაბატონებულ ფორმას კერძო საკუთრება წარმოადგენდა. ამიტომ არაფრით არ იყო შეზღუდული ამ სავარგულების ყიდვა-გაყიდვის პროცესში შესვლა. ბუნებრივია, ამ პროცესში თანდათან იცვლებოდა ცალკეულ კომლთა საკუთრების მასშტაბები. არსებული მასალა არ ლაპარაკობს გლეხობის მკვეთრ

56 ბ. ნიქარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები. I, თბ., 1962.

57. 115.

57 რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 78—79.

კლასობრივ დიფერენციაციაზე, მაგრამ ცხადად ჩანს გლეხთა მცირე ნაწილის მიწის მფლობელობის ზრდა უმრავლესობის ხარჯზე.

ბოქაულის მიერ 1886 წელს წარმოდგენილი ოფიციალური ცნობების საფუძველზე შედგენილი ცხრილის მიხედვით გლეხურ კომლთა შორის სახნავი თუ სხვა მიწა ზემო სვანეთის სოფლებში ასე იყო განაწილებული: (იხ. ცხრილი 2)⁵⁸.

ცხრილი 2

№№	სასოფლო-საზოგადოების სახელწოდება	მფლობელის ბელადის ბელა	მიწის რაოდენობა (ქეცობით)									
			მათ შორის კომლთა რიცხვი, რომელთაც გააჩნდათ								უმიწო	
			სახნავი	სხვა მიწა	სახნავი მიწა			სხვა (არასახნავი) მიწა				
					1-დან 5-ქეცამდე	5-ქეცა 10-მდე	10-ქეცა და მეტი	ერთ ქეცაზე ნაკლები	1-დან 5-მდე	5-დან 10-მდე		10 და მეტი
1	უშგული	592	298	264	46	24	1	3	50	18	—	2
2	კალა	391	236	153	49	11	1	3	57	—	1	3
3	იფარი	788	506	282	83	37	4	10	102	10	2	4
4	ვეერი	950	166	51	24	14	2	3	38	—	—	8
5	ფარი	354	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	ლენჯერი	936	310	626	53	11	4	—	5	35	28	2
7	ჩუბესევი	550	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	ბერი	481	290	194	65	15	2	1	75	5	1	2
9	ლატალი	1667	696	971	40	56	18	—	64	15	25	5
10	მულახი	1661	520	1132	45	48	8	1	19	33	48	6
11	მესტია	1081	335	746	37	22	7	—	9	24	33	4
სულ		9424	3360	4419	442	238	47	21	419	140	138	38
1000 სულ მოსახლეზე		988,5	352,4	463,7	46,3	24,9	4,9	2,2	49,9	14,5	13,4	3,9

ცხრილიდან ჩანს, რომ გლეხთა კერძო საკუთრებაში მყოფი მიწის ფართობი (სახნავი საკარმიდამო და ნაწილობრივ ტყის ნაკვეთები და სათიბები) შეადგენდა 9424 ქეცას, ანუ 3 400 დესეტიანს. მაშასადამე, კომლზე საშუალოდ მოდის 8,7 ქეცა საკარმიდამო. სახნავ-სათესი და სათიბი მიწა, ანუ თითქმის 3 დესეტიანა. თითოე-

⁵⁸ К. Николадзе, Сванетия („Новое обозрение“, 31 октября, 1897, № 4752).

ულ სულ გლეხზე ერთი ქცევა ანუ 900 კვ. საყენი⁵⁹. აქედან თითო-
 ეულ კომლს საშუალოდ უწევს 5,2 ქცევა სახნავ-სათესი. ანუ 2 დე-
 სეტინა, თითოეულ სულს კი 0,74 ქცევა, ანუ 360 კვ. საყენი. ა.უ ვა-
 წარმოებთ დაკვირვებას მიწით გლეხობის უზრუნველყოფის მდგომარე-
 იობაზე სხვადასხვა სასოფლო საზოგადოებებში, დავინახავთ, რომ
 ამ მხრივ შედარებით უკეთესი მდგომარეობა ყოფილა ლატალში,
 სადაც 5—10 ქცევამდე სახნავი მიწა ჰქონია 56 მოსახლეს, ხოლო
 10 ქცევაზე მეტი—18 მოსახლეს. მეორე ადგილზე ყოფილა მულახი,
 სადაც 5-დან 10 ქცევამდე სახნავი მიწა ჰქონია 48 მოსახლეს, ხოლო
 10 ქცევაზე მეტი — 8-ს. უშგულში, იფარში, კალაში, ლენჯერში,
 მესტიამი და ბეჩოში კომლთა დიდ უმრავლესობას ჰქონია 1-დან
 5-მდე ქცევა სახნავი მიწა. აქვე შევნიშნავთ, რომ სახელმწიფო სოფ-
 ლების, ფარისა და ჩუბეხევის შესაფერისი მონაცემები ცხრილში
 არაა გათვალისწინებული. ჩანს იმიტომ, რომ ამ სოფლების სახელ-
 მწიფო გლეხების მიწით უზრუნველყოფის საკითხით მოხელეები ამ-
 ქერად არ დაინტერესებულან.

გლეხთა დიდი ნაწილის მცირემიწიანობის მაჩვენებელია ის.
 რომ 1—5 ქცევამდე სახნავი მიწა ჰქონდა საკუთრებაში 442 კომლს.
 5-დან 10 ქცევამდე — 238 კომლს, 10 ქცევაზე მეტი კი მხოლოდ 47
 კომლს⁶⁰. მართალია გლეხთა კერძო საკუთრებაში შედარებით მცირე
 რაოდენობით არის ტყეები და სათიბები (38 კომლს სათიბი და
 ტყე სულაც არ აქვს საკუთრებაში), მაგრამ ეს არ ლაპარაკობს სა-
 ძოვრების და ტყეების სიმცირეზე საერთოდ. სოფლიდან მოცილე-
 ბული ვრცელი სათიბები და ტყის ნაკვეთები გლეხთა თემურ სარ-
 გებლობაში იყო და ისინი შეტანილი არაა მოცემულ სტატისტიკა-
 ში. მიუხედავად ამისა, ზემოთ მოტანილი ცხრილი თვალნათლივ
 გვიჩვენებს ზემო სევანეთის გლეხობის ქონებრივ დიფერენციაციას
 რომელიც კლასობრივი დიფერენციაციის დაწყების მაუწყებელი-
 ცაა. გამოცემული დოკუმენტები და საარქივო მასალები თითქმის
 არავითარ ცნობებს არ შეიცავს სევანეთის შეძლებულ გლეხთა მე-
 ურნეობის მასშტაბის შესახებ. ამ ხარვეზის შევსება რამდენადმე
 ხერხდება ზეპირგადმოცემებით.

მოხუც კოლმეურნეთა ნაამბობის მიხედვით XIX—XX სს.

59 И. И. П а н т ю х о в, Население Кутаисской губернии, СПб., 1892, стр. 27.

60 იხ. კ. ნიკოლაძის დასახ. ნაშრომი.

მიჯნაზე ზემო სვანეთის სოფ. მულახში შეძლებული გლეხები იყვნენ:

საბა გუჯეჯიანი, რომელიც ფლობდა 25 დღიურ სახნავს, 100 მარხილი თივის მომცემ სათიბს, 30—35 ს. მსხვილფეხა და 70—80 ს. წერილფეხა საქონელს, 50 ძირ ფუტკარს.

გიორგი ნავერიანი, ფლობდა 30 დღიურ სახნავს, 110—120 მარხილის სათიბს, 30—35 ს. მსხვილფეხა და 80—90 ს. წერილფეხა საქონელს.

გიგო კასიანი, ფლობდა 30 დღიურ სახნავს, 200 ძარხილი სათიბს, 40 ს. მსხვილფეხა და 200—300 ს. წერილფეხა საქონელს.

გულუ მარგიანი, ფლობდა 35 დღიურ სახნავს, 200 მარხილის სათიბს, 50 ს. მსხვილფეხა და 200 ს. წერილფეხა საქონელს, 100 ძირ ფუტკარს. სვანეთის შეძლებულ გლეხთა მეურნეობის ხასიათსა და მასშტაბზე ქვემოთაც გვექნება საუბარი.

ქვემო სვანეთის გლეხთა ერთმა ნაწილმა ნადელების გამოსყიდვის თუ სხვა მიწების შესყიდვის გზით დაისაყუთრა მიწის გარკვეული ნაწილი. მაგრამ საერთოდ აქ თვით XX საუკუნის დამდეგსაც კი გაცილებით სუსტადაა წარმოდგენილი მესაყუთრე გლეხთა კატეგორია. 1906 წლის მონაცემებით ქვემო სვანეთში არის 160 მესაყუთრე გლეხი, მათგან 96 გლეხს საყუთრებაში ჰქონდა კომლზე 0.1—1 დესეტინაზე მიწა, 49—1—2 დესეტინა, 12—2—4 დესეტინა, 1 მოსახლეს კი — 5 დესეტინა. აღსანიშნავია, რომ ქვემო სვანეთის ლაშხეთის სასოფლო საზოგადოებაში ჯანხოთელი, ავალიანი და მათი თანამონაწილენი (რიცხვი წყაროში მითითებული არაა) ფლობდნენ საყუთრებაში იცის მთას (ძირითადად საძოვარს და ნაწილობრივ ტყეს). რომლის ფართობი 8000 დესეტინას უდრიდა⁶¹.

ბუნებრივია, მათ საშუალება ჰქონდათ ფართო მასშტაბით ეწარმოებინათ მეცხოველეობა. ქონებრივად და სოციალურად გამოირჩეული ადგილი დაეკავებინათ გლეხთა მასაში.

სვანეთის მოსახლეობა საკმაოდ სწრაფად იზრდებოდა. მიმდინარეობდა ოჯახების გაყოფა. რაც, ბუნებრივია, იწვევდა საყუთრების დაქუცმაცებას წვრილ ერთეულებად. ეს ეხებოდა ძირითადად სახნავ მიწებს და ნაწილობრივ სათიბებს. ტყე და საძოვარი კი კვლავ საერთო სარგებლობაში რჩებოდა. ზემო სვანეთის სახნავი მიწის ფართობზე და მოსახლეობის მცირე მიწიანობაზე საერთოდ

⁶¹ ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 6, д. 47, М., 376—384.

ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს მომდევნო მე-3 ცხრილი. როგორც ასახავს 1910 წლის ფაქტიურ მდგომარეობას.

ც ხ რ ი ლ 3^ა

№№	სასოფლო-საზოგადოებათა დასახელება	სახნაუ მიწის ფართობი საზოგადოებაში (დეკეტინაში)	კომლთა რიცხვი საზოგადოებაში	მოსაღწევის რიცხვი საზოგადოებაში	ერთ მოსახლეს მოღის (მცხოვრებთა რიცხვი)	მოღის სახნავი მიწა დესეტინაში	
						1 კომლზე	1 სულზე
1	უშგული	77	84	636	7,6	0,92	0,12
2	კალა	81	68	528	7,8	1,19	0,15
3	იფარი	280	183	1244	6,8	1,53	0,15
4	მულახი	286	197	1791	9,1	1,50	0,11
5	მესტია	190	123	762	6,2	1,54	0,25
6	ლენჯერი	132	99	825	8,3	1,33	0,16
7	ლატალი	208	130	1181	9,1	1,00	0,11
8	ბენი	286	120	841	7,0	2,38	0,34
9	ვეერი	401	212	1765	8,3	1,94	0,23
10	ფარი	117	88	898	10,2	1,33	0,13
11	ჩუბუხევი	316	163	1511	9,2	1,94	0,21
ს უ ლ		2374	1467	11962	8,2	1,62	0,2

ცხრილი მთელი სიცხადით გვიჩვენებს, რომ როგორც ზემო, ასევე ქვემო სეანეთიც, მცირე მიწიანობას მწვავედ განიცდიდა. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმას, რომ ევროპული რუსეთის ხეტორში, სადაც თითო კომლი საშუალოდ 5 სულს ითვლიდა, ოჯახი მხოლოდ იმ შემთხვევაში ითვლებოდა მიწით უზრუნველყოფილად, როცა მას 8—10—12 დესეტინა სახნავი მიწა, ანუ ყოველ სულ მოსახლეზე 2 დესეტინა გააჩნდა, ცხადია, სეანეთში თითო სულზე მოსული 0,2 დესეტინა მიწა ვერ დააკმაყოფილებდა სასიცოცხლო მოთხოვნილებას, ვერ გამოკვებავდა ოჯახს⁶². გასაგებია, რომ სეანეთში, სადაც თითო სულზე წელიწადში 9—10 ფუთ მარცვალს იღებდნენ, მაშინ როცა რუსეთში ყოველ მცხოვრებზე 18 ფუთი მოდიოდა, პურეულის ნაკლებობა ძლიერ ავიწროებდა მოსახლეობას. რომელიც საამისო სატრანსპორტო გზების არარსებობის მიუხედავად მაინც ახერხებდა დანაკლისის რამდენადმე შევსებას ლეჩხუმიდან

⁶² იხ. ე. კალეიტის დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

⁶³ იქვე.

და ქუთაისიდან მარცვლეულის შემოზიდვით⁶⁴. ამასთან ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ ცხრილი ასახავს მთელი მოსახლეობის საშუალო მფლობელობას კომლზე. თუ მოვახდენთ მფლობელობის დიფერენცირებას წოდებრივ-სოციალური ნიშნის მიხედვით, ცხადი გახდება, რომ სახნავი მიწის ძირითად ნაწილს ფლობდნენ თავადაზნაურები და შეძლებული გლეხები. გლეხობის დიდი უმრავლესობის საკუთრებაში კი ზემოაღნიშნულ საშუალო ციფრებზე გაცილებით მეტი მიწა იმყოფებოდა.

სახაზინო პალატის მასალებით, რომელიც ფ. გოგიჩაიშვილმა გამოსცა 1910 წელს, ზემო სვანეთში ითვლებოდა თავადაზნაურთა 112 ოჯახი. მათ საკუთრებაში იყო: 10 დეს. ეზო, 997 დეს. სახნავი მიწა და 6225 დეს. ტყე. აქ რატომღაც არაა ნაჩვენები სათიბ-საძოვრები. რაც თავადაზნაურობას დიდი როლდენობით ჰქონდა. ქვემო სვანეთში ცხოვრობდა თავადაზნაურთა 56 ოჯახი. მათ საკუთრებაში იყო: 8, 60 დეს. ეზო, 5, 40 დეს. ბალი, 141 დეს. სახნავი, 1500 დეს. ტყე და 17 100 დეს. საძოვარი. სულ 32354 დეს. მიწა⁶⁵.

ზემო სვანეთის თავადაზნაურობა მიწისმფლობელობის სიდიდის მიხედვით ასე იყოფოდა: 2 ოჯახი ფლობდა 1 დესეტინამდე მიწას. 94 თავადაზნაურთა ოჯახზე მოდიოდა 5—10 დეს., 12 ოჯახზე კი 10—15 დესეტინა. საშუალო სიდიდის მფლობელები ზემო სვანეთში არ ჩანან. მსხვილი მიწათმფლობელი იყო ოთხი, რომელთაც ოჯახზე საკუთრებაში ჰქონდათ 1000 დესეტინაზე მეტი, ყველას ერთად 6225 დესეტინა მიწა.

ქვემო სვანეთის თავადაზნაურთაგან: ორი ფლობდა თითო დესეტინა მიწას. 14 ოჯახი 1—3 დეს. 3 ოჯახი 3—5 დეს. 6—5—10 დეს. 3 — 15—25 დეს. 1 — 27 დეს. 2 — 75—100 დეს. 1—400 დეს. 1 ოჯახი კი 600 დეს. 7 მეძამელის ოჯახიდან თითოეული ფლობდა 750 დესეტინაზე მეტს, ყველანი ერთად კი — 31000 დესეტინას⁶⁶. როგორც ვხედავთ. თავადაზნაურობის ერთი ნაწილი თავისი ქონებრივი მდგომარეობით გლეხთა დონეზეა დასული. პრივილეგიურ წოდებაშიც მიმდინარეობდა სოციალური დიფერენციაცია.

რეფორმის მომდევნო ხანის განვითარების პირობებმა სვანეთშიც წარმოშვა არათავადაზნაურული და არაგლეხური წარმოშობის

⁶⁴ იხ. ე. კალეიტის დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

⁶⁵ Сводник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, под редакцией Ф. Гогичаишвили, Тиф., 1910, ч. II, стр. 30—33.

⁶⁶ იქვე.

მიწათმფლობელები. XX ს. დამდეგს აქ ითვლებოდა 316 ვაჭარი, მოხელე და სხვ., რომელთაც შესყიდული ჰქონდათ 913 დეს. მიწა, მათგან ერთი ფლობდა 520 დეს. ერთი — 45 დეს. ერთი — 34 დესეტინას, სხვები წერილი მესაყუთრენი იყვნენ⁶⁷.

სვანეთის გლეხობის მძიმე სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობას კიდევ უფრო ართულებდა მეფის მთავრობის საგადასახადო პოლიტიკა.

მეფის მთავრობამ ღიდხანს ვერ გაბედა ამაყი მთიელების დაბეგვრა. სახაზინო და საერო გადასახადების დაწესების შემდეგ. 1875 წელს ზემო სვანეთში გამოცხადდნენ მიწის მზომელები, რომელთაც გლეხთა მიწების აზომვის შემდეგ უნდა გაეწერათ გადასახადები. მაგრამ ამას მოჰყვა თავისუფალი სვანეთის აჯანყება და მეფის მთავრობის მოხელეებმა ამ განზრახვაზე დროებით ხელი აიღეს. XIX საუკუნის 80-იან წლებში ამიერკავკასიის სახაზინო მიწები გადავიდა ადმინისტრაციის გამგებლობიდან სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს უწყებაში. ჩამოყალიბდა თბილისის და ქუთაისის სახაზინო ქონებათა საგუბერნიო სამმართველოები, რომელნიც ყოველგვარი საშუალებით ცდილობდნენ სახაზინო მიწის ფონდის გაზრდას. ისინი მუშტრის თვალთ უყურებდნენ თავისუფალი სვანეთის მდიდარ ტყეებსა და ერეკლ ალპურ საძოვრებს, სურდათ გადაექციათ ის ხაზინის შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროდ.

1884 წელს ლეჩხუმის თავადებმა, გელოვანებმა დავა აუტეხეს უმგულელებს ზესხოს მთის კუთვნილების თაობაზე. ამ დავაში მყისვე ჩაერია ქუთაისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა სამმართველო. სვანეთის ბოქაულს—მარჯანიშვილს ლეჩხუმის მაზრის უფროსისაგან მოუვიდა მოწერილობა, რომ გელოვანების თხოვნის თანახმად ადგილზე მისულიყო და საქმის ვითარება მისთვის ეცნობებინა. ბ. ნიქარაძე გადმოგვცემს, რომ „მარჯანიშვილმა მოწერილობა შეასრულა. გამოიძია საქმე და ეს გამოძიება სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოში გააქანა. თანაც დასძინა თურმე: უმგულელები სახაზინო გლეხები არიან, მოეშველეთ თორემ გელოვანები ადგილებს ართმევენო. ამ დროიდან ერევა უმგულელებისა და გელოვანების დავაში ზემო ხსენებული დაწესებულება“⁶⁸.

⁶⁷ Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, под редакцией Ф. Гогичаншвили, Тиф., 1910, т. II, стр. 30—33.

⁶⁸ ბ. ნიქარაძე. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, თბ., 1964, გვ. 200—201.

გელოვანებისა და მესაქუთრე უშგულელების დავა კანონის თანახმად სასამართლოს უნდა გაერჩია. სახაზინო ქონებათა სამმართველომ სცადა მღერეი წყალში თევზის დაჭერა. ის ცდილობდა დავა იმისათვის გამოეყენებია, რომ გელოვანებისაგან შევიწროებული „თავისუფალი“ მთიელები ხაზინის უწყებაში მოექცია და ვადასახადებით დაეხვეჭრა. სახაზინო ქონებათა სამმართველოს ეს ანგარებითი მიზნები ამხილა სვანეთის მკვიდრმა და სვანთა ინტერესების დამცველმა ბესარიონ ნიჟარაძემ, რომელმაც 1895 წელს პრესაში გამოაქვეყნა სტატია „სახაზინო გლეხნი არიან თუ მესაქუთრენი მცხოვრებნი თავისუფალი სვანეთისა?“ იგი, გაცვირვებას გამოთქემა, რა კერძოდ მესაქუთრეთა დავაში სახაზინო ქონებათა სამმართველოს ჩარევის გამო, წერს: „ეტყობა ზემო ხსენებული დაწესებულება უშგულელებს და მაშასადამე მთელს თავისუფალ სვანეთს სთელის სხედლმწიფო გლეხებად. მაგრამ ასეა კი ნამდვილად?“

ა) თავისუფალი სვანეთი ნებაყოფლობით შეეფარა რუსეთის მთარეელობას;

ბ) თავისუფალ სვანეთს არ ყავდა მეხატონე, როგორც იყო მაგალითად თ. კონსტანტინე დადეშქელიანი. რომლის მამულზე შემდეგში ხაზინას გადაეცა, როგორც მთავრობის მოწინააღმდეგის;

გ) ხაზინას არ მიუცია თავისუფალი სვანეთისათვის თავისი ადგილი დასასახლებლად და

დ) თავისუფალი სვანეთი არ იყო საეკლესიო, რომ მისი ადგილები ხაზინას დარჩენოდა. მაშ, რად უნდა იყვნენ უშგულელები კერძოდ და თავისუფალი სვანეთი საზოგადოდ სახაზინო გლეხები?“⁸⁹.

სახაზინო ქონებათა სამმართველო იძულებული გახდა ხელი აეღო თავისუფალი სვანეთის სახაზინო უწყებაში მოქცევის განზრახვაზე. მაგრამ სვანებმა თავიდან მაინც ვერ აიცილეს დაბეგვრა. XIX საუკუნის 70—80-იან წლებში სახელმწიფო და საეროებო გადასახადები ზემო სვანეთზეც გავრცელდა და იგი თანდათან იზრდებოდა. ჩვენ მიერ შედგენილი ცხრილის მიხედვით ბეგარა-გადასახადების ოდენობა სვანეთში გასული საუკუნის დამლევს, ანუ უფრო ზუსტად, 1899 წელს ასეთი იყო⁹⁰:

⁸⁹ ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, თბ., 1964, 33. 200—201.
⁹⁰ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, л. 540, л. 2—5.

სასოფლო საზოგადოების დასახელება	დაბეჭდილ წილები	საანგარიშო წელს უნდა შემოსულობით მანეთობით				
		საზონი დასახე- საქონ- ლა მფ.	საერო დასახე- საქონ- ლა	საპროც- ესი დასახე- საქონ- ლა	საპროც- ესი დასახე- საქონ- ლა	საპროც- ესი დასახე- საქონ- ლა
ლაშხეთი	331	331	741	1428	122	
ლენტეხი	378	378	846	1034	90	
ბერი	82	84	28	148	—	
ეცერი	173	173	60	227	—	
იფარი	130	130	45	96	—	
კალი	65	65	21	85	—	
ლატალი	119	119	41	78	—	
ლენკერი	70	70	24	70	—	
მესტია	72	72	25	60	—	
მულახი	108	108	37	90	—	
ფარი	80	240	28	115	—	
უშგული	73	73	25	102	—	
ჩუტხევი	118	354	41	73	—	
ს უ ლ	1799	2197	1962	3606	222	

ცხრილიდან ჩანს, რომ საკომლო და მიწის გადასახადი თითო-
ეულ მეკომურს შეწერილი ჰქონდა 1 მანეთის ოდენობით. ამ მხრივ
გამონაკლისს წარმოადგენდა ფარისა და ჩუბეხევის საზოგადოებები.
სადაც თითოეული კომლი წლიურად იხდიდა 3 მანეთს. ეს განსხვავე-
ბა იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ფარისა და ჩუბეხევის მოსახლეო-
ბა სახელმწიფო გლეხთა კატეგორიაში იყო მოქცეული.

რაც შეეხება საერო (საკომლო) გადასახადს, ცხრილიდან
ჩანს, რომ მისი ოდენობა სხვადასხვა სოფლებში საგრძნობი განსხ-
ვავებით ხასიათდება; ასე, მაგალითად, ქვემო სვანეთში, ერკოლ-
ლაშხეთში და ლენტეხში, თითოეული კომლი ამ სახით იხდის 2 მა-
ნეთზე მეტს, ხოლო ზემო სვანეთის სოფლებში კი კომლზე მოდის
დაახლოებით 29 კაპიკი. ეს გარემოება იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ
ზემო სვანეთში, რომელიც კიდევ უფრო მიგდებული იყო ხელისუფ-
ლების მიერ, თითქმის არაფერი ეთმობოდა მიმოსულის საზოგადოე-
ბას. ასევე საზოგადოებრივი მმართველობის გასაუმჯობესებლად,
რისთვისაც საერო გადასახადები იყო განკუთვნილი.

სამომრიგებლო-საზოგადოებრივი გადასახადებიც ასევე მუდარებით დიდი იყო ქვემო სვანეთში, სადაც ის ერთ კომლზე უდრიდა დაახლოებით 3—4 მანეთს. ხოლო ზემო სვანეთის სხვადასხვა სოფლებში ამ გადასახადის სახით თითოეული კომლი იხდიდა 80 კაპიკიდან 1 მან. და 30 კაპიკამდე.

სასურსათო გადასახადი, ანუ გადასახადი სასოფლო-სამეურნეო კაპიტალის შესადგენად, იკრიბებოდა მხოლოდ ლაშხეთისა და ლენტეხის სასოფლო საზოგადოებებში. მთავრობის მიერ ზემო სვანეთის სოფლებში ამ გადასახადის დაუწესებლობა ამ კუთხის სამეურნეო სიღუბეჭირესთან უნდა იყოს დაკავშირებული. სვანეთის სამეურნეო ცხოვრების შედარებით ჩამორჩენილობით ანუ ამ კუთხეში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განუვითარებლობით უნდა აიხსნას საეპრო-სამრეწველო დაწესებულებებიდან 2 პროცენტიანი გამოსაღების შემოუღებლობა, როგორც ქვემო ისე ზემო სვანეთში. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენდა ლენტეხის საზოგადოება. სადაც, მაგალითად, 1899 წელს ამ სახით ხაზინა იღებდა მხოლოდ 4 მანეთსა და 20 კაპიკს⁷¹.

ჩვენ მიერ შედგენილი ცხრილიდან ჩანს ისიც, რომ ყველა სახის გადასახადის ოდენობა ლაშხეთსა და ლენტეხში შეადგენდა კომლზე დაახლოებით 6—7 მანეთს, ხოლო ზემო სვანეთის სოფლებში — 2—3 მანეთს.

წყაროები მეტყველებენ, რომ სვანეთის მოსახლეობას ძლიერ უჭირდა დაწესებული გადასახადების გადახდა და სოფლების უმრავლესობა სულ მუდამ დავალიანებული იყო. ასე, მაგალითად, 1899 წელს ქვემო და ზემო სვანეთის ყველა სასოფლო საზოგადოება იყო დავალიანებული გადასახადების საერთო რაოდენობის 57 პროცენტის გადაუხდელობით. ამავე დროს, დასახელებულ წელს ლენტეხის საზოგადოების 2 სოფელს სრულებით არ გადაუხდია გადასახადი, ხოლო ლაშხეთის საზოგადოების ორ სოფელს არათუ ამ წლის გადასახადი, არამედ წინა წლების 2321 მანეთი ემართა⁷².

ვაჭრობა-მესარეწვობის განუვითარებლობის გამო მთავრობა ფაქტიურად სვანეთში ვერ იღებდა საეპრო-სამრეწველო დაწესებულებებიდან 2 პროცენტიან გამოსაღებს. მაგრამ დადემშქელიანებმა საკუთარი ინიციატივით და თავის სასარგებლოდ დააწესეს გამო-

⁷¹ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, л. 540, л. 3.

⁷² იქვე, გვ. 7.

საღებო წისკვილებზე. ბაჟი დაადეს ქვას და სილას. „ყოველ წლიურ გადასახადად—გვაუწყებს მეზა ფარელი—აწევს გლეხს წისკვილის ბაჟი. წისკვილის ბაჟს იხდის არა მარტო ის, ვისაც წისკვილი უდგია. არამედ ისიც ვისაც ასეთი არ უდგია. მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ პირველი იხდის წელიწადში 2 მანეთს, ხოლო მეორე 1 მანეთს. ...როგორც სვანეთში ამბობენ ეს საერთო წისკვილის გადასახადი ამ უკანასკნელი წლების რეფორმამ, წინათ მხოლოდ წისკვილის მეპატრონისათვის იყო დაწესებული“⁷³.

„სილა და ქვა — განაგრძობს ავტორი, — სვანეთისათვის მიუცილებელ საგნებს წარმოადგენენ, რადგან მკაცრი ბუნება იძულებულს ხდის მათ უთუოდ ქვის სადგომი გაიკეთოს. ხის სახლები აქ ძლიერ იშვიათია, ასეთი სახლების მშენებლობა მხოლოდ ამ უკანასკნელ წლებში დაიწვეს სვანებმა, რადგან სილას და ქვას ერთობ ზღაპრული ბაჟი დაადეს მეპატრონეებმა. მაგალითად, ერთსართულიანი საშუალო ზომის სახლის აშენება მარტო სილის და ქვის ბაჟით თხოვლობს გლეხისაგან ამჟამად საშუალო რიცხვით რომ ვთქვათ 100 მანეთს, არაიშვიათად მეტსაც. ...ამ გარემოებით უნდა აიხსნას ის მოვლენა, რომ ძმები იშვიათად იყრებიან სვანეთში. ხშირად ერთ სადგომში 20—30 სული ადამიანი ცხოვრობს. ამავე სადგომში მოთავსებულია გლეხის შინაური პირუტყვი — ხარი, ძროხა, თხა. ცხვარი, ცხენი, ღორი და სხვა. ...თუ რამდენად უმძიმეს სადგომის აგება აქაურ გლეხს, ეს ნათლად სჩანს იმ გარემოებიდან, რომ ხშირად ძმები მთელ თავის უძრავ-მოძრავ ქონებას იყოფენ, მაგრამ ერთ სადგომში კი რჩებიან“⁷⁴.

სვანი გლეხობის დიდ უმრავლესობას ისე მცირე მიწა და საქონელი გააჩნდა, რომ იგი არ იყო საკმარისი ოჯახის გაზრდილი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად, სახელმწიფო და საბატონო გადასახადების დასათარავად. ისინი იძულებული იყვნენ საარსებო საშუალებანი თავის მცირე მეურნეობის ფარგლებს გარეთ ეძებნათ.

რეფორმამდე ყმა გლეხთა და მცირემიწიან უბატონო გლეხთა გარეეკონომიური და ეკონომიური იძულების ელემენტები ერთმანეთში იყო შერწყმული. რეფორმას, რა თქმა უნდა, ერთბაშად არ შეუცვლია მდგომარეობა. საკუთარ ოჯახს მოწყვეტილ და სხვათა მეურნეობაში მოხვედრილ დამოკიდებულ პირთა სოციალური მდგომარეობა ძალიან ნელა იცვლებოდა.

73. „კვალი“, 1900. № 40. გვ. 636—638.

74. იქვე, გვ. 636—638.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ზემო სევანეთში ბატონყმობის დროს არსებობდა შინაყმათა არცთუ მრავალრიცხოვანი ფენა. რომლის უმეტესი ნაწილი ნაყიდი ან ტყვედ წამოყვანილი პირებისაგან შედგებოდა. ზოგ შემთხვევაში შინაყმათა (რომლის სევანური შესატყვისია „ფამლი“). მდგომარეობაში ექცეოდნენ ღარიბი თავისუფალი გლეხობის წარმომადგენლებიც. რეფორმამ თითქოს მოახდინა ასეთი მდგომარეობის ლიკვიდაცია, მაგრამ ზეპირგადმოცემებით დასტურდება, რომ სახეშეცვლილი ფორმით ფამლის კატეგორია არსებობას განაგრძობდა რეფორმის შემდეგაც. ღარიბი კლესები, რომელთა მცირე მეურნეობაში არ შეიძლებოდა ოჯახის ყველა წევრის დასაქმება, თავადაზნაურთა ან შეძლებულ გლეხთა ოჯახებში მიდიოდნენ შინამოსამსახურედ. ისინი, როგორც წესი, ხელფასს არ ღებულობდნენ. თავიანთ მძიმე შრომაში სასმელ-საჭმელს და ძველმან ტანსაცმელს სჭერდებოდნენ. რეფორმის მომდევნო ხანაში ეს იყო მოსახლეობის უღარიბესი ფენების ეკონომიკური იძულების ყველაზე უფრო კაბალური ფორმა.

ფამლისთან ერთად ზემო სევანეთში დასტურდება ევრიტ წოდებული „ქორსმერდეს“ არსებობაც. იგი სიტყვასიტყვით „სახლში მყოფს“ ნიშნავს.

„ქორს მერედელ“ უხდებოდა შეძლებულ ოჯახს ისეთი პირი ან ოჯახი (ცოლი, ქმარი და შვილები), რომელსაც მატერიალურად უჭირდა. შეძლებულ ოჯახს კი ამ დროს მუშახელი სჭირდებოდა. „ქორსმერდე“ ოჯახში შემოკედლებული, ზოგჯერ 10 წლამდეც რჩებოდა და კიდევ მეტსაც. იმ შემთხვევაში, როდესაც „ქორსმერდე“ 3 წელზე მეტს ცხოვრობდა, მას წასვლისას ხარითა და ძროხით ასაჩუქრებდნენ. ზოგჯერ დაასახლებდნენ კიდევ. ხშირად ეს ოჯახები ერთმანეთს გაყრის შემდეგაც ეხმარებოდნენ; ყოფილი „ქორსმერდე“ ამუშავებდა ამ ოჯახის ყანას სანახევროდ ან იღებდა ტყეს მოსაჭრელად⁷⁵.

ზეპირ გადმოცემებზე დაკვირვებას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ სხვაზე ეკონომიურად დამოკიდებულ შინა სამსახურის არქაული ფორმები თანდათან იცვლებოდა ახლით. ადრევე ჩნდება მოკამაგირი, რომელსაც სევანეთში „ლიდიანე“-ს უწოდებენ. „ლიდიანე“ ოჯახს წინასწარ განსაზღვრული ანაზღაურებით ერთი ან რამდენიმე წლით

75 ბ. ხ ა რ ა ძ ე. აღ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე. სევანეთის სოფელი ძველად. თბ., 1961.

მიყავდა. შრომის ანაზღაურება ზოგჯერ მხოლოდ ჩასაცმელითა და საქმელ-სასმელით ხდებოდა, ზოგჯერ საქონლითა და ფულითაც⁷⁶.

ზოგიერთი მთბრობელი „ლიდიანეს“ შესატყვისად ხმარობს „მემაგირს“, რომელიც შემოსულია, რა თქმა უნდა, საქართველოს ბარიდან. სადაც დამქირავებლისა და სამუშაო ძალის გამყიდველის ურთიერთობა სოციალური ურთიერთობის ერთ-ერთ მთავარ ფორმას წარმოადგენდა.

სევანეთის თავადაზნაურობა ფართო მასშტაბით საკუთარ მეურნეობას. მართალია, არ ეწეოდა, მაგრამ ზოგიერთ მათგანს სახლში შინაწარმოებულ ნაწარმს და საქონლის მომწოდებელად საკმაო რაოდენობით მუშახელი სჭირდებოდა. ზოგიერთი დაღეშელებიანი კარგად იყენებდა თავის მოიჯარე გლეხების მიძიმე მდგომარეობას და აიძულებდა მათ მუშახელის გარკვეული ნაწილი მისთვის მიეშველებინათ. მეხა ფარელის გადმოცემა იმის შესახებ, რომ დაღეშელებიანები თავის მოსამსახურეებს არავითარ გასამრჯელოს არ უხდიან და ტანსაცმელსაც კი არ აძლევენო. სწორედ მოიჯარეთა ოჯახებიდან გამოსულ მუშებს უნდა შეეხებოდეს. ეს არის შრომამიყვანის ყველაზე კბალკური ფორმა, რომელიც ბატონყმურ ურთიერთობისაგან ღიდალ არ განსხვავდებოდა. ასეთი დაკბალკებული მუშები დაღეშელებიანთა ზოგიერთ ოჯახს 40—50 კაცის რაოდენობით ჰყოლია⁷⁷.

მედარებით წერილ შემამულებებს არ ჰქონდათ შესაძლებლობა ზემო აღნიშნულის მსგავსად დიდი გარე ეკონომიური, თუ ეკონომიური იძულებით ემოქმედათ ღარიბ გლეხთა მიმართ. ისინი მოსამსახურეებს მცირეს, მაგრამ მაინც წინასწარ შეთანხმებით განსაზღვრულ. ჯანაგირს აძლევდნენ.

1897 წლის აღწერის მონაცემებით ლეჩხუმის მაზრაში დაქირავებულ შრომის იყენებდა 388 საოჯახო მეურნეობა, მათ სულ დაქირავებული ჰყავდათ 1630 მუშა⁷⁸. ამ მეურნეობებისა და მუშების შესამელი მაინც სევანეთში უნდა ვივარაუდოთ.

მიწასა და წარმოების საშუალებებს მოკლებული მასა ლეჩხუმის მაზრაში, კერძოდ სევანეთში, გაცილებით მეტი იყო. ისინი საარსებო საშუალებათა მოპოვებისათვის საშოვარზე მიდიოდნენ საქართველოსა და აზიერკავკასიის სხვადასხვა ადგილებში.

76 რ. ზარაძე, აღ. რობაქიძე, სევანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 99.

77 „კვალი“. 1900, № 43, გვ. 658—659.

78 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, XVI, Кутаисская губерния, 1905, стр. 6—7.

სვანეთის ეკონომიური მდგომარეობა

მარცვლელის წარმოება სვანეთში

სვანეთის მთელი ტერიტორიის ფართობი 906 928 დესეტინაა. აქედან, 1900 წლის მონაცემებით, მიწათმოქმედებისათვის გამოყენებული ყოფილა 2400 დესეტინა, ანუ მიწის მთელი ფონდის ერთი პროცენტი. სურათი კიდევ უფრო მკაფიოდ წარმოგვიდგება თუ შევხებით ცალკეულ ოჯახთა მეურნეობას. 1910 წლისათვის, გამოკვლევის მონაცემებით, ზემო სვანეთში 1487 კომლი ცხოვრობდა, ყოველ კომლს გააჩნდა საშუალოდ 1.6 დესეტინა სახნავი ფართობი. თუ ამ საშუალო სიდიდიდან სახნავი მიწის მფლობელობის ნამდვილი ოდენობის განხილვაზე გადავალთ, აღმოჩნდება სხვადასხვა კომლთა საკუთრებაში მყოფი მიწის ოდენობაში არსებული განსხვავება, რაც მერყეობდა, ვთქვათ იმავე 1910 წელს, 0,94 დესეტინიდან 2,4 დესეტინამდე¹. ამავე წყაროს არასრული ცნობით ორ დესეტინაზე მეტს ფლობდნენ მხოლოდ იოსელიანები, ხოლო დანარჩენებს კი ორ დესეტინაზე ნაკლები სახნავი მიწა გააჩნდათ. სვანეთში ოჯახის წევრთა რიცხვი ამ დროს საშუალოდ 8 სულს შეადგენდა². ამდენად ზემო სვანეთში უკიდურესი მცირემიწიანობა იგრძნობოდა, რის გამო, აქ, როგორი კარგი მოსავალიც არ უნდა ყოფილიყო, ის ვერ აკმაყოფილებდა პურეულზე არსებულ მოთხოვნილებას და ამ გარემოების ძალით გლეხს პურის შეძენა უხდებოდა. მიწის ფონდი ზემო სვანეთში 1922—1926 წლებისათვის, დაახლოებით, ასე იყო განაწილებული³:

¹ ЦГИАЛ, ф. 1291, оп. 131, д. 547, 1910, л. I.

² იქვე.

³ Ф. Я. С о б о л ь, Верхняя Сванетия, М.—Л., 1933, стр. 48.

მიწის სავარგულების ხასიათი	ათას ჰექტრობით
საკარმიდამო	0,3
სახნაე-სათესი	2,4
სათიბი	2,8
საზაფხულო საძოვრები	51,8
ადგილობრივი საბალახოები	21,1
ტყეებით დაფარული ტერიტორია	124,1
სხვა გაუნაწილებელი მიწა	51,61
სულ გამოსაყენებელი მიწა	196,2
გამოუსადეგარი მიწა	80,6

როგორც ეხედავთ, საკარმიდამოს, სახნაე-სათესსა და სათიბებს შედარებით უმნიშვნელო ფართობი ეკავა. საკუთრივ სახნაე-სათესის ფართობს სათიბის ფართობი აღემატებოდა. თავის სიერციტ განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ საზაფხულო საძოვრები, შემდეგ კი ადგილობრივი საბალახოები. მოტანილი მონაცემები გარკვეულ შუქს ფენენ გლეხური მეურნეობის ხასიათსა და მის თავისებურებას ზემო სვანეთში. არაპირდაპირ გვანიშნებენ იმაზე, რომ მესაქონლეობა გლეხის მეურნეობაში თავისი ხვედრითი წონით მიწათმოქმედებას თუ არ აღემატებოდა, ყოველ შემთხვევაში არ ჩამორჩებოდა. ეს საერთოდ, ცალკეულ კუთხეებში კი ზოგან ერთი აჭარბებდა, ზოგან მეორე.

სვანეთის სოფლის მეურნეობის წამყვან დარგებს მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა წარმოადგენდა. სვანეთის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობები განსაზღვრავდა ამ ორივე დარგის მაღალგანვითარების აუცილებლობას. საქმე იმაშია, რომ მცირემიწიანობა საერთოდ, ხოლო სახნაე მიწის საერთო სიმცირე, ისევე როგორც მარცვლეულის მწარმოებელ ბარის რაიონებთან სატრანსპორტო კავშირის სისუსტე, აიძულებდა მწარმოებელ მასას ეზრუნა მიწათმოქმედების მაღალი კულტურისათვის. ჭერ კიდევ რეფორმამდელი ხანის სვანეთში, როგორც წესი, სამშინდერიანი სისტემა არსებობდა, ხოლო რეფორმის შემდეგ მრავალმშინდერიანი სისტემის არსებობა დასტურდება, მაგრამ მცირემიწიანობის გამო მიწის დასვენებას არ მართავდნენ, კმაყოფილდებოდნენ თესლთა ცვლით.

მიწათმოქმედება დაკავშირებული იყო დიდი სიძნელეების გადალახვასთან, რასაც მიწათმოქმედს ბუნება უქმნიდა. აი რას წერდა საგადასახადო ინსპექტორი ამის თაობაზე:

«Здесь почва содержит большее количество булыжника и известковых камней, соби́рание последних в отдельные кучи, составляет первую заботу земледельца»⁴. ამ ქვის ნაწილი, განაგრძობს ინსპექტორი, ხმარდებოდა ყანების ირგვლივ ზღუდეების შემოვლებას, ნაწილიც გორებად დგებოდა ყანებს შორის. ეს ზღუდეები და ყანებში აკრეფილი ქვის გორები („ჩირთ“) დღესაც მეტად თავსებურ კოლორიტულ სახეს აძლევს სვანეთის სოფელს, მეტადრე ზემო სვანეთისას.

მიწათმოქმედების განვითარებას სვანეთში, მცირემიწიანობის ვითარებაში, აფერხებდა სახნავი მიწის ფართობის მნიშვნელოვნად გადიდების შეუძლებლობა. მართალია მის გაფართოებას ადგილი ჰქონდა ტყიანი და სახნავად გამოსაყენებელი ნაკვეთების გაწმენდის, ნიადაგის საამისოდ მომზადების გზით, მაგრამ ის არ ხასიათდებოდა რამდენადმე საგრძნობი მასშტაბით.

მიწათმოქმედება, როგორც თავადაზნაურული, ისე გლეხური, ლეჩხუზის მაზრაში, ხასიათდებოდა გაბნეული მცირე ნაკვეთების დამუშავებით. მემამულეთა სამფლობელოების დიდი ნაწილი არ აღემატებოდა 15 დესეტინას და მხოლოდ 10—12 მემამულე ფლობდა თითოეულად 60 დესეტინაზე მეტს, რაც შეეხება გლეხთა ნაკვეთებს, უფრო ხშირ შემთხვევაში. ყოველი მეკომურის მამული შედგებოდა მცირე ნაკვეთებისაგან, რომელიც სხვადასხვა ადგილებში იყო გაფანტული⁵.

მიწის ნაყოფიერების ამაღლების მთავარ საშუალებას ორგანული სასუქით მიწის განოყიერება წარმოადგენდა და ის ფართოდ იყო გავრცელებული სვანეთის ყველა სოფელში.

რაკი სვანეთში განსაკუთრებით საგრძნობი იყო სახნავ-სათესი მიწის ნაკლებობა, ამიტომ აქ „უფრო ფართო მასშტაბით იყენებდნენ ბუნებრივ სასუქს, რადგან სახნავი მიწის უკიდურესი სიმცირე იწვევდა ერთდამავე ნაკვეთების ყოველწლიურად დამუშავების აუცილებლობას, რაც თავის მხრივ ნიადაგის სრულ გამოფიტვას იწვევდა და მოითხოვდა გაუმჯობესება-გამდიდრებას სასუქის მეშვეობით“⁶. მიწის განოყიერება ხდებოდა მხოლოდ ნაკელით, რაც ამის გამო ძლიერ ფასობდა. მის დაგროვებასა და შენახვას გულმოდგინედ ეწეოდა მოსახლეობა.

⁴ ЦГИАЛ, ф. 573, оп 25, д. 541, л. 37.

⁵ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 541, л. 214.

⁶ იქვე.

«Количество навоза, потребного для удобрения земли,—
მოგვითხრობს წყარო — не везде одинаково, — в общем на
десятину земли полагается от 1500 до 2000 пудов навоза. На-
воз возится от 15 до 30 дней на паре быков, при одном рабо-
чем. Удобряемые земли обрабатываются ежегодно, при чем в
первый год сеется кукуруза, во второй — яровой ячмень, а
в третий озимая пшеница. Но неудобряемые земли засе-
иваются: в 1-ый год ячменем, на 2-й год опять такой же ячменем,
но преимущественно пшеницей, а затем оставляются на 3-й
год — под зеленый пар, а на 4-й под черный, т. е. земля вспа-
хивается, но не обсеменяется. Затем на 5-й год снова па-
шут... и опять в том же порядке»⁷.

სხვა ცნობით, თესლბრუნვის შემდეგნაირი წესი იყო შემოღე-
ბული: ნაკელმოყრილ ყანაში თესდნენ ხორბალს, მომდევნო წელს
მას ქერი ან ფეტვი სცვლიდა, მესამე წელს თესდნენ (ვიწრო ზოლე-
ბის სახით) კარტოფილს, სიმინდს ან ფეტვს და ცერცვონებს⁸. ზე-
პირი წყაროების მიხედვით საქმე შემდეგნაირად წარმოდგება: გაა-
ტივებულ სახნავ მიწაში პირველ წელიწადს ითესებოდა ცერცვი ან
სიმინდი, მეორე წელს ხორბალი, შემდეგ ქერი, მომდევნო წლებში
მიყოლებით დანარჩენი კულტურები (ჭვავი, ოსპი, ფეტვი და სხვა).

ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ სეანეთში დიდი ყურადღება ექცეო-
და თესლბრუნვის მოწესრიგებას. თაობიდან თაობამდე გამომუშა-
ვებული გამოცდილება მიწათმოქმედს კარნახობდა მიწის თითოეუ-
ლი ნაკვეთის ნიადაგობრივი თავისებურებების, ასევე სხვა ფაქტო-
რების გათვალისწინებას. საერთოდ კი სეანეთში არსებული მემინდ-
ვრობის სისტემისა და თესლბრუნვის შედარება საქართველოს
სხვა რაიონებთან ცხადყოფს, რომ ამ მხრივ სეანეთი ბარის მთელ
რიგ რაიონებს არამცთუ არ ჩამორჩებოდა, არამედ უსწრებდა კი-
დეც მათ.

მიწათმოქმედნი დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ნიადაგის გა-
ნოყიერებას. ამასთან ნიადაგში სასუქის შეტანის მრავალი ზერხი
არსებობდა, მათ შორის აღსანიშნავია, მაგალითად, თხისა და ცხვრის
ნაკელის შეტანის წესი. ამ სახის სასუქს მარცვლეულის ნათესს ჯერ
კიდევ თოვლის ზედაპირზე მოაყრიდნენ, რასაც ნიადაგი თოვლის
გამდნარ წყალთან ერთად შეიწოვდა. რაც შეეხება სათიბებში სასუ-

⁷ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 540, лл. 37—38.

⁸ С. Анисимов, Сванетия, М.—Л., 1929, стр. 69—70.

ქის შეტანას, აქ ზოგჯერ თუ ნიადაგს სასუქს პირდაპირ დააყრიდნენ, სხვა შემთხვევაში მორწყვის დროს შეჰქონდათ, რისთვისაც საგანგებოდ გაკეთებულ ორმოში სარწყავის სათავეში წყალს ჩააყენებდნენ, რაშიც სასუქს გახსნიდნენ, ხოლო შემდეგ წყალს ორმოს გავლით სათიბში მიუშვებდნენ. საერთოდ კი სასუქი მინდორში სამ წელიწადში ერთხელ შეჰქონდათ, ზოგ ოჯახს კი ორ წელიწადში ერთხელაც.

მიწის განოყიერებასთან ერთად მოსავლიანობის ზრდას ხელს უწყობდა სხვა ფაქტორებიც, მათ შორის რაციონალური თესვა. თითოეულ დესეტინაზე საჭირო თესლის რაოდენობა, სხვადასხვა სახის ხორბლეულისა და სხვადასხვა კლიმატურ ნიადაგობრივი პირობების მიხედვით განსხვავებული იყო. ამიტომ ზუსტი მონაცემების წარმოდგენა შეუძლებელი ხდება. მიახლოებითი გაანგარიშებით ერთ დესეტინა სახნავ მიწაზე ითესებოდა პური და ქერი 12 ფუთი, სიმინდი და ფეტვი 4 ფუთი⁹.

პურეული კულტურებიდან სვანეთში ქარბობდა ქვავი, სიმინდი, ქერი, პური, ფეტვი. ამასთან თუ პური, ქერი, ფეტვი და სხვა თავთავიანი მცენარეები ისეთ კულტურათა რიცხეში შედიოდა, რომლებიც უძველესი დროიდანვე იყო გავრცელებული სვანეთში, სიმინდზე ამას ვერ ვიტყვი. ის უფრო გვიან დანერგილა სვანეთის მაღალმთიან რაიონებში, ამ საკითხზე 1893 წლის ერთ საბუთში შემდეგი სახის ცნობას ვხვდებით: «С недавняго времени, в виде опыта начали сеять и кукурузу, которая (часто встречается) в нагорных местах не всегда вызревает и весьма часто гибнет зелению»¹⁰. ამასთანავე, სვანეთის ცალკეულ კუთხეებში მარცვლეული კულტურების სხვადასხვა სახეობანი მეტ-ნაკლები ზომით იყო გავრცელებული. სახელდობრ, ქვემო სვანეთის ქვედა სოფლებში წამყვანი კულტურა იყო სიმინდი, შემდეგ კი პური, ქერი და სხვ. ქვემო სვანეთის ზედა სოფლებში — ქერი, ხორბალი, შემდეგ კი ფეტვი, ცერცი, ოსპი, სიმინდი, ქვავი. რაც შეეხება ზემო სვანეთს, აქ ასეთ სურათს ვხედავთ. ჩუბეხევსა, ეცერსა, ცხუმარსა და ბეჩოში წამყვანი იყო საშემოდგომო ხორბალი, ქერი, აგრეთვე ფეტვი, ქვავი, შვრია, ხოლო 90-იან წლებიდან სიმინდიც. მესტიაში. ლენჯერში, ლატალსა და მულახში — გაზაფხულის ხორბალი, ქერი, ქვავი, სიმინდი, კარტოფილი, ფეტვი. წვირმისა, აღიშსა, იფარსა, კა-

⁹ ЦГИАЛ, ф. 513, оп. 25, л. 540, л. 38.

¹⁰ იქვე, ფურც. 39.

ლასა და უშგულში წაწვეანი იყო ქერი, კარტოფილი. გაზაფხულის ხორბალს ამ ადგილებში მესამე ადგილი ეჭირა. სიმინდის ჰოყვანა შეიძლებოდა მხოლოდ მუღახის ქვემოთ, მცირედი ფართობის დაბლობ ადგილებში¹¹.

თესვის დრო დამოკიდებული იყო როგორც კულტურების სახეობაზე, ისე ადგილობრივ პირობებზე. მთიან სოფლებში ქერს თესავდნენ 1 აპრილიდან 30 მაისამდე, უფრო ხშირად 15 აპრილამდე. საშემოდგომო პური მეტწილად სექტემბერ-ოქტომბერში ითესებოდა, ფერევი 1 აპრილიდან 15 ივნისამდე, ერთი ჯიშის გამოყლებით, რაც ითესებოდა უფრო ადრე, 1 მარტიდან 15 მაისამდე. სიმინდი ითესებოდა აპრილში და მაისის პირველ რიცხვებში¹².

მოსახლეობა ნათესებს გულდასმით უვლიდა. თავთავიანი კულტურის ყანებს ერთხელ მაინც მარგლავდა სარეველა ბალახები-საგან, ხოლო სიმინდი ითოხნებოდა ორჯერ მაინც. ამგვარი მოვლის გარეშე ნათესი იღუპებოდა სარეველა ბალახისაგან, რომლითაც ის იმთავითვე სჭლად იფარებოდა¹³.

ნათესების საგანგებო და გულდასმითი მოვლისას მიწათმოქმედთა შრომა (მეტადრე ყველაზე მაღალმთიან სოფლებში) არ იყო გარანტირებული სხვადასხვა შემთხვევითობისაგან. ასეთებს შეიძლება მივაკუთვნოთ გვალვა, ხშირი წვიმები, სეტყვა, ქარები, ადრეული სიცივეები, ნათესების დაავადება და მოსავლის ცოცხალი მავნებლების მომრავლება. სიმინდის მოსავლის მრისხანე მტრები ყოფილან დათვები. გადასახადების ამკრეფი ინსპექტორის განმარტებით «Убытки крестьян от медведей — обширны, тем более, что медведь не столько ест, сколько портит, ломает кукурузу. Крестьяне называют его «половинщиками», как бы определяя этим размеры убытка. Неуспешность борьбы с медведями, равно как чрезвычайное размножение их, находится в прямой зависимости от недостатка пороха и огнестрельного оружия»¹⁴. მიუხედავად მიწათმოქმედების მაღალი კულტურისა მოუსავლიანობა არაიშვიათი იყო, მაგალითად, ფინანსთა სამინისტროს საკრედიტო ნაწილის ცნობით «повторявшиеся с 1878 года бедствия в виде неурожая, довели жителей сва-

¹¹ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 541, л. 214.

¹² ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 540, л. 39.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე.

ნეტსკოგო პრისტავსტვა Лечхუმსკოგო уезда Кутаисской губернии до полной нищеты. Неурожай 1882 г. побудил сделать распоряжение о выдаче сванетам пособия 1400 р»¹⁵.

თუ რამდენად დიდ გავრცეებაში ვარდებოდა მოსახლეობა (უპურობის გამო) მოუსავლიან წლებში, ამაზე ნათლად მეტყველებს ერთი დოკუმენტი, რომელშიც ვკითხულობთ, რომ ასეთ წელიწადს «Некоторые сванеты по месяцам почти не сдят его и питаются главным образом молочными продуктами и мясом, а с весны особенно дети и пастухи начинают употреблять в пищу разнообразные, с мясистыми стеблями травы и некоторые содержащие крахмал луковичы. Самая употребительная из них пуртхвала и чичила, с толстыми и большими листьями, а также горული, гех, пакидель, дикий чеснок и молодые побеги некоторых кустарников»¹⁶.

ამ სიტყვებსა და სინამდვილეს შორის კავშირის სასარგებლოდ მეტყველებს ჩამოთვლილ მცენარეთა საკმელად გამოყენების დღემდე შემორჩენილი წესი.

მა სვანეთის სხვა კუთხეებში სხვადასხვა დროს ხდებოდა. მთიან სოფლებში ქერი იშვებოდა აგვისტოს თვეში, პური -- აგვისტოსთვის მიწურულს, ფეტვი--სექტემბერში. სექტემბერშივე მოამტვრევდნენ სიმინდს.

ქერსა და პურს ნამგლით მკიდნენ. მომკელები უმთავრესად ქალები იყვნენ. მომკელ პურს ძნებად კრავდნენ და მერე ყანაშივე დიდ ზვინებად („მაჰვალ“) აწყობდნენ. ქერსაც ასევე აწყობდნენ, მხოლოდ შედარებით მცირე ზვინებად (ახ. „ჰაწვალ“. „მაჰვალ“). თითოეულ ზვინს შეკრული ძნის ქუდს უკეთებდნენ, რითაც ის დაცული იყო ავდრისაგან. ეს ზვინები რამდენიმე ხანს იდგა ყანაში და ასე ხმებოდა ქარისა და მზისაგან. მერე მიჰქონდათ სოფელში, სადაც კალოს პირას საამისოდ გაკეთებულ გადახურულ ფარდულებში („ლალჩა“. „ყალმაგ“) ალაგებდნენ. რომ თავთავი და ღერო კიდევ უფრო გამხმარიყო. გაღვწის შემდეგ ბზეს ინახავდნენ სვანური ზახლის ზედა სართულში („დარბაზ“). ზამთარში ბზეს თივას ურევდნენ და საქონლის გამოსაკებად ხმარობდნენ. მარცვალს კიდობანებში ინახავდნენ. მარცვალს ბევრ შემთხვევაში იმთავითვე რე-

¹⁵ ЦГИАЛ, ф. 1263, 1884, д. 4409, л. 103.

¹⁶ И. И. Пантихов, Население Кутаисской губернии, СПб, 1892, стр. 28.

ცხადნენ წყლით საამისოდ მოწყობილ ხის გობებში („ღვებ“, „ვექნახე“). გარეცხილ მარცვალს ახმობდნენ დერეფნებზე და ამზადებდნენ წისქვილში დასაფქვავად. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ წისქვილებით მოთენილი იყო მთელი სვანეთი, თუმცა ცხადია, ყოველ მოსახლეს არ გააჩნდა.

მოკლედ შევეხოთ სვანეთის მიწათმოქმედებაში გამოყენებულ სასოფლო-სამეურნეო იარაღებს. სვანეთში სამუშაო იარაღები რამდენადმე განსხვავებული იყო გუბერნიის სხვა კუთხეებში გამოყენებულ იარაღებისაგან. ხენას აწარმოებდნენ კავით („ღენწივი“). ეს უკანასკნელი ისე იყო მოწყობილი, რომ ბელტებს კარგად აბრუნებდა. კავში უღელი ხარი ებმოდა. ეს სახვნელი იარაღი თავისი გამართულობით უფრო რთული იყო, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული კავი. სხვა სასოფლო-სამეურნეო იარაღებიდან უნდა დავასახელოთ: ხის ფარცხი, ნამგალი, ცელი, კვერი. ყველა სამუშაო იარაღები ადგილზევე მზადდებოდა, თუმცა ცელები ბარიდანაც, ან კიდევ ჩრდილო კავკასიიდან მოჰქონდათ. ამასთან ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, კერძოდ, რკინის სახნავი იარაღები, სვანეთის სინამდვილეში, საქართველოს ბართან შედარებით ძალზე დაგვიანებით, მხოლოდ XX საუკუნის 30-იან წლებიდან ვრცელდება. როგორც ჩანს, ერთპიროვნული მეურნეობებისა და მცირემიწიანობის მთიანი რელიეფის მქონე ისეთ კუთხეში, როგორიც არის სვანეთი, აჭაური სახნავი იარაღების შეცვლის საჭიროება ახალი იარაღებით ისე მწვავედ არ იგრძნობოდა. რაკი გლეხები სახნავ მიწებს მცირე ნაკვეთების სახით ფლობდნენ, რის დამუშავებაც თვითნავეთი იარაღების საშუალებითაც იოლად ხერხდებოდა, გაუმჯობესებული იარაღების შეძენას, რაც უმნიშვნელო ხარჯს როდი მოითხოვდა, აჭაური მარცვლეულის მეურნეობის ხასიათი მაინცდამაინც არ მოითხოვდა.

სვანეთში პურეულთან ერთად მნიშვნელოვანი როლდენობით მოჰყავდათ პარკოსანი კულტურები (ლობიო, ცერცვი, მუხუდო, ოსპი, ბარდა) და კანაფი. ამასთანავე ეს კულტურები. პურეულთან ერთად, თესლბრუნვაში თვალსაჩინო როლს ასრულებდა.

შედარებით უფრო მწირ ნიადაგებში თესავდნენ ოსპს. ბარდას, მუხუდოს. ეს კულტურები ითესებოდა სიმინდისა და ხორბლის შემდეგ (მეორე წელს). კანაფი უმთავრესად საკარმიდამო ნაკვეთებში ითესებოდა. კანაფი („ქან“) უძველესი დროიდან მოჰყავდათ, ის

ყველა გლეხური ოჯახისათვის თითქმის ისევე იყო აუცილებელი, როგორც ცეცხლი. კანაფისაგან ამზადებდნენ ძაფს, რომლისგანაც ქსოვდნენ ტილოს, მას ხმარობდნენ ფენსაცმლის შესაყერად. კანაფის ბოჭკოსაგან ამზადებდნენ აგრეთვე თოკებს, რასაც სამეურნეო დანიშნულება ჰქონდა. კანაფის მარცვლიდან ზეთს ხდიდნენ, რასაც სამკურნალოდ იყენებდნენ, დარჩენილ მასას საკვებად იყენებდნენ, (აცხობდნენ თავისებურ ხაჭაპურებს).

როცა ლაპარაკია მემინდერობაზე დიდად საინტერესოა იმის ცოდნა, თუ რა რაოდენობით მოჰყავდათ მარცვლეული და პარკოსანი კულტურები, ან როგორი იყო ამ კულტურების საქონლიანობა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ საკითხზე პასუხის გასაცემად შესაფერისი მასალა არ მოიპოვება. ამასთან დაკავშირებით გაგვაჩნია მხოლოდ ორი პერიოდის მონაცემები: XIX საუკუნის 80-იანი წლებისა და XX საუკუნის 20-იანი წლების.

პირველი ცნობით, რომელიც 1826 წლის მდგომარეობას ასახავს, ზემო სვანეთში მიუღიათ მოსავალი: სამეშოდგომო ხორბალი 34340 ფუთი, საგაზაფხულო ხორბალი—755, ქეავი—2910, შერიკი—425, სიმინდი 460 ფუთი¹⁷. აღსანიშნავია, რომ ამ წელს სიმინდი მხოლოდ ჩუბხევეში მოუყვანიათ. სულ კი ამ წელს მიუღიათ 38890 ფუთი მარცვალი. 1887 წელს, ქეავისა და ფეტვის გამოკლებით, მოიწიეს 88895 ფუთი პურეული¹⁸.

რაც შეეხება მეორე ცნობას, მასში ასახულია 1927 წლის მდგომარეობა. ამ წელს მიუღიათ ყოველგვარი პურეული (ქერზე გადაყვანით) 119 895—129 913 ფუთი¹⁹, მხოლოდ ორი-სამი წლის მონაცემები. რა თქმა უნდა, რაიმე არსებითი ხასიათის დასკვნის საფუძველს ვერ იძლევა. მაგრამ საინტერესოა, რადგან ისინი მკითხველს ერთგვარ წარმოდგენას უქმნის მოყვანილი პურეულის რაოდენობაზე.

რაც შეეხება მოსავლიანობის სიდიდეს, გლეხობა იმდენად დიდი გულმოდგინებით ეკიდებოდა ამ საქმეს და მემინდერეობის კულტურა ისეთ დონეზე იდგა, რომ სახნავი მიწის ფართობის ერთეულზე მიღებული მოსავლის რაოდენობით (მოსავლიანობა), სვანეთი არ ჩამორჩებოდა თვით რუსეთის შავინადაგოან რაიონებს²⁰.

¹⁷ К. Николадзе, Сванетия, газ. «Новое обозрение», №№ 4719, 4731, 4752, 1897.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ С. Анисимов, Сванетия, М.—Л., 1929, стр. 70.

²⁰ იქვე, გვ. 69.

მოსავლიანობა სევანეთის სხედასხვა სოფელში სხედასხვანაირია, ისევე როგორც ის განსხვავდებოდა წლების მიხედვით და დაახლოებით უდრიდა დღიურზე (აქაური დღიური 350 კვ. საჟენს უდრიდა): ხორბალი—10—12 ფუტს (დესეტინაზე გადაყვანით 96—115 ფუთი), ქერი—12—14 ფუტს (დესეტინაზე 115—134 ფუთს), სიმინდი—15—18 ფუტს (144—172 ფუთი დესეტინაზე), ფეტვი 10—12 ფუტს (დესეტინაზე 96—115 ფუთი), კვავი 12 ფუტს (დესეტინაზე 115 ფუთი), კარტოფილი 50—60 ფუტს (დესეტინაზე 480—576 ფუთი), ცერკვი 16—18 ფუტს (დესეტინაზე 153—172 ფუთი) და ა. შ.

ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ მარცვლეულის მეურნეობას, მთხრობელთა გადმოცემით, სასაქონლო ხასიათი ნაკლებად ჰქონდა. სევანეთის მკაცრი ბუნებრივი პირობებისა და სახნავ-სათესი მიწების სიმცირის გამო, აქ პურეული ადგილობრივი მოსახლეობის გამოსაკვებადაც არ მოდიოდა. სევანეთს ზედმეტი პურიც რომ ჰქონოდა იმდროინდელი სატრანსპორტო საშუალებებით აქედან პურის გატანა უაზრო იქნებოდა, რადგან გადაზიდვის ხარჯი მნიშვნელოვნად აღემატებოდა პურის ღირებულებას. პურეული სევანეთში არცთუ ისე იშვიათად იქცეოდა საქონლად: ერთი ყიდდა, მეორე ყიდულობდა. ზოგიერთი შეძლებული ოჯახი პურს ყიდდა და ამ გზით სახნავ მიწას ან სათიბს იძენდა. ასე რომ მიწების უმეტესი ნაწილი პურით არის ნაყიდი. მეორე შემთხვევაში პურის გამყიდველი თავის პროდუქტში პირუტყვს იღებდა, რომელიც სევანებს ხშირად გარეთ (უფრო ლეჩხუმში) გაჰყავდათ გასაყიდად. ამგვარად, პური, როგორც ს. ქონელი, სახეცელის შემდეგ ფულად იქცეოდა. საერთოდ კი სევანეთის სინამდვილეში არ გვხვდება რამდენადმე მნიშვნელოვანი მასშტაბის მარცვლეულის მეურნეობანი, რომლებიც სასაქონლო პურს აწარმოებდნენ. მხოლოდ ცალკეული შეძლებული კომლები ახერხებდნენ პურის გარკვეული რაოდენობით გაყიდვას, ისიც არაყოველწლიურად. კომლთა ნაწილი კი პურს არაიშვიათად იძენდა სხვა რაიონებშიც.

სევანეთში მრავალი ოჯახი, განსაკუთრებით მაღალმთიანი სოფლების მოსახლეობა, მკირეშიწიანობის, მკაცრი კლიმატისა და სხვა მხარეებიდან პურის შემოტანის სიძნელის გამო, განიცდიდა პურეულის ნაკლებობას საშუალო მოსავლიანობის დროსაც კი²¹.

1886-87 წლების ცნობების მიხედვით ადგილზე მოყვანილი პუ-

²¹ ЦГИАЛ. ф. 573. оп. 25, д. 514. л. 216.

რეულის რაოდენობა თითო სულზე სულ 9 ფუთს უდრიდა. ეს მაშინ, როცა რუსეთში ყოველ ქარისკაცზე წლიურად უნდა დახარჯულიყო 22 ფუთი მარცვლეული²².

პურეულის ნაკლებობა უფრო შესამჩნევი ხდებოდა მოსახლეობის რაოდენობის ზრდასთან დაკავშირებით, რაც იწვევდა პურზე ფასების ზრდას.

ამაზე მიუთითებს ქვემოთ მოყვანილი მონაცემებიც. უნუი პურის ფასი შეადგენდა:

1900 წელს ²³	1910 წელს ²⁴
ხორბალი 1 მან. 20 კაპ.	2—3 მან.
ქერი 50—60 კაპიკი	1 მან. 40 კაპ. 2 მან.
სიმინდი 50—60 კაპიკი	1 მან. 60 კაპ. 2 მან.
ფეტვი 80—90 კაპიკი	1 მან. 50 კაპ. 2 მან.
ქვავი —	1 მან. 50 კაპ. 2 მან.
ცერცი და ბარდა —	1 მან. 50 კაპ. 2 მან.

სვანეთში, 1910 წლის ცნობებით, საშუალომოსავლიან წელიწადს შემოჰქონდათ დაახლოებით 9 000 ფუთი სიმინდი. სიმინდი უმთავრესად შემოჰქონდათ ლეჩხუმიდან, სადაც ის ღირდა ფუთი 70 კაპ. ამასთან, სვანეთში ფუთის წაღება ჯდებოდა ერთი მანეთი. ამგვარად, ლეჩხუმიდან მარტო სიმინდის შემოტანა 15300 მანეთი ჯდებოდა.

მეფისნაცვლის 1910 წლის მოხსენებითი ბარათიდან ჩანს, რომ საშუალოდ ყოველი კომლი ერთ საპალნე (6 ფუთი) პურეულის შეძენას საჭიროებდა. ეს შესყიდვა ჩვეულებრივ ლეჩხუმში ხდებოდა²⁵. არკვევდა რა სვანეთში შეზიდულ პურეულის ღირებულებას. მეფისნაცვალი შენიშნავდა, რომ მის შეზიდვას ძალზე აძნელებდა და აძვირებდა ზემო სვანეთისაკენ თვით სამარხილე გზის არსებობაც. რის გამო ზიდვა შეიძლებოდა მხოლოდ ცხენებით, ისიც მარტო ზაფხულსა და ადრე შემოდგომის პერიოდში, 5—6 თვის განმავლო-

22 К. Николадзе, Сванетия, Новое обозрение», №№4719, 4731, 47: 52, 1897.

23 ЦГИАЛ, Ф. 573, оп. 25, д., 514, л. 216.

24 З. М. Калыпейт, Очерки сельхоз. в Сванетии (Зап. Кавказ. отд. ИРГО, XXVI, Тиф., 1911, стр. 61).

25 ЦГИАЛ, Ф. 1251, оп. 131, д. 546, 1910, л. 1.

ბაში²⁶. ამასთან, უღარიბეს გლეხებს ლეჩხუმში ნაყიდი სიმინდი არა-
იშვიათად ზურგით მოჰქონდათ სვანეთში. ასე მას შეეძლო წაეღო
ერთი ორი ფუტი²⁷.

პურის საკითხი სვანეთში საერთოდ, მეტადრე ზემო სვანეთში,
უფრო მწვავედ იდგა, განსაკუთრებით მოუსაველიან წლებში. მდგო-
მარეობას ისიც ამძიებდა, რომ სვანეთში 1910 წლამდე არ არსე-
ბობდა რაიმე სასურსათო დაწესებულება.

1910 წელს, მოუსაველიანობის შედეგად სვანეთში სასურსათო
კრიზისის გამწვავების გამო, მეფისნაცვალმა საიმპერიო მთავრო-
ბის წინაშე, ზემო სვანეთის ადმინისტრაციულ ცენტრში, სოფელ
ბეჩოში, აღძრა საკითხი ცენტრალური სასურსათო მაღაზიის დაარ-
სების თაობაზე. ამ მაღაზიაში მოსახლეობას უნდა შეეძინა სურსა-
თი დამზადების ფასებში («по заготовительной стоимости») გადა-
ვადებითა და სხვა ამგვარი შეღავათებით²⁸. საამისოდ 1910
წელს მეფისნაცვლის გაანგარიშებით მთავრობას სიმინდის შე-
საძენად და სვანეთში შესაზიდად უნდა გაეღო 10 000 მანეთი.
მეფისნაცვალი მოითხოვდა, რომ მთავრობას ეს თანხა სვანეთის
გაქირვებული მოსახლეობისათვის გაეღო უსასყიდლოდ. ის წერდა:
«Сумму эту, ввиду крайней бедности сванов и отсутствия у
них имущества, которое без ущерба для их сельского хозяй-
ства могло бы быть реализовано, для вышеуказанной надоб-
ности, надлежит выдать в безвозмездное пособие»²⁹. უკი-
დურეს შემთხვევაში, თუ საიმპერიო მთავრობა არ დათანხმ-
დებოდა ზემო სვანეთის მოსახლეობის სასურსათო მომარაგე-
ბისათვის აუცილებელი თანხის (10 000 მანეთის) უსასყიდლოდ გა-
ღებას, მეფისნაცვალი შუამდგომლობდა, რომ ცენტრალურ ხელი-
სუფლებას მისთვის ნება მიეცა ეს თანხა გაეცა სესხის სახით, იმ პი-
რობით, რომ კავკასიის ადმინისტრაცია ამ თანხას დაფარავდა 3 წე-
ლიწადში, ამიერკავკასიაში აკრეფილი საეროებო გადასახადების თან-
ხიდან გადარიცხვით. ეს უკანასკნელი მოთხოვნა საიმპერიო მთავრო-
ბამ დააკმაყოფილა 1910 წლის ოქტომბერში³⁰. ასეთი იყო ზოგადად
მარცვლეულის წარმოების მდგომარეობა სვანეთში.

²⁶ ЦГИАЛ, ф. 1251, оп. 131, л. 546, 1910, т. 1.

²⁷ იქვე, ფურც. 2.

²⁸ ЦГИАЛ, ф. 1291, оп. 131, л. 547, 1910, т. 3.

²⁹ იქვე.

³⁰ იქვე, ფ. 4.

მეცაქონლეობა სვანეთში, როგორც ზემოთაქმითით, მარცვლეულის მეურნეობასთან ერთად სოფლის მეურნეობის ერთ მთავარ დარგს წარმოადგენდა.

შესანიშნავი ბუნებრივი პირობები, ალპური საძოვრების სიუხვე და სიახლოვე, ისევე როგორც კარგი სათიბების არსებობა, რაც ხელს უწყობდა ზამთრისათვის საქონლის საკვების საჭირო რაოდენობით დაგროვებას, წარმოადგენდა მეურნეობის ამ დარგის განვითარებისათვის ფრიად ხელშემწყობ პირობას³¹. საკმარისია ითქვას, რომ ალპური საძოვრების ფართობი სვანეთში 1000 000 დესეტინას უდრიდა. ამასთან აღსანიშნავია, რომ რეფორმამდელ ხანაში მეცაქონლეობას გლეხურ მეურნეობაში უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ვიდრე მომდევნო ხანაში. ვთქვათ, XIX საუკუნის ბოლოს. ამასთან დაკავშირებით საგადასახადო ინსპექტორი 1910 წელს შენიშნავდა «При суровости климата, делающим невозможною культуру не только винограда, но и многих сельскохозяйственных растений, скотоводство осталось существенно доступным населению занятием, которое когда то имело тут большее, чем теперь значение; упадок скотоводства в этих местах объясняется затруднениями в пользовании лесными и пастбищными участками, а равно и заметно большим развитием отхожих промыслов»³². მართლაც, საარქივო დოკუმენტებზე დაკვირვებას იმ დასკვნამდე მიყვევართ. რომ რეფორმამდელ ხანაში მეცაქონლეობა სვანეთში უფრო დიდ როლს ასრულებდა გლეხის ოჯახის ბიუჯეტში. ხოლო რეფორმის მომდევნო ხანის საქართველოში, სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის თანდათანობით განვითარების პირობებში, სვანეთის გლეხური მოსახლეობის გარე სამუშაოებზე (საშოვარზე) გასვლის ზრდის შედეგად, მეცაქონლეობა, რომელიც ადრე საცვლელი ღირებულების ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენდა, გლეხის ოჯახისათვის თანდათან კარგავდა ადრინდელ მნიშვნელობას. გარესამუშაოებიდან მიღებული შემოსავალი უმთავრესად ფულის სახით რომ შემოდიოდა გლეხის ოჯახში, მნიშვნელოვნად ამცირებდა მეცაქონლეობის ხვედრით წონას გლეხის საერთო შემოსავალში.

³¹ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, л. 541, л.т. 216—219.

³² ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, л. 540, 1900, л. 40.

გასული საუკუნის დამლევისა და XX საუკუნის დამდეგის სვანეთის ფარგლებში მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის მდგომარეობის ამსახველ დოკუმენტებზე დაკვირვება თვალნათლივ მოწმობს იმასაც, რომ რეფორმის მომდევნო პერიოდში ყოფილ სადადიანო და სადადეშქელიანო სვანეთში ტყეები და, რაც მთავარია ამ შემთხვევაში, მესაქონლეობისათვის საჭირო მთის საბალახოები თითქმის მთლიანად შეინარჩუნა პრივილეგიურმა წოდებამ (დადეშქელიანები, გარდაფხაძეები, გელოვანები). ასე, მაგალითად: ზემო სვანეთში, მიწის მესაკუთრეთა 1906 წლის აღწერის თანახმად, ეცერელ თათარუან დადეშქელიანს (სოფელ ბარშში) ეკუთვნოდა 4439 დესეტინა სხვადასხვა სახის საეარგულო, ბეჭირბი დადეშქელიანს (სოფ. სვიფი) — 1032 დესეტინა, მოსოსტრ დადეშქელიანს (ლადრერი) — 1032,5 დესეტინა, გ. ჰანტურიასა და ს. პ. ე. და თ. ჰანთარიებს (ჩუბეხევში) — 520 დესეტინა. ასეთივე მდგომარეობა იყო ქვემო სვანეთში: ჩოლურელი გარდაფხაძეების ხელში იყო 6000 დესეტინა სხვადასხვა სახის საეარგულო, მათ შორის საბალახოებიც. ლაშხეთის გელოვანებს ეკუთვნოდათ ნაკულის მთა 600 დესეტინა ფართობით, გელოვანების მეორე ოჯახს (ჯახუნდერი) — ასევე 600 დესეტინა მთის საძოვრები და ტყეები. გელოვანები და გარდაფხაძეები ფლობდნენ დადიანის მთას—1000 დესეტინა ფართობით. გელოვანების იყო ჩუქულის მთა — 1000 დესეტინა. დ. კ. და ა. გელოვანებს ეკუთვნოდათ 1000 დესეტინა ტყიანი და საბალახო მიწები, ერთ-ერთ გელოვანსაც — „მელეს მთა“ 400 დესეტინა ფართობით³³. რაც შეეხება იმ საძოვრებს, რომელიც პრივილეგიურ წოდებას არ ეკუთვნოდა, ისინი სოფლის. ან სასოფლო საზოგადოების საერთო სარგებლობაში იყო.

სარწმუნო წყაროების მოწმობით ირკვევა, ჭერ ერთი, რომ ყოფილ სადადიანო და სადადეშქელიანო სვანეთში რეფორმის მომდევნო პერიოდში სოფლის მოსახლეობა გაცილებით უფრო შეზღუდულია ტყიანი და საბალახო ადგილებით სარგებლობის მხრივ, ვიდრე რეფორმამდე. რის შედეგადაც მესაქონლეობა, როგორც სოფლის მეურნეობის დარგი. დაქვეითების ტენდენციას ამჟღავნებს. მეორეც, ჩანს, რომ ამავე ხანაში საწარმოო ძალთა კაპიტალისტური განვითარების შედეგად. თავისუფალ მუშახელზე მოთხოვნილების გაზრდის პირობებში, სვანეთიდან გარე სამუშაოზე (საშოვარზე) გასვლა უფრო ინტენსიურ ხასიათს იღებს. ის გლეხის ოჯახის არსებობის უფრო

³³ ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 6, л. 47, 1906, л. 302—309; л. 332; 376—384.

მნიშვნელოვანი წყარო ხდება, რის შედეგადაც საკუთრივ მესაქონლეობა, რომელიც მკაცრ კლიმატურ პირობებში დიდძალ შრომას მოითხოვს, რამდენადმე კარგავს თავის ადრინდელ მნიშვნელობას.

სვანეთში მიწათმოქმედება განუყრელად იყო დაკავშირებული მუშა პირუტყვის გამოყენებასთან. აქ მუშა პირუტყვის დანიშნულებას ხარი ასრულებდა. კავში და მარხილში შესაბამელად მხოლოდ ხარი გამოიყენებოდა. ტვირთის გადატანა მარხილითა და სასაპალნე ცხენით, ჯორით ან, იშვიათად სახედრითაც ხდებოდა. როგორც ცნობილია, სვანეთი გარე სამყაროს საცალფეხო ბილიკებით უკავშირდებოდა და სოფლის მეურნეობის თუ სამრეწველო ნაწარმის შემოტანა-გატანა სასაპალნე ტრანსპორტით ხდებოდა.

მესაქონლეობის დანიშნულებას წარმოადგენდა აგრეთვე მოსახლეობის რძითა და რძის ნაწარმით უზრუნველყოფა. რძისაგან ამზადებდნენ უმთავრესად ყველსა და მაწონს. მერძეული საქონელი სვანეთში ძროხა და თხა იყო, ხოლო ცხვარი იშვიათ, გამონაკლის შემთხვევებში. მეცხვარეობა ფართო მასშტაბით არ ხასიათდებოდა. მხოლოდ შეძლებულ ოჯახებს ჰყავდა 100—200 სული თხა და ცხვარი. ამავე დროს ცხვარი მატყლით თითოეული ოჯახის პირველ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა. ღორი თითქმის ყველა ოჯახს ჰყავდა, თუმცა ესეც შეზღუდული რაოდენობით, უმთავრესად ოჯახის პირდაპირ საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად.

საქონელს ზაფხულობით მთის საძოვრებზე აძოვებდნენ, ხოლო ზამთრობით ბავურ კვებაზე გადაჰყავდათ. რისთვისაც თავის დროზე იმარაგებდნენ თივასა და საქონლის სხვა საკვებს.

სვანეთში საუკუნეების განმავლობაში მოშენდა საქონლის ადგილობრივი ჯიშები, რომელიც შეგუებულია მაღალმთიან პირობებს. აღსანიშნავია, რომ სვანური ძროხა ცხიმოვანობით უტოლდება ხევსურულ ძროხას, ე. ი. მისი რძე შეიცავს 4% ცხიმს, რაც რძის ცხიმოვანობის მაღალი მაჩვენებელია. ადგილობრივი ძროხის წონა არაა დიდი, ის იშვიათად აღემატება 200 კილოგრამს. ხოლო მისი წველალობა ლაქტაციის მთელ პერიოდში აღწევს საშუალოდ 1000 ლიტრს.

ადგილობრივი ჯიშის საქონელთან ერთად ჰყავდათ ჩრდილოეთ კავკასიიდან, კერძოდ, ყარააჩიდან და ბალყარეთიდან გადმოყვანილი საქონელი (უფრო ხარი და ცხენი). საერთოდ კი მესაქონლეობაში წამყვანი იყო მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი.

თხა უფრო გავრცელებული იყო ისეთ ადგილებში, სადაც თივის დამზადების ნაკლები შესაძლებლობა იყო. ეს იყო უმთავრე-

სად ეგრეთ წოდებულ სვანეთის ბარში, სადაც არ გააჩნდათ, ან ნაკლებად გააჩნდათ სარწყავი სათიბები, ხოლო მთები შორს ჰქონდათ, ან თუნდაც ახლოსაც ჰქონდათ, თუ კი მათ არ ექნებოდათ თივის დამზადების და მიზიდვის საშუალება, ძნელი იყო ზამთრის განმავლობაში (5—6 თვე) საქონლის გამოკვება. ამიტომ ასეთ ადგილებში თხის გამრავლებას უფრო მისდევდნენ. ვინაიდან თხას ზამთრობით ტყეში ნეკერით კვებავდნენ ყოველდღიურად. თხა უფრო მეტი ჰყავდათ ლენხერის ხეობაში და ნაწილობრივ ზოგიერთ სხვა სოფლებში.

სვანეთში გავრცელებული იყო ადგილობრივი ჯიშის ცხვარი, რომელიც თითქმის ყოველ ოჯახს ჰყავდა. მატყლისაგან ამზადებდნენ ქსოვილს. აქაური შალი ძვირფასი ტანსაცმელი იყო სვანისათვის. ცხვრის ტყავისაგან ამზადებდნენ ქურქებს, უმთავრესად მოხუცებულებისა და ბავშვებისათვის. ამასთან, აქაური ცხვრის ზორცი მაღალი კულინარული თვისებებით გამოირჩეოდა.

ყველა სვანის ოჯახს ჰყავდა ადგილობრივი ჯიშის ღორი, რომლის ცოცხალი წონა იშვიათად აღემატებოდა 60 კილოგრამს. ღორებს ასუქებდნენ და ზამთარში კლავდნენ. ღორის ტყავს ზოგ შემთხვევაში ფეხსაცმელებისათვის ხმარობდნენ. ღორის ჯაგარს, როგორც წესი, ჰყიდდნენ მოსულ ვაჭრებზე.

როგორც ვთქვით, სასაპალნე ტვირთის გადასატანად ცხენი, ჯორა და სახედარი გამოიყენებოდა, შედარებით მეტად ცხენები ჰყავდათ, შემდეგ კი სახედრები, რომელიც ტვირთის გადასატანად ძლიერ მოხერხებული იყო და თან ზამთარ-ზაფხულობით უფრო ადვილი შესანახი. მისი შენახვა გლეხს იაფად უჯდებოდა, აქაურ მოსახლეობას ჰყავდა ბალყარული და ყაბარდული ჯიშის ცხენების მნიშვნელოვანი რაოდენობა.

სვანეთში, სადაც რეფორმის შემდგომ პერიოდში გლეხობის დიფერენციაცია საკმაოდ ღრმად იყო წასული, მოსახლეობის ერთ ნაწილს არ შეეძლო ზამთრობით გამოეყვება მთელი თავისი საქონელი ნამატით. ამავე დროს სხვა ოჯახს იმაზე მეტი რაოდენობის საკვები გააჩნდა, რაც მისი საქონლისათვის იყო საჭირო. ვისაც საქონლის საკვები არ ჰყოფნიდა ის თავის საქონელს გამოსაკვებად სხვას აბარებდა. ჩვეულებრივ გარიგება ასეთი ხასიათის იყო: ძროხის გამოკვების საზღაურად ხშირად ხბოსაც იძლეოდნენ; ცხვრისა და თხის გამოკვების სამაგიეროდაც მას რჩებოდა ნამატი (ბატკანი, თიკანი). პირუტყვის ასეთი წესით გამოკვების პერიოდი პირველ ნოემბრიდან 15 აპრილამდე გრძელდებოდა.

ვინც მთელი ზაფხული საუფლედ ხარს იჭირავებდა, მთელი ზაფხარი მას ეს ხარიც უნდა გამოეყება და კიდევ ერთი სული დაჰატებოთ.

ცხენის გამოყება ღირდა 2—3 მანეთი. ამასთან, მისი სიდიდე დამოკიდებული იყო ცხენის სიდიდეზე და იმაზე, გამოიყენებოდა თუ არა ეს ცხენი საჯდომად.

ჩვენ გაგვაჩნია მონაცემები საქონლის რაოდენობის შესახებ მხოლოდ ცალკეული წლების მიხედვით. ასე, მაგალითად, 1890 წელს ზემო სვანეთში საქონელი შემდეგი რაოდენობით ჰყოლიათ³⁴:

ცხენები	478 სული
სახედრები	91
ძროხები	3670
ხარები	3519
ცხვრები	5473
თხები	6368
ლორები	3427

საქონლის ეს რაოდენობა მცხოვრებთა სულადობასთან შეფარდებით შემდეგ სურათს იძლევა.

ყოველი 1000 სულ მოსახლეზე მოდიოდა:

ცხენები	50 სული
სახედრები	9
ძროხები	384
ხარები	376
ცხვრები	581
თხები	672
ლორები	344

ზემო სვანეთში 1890 წელს ყოველ ოჯახს საშუალოდ გააჩნდა 8 სული მსხვილფეხა საქონელი, 12 სული წვრილფეხა რქოსანი საქონელი და ღორი. როგორც დავინახეთ, საგრძნობი იყო ხარების სიმრავლეც. ამის შესახებ წყარო გვაუწყებს: «Содержание большого числа быков, почти равняющегося числу коров, обуславливается тем, что быки служат единственным рабочим скотом сванетов, на которых они как обрабатывают почву,

³⁴ И. И. Пантюхов, Население Кутаисской губернии, СПб. 1892, стр. 29.

так и перевозят (зимую и летом только на санях) дрова, сено и разные хозяйственные предметы»³⁵.

მესაქონლეობა სევანისათვის არსებობის ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენდა. პირუტყვის მნიშვნელოვანი რაოდენობით ჰკლავდნენ ისე, რომ წელიწადში თითოეულ სელზე საკმელად მოდიოდა დაახლოებით 150 გირეანჭა ხორცი³⁶. ეს იმ შემთხვევაში, როცა სევანის ოჯახი პურიტ უზრუნველყოფილი იყო. მოუსაგლიან წლებში, როცა სევანის ოჯახი უმთავრესად ხორცსა და რძის ნაწარმს იყენებდა გამოსაყვებად, ხორცი კიდევ უფრო მეტი რაოდენობით მოიხმარებოდა. ამ მხრივ დამხმარე საშუალება ყოფილა აგრეთვე ჭიხვებზე ნადირობა. იმ დროს ზოგიერთი მონადირე წელიწადში 10—15 ჭიხვსაც კლავდა³⁷.

ზემო სევანეთში, შესასწავლ პერიოდში, მესაქონლეობის დარგში მომხდარი ცვლილებების სურათის დასადგენად ძვირფას მასალას შეიცავს 1908, 1926 და 1927 წლების მონაცემები. აგრონომ კალევიტის 1908 წლის ცნობით, რაც ადგილზე იყო მოპოვებული, ზემო სევანეთში შინაური პირუტყვის რაოდენობა 15719 სულს შეადგენდა, მათ შორის მსხვილფეხა იყო 5410 სული ანუ 34,4 პროცენტი, წვრილფეხა—9489 სული, ანუ 60,4 პროცენტი, წვრილფეხა საქონლის საერთო რაოდენობაში ცხვრები იყო 3780 სული, ანუ 24,1 პროცენტი, თხები 2909 სული, ანუ 18,5 პროცენტი და ღორები 2800 სული, ანუ 17,8 პროცენტი³⁸.

1926 წლის აღწერის თანახმად კი, ზემო სევანეთში შინაური პირუტყვის რაოდენობა 33353 სული ყოფილა, მათ შორის ცხენები იყო 613, მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი—11146, აქედან ხარები — 4060 სული, ძროხები — 3984 სული, ჯორებისა და სახედრების რაოდენობა ყოფილა 201. სულ კი მსხვილფეხა საქონელი მთელი შინაური პირუტყვის 33,5 პროცენტს შეადგენდა.

1927 წელს აქ საქონლის რაოდენობა 40 ათას სულს აღწევდა. მათ შორის ცხენები თითქმის 900 სული (მათში 750 მუშა ცხენი, 41 ცხენი 1 წლამდე, ხოლო 54 ცხენი 1 წლიდან სამუშაო ასაკამდე). მსხვილფეხა რქოსანი ჰყოლიათ 12828 სული, მათ შორის — 4149

³⁵ И. И. Пантюхов, Население Кутапской губернии, СПб, 1892, стр. 24.

³⁶ იქვე, გვ. 30.

³⁷ იქვე.

³⁸ ციტ. ფ. სობოლის დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

ხარი, 3999 ძროხა, 791 ბულა და 3889 მოზარდი საქონელი. ზემო სვანეთში წვრილფეხა საქონელი უფრო მეტი ჰყავდათ, სახელდობრ, 15000 სული, მათში ცხვარი იყო 7643 სული, თხა — 7600 სული. ამას გარდა ჰყავდათ ბევრი ღორი, სახელდობრ, 10276 სული, ჰყავდათ აგრეთვე დაახლოებით 200 ვირი და 100 ჭორი³⁹.

სვანები თავის საქონელს ჰყიდდნენ საქართველოს სხვა რაიონებში: ღმეტყასად ლეჩხუმში, განსაკუთრებით შემოღგომობით ცაგერში გამართულ ბაზრობაზე, რომელიც დღესაც კარგად ახსოვთ იენკანობის⁴⁰ სახელწოდებით. ამასთან, ჩრდილო კავკასიიდან (ბალყარეთიდან, ყარაჩაიდან) საგრძნობი რაოდენობით გადმოჰყავდათ იქაური საქონელი: ცხენი, ხარი და სხვ. საზორცე საქონელს ზოგჯერ თავისთვის იტოვებდნენ, თუმცა უფრო ხშირად ასუქებდნენ და გასაყიდად საქართველოს სხვა მომიჯნავე რაიონებში მიერეკებოდნენ. სვანები, რაკი ცხვარი დიდი რაოდენობით არ ჰყავდათ, მათთვის საჭირო მატყლის ერთ ნაწილს ისევე ჩრდილო კავკასიაში ყიდულობდნენ.

მესაქონლეობა სვანეთში შესასწავლ პერიოდშიც ინარჩუნებს სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი მთავარი დარგის მნიშვნელობას⁴⁰, თუმცა ადრინდელ ხანაში უფრო თვალსაჩინო იყო მესაქონლეობის როლი მოსახლეობის ეკონომიკაში ზენა-თესვიდან და ვარესამუშაოებიდან მიღებულ შემოსავალთან ერთად. უხუცეს მთხრობელთა გადმოცემით, მესაქონლეობა სვანეთში მიწათმოქმედების (მარცვლეულის წარმოების) ტოლფასოვანი დარგი იყო. გლეხები ამას ასე განმარტავდნენ: საქონელი (ე. ი. შინაური პირუტყვი) იძლევა რძის ნაწარმსა და ხორცს საქმელად. მატყლს ტანსაცმელად და ქუდეებად, ტყავს კი ფეხსაცმელად. მართლაც, ის გლეხის მრავალნაირ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა.

თუ როგორი იყო გლეხური მეურნეობის ეკონომიური ხასიათი, მისი მასშტაბები, ამაზე ერთგვარ წარმოდგენას გვაძლევს მასალა. რომელშიც ასახულია ცალკეული შეძლებული გლეხური კომლექსის ქონებრივი მდგომარეობა. ამ მიზნით ავიღოთ რამდენიმე სოფელი. მაგალითად, ლატალში დავით გვიჩიანს ეკუთვნოდა 100-ზე მეტი სამარხილე სათიბი მიწა, დაახლოებით 2,5 ჰექტარი სახნავი, ჰყავდა 3—4 უღელი ხარი, 20-მდე ძროხა, 100-ზე მეტი თხა და ცხვარი.

³⁹ В. А н и с и м о в, Свапетия, М.—Л., 1929, стр. 71.

⁴⁰ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 514, л. 219.

ქავზაი ბაძუს ძე გირგელიანს გააჩნდა დაახლოებით 3 ჰექტარზე მეტი სახნავი და 5 ჰექტარი სათიბი. ჰყავდა 3—4 ულელი ხარი, 8—9 ძროხა, 100-მდე თხა და ცხვარი; ბესი ბექმურზას ძე ფარჯიანს — სახნავი 4 ჰექტარამდე, ასევე სათიბი. ჰყავდა 2—3 ულელი ხარი, 150-მდე თხა და ცხვარი და სხვ.; დავით ფარჯიანს — 3—4 ჰექტარი სახნავი მიწა, ამდენივე სათიბი. ჰყავდა 3—4 ულელი ხარი, 10—12 ძროხა, 100 ოჯახი ფუტკარი და სხვ.

ბეჩოში თავისი შეძლებით გამოირჩეოდნენ აზარეთ ამიიზის ძე კეციანი, რომელსაც გააჩნდა 5 ჰექტარამდე სახნავი და ამდენივე სათიბი, ჰყავდა 3 ულელი ხარი, 10—15 ძროხა, 1—2 ცხენი, 100-მდე თხა და ცხვარი და სხვ.; დემეტრე კეციანს ჰყავდა 12—15 ძროხა, 3 ულელი ხარი, 2—3 ცხენი, 100-ზე მეტი თხა, ცხვარი და სხვა.

ეცერში შედარებით ძლიერი ოჯახები იყო: დიმიტრი ამიიზია ძე გურიანი, რომელსაც ჰყავდა 20-მდე ძროხა, 3—4 ულელი ხარი, 100-ზე მეტი თხა და ცხვარი, 2—3 ცხენი და ჯორი და სხვ.

ისმაილ სათგერის ძე არღვლიანს ჰყავდა 4—5 სული ხარი, 15-მდე ძროხა, 100-მდე თხა და ცხვარი, 80-ზე მეტი ფუტკრის სკა, ცხენი, ჯორი, ღორები და სხვა.

კოსდა ამურხანის ძე გერლიანს ჰყავდა 15 ძროხა, 2—3 ულელი ხარი, 100-ზე მეტი თხა და ცხვარი, 80-მდე ფუტკრის ოჯახი, ცხენი, სახეღარი და სხვა.

არჩილ იესოს ძე მურღულიანს ჰყავდა 14 ძროხა, 2 ულელი ხარი, 100-ზე მეტი თხა და ცხვარი, 100-ზე მეტი ფუტკრის ოჯახი, ცხენები, ღორები და სხვ.

ეკონომიურად ძლიერი ოჯახები სხვა სასოფლო საზოგადოებაშიც ბევრი იყო, მაგრამ, ვფიქრობთ, მოყვანილი მასალაც ცხადყოფს, რომ გლეხთა ზედაფენას შეეძლო მესაქონლეობის ნაწარმი მნიშვნელოვანი რაოდენობით გამოეყო ბაზარზე გასატანად.

მეფუტკრეობა

სვანეთში მეფუტკრეობის მდგომარეობის შესახებ არა ერთხელ აღუნიშნავთ მკვლევარებს და მოგზაურებს, რომ მეურნეობის ამ დარგს საკმაოდ დიდი და მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მოსახლეობის ცხოვრებაში.

მეფუტკრეობის განვითარება სვანეთში იმაზე მეტყველებს,

რომ მათ კარგად იცოდნენ ფუტკრის მოვლა-მოშენება. სევანებს ფუტკრის პროდუქტი — თაფლი და ცვილი მეზობელ, ხოლო ზოგჯერ შორეულ მხარეებშიც მიჰქონდათ გასაყიდად. სევანეთის ფუტკარი ცნობილია, ფერად რუხი და მსოფლიოში თითქმის ყველა ფუტკარზე უფრო გრძელხორთუმიანი, რაც საშუალებას აძლევს, ყველა ყვავილოვან მცენარისაგან ღიდი რაოდენობით მიიღოს ნექტარი, რაც ქმნის თაფლის კარგ და მაღალ ღალიანობის პირობებს.

მეფუტკრეობას სევანეთის თითქმის ყველა სოფელში მისდევდნენ, ზოგიერთ ოჯახს 100 ძირამდე სკა ჰყოლია, ფუტკარს ათავსებდნენ გეგებში. ზამთრობით მას უმრავლეს (უფრო მაღალმთიან) სოფლებში თბილ, მყუდრო, გადახურულ ადგილას ათავსებდნენ, ხოლო რიგ სოფლებში გარეთ ტოვებდნენ.

თაფლს თითოეული სკისაგან წელიწადში ერთხელ იღებდნენ, ისიც აგვისტოსა და სექტემბრის თვეებში. მას ინახავდნენ სპეციალურ ხის კურკელში, რაც ოჯახის სახმარად იყო გათვალისწინებული, დანარჩენს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გასაყიდად ითვალისწინებდნენ. ზოგიერთი ოჯახი თაფლისაგან არაყსაც ხდიდა.

სევანეთის ტყეებში საკმაოდ ბინადრობდა ფუტკარი, მის საძებრად სვანი ხშირად ტყეში მიდიოდა ზამთარში. ამ დროს ის ფუტკარ-მოზინადრე ხეებს უფრო იოლად პოულობდა. მოპოვების შემთხვევაში „სკას ჩააქრობდა“ და თაფლი თხის ტყავის ტიკით შინ მიჰქონდა.

მიღებულ თაფლს მოსახლეობა იყენებდა როგორც პირადი საჭიროებისათვის, ისე ბაზარზე გასაყიდად. ივარაუდება, რომ სევანეთში მიღებული თაფლის არა ნაკლებ 70%-ისა გასაყიდად იყო გამიზნული. თაფლი, ისევე როგორც ცვილი, გაჰქონდათ ჩრდილო კავკასიაში (ბალყარეთში, ყარაჩაიში და სხვა ადგილებში), აგრეთვე სამეგრელოში. ამასთან, სამეგრელოში გაყიდული თაფლი, ისევე როგორც ბეწვეული და სხვა სახის პროდუქცია, როგორც წესი, ფულზე იყიდებოდა, რაც შეეხება ჩრდილოეთ კავკასიას, აქ გაყიდვა, უფრო მეტად სხვა სახის საქონელზე უშუალო გაცვლის ფორმას ატარებდა, მაგრამ ეს არ შეიძლება სააღებმიცემო ურთიერთობის პრიმიტიულობით აიხსნას. საქმე იმაშია, რომ მოსახლეობას ფულის მნიშვნელოვანი რაოდენობა სამრეწველო საქონლის (ფართალი და ა. შ.) შესაძენად სჭირდებოდა, ამას კი იძენდნენ არა ჩრდილოეთ კავკასიაში, არამედ საქართველოს სხვა რაიონებში. ასე რომ, თუ სვანი გლეხი თაფლს ან სხვა ნაწარმს გაყიდდა ჩრდილო კავკასიაში

ფულზე, მას ეს ფული ლეჩხუმში ან სხვა რაიონში უნდა წაედო, რათა მისთვის საჭირო ნაწარმი ეყიდა. მაგრამ რაკი მსხვილფეხა რქიანი საქონელი საქართველოში უფრო ფასობდა, ამიტომ ჩრდილო კავკასიიდან, უმეტესად ფული კი არ მოჰქონდათ, არამედ მოჰყავდათ პირუტყვი, ამასთან, ფუთ თაფლში ორწლიან მოზვერს იღებდნენ. ჩრდილო კავკასიიდან გადმოყვანილ პირუტყვს საქართველოს რაიონებში ჰყიდდნენ, ხოლო მიღებული ფულით სამრეწველო ან სხვა სახის საქონელს იძენდნენ.

ამრიგად, ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს საქონელბრუნვის რთულ ოპერაციასთან და არავითარ შემთხვევაში ნაწარმის გაყიდვის მარტივ ფორმასთან.

ვაჭრობა, ალუბ-მიცემობა და კრედიტის ფორმები

მრეწველობის განვითარებამ საქართველოში, ისევე როგორც ევროპასა და რუსეთში, არაჩვეულებრივად გაზარდა საქონელბრუნვა-ვაჭრობა. კაპიტალიზმის განვითარებასთან ერთად ხდებოდა ეროვნული ბაზრის ჩამოყალიბება. თანდათან ფართო ხასიათს ღებულობდა ვაჭრობა.

„...XIX საუკუნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით კი 70-იან წლებიდან მოკიდებული საქართველოში კაპიტალიზმის ზრდასთან ერთად უმაღალითო სისწრაფით ხდება როგორც საშინაო, ისე საგარეო ბაზრის გაფართოება და სავაჭრო მიმოქცევის ზრდა. ჩნდება მრავალი საკრედიტო დაწესებულება, იზრდება ფულის ტრიალი, ვაჭრობაში ებმება საქართველოს ყველაზე მიყრუებული კუთხეებიც კი“⁴¹. ვაჭრობა სვანეთში, როგორც ჩანს, რეფორმამდელ ხანაში საგრძნობლად იყო ფეხმოკიდებული. პროფ. მ. დუმბაძის დაკვირვებით, დადემქელიანებს „გარკვეული ფულადი შემოსავალი უნდა ჰქონოდათ აგრეთვე ლახაშელელი ვაჭრებისაგანაც“⁴². საკვლევ პერიოდში ვაჭრობა, როგორც ქვემო, ასევე ზემო სვანეთში, საკმაოდ განვითარებული იყო. ვაჭრობის, ალუბ-მიცემობის საქმეს სვანეთში მოსული ვაჭრები — ძირითადად ებრაელები და

41 პ. რატიანი, ა. კიკვიძე, ი. კაჭარავა, ა. სურგულაძე, საქართველოს ისტორია, ტ. II, აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ., 1962, გვ. 82.

42 მ. დუმბაძე, დასავლეთი საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957, გვ. 118.

სომხები, აწარმოებდნენ. მაგრამ ვაქრობის საქმეში თანდათან ჩაებნენ ზოგიერთი ადგილობრივი მცხოვრებნიც. აი რას წერს ამის შესახებ ს. კეკელიძე: „სვანებმა ვაქრობა, მევახშეობა... ისწავლეს. ვაქრობასა და მევახშეობაში დახელოვნდნენ მთელი რიგი სვანები და ხელობად გადაქციეს...“⁴³.

ებრაელებსა და სომხებს სვანეთში მიჰქონდათ ისეთი საქონელი, რომლის მწვავე ნაკლებობას მოსახლეობა განიცდიდა. ასეთი საქონელი იყო ფართოლელი, ფეხსაცმელი, ძაფი, ნემსი, სათითური, მაკრატელი, საღებავები და სხვ. აღნიშნული ვაქრები თავიანთ საქონელს სვანებში ყიდდნენ, პირველ რიგში ფულზე, მაგრამ სვანს თუ ფული არ ექნებოდა, ვაჭარი გამოართმევდა თავის საქონლის საფასურში ნადირის (ყვერნის, მელას, მგლის, დათვის) და სხვათა ტყავეულს, ღორის ქაგარს, ცხენის ძუას და სხვ.

სვანები სავაჭროდ მიდიოდნენ ბალყარეთსა და ყარაჩაიშიც. ერთი წყება იმისათვის, რომ იქ ეშონა ისეთი საქონელი, რომელიც მისი ოჯახის მოთხოვნილებას დააკმაყოფილებდა, ხოლო მეორე წყება იმისათვის, რომ შეეძინა პირუტყვი და სხვა საქონელი გასაყიდად.

სავაჭროდ იმიერკავკასიაში წასულ სვანებს მიჰქონდათ, პირველ რიგში, ფული (შედარებით მცირე რაოდენობით), საქონელზე გასაცვლელად მიჰქონდათ თაფლი, ცვილი, არაყი, კანაფის მარცვალი (ნაყოფი — სვანურად „გიმბაშ“), ჩირი, ხილის ფქვილი, კევი, ნადირის ბეწვეული და სხვ.

ნახევარ ფუთ თაფლს ცვლიდნენ ერთი წლის მოზვერში; ცვილში წონით ორჯერ მეტ მატყლს იღებდნენ, 2 გირვანქა გამხმარ ხილს 1 გირვანქა მატყლზე ცვლიდნენ და სხვ.

შეძენილი პირუტყვი სვანებს გადმოყავდათ სვანეთის მთებში, სადაც ასუქებდნენ. შემდეგ კი, ოქტომბრის თვის (ძველი სტილით) პირველ კვირას, ცაგერში გამართულ ბაზრობაზე (რასაც ლეჩხუმლები „იარბუკობას“, ხოლო სვანები „ენკანობას“ უწოდებდნენ) გასუქებულ პირუტყვს ყიდდნენ თითქმის იმის ორმაგ ფასებში, რაც მათ ჰქონდათ გადახდილი.

იმერეთიდან და სამეგრელოდან ვაქრებს სვანეთში გასაყიდი საქონელი ცხენებით მოჰქონდათ. თუკი ისინი შემოდგომამდე ვერ მოასწრებდნენ საქონლის გაყიდვას, მაშინ მას უტოვებდნენ ადგი-

⁴³ ს. კეკელიძე, ზემო სვანეთი, „მწყემსი“, 1915, № 15—16.

ლობრივ ვაქრებს, რომლებიც დატოვებულ საქონელს შემოდგომა-ზამთრის განმავლობაში დაატარებდნენ და ჰყიდდნენ სოფლებში.

ვაქრობაში თანდათან ებმებოდა ადგილობრივი მოსახლეობაც. პირველ ხანებში ასეთ ვაქრებად ცნობილი იყვნენ კალის თემში გ. ხარძიანი და ვ. მარგველანი⁴⁴; იფარის თემში — გ. ხვისტანი. ლ. კორძაია და სხვ.⁴⁵; მულახის თემში — ლ. იოსელიანი, გ. დევ-დარიანი და სხვ.⁴⁶; ჩუბუხევის თემში — მ. ჭკადუა, ი. ჭკადუა (ქა-ლი), გ. წულუკიანი და სხვ.⁴⁷.

იმერეთსა და სამეგრელოში სვანების სავაჭროდ წასვლა იმ საქონლის შესაძენად, რაც მათი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად იყო საჭირო, ხდებოდა წლის მეორე ნახევარში, განსაკუთრებით ოქტომბრისა და ნოემბრის დასაწყისში. ამ დროისათვის სვანის ოჯახს სამეურნეო წელი (მოსავლის აღება-დაბინავება) უკვე დამთავრებული ჰქონდა.

ბარში სავაჭროდ წასული სვანი, პირველ რიგში იძენდა მისი ოჯახისათვის აუცილებელ პროდუქტს (მარილი, სიმინდი, ხორბალი და სხვ.), შემდეგ კი მანუფაქტურულ ნაწარმს, რკინის ზოგიერთ იარაღს, ჭურჭლეულს და სხვ.

სვანი იმიერკავკასიაში ნაყიდი საქონლის გაყიდვის შედეგად მოგებას ღებულობდა, სამაგიეროდ ის საკმაო ზარალს ნახულობდა ადგილობრივ ვაქრებთან ურთიერთობაში. ჩამოსული ვაქრები თავიანთ საქონელს არიცხავდნენ ტრანსპორტის ხარჯებს, მათ დღიურებს და ამის ზევით კიდევ მეტს ახდევინებდნენ საქონელში. სვანი, რომელიც თვითონ ბარში მიდიოდა სავაჭროდ, ასევე დიდად ზარალობდა, იმიტომ, რომ გზის ხარჯი, საქონლის გადმოტანა და ბაზრის მაღალი ფასები მისთვის მაინც მძიმე ტვირთად რჩებოდა.

XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში ლაშხეთსა და ლენტეხში ადგილობრივი ვაქრების გ. ონიანის, ევ. ლობჯანიძის, ნ. ჭათარაძისა და სხვათა მიერ გახსნილი იქნა სავაჭრო დუქნები, რომლებიც კონკურენციას უწევდა ლაილაშელ ებრაელებსა და სომხებს⁴⁸.

44 ცნობა მოგვაწოდა შ. მარგველანმა (45 წლის, უმაღლეს დამთავრებული).

45 ცნობა მოგვაწოდა ა. კორძაიამ. (58 წლის უმაღლეს დამთავრებული).

46 ცნობა მოგვაწოდა ა. ჟორელიანმა (87 წლისა), რ. ჭალდანმა, (87 წლისა), ს. გუჭეჩიანმა (62 წლისა).

47 ცნობა მოგვაწოდა ვ. ჭკადუამ, ნ. ნარსკვიძემ.

48 მთხრობელნი—ქ. ი. ონიანი, ს. ჯანელიძე, გრ. ონიანი.

საკვლევე პერიოდში ვაქრობისა და ალებ-მიცემობის განვითარებამ თავისი გარკვეული ბიძგი მისცა მევახშეობის განვითარებისა და კრედიტის სხვადასხვა ფორმის წარმოშობას. ვაქრები საკმაო ოდენობის თანხებს აგროვებდნენ და ამით მევახშეობას ეწეოდნენ. ქვემო სვანეთში მევახშე 10 მანეთის ერთი წლის ვადით გასესხებისათვის იღებდა 3 პროცენტს, რაც ფორმდებოდა თამასუქით (ვექსილით). თუკი სესხი ერთ წელიწადში არ დაიფარებოდა, მაშინ პროცენტი მატულობდა, ხოლო თუკი მსესხებელი (დებიტორი) უარს განაცხადებდა სესხის ან მისი პროცენტის გადახდაზე, მაშინ საქმეს სასამართლო იხილავდა და მევახშის (კრედიტორის) სასარგებლოდ წყვეტდა⁴⁹.

სესხად გაიცემოდა არა მარტო ფული, არამედ პროდუქტები და საქონელიც, მაგალითად, თუ ერთ ფუთ მარცვალს გაასესხებდა მევახშე, მას მსესხებლისაგან უნდა მიეღო ერთი წლის თავზე 1,5 ფუთი, ე. ი. 8 კგ. ნამატი, პროცენტი. ამგვარსავე პირობებში ხდებოდა პირუტყვის გასესხებაც⁵⁰.

იფარის საზოგადოებაში მევახშე წელიწადში 1 მანეთის გასესხებისათვის იღებდა ნარგებელს 10 კაპიკს, მევახშეებად ცნობილი იყვნენ ო. ქურდიანი, გ. დევდარიანი და სხვ.⁵¹.

მულახის თემში ერთი თვის განმავლობაში 1 მანეთის სარგებელი იყო 5 კაპიკი, ხოლო ერთი ფუთი მარცვლის 1 წლის ვადით სარგებელი—8 კილოგრამი. ვექსილის გაფორმება ხდებოდა მხოლოდ არანათესავეებს შორის. ვექსილს ამოწმებდა მამასახლისი⁵².

ჩუბხევის თემში მევახშე ერთ წელიწადში სარგებელს ახდევინებდა ფუთზე და მარცვლეულზე 10 პროცენტს, ხოლო მერძეული პირუტყვის სესხებისათვის 1 წლის თავზე უნდა დაებრუნებია ასეთივე პირუტყვი, რძის პროდუქტის წლიური საშუალო შემოსავლის ფასი და ნამატი — ხბო, თიკანი, ბატკანი და ა. შ. მოზარდი პირუტყვის სესხებისას ასე ყოფილა: თუ ისესხებდა ერთი წლის მოზარდს და მას დაუბრუნებდა ორი წლის შემდეგ, უნდა დაებრუნებია სამი წლისა. ამაზეც ვექსილი ფორმდებოდა, მამასახლისის შემოწმებით⁵³.

---

49 მთხრობელი ქ. ონიანი.

50 მთხრობელი ალ. ონიანი.

51 მთხრობელი ა. კორძია.

52 მთხრობელი რ. გუჭეჭიანი.

53 ცნობა მოგვაწოდა ვ. ბ. ქალდანმა.

ფარის თემში ერთ თვეში მევახშე ერთ მანეთს გაასესხებდა 5 კაპიკად, იგივე პროცენტი იყო გადაანგარიშებული მარცვლეული-სა და სხვა საქონლის გასესხებაზე. აქაც თამასუქს აფორმებდნენ და მას ამოწმებდა მამასახლისი⁵⁴.

ადგილობრივი ვაჭრები სვანეთს გარეთ სავაჭროდ წასვლისაა სასოფლო საზოგადოების მამასახლისისაგან იღებდნენ სავაჭრო-სამგზავრო ბილეთს. ბილეთში აღნიშნული იყო, რომ დასახელებულ პირს უფლება ჰქონდა ეყიდნა ყოველგვარი საქონელი⁵⁵.

როგორც დავინახეთ, სვანეთში თანდათან იზრდებოდა და ვითარდებოდა ვაჭრობა და მევახშეობა, რაშიც ადგილობრივი მოსახლეობა ებმებოდა.

ხ ე ლ ო ს ნ ო ბ ა

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის და XX საუკუნის დასაწყისის სვანეთში ხელოსნობა წინა პერიოდთან შედარებით განვითარებული ჩანს. ხელოსნობის ყველა დარგი ადგილობრივ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებაზე მუშაობდა. მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება იმის დავიწყება, რომ საქართველოს ბარიდან, კერძოდ ლეჩხუმიდან და საერთოდ იმერეთიდან, ხელოსნები მოდიოდნენ, როგორც ქვემო, ასევე ზემო სვანეთში, ესენი უმთავრესად იყვნენ დურგლები, თუმცა სამუშაო იარაღები და მოწყობილობა უმთავრესად ადგილზე მზადდებოდა, დაწყებული ხის ნაკეთობით და დამთავრებული რკინის იარაღებით.

ხელოსნობის მაღალგანვითარებულობა სვანეთისათვის უძველესი დროიდანაა დამახასიათებელი. ეხება რა ამ საკითხს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, მიუთითებს სვანთა „სამეურნეო-მეტალურგიულ მიღწევათა შესახებ“. მეცნიერის აზრით, ამის დამადასტურებელია არქეოლოგიური მონაპოვრები, მაღალი ხელოვნებით შემუშავებული სასოფლო-სამეურნეო წესები (მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა), ხით-ხურობის განსაცვიფრებელი ნიმუშები. ქვით-ხურობის საერო და საკულტო ნაგებობათა მაღალგანვითარებულობა, სამეურნეო და საომარი იარაღის მკვედლობა და სამკაულთა ოქრო-მკვედლობა, უაღრესად განვითარებული ფერწერა...⁵⁶.

⁵⁴ ცნობა მოგვაწოდა აკ. ნარსაიძემ.

⁵⁵ ბილეთი იხ. ნაშრომის „დამატებაში“.

⁵⁶ აკად. ნ. ბერძენიშვილი, სვანეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, გაზ. „მებრძოლი“, საქ. კპ. ზუგდიდის რაიკომის და მშრ. დეპ. საბჭოს ორგანო. 1964, 29 დეკემბერი.

სვანი ხელოსნები არათუ საკვლევ პერიოდში, არამედ უფრო ადრეც ცნობილი იყვნენ როგორც ლითონის დამუშავების შესანიშნავი ოსტატები. მკედლები რკინისაგან აკეთებდნენ, როგორც საბრძოლო, ასევე სამეურნეო იარაღებს. ამასთან, სვანეთში შუა საუკუნეებიდანვე საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა ოქრო-ვერცხლის მკედლობა.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება (ცხუმარის თემიდან მოტანილი) კაჟიანი თოფის გასაკეთებელი დაზგა, რომლითაც კეთდებოდა საბრძოლო იარაღები. ადგილზევე კეთდებოდა რკინის იარაღები: ნაჯახი, ცული, დანა, ხანჯალი, თოხი, ნამგალი, სახნისი, კერია, ჯაჭვი, საცეცხლური, ასტამი, ერთ დროს ცელიც და სხვ.

მესტიის მუზეუმშივე ინახება ხატები, რომლებიც გაკეთებულია ოქროსაგან. წმინდა გიორგის რამდენიმე ხატი სვანეთშია გაკეთებული — ოქრომკედელ ფარაჯანიანის მიერ. ოქრო-ვერცხლის მკედლობის ეს და სხვა მრავალი ნიმუში შემონახულია სვანეთის ეკლესიებში, რის შესახებაც პროფ. გ. ჩუბინაშვილი წერს:

„ქართული ოქრომკედლობის ძეგლებმა მკვლევართა ყურადღება დააახლოებით 100 წლის წინათ მიიპყრო. ეს ძეგლები ინახებოდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების ეკლესია-მონასტრების სალაროებში. განსაკუთრებით ბევრი ნიმუში შემოგვინახა საქართველოს ერთ-ერთი მაღალმთიანი რაიონის სვანეთის პატარა საგვარეულო ეკლესიებმა“⁵⁷.

სვანეთშივე აკეთებდნენ ოქროსა და ვერცხლის სამკაულებს, როგორიცაა ქალის მკერდის მორთულობა „ჩაფრასტალ“, საყურეები, ბეჭდები. სამაჯურები, ქამრის ბალთები და სხვ.“⁵⁸.

განვითარებული ყოფილა აგრეთვე სპილენძის და თუჩის გამოღობა. სპილენძისაგან აკეთებდნენ სხვადასხვა მოცულობის ქვაბებს⁵⁹. სპილენძის წარმოება ისე ყოფილა განვითარებული,

57 იხ. მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

58 პროფ. გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ოქრომკედლობა. 1957, გვ. 3.

59 იხ. მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

რომ ხუმერების ხეობაში საამისო ადგილს დღემდე შემორჩა სახელწოდება „ჩეიში“⁶⁰ (სვანურად, სასპილენძი).

ზემოთ აღნიშნული ლითონების დამუშავებას და მათგან ნაკეთობის შექმნას ხელი შეუწყო იმ წიაღისეულმა სიმდიდრეებმა, რომელიც მოიპოვება სვანეთში რკინის, ოქროს, სპილენძის, ტყვიისა და სხვათა სახით.

ძველად სვანები თვითონვე ამზადებდნენ თოფის ტყვია-წამალს, რაც ადგილობრივი ნედლეულის გამოყენების შედეგად მიიღებოდა. ტყვია-წამლის დასამზადებლად შესაფერისი ხელსაწყო-მოწყობილობაც ჰქონდათ.

საკვლევე პერიოდში მკედლები ბევრი არ იყო, ზოგიერთ თემში იყო 1—2 მკედელი, ხოლო ზოგ თემში სულ არ იყო. ამის გამო, ადგილობრივი მკედლები ვერ აკმაყოფილებდნენ მოსახლეობის მოთხოვნილებას სათანადო ნაკეთობებზე, ამიტომ მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს რკინის და სხვა ლითონების ნაწარმი სხვა მხარეებიდან შემოჰქონდა.

სვანეთში დამოკიდებულება მოსახლეობასა და მკედელს შორის ასეთ ხასიათს ატარებდა. ქვემო სვანეთში ოჯახი მკედელს გაურიგდებოდა წლიურად და მისცემდა 9 კგ. მარცვლეულს (ქერს, ხორბალს, სიმინდს და ა. შ.) რასაც „კალფორი“ ეწოდებოდა. მკედელი ვალდებული იყო ერთი წლის განმავლობაში ამ საფასურში ოჯახისათვის შეეკეთებია ნაჯახი, ცული, წერაქვი, ნამგალი, თოხი და სხვ. თუ ოჯახს დასჭირდებოდა ახლის გაკეთება მისი ფასი მეკომურს ცალკე უნდა გადაეხადა⁶¹.

ზემო სვანეთში მცხოვრები მკედლები ამზადებდნენ სასოფლო-სამეურნეო იარაღ-მოწყობილობას, როგორიცაა ნამგალი, სახნისი, თოხი, ცული და სხვ. ოჯახი ვალდებული იყო წლის მანძილზე მიეცა მკედლისათვის ნახშირი და 1 ფუთი ხორბალი. ამ გადასახადს „ნაშკვდირ“ (მკედლობის საფასური) ეწოდებოდა⁶².

დ უ რ გ ლ ო ბ ა

სვანეთში ტყეების სიუხვე იძლეოდა იმის შესაძლებლობას, რომ მოსახლეობა დაუფლებოდა ხის დამუშავების ტექნოლოგიას. როგორც სიძველეთა ნაშთებიდან ჩანს, მათ კარგად ცოდნიათ ხის

60 იხ. მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

61 ცნობა მოგვაწოდა ქ. ონიანმა.

62 ცნობა მოგვაწოდა ეასო ჯალდანმა.

დამუშავება, თუ რა ჭიშის ხე-ტყე რისთვის ვარგოდა, რა ღეტალებს რა ხე შეიძლება მოხმარებოდა მშენებლობაში, სამეურნეო იარაღ-მოწყობილობის გასაქმებლად და სხვა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სვანები თვითონ იშენებდნენ საცხოვრებელ და სამეურნეო შენობა-ნაგებობას. მას სჭირდებოდა ხის მასალების მორგება და გაწყობა. სვანური სახლის ღირებულების აუცილებელი იყო ნაძვის ხე, როგორც ყველაზე ღრეკადი და თან მაგარი, რომელსაც წოწებაც (დიამეტრი) შესაფერისი აქვს. სახურავისათვის იყენებდნენ ყავარს, რომელსაც წიწვიანი ჭიშის ხეებისაგან „ხდიდნენ“, კალასა და უშგულში იყენებდნენ აგრეთვე ფიქალ ქვასაც.

შუა ცეცხლის და კერიას თავზე გადასახურავად ხმარობდნენ ფიქალი ქვის თხელ ფურცლებს ან წიფელას გათლილ ფიცრებს. რომელსაც ცეცხლის ნაპერწკალი აღვილად არ ეკიდება. სახლის პირველ სართულზე პირუტყვის ბაგების, ქონგურების და სხვათა გასაწყობად, უფრო მეტად ხმარობდნენ წიწვიანი ჭიშის ხე-ტყის მასალას.

სვანები თვითონვე ამზადებდნენ ხისაგან სამეურნეო დანიშნულების იარაღ-მოწყობილობას: უღელს, მარხილს, კაეს, კევრს და სხვ. მარხილსა და კევრს აკეთებდნენ უმეტესად ნაძვის ხისაგან.

თავთავიანი კულტურების გასაღეწად იყენებდნენ კევრს, ის უნდა ყოფილიყო სიგანით 1—1,5 მეტრი, სიგრძით 2 მეტრამდე, მას ქვედა მხარეს უკეთებდნენ შავი გრანიტის და თეთრი კვარცის ქვის წვრილ ნატეხებს თითო 5—6 სანტიმეტრის დაშორებით, რომ იოლად გაეღეწათ ხორბლეული. მარხილს აკეთებდნენ ორი ზომისას. ერთი იყო გრძელი (ასე ეძახიან სვანები) და მეორე მოკლე, პირველის სიგანე ერთნახევარ მეტრს აღწევდა, სიგრძე კი—2,5 მეტრამდე. მას იყენებენ შემის, თივისა და ყანებიდან ხორბლეულის საზიდად. მეორე გვარი მარხილის სიგანე იგივე იყო, სიგრძე კი 2 მეტრამდე აღწევდა. მას იყენებდნენ მშენებლობის დროს, კირის, ქვის და ქვიშის საზიდად, ყანებში სასუქის გასაზიდად და სხვ.

უღელსაც აკეთებდნენ ორი ზომისას, მოკლეს იყენებდნენ მარხილების სათრევად, გრძელს კი — ხე-ტყის (მორების) საზიდად, საღეწად და სხვ.

ჭურჭლეულს, ოჯახისათვის საჭირო დანარჩენ მოწყობილობას, დგამეულობასაც, სვანები თვითონ აკეთებენ ხის მასალისაგან.

სვანეთში ხეზე მუშაობას რომ უძველეს დროიდან იყენებდაუფლებულნი, ამის დამადასტურებლად შეიძლება მოვიყვანოთ პრავალი ფაქტი და ნიმუში.

პროფ. გ. ჩუბინაშვილის დაკვირვებით სოფელ აცში მთავარანგელოზის ეკლესიის ხის კარები (მუხისაა) ბრწყინვალედ შესრულებული ჩუქურთმული ხელოსნობის ნიმუშია. იგი ეკუთვნის XI საუკუნეს⁶³.

საქვეყნოდ ცნობილია ფხუტრეის მთავარანგელოზის ეკლესიის ხის (მუხის) კარები, რომელსაც XII საუკუნით ათარიღებენ. ეს კარები თავისი მაღალი ოსტატობითა და გემოვნებით შესრულებული ჩუქურთმებითა და ორნამენტით ხელოვნების უბრწყინვალეს ნიმუშადაა აღიარებული⁶⁴.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ სვანეთში ხატების ლითონის ნაწილების მისამაგრებლად და ფერწერისათვის გამოყენებულია ბლის ხე. ამიტომ სვანი მაშალად და საწვევად ბლის ხეს არც მოკრიდა და არც გამოიყენებდა.

სვანეთში ცხოვრების ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობები ხშირად მოითხოვდა, რომ სვანს სახელდახელოდ გაეკეთებია ხის კარავი, „ჭოკი“, ბოგირი და ხიდები.

სვანები მთაში ზაფხულის პერიოდში სამოვარ-საბალახოზე პირუტყვის მომვლელისათვის (მწყემსისათვის) სპეციალურად ერთ ღლეში აშენებენ ხოლმე ხის პატარა ქოხს.

პატარა მდინარეებზე გადებენ ქოკებს. მდინარეზე ერთი ან ორი ძელი გაიდება და ზედ გადადის მხოლოდ ადამიანი. ისეთ მდინარეზე, რომელსაც პირუტყვი ვერ გადალახავს აკეთებენ ბოგირს, რისთვისაც გადებენ 2—3 ხის გამწვდომ დირს — მორს, ზედ დააგებენ წვრილ-წვრილ მორებს (მრგვალ წვრილ ხეებს) და მასზე დადის ყველა სახის პირუტყვი, ხოლო ისეთ დიდ მდინარეებზე, როგორიცაა ენგური, ცხენისწყალი, ლასკადურა, მულხურა, ნენსკრა და სხვ. აკეთებდნენ ხიდებს, რაც გათვალისწინებული იყო ხარებით მარხილების, შეშის და სხვა სამშენებლო მასალების გადასაზიდად. ასეთი ხიდების მშენებლობას უფრო მოფიქრებულად და მონდომებით ასრულებდნენ ხოლმე ისინი, რომელნიც ამ ხიდებით სარგებლობდნენ.

ფართო სამეურნეო დანიშნულების სათემო თუ სასოფლო ხიდის ასაგებად არჩევდნენ მდინარის კალაპოტის შედარებით ვიწ-

63 იხ. მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

64 იხ. ფხუტრეის ეკლესია.

რო აღგილს, რომ უფრო მაგარი და დაცული ყოფილიყო ხიდი და მისი ჯებირები. ხიდისათვის განსაზღვრულ აღგილას, მდინარის ორივე მხარეს აგებდნენ ხის ჯებირებს — ბურჯებს, რასაც ქვით ავსებდნენ, რომ მდინარეს არ წაედო. ორივე ბურჯს შორის გადებდნენ 4—5 ცალ მსხვილ ღირეს, ზედ მჭიდროდ დააგებდნენ წვრილ-წვრილ მორებს, ხიდის სიგანე 2 მეტრზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო.

სევანეთში ცნობილია ტექნიკურად ძნელად გასამართავე ხიდე-ბიც და ისინი გამოირჩევიან თავიანთი სიმაღლით, ასეთებია: ხალდეს, მესტიის, მესკმულდის და სხვა ხიდები, რომელთა სიმაღლე მდინარიდან 30 მეტრს აღწევს.

კ ა ლ ა ტ ო ზ ო ბ ა

სევანეთში არსებული ძეგლები, სევანური ორსართულიანი სახლები, 4—5 სართულიანი კოშკები, ეკლესიები და სხვა სამეურნეო ნაგებობანი აშკარად მეტყველებენ იმაზე, რომ სევანები ოდითგანვე დახელოვნებული ყოფილან კალატოზობაში, — ქვის დამუშავებაში.

ზემოთ აღნიშნული ნაგებობანი ქვითკირისაა. როგორც, ე. წ. სევანური სახლების, ასევე კოშკების კედლები ძლიერ მკვრივად და დიდი ოსტატობითაა აგებული. დაცულია სართულების, ფანჯრების, დუროების, სათოფურების, ქონგურების, გალანების და კუთხეების მოყვანილობა და ფორმა, რაც მნახველზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს. ჩანს, აქაური კალატოზები მაღალი ოსტატობით გამოირჩეოდნენ. ამავე დროს ყველაფერი ეს გაკეთებულია მოხერხებულად და საიმედოდ, შერწყმულია სევანეთის ბუნებრივ-კლიმატურ პირობებთან და გარეშე მტრის მოსალოდნელი თავდასხმების დროს. ბრძოლისა და თავდაცვის ამოცანათა გათვალისწინებას ემყარება.

სევანეთში ყოველი ოჯახი აშენებდა ქვითკირის სახლს, რომელიც ნაგებობათა მთელ კომპლექსს შეადგენდა. სახლს მრავალი დამხმარე ნაგებობაც გააჩნდა, ის ზამთრისათვის კარგად და მოხერხებულად იყო მოწყობილი. სახლში თავსდებოდა ოჯახი მთელი თავისი ქონებით. სევანური სახლი მკაცრ ბუნებასთან და კლიმატურ პირობებთან ჩინებულად იყო შეგუებულ-შეხამებული. მაღალმთიან სოფლებში მის მაგიერობას ვერ გაწევდა ხის სახლი, რომელიც შეიძლებოდა მალე დაზიანებულიყო და მეურნეობრივადაც ნაკლე-

ბად მოხერხებული იყო, ქვიტკირის ორსართულიანი სევანური სახ-
ლი მეურნეობრივად კარგად მოწყობილი და კაპიტალურია. მისი
სიმაღლე 7—10 მეტრს აღწევდა, ხოლო ერთი სართულის საერთო
ფართობი — 180 კვ. მეტრს და ზოგჯერ მეტსაც.

ცაგერიდან დაწყებული, ცხენისწყლის აუოლებით, ოციოდე
ვერსის მანძილზე მდებარე ლეჩხუმლებისა და სვანების სოფლები
შორის არავითარი განსხვავება არ იყო სახლების მშენებლობაში.
აქ, როგორც წესი, ხის სახლები ედგათ. ზემოთ და ზემოთ ხის მასა-
ლები ნაკლებად იყო, ხოლო ლაშხეთში და ზემო სვანეთში (ლენ-
ხერის ზოგიერთი დასახლების გამოკლებით) ყველა შენობა ქვიტ-
კირისა იყო⁶⁵.

სვანეთში, მეტადრე ზემო სვანეთში, მრავალი კოშკი დღემდეა
კარგად დაცული, ბევრიც დაზიანებული ან კიდევ დანგრეულია.
XIX საუკუნეში დაცული ეკლესიების დიდი უმრავლესობა სპე-
ციალურად ნათალი „ქვისაგანაა“ (სბენდიკის ქვისაგან, იგივე კირ-
ქვა, რაზედაც ქვემოთ გვეჩვენა ლაპარაკი), აშენებული⁶⁶. ეკლესიე-
ბის მცირედი ნაწილი აშენებულია XIX საუკუნეში, ხოლო მათი
დიდი უმრავლესობა ეკუთვნის შუა საუკუნეებს⁶⁷.

სვანეთში წისქვილების ერთი ნაწილი შენდებოდა ქვიტკირისაგან,
უმეტესობა კირის მასალიდან. საუქვავ ქვას, დოლაბს, ამზადებდ-
ნენ ადგილზე, სპეციალურად შერჩეული მაღალი თვისებების მქონე
ქვისაგან, ხოლო მუშაობის გარკვეული პერიოდის შემდეგ ზედა და
ქვედა დოლაბების საუქვავ ფართს სპეციალური რკინის ჩაქუჩით
მოკოდავდნენ.

სვანეთში არის ორნაირი კირი, ერთი არის კირქვა, რომელიც
გვხვდება კლდეების სახით, ფენებად განლაგებული, ფერად არის
მოშავოც და მოთეთროც; მეორეა სბენდიკი, რაც მოიპოვება ი?
ადგილებში, სადაც მიწის სიღრმიდან კირიანი წყლები გამომდინა-
რეობენ, რომლებიც დროთა ვითარებაში კირიან მასად იქცევიან.
სბენდიკის გამოწვით ღებულობენ სითეთრით განთქმულ სამშენებ-
ლო კირს.

---

65 Материалы для изучения экономического быта государственных
крестьян Закавказского края, Тиф., 1885, т. I, стр. 183.

66 მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის და კულტურის ძეგლთა დაცვის
მესტიის საზოგადოების მასალებით XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იყო
200-მდე ეკლესია.

67 საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები, თბ., 1959, გვ. 77—79, 85—87.

კირსა და ქვიშას ერთმანეთში სათანადო პროპორციით ურევდნენ და სამშენებლო დუღაბსღებულობდნენ.

შინამრეწველობის ზოგიერთი სახის შესახებ.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის სვანეთის პირობებში ოჯახისათვის აუცილებელი იყო მთელი რიგი მოწყობილობის და ჩაცმულობის შინაწარმოება.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მეცხოველეობის პროდუქტებს, კერძოდ, ხორცსა და რძის ნაწარმს იყენებდნენ საქმელად, ტყავს ფეხსაცმელებისათვის და მატყლს კი ტანსაცმლისათვის. სვანებმა კარგად იცოდნენ ტყავისა და მატყლის დამუშავება.

მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის ტყავისაგან ამზადებდნენ ქალამანს, ტყავს დაკრიდნენ სიგრძეზე, ერთ საქალამნეს უნდა ჰქონოდა სიგრძე 3 მტკაველი, სიგანე — 1,5 მტკაველი. მას ჩაღებდნენ შრატის და მაწონის დამუშავებულ ნარევეში (პირიკში) რამდენიმე დღეს. შემდეგ დაზელავდნენ სპეციალურად მოწყობილ ტყავის დასაზელ დაზგაზე, დამუშავებული ტყავი როცა მიიღებდა თეთრ ფერს, ის უკვე მზად იყო შესაყერად. ასეთ პირობებში დამზადებულ ტყავისაგან შეკერავდნენ მამაკაცის ფეხსაცმელს, რომელსაც იგი იცვამდა მხოლოდ ზაფხულობით, ზამთარში ჩასაცმელად ხმარობდნენ მოზარდი (1—2 წლის) პირუტყვის, ღორის და თხის ტყავისაგან შეკერილ ფეხსაცმელს, რომელსაც არავითარი დამუშავება არ სჭირდებოდა.

ქალებისა და ბავშვებისათვის უმეტესად წვრილფეხა საქონლის ტყავისაგან ამზადებდნენ ფეხსაცმელს.

ზოგიერთ შემთხვევაში სვანი ხელოსნები ბაზარზეც ჰყიდდნენ ან ცვლიდნენ დამუშავებულ ტყავს.

თხისა და ცხვრის ტყავისაგან აკეთებდნენ გუდრას (ხალთს) და ქურქს (სვანურად „ქვირქეს“, „კეშს“). პირველი გამოყენებული ჰქონდათ მგზავრობისას და ძლიერ მოხერხებულიც იყო, მასში წყალი არ ატანდა, ქურქს ცივ ამინდებში წამოისხამდნენ (ჩაიცვამდნენ) ხოლმე.

სვანებმა კარგად იცოდნენ აგრეთვე შალისა და ტილოს დამზადება. ამზადებდნენ როგორც ადგილობრივი ცხვრების ნაპარსი მატყლისაგან, ასევე იმიერკავკასიიდან შემოტანილი მატყლისაგან. ტილოს კი ამზადებდნენ კანაფის ბოჭკოსაგან.

ამ საქმეს სათავეში ედგნენ სვანი ქალები და ისინი ამ საქმეში კარგად იყვნენ დახელოვნებული. ისინი ჯერ დაამზადებდნენ ძაფს

ქსოვილისათვის და შემდეგ კი მას მოქსოვდნენ სევანეთშივე გაკეთებული ხის დაზგაზე („ლაჭშიარ“). ზამთარში ქალებისა და ბავშვების ჩასაცმელად ქალები ქსოვდნენ წინდებს („ბერალს“), ხელთათმანებს („შიმბერალს“) და სხვ.

ასეთი ფორმით მოქსოვილი შალი იხმარებოდა მამაკაცების, ქალების და ბავშვების ტანსაცმლისათვის, ხოლო ტილოს ხმარობდნენ საცვლებად, ასევე ლოგინის თეთრეულისათვის. სევანური შალი და ტილო ბევრ შემთხვევაში გაჰქონდათ გასაყიდად — გასაცვლელად ბაზრობაზე.

მატყლისაგან ამზადებდნენ აგრეთვე ქულებს და ნაბდებს. ქულებს ამზადებდნენ სამი ფერისას — თეთრს, შავს და რუხს, მას, ძირითადად, იხურავდნენ მამაკაცები. ნაბდებს იყენებდნენ უფრო მეტად ლოგინისათვის.

ოჯახის საჭიროებისათვის საპონს სევანეთში შინ ამზადებდნენ, საამისოდ ნახარში ნაცრის ნაწურის ნალექს („ჭერამს“) და ღორის ქონს სათანადო პროპორციის დაცვით ერთმანეთში აურევდნენ. შემდეგ აადულებდნენ, მდულარე ხსნარს ჩაასხამდნენ კალაპოტში და საპონი უკვე მზად იყო. საპონს ხმარობდნენ სარეცხად, ასევე დასაბანად.

გარე სამუშაოზე გასვლა

მოსახლეობის ერთი ნაწილი, შრომისუნარიანი მამაკაცების სახით, ადრეც გადიოდა სევანეთიდან საშოვარზე. მაგრამ ამ გასვლას, როგორც ჩანს, არარეგულარული ხასიათი ჰქონდა. შესასწავლ პერიოდში, საქართველოსა და მთელ კავკასიაში კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარებასთან დაკავშირებით, სევანეთის შრომისუნარიანი (მამაკაცები) მოსახლეობის გარე სამუშაოზე გასვლა თანდათან სისტემატურ ხასიათს იღებს. სევანეთის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი განიცდიდა სახნავ-სათიბი მიწების ნაკლებობას. აქ ვერ მოდიოდა იმდენი მოსავალი, რომ ოჯახი თუნდაც მინიმალურად უზრუნველყო. ამასთან, ხანგრძლივი ზამთრის განმავლობაში, რაც 5—8 თვე გრძელდებოდა, სვანი შრომისუნარიანი მამაკაცების უმრავლესობა არ იყო დატვირთული სამეურნეო საქმეებით. ის სამუშაო რაც ზამთარში იყო შესასრულებელი, სახელდობრ, პირუტყვის მოვლა (აქ მთელი ზამთრის განმავლობაში საქონელი ბაგურ კვებაზე იყო გადაყვანილი), შეშის დაჩეხვა, სახურავიდან თოვლის გადმოყრა და სხვა, თავისუფლად. შეეძლოთ შეესრულები-

ნათ ქალებს, მოხუცებს და ბავშვებს. ამიტომ შრომისუნარიან მამაკაცებს ზამთრის განმავლობაში შესაძლებლობა ჰქონდათ, თითქმის უკლებლივ, გასულიყვნენ გარე სამუშაოზე. ისინი მიდიოდნენ უმთავრესად სამეგრელოში, იმერეთში, ლეჩხუმში, გურიაში და აფხაზეთში. გარდა ამ ადგილებისა, ბესარიონ ნიქარაძის 1891 წლის ცნობით, სევანები სამუშაოდ ქართლშიც და რაქაშიც გადიოდნენ⁶⁸.

საშოვარზე გასული სევანები, როგორც წესი, ამ ადგილებში მუშაობდნენ ხე-ტყის დამზადებაზე, სამშენებლო მასალის ხერხეაზე, ტყის გაჩეხვაზე (სახნავ-სათესი ნაკვეთების შემომატების მიზნით), აწარმოებდნენ ბაღების და ვენახების გადაბარვას, თხრილების გაქრას და სხვ. ამგვარად, სევანები ასრულებდნენ მძიმე ფიზიკურ სამუშაოებს. ამასთან, ისინი მუყაითად და კეთილსინდისიერად მუშაობდნენ, ამიტომ, სევანებს უფრო მეტად ეტანებოდნენ დამქირავებლები, ვიდრე სხვა კუთხიდან მოსულ მუშებს, წყაროს ცნობით «как косары, сванетцы славятся и всякий хозяин берет свана в косары, будучи уверен, что сван в роли косаря превзойдет всякого»⁶⁹.

სევანები ზემოაღნიშნულ მხარეებში გარე სამუშაოზე მიემგზავრებოდნენ ოქტომბრის თვის ბოლოდან და შინ ბრუნდებოდნენ აპრილის თვის დასაწყისში, ე. ი. როცა ადგილზე იწყებოდა საგაზაფხულო სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოები. არაიშვიათად საშოვარზე გასულნი მთელი წლითაც რჩებოდნენ სამუშაოდ.

ზაფხულობით კი სევანებიდან გარე სამუშაოზე მიდიოდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში — ყარაჩაისა, ბალყარეთსა და იშვიათად ოსეთშიც. ისინი უფრო შორსაც მიდიოდნენ, ერთი ცნობით «На покосы и на уборке хлебов сванетцы уходят даже в отдаленные места, как например в Пятигорск, в Ставропольскую губернию и т. д.»⁷⁰.

იქ სვან მუშებს ყველა ხალისით ღებულობდა სამუშაოზე,

68 ბ. ნიქარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, თბ., 1964, გვ. 169. ეს ფეოდალურ ეპოქაშიც ასე ზღებოდა: ქართლში და თვით სამხრეთ საქართველოშიც სევანები რომ გარე სამუშაოზე გადიოდნენ, ეს საგანგებოდაა აღნიშნული ალექსანდრე მეფის მიერ სევანებისათვის XV საუკუნეში ბოძებულ „სასისხლე სიგელში“ (იხ. ე. გაბლიანი, თავისუფალი სევანეთი, თბ., 1927, გვ. 15—17).

69 ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 514, лл. 221—222.

70 იქვე, ფურც. 221—222.

ჩადგან მათი დაქირავება შეიძლებოდა 2—3-ჯერ უფრო იაფად, ვიდრე სხვისი. თვით ისეთი მძიმე სამუშაოს შესრულებისათვისაც კი. როგორცაა ეზოს გალავნის აგება, სვან მუშას უხდიდნენ 15—20 კაპიკს (კეება დაშქირავებლისა იყო). საშუალოდ წლიური ხელფასი სვანი მუშისა უდრიდა 40—80 მანეთს⁷¹.

„კვალის“ კორესპონდენტი 1900 წელს მიუთითებდა, რომ გარე სამუშაოზე გასული სვანი გლეხი „მიუხედავად ასეთი გამუდმებული შრომისა, მაინც ვერას აწყობს, პირიქით, უფრო საგრძნობლად დატკდება, ძალ-ღონე ელევა და სუსტდება ისე, რომ თავის ყოფა მდგომარეობის გაუმჯობესებაზე არც კი ფიქრობს“⁷².

1899 წელს „კვალში“ მოთავსებული ცნობით, გარე სამუშაოზე გასული სვანი გლეხი „6 თვის შემდეგ ბრუნდება ისევ თავის სახლში ერთი ან ორი თუმნით, რომელსაც ან მევახშე წაიღებს ნასესხებ ფულების სარგებელში (აქ პროცენტი თუმანზე 10 შაურია თვეში) ან რომელიმე ჩარჩი ვაჭარი“⁷³.

ვფიქრობთ, აქ გარე სამუშაოდან გლეხის ბიუჯეტში შემოსული ფულადი სახსრების ერთგვარ შეუფასებლობასთან გვაქვს საქმე. კერძოდ. 1899 წელს საშოვარზე წასული გლეხის წლიური გამომუშაება. სხვა წყაროების მიხედვით, 130—350 მანეთს შორის მერყეობდა. ხოლო 1898 წელს ის 140—380 მანეთს უდრიდა⁷⁴. ვფიქრობთ, გამომუშაების ასეთი საგრძნობი მერყეობის გამომწვევ მიზეზს წარმოადგენდა სამუშაოს ხასიათი და მუშახელზე მოთხოვნილების ცვალებადობა ქვეყნის ცალკეულ რაიონებში. ჩრდილოეთ კავკასიაში სამუშაოდ წასული სვანები, უმთავრესად თიბკაზე და იშვიათად, სტავროპოლის გუბერნიაში. მკაზე მუშაობდნენ. აქ ჩვეულებრივად ერთ თვეს რჩებოდნენ (უმეტესად აგვისტოს თვეში). ერთი თვის მუშაობის საზღაურად სვანი მთიბავი. დაშქირავებლისაგან ღებულობდა პირუტყვს. იშვიათად ფულსაც. ერთი თვის მუშაობისათვის მას აძლევდნენ ორი-სამი წლის მოზვერს. ზოგჯერ კი დამატებით ერთ ზრდადასრულებულ ვერძსაც. მოზვერისა და ვერძის ღირებულება ერთად შეადგენდა დაახლოებით 20 მანეთს.

ზაფხულში სათიბად ჩრდილოეთ კავკასიაში უმეტესად იგივე

⁷¹ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 514 л. 222.

⁷² საღადუშქელიანო სვანეთის ამბები, „კვალი“, № 41, 1900.

⁷³ „ზემო სვანეთის ვითარება“, „კვალი“, № 19, 1899.

⁷⁴ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 540, л. 46.

პირები მიდიოდნენ, რომლებიც ზამთრობით საქართველოს სხვა რაიონებში მუშაობდნენ.

საკვლევ პერიოდში საშოვარზე გასულთა რაოდენობა სულ მატულობდა, მიუხედავად იმისა, რომ საშოვარზე ყოფნის პერიოდში მათი ცხოვრების პირობები მეტად მძიმე იყო. მათ ხშირად ღია ცის ქვეშ უხდებოდათ ღამის გათევა, მუშაობდნენ ყოველგვარ ამინდში და თავის დაუზოგავად. ასევე არაღამაკმაყოფილებელი იყო მათი კვების პირობები.

მაგრამ არამართებული იქნება თუ ვიტყვით, რომ ჩრდილო კავკასიაში სვანები მხოლოდ ზაფხულობით მუშაობდნენ, იქ სვანეთიდან საშოვარზე ზოგჯერ ზამთრობითაც მიდიოდნენ. ამას მოწმობს დღემდე ცალკეულ ოჯახებში დაცული სამგზაერო „ბილეთები“. მაგალითად, კალის სასოფლო საზოგადოების მამასახლისის, ივანე პირველს, ასეთი ბილეთი გაუცია ამავე საზოგადოების სოფელ მუკე-დარის მცხოვრებ კონსტანტინე ბესოს ძე ხარძიანზე, რომლის ძალითაც ამ გლეხს უფლება ეძლეოდა რუსეთის იმპერიის რომელ კუთხეშიც სურდა იქ ეცხოვრა. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ასეთი „ბილეთის“ პატრონი სამუშაოდ იმიგრაციაში გადადიოდა „საცხოვრებლად“, უფრო სწორად, სამუშაოდ. ჩვენ, სამწუხაროდ, არ მოგვეპოვება ზუსტი მონაცემები გარე სამუშაოზე გასულთა საერთო რიცხვის, აგრეთვე იმის დასადგენად, თუ გლეხთა რომელი სოციალური ჯგუფები შეადგენდნენ მათ ძირითად კონტიგენტს. მაინც კი ერთი ცნობით, რომელიც 1909 წლის მდგომარეობას ასახავს. ვგებულობთ, რომ ამ წელს სვანეთის ბოქაულს გარე სამუშაოზე წამსვლელთათვის მარტო ზემო სვანეთში 1646 პასპორტი გაუცია⁷⁵. ამ დროს ზემო სვანეთის მოსახლეობა შეადგენდა 11896 სულს. აქედან მამაკაცთა რიცხვი — 6000 იყო.

ცხადია, 6000 მამაკაცი ყველა შრომისუნარიანად როდი ჩაითვლება, მათ შორის იყვნენ ბავშვები და მოხუცები. მაგრამ, უეჭველია, საშოვარზე წასულთა რიცხვი მხოლოდ იმათით არ ამოიწურება, ვისაც პასპორტები ჰქონდა აღებული. ამ სიდიდეს უნდა დაემატოს მათი რიცხვიც, ვინც დროებითი მოწმობებით მიდიოდა სამუშაოდ. სასოფლო საზოგადოების მამასახლისები ასეთ მოწმობებს გასცემდნენ, ჩვეულებრივად, საპასპორტო ბლანკის უქონლობის გამო, ისე რომ, შრომისუნარიან მამაკაცთა დიდი რაოდენობა გარე

⁷⁵ ЦГИАЛ, ф. 1291, оп. 131, д. 547, 1910, л. 2.

სამუშაოზე იყო წასული, განსაკუთრებით ზამთრის თვეებში, ხოლო ზაფხულობით, უფრო აგვისტოს თვეში. ზეპირი წყაროები ადასტურებენ, რომ საშოვარზე მიდიოდა მთელი შრომისუნარიანი მოსახლეობა (მამაკაცები).

„კვალი“ 1899 წელს აღნიშნავდა, რომ „თუ სევანი ისე მოკვდებოდა, რომ ლეჩხუმსაც კი ვერ იხილავდა, დღეს მას დასაუღლები საქართველოს რომელ სოფელში ვერ შეხვდებით თოხით და ნიჩბით შეიარაღებულს და თვალგაფაციცებით სამუშაოს მაძიებელს“⁷⁶. დადგებოდა თუ არა შემოდგომა შრომის უნარიანი მამაკაცების დიდი ნაწილი მიემართებოდა სამეგრელოში, იმერეთ-გურიაში და სხვაგან სამუშაოდ.

ამავე საკითხს ეხება 1900 წელს „კვალში“ მოთავსებული კორესპონდენცია. კორესპონდენტი მეხა ფარელი წერდა: „სევანი, რომელსაც კი შრომა შეუძლია, სტუმარია თავის ოჯახში. წელიწადის სამ მეოთხედს ის მოკლებულია ოჯახის კერას: შემოდგომა-ზამთარში ის დასაუღლები საქართველოში მუშაობს ორიოდე გროშისათვის, ხოლო გაზაფხულზე კი ოსეთში“⁷⁷ („ოსეთი“—ზუსტი თარგმანია სევანური „საე“-ის, რაც ნიშნავს ყარაჩაიას და ბალყარეთს).

როგორც ვთქვით, საშოვარზე გასული სევანები, სხვა კუთხეებიდან წასულ მუშახელთან შედარებით, უფრო იაფად აქირავებდნენ თავის შრომას. 1909 წლის განმავლობაში, ბოქაულის ცნობით. ზემო სევანეთიდან გარე სამუშაოზე გასულ პირებს სულ მიუღიათ 20050 მანეთი. მეორე ცნობით, ამავე წელს ეს თანხა 3000 მანეთს უდრიდა. ამასთან საფიქრებელია, რომ ეს ეხება მხოლოდ იმ პირებს, რომლებსაც პასპორტები ჰქონდათ აღებული. მაინც კი ეს თანხა შემცირებულ სიდიდეს უნდა წარმოადგენდეს, რადგანაც ბოქაულის მიერ გამოკითხვისას, ცხადია, საშოვარზე ნაჰყოფი პირები თავისი რაოდენობას შემცირებული სახით დაასახელებდნენ.

ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ გარე სამუშაოზე მიდიოდნენ როგორც ღარიბი ოჯახებიდან, ისე შეძლებული გლეხური ოჯახებიდანაც. აქ, რა თქმა უნდა, არაფერია უცნაური. საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთში, კულაკური ოჯახის წევრები, ჩვეულებრივ, თვითონაც ეწეოდნენ ფიზიკურ მუშაობას.

აქვე უნდა ითქვას, რომ გარე სამუშაოზე გადასვლაც ხდებოდა სევანეთის ერთი კუთხიდან მეორეში.

⁷⁶ „კვალი“, № 19, 1899. „ზემო სევანეთის ვითარება“.

⁷⁷ „კვალი“, № 41, 1900. „სადადეშქელიანო სევანეთის ამბები“.

ზემო სვანეთიდან გარე სამუშაოზე შემდეგი გზებით დადიოდნენ: ლატფარით, მუშურით, ლასილით, ლენხერით, ლეშენილით და სხვ. ამ გზებით შეიძლებოდა საქართველოს სხვა რაიონებში გადასვლა. ჩრდილო კავკასიაში კი სვანეთიდან გადადიოდნენ შემდეგი უღელტეხილებით: მაჩხფარით, წანერით, ტეიბერით, ბაშილით, მესტიის, ბეჩოს. ჩუბეხეის და სხვა გადასასვლელებით.

მიუხედავად გარკვეული სიძნელეებისა, რასაც იმ დროს მიმოსვლის პირობები უქმნიდა საშოვარზე წასულებს, სვანეთის შრომისუნარიან მამაკაცთა დიდი უმრავლესობა გარე სამუშაოზე სისტემატურად გადიოდა. ძნელია გადაჭარბებით შეფასდეს ამ ფაქტის მნიშვნელობა, რადგანაც სვანეთი ამ შემთხვევაში გვევლინება ისეო რაიონად, რომელიც საკვლევი პერიოდის მთელ მანძილზე გამოჰყოფს მიწათმოქმედებაში, ნაწილობრივ კი მეურნეობის სხვა დარგებშიც, დასაქმებულ პირთა მნიშვნელოვან კონტიგენტს. იმათ, ვინც სისტემატურად აქირავენ თავის შრომას, ეს მოვლენა მით უფრო საყურადღებოა. რომ გარე სამუშაოზე გასული პირები შეადგენდნენ დაქირაებული მუშების კონტიგენტს, ხოლო დაქირაებული შრომის გამოყენება, როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმის მთავარი გამოხატულება იყო⁷⁸. სხვანაირად, ეს ფაქტი მეტყველებს სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმის განვითარებაზე საქართველოს ბარის რაიონებში, სადაც უამრავი მუშახელი მიდიოდა სვანეთიდან.

წყაროები ადასტურებენ, რომ გარე სამუშაოზე გასვლა ოჯახის ბიუჯეტში შემოსავლის ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენდა. ამასთან, შეიმჩნევა ამ მოვლენის შეუწელებელი ზრდა-გაფართოების პროცესი. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა საგადასახადო ინსპექტორის 1900 წლის ცნობა. „ყოველივე ზემო აღნიშნულიდან,—წერს ინსპექტორი,—იმ დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ მიწათმოქმედება, მევენახეობა და მესაქონლეობა თუმცა შეადგენდნენ უმთავრეს საქმიანობას, მაგრამ ისინი იძლევიან მხოლოდ საარსებო საშუალებებს, ხოლო ფულადი შემოსავლის მისაღებად, რაც აუცილებელია გადასახადების დასაფარავად, სხვადასხვა საგნების შესაძენად, როგორიცაა ტანსაცმელი, რკინა, მარილი და სხვა. ლეჩხუმის მაზრის მცხოვრებლებმა უნდა მიმართონ რაიმე სხვა საშუალებას, და ნამდვილად ლეჩხუმის მაზრაში უკანასკნელ

---

78 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 265. მე-4 გამოცემა.

ხანს შეიმჩნევა გარესამუშაოებზე გასვლის გაძლიერება. რაც ხელ-
ფასის მიღების ყველაზე მარტივი საშუალებაა⁷⁹.

1899 წელს „კვალი“ პირდაპირ მიუთითებდა, რომ „დადგება
თუ არა ოქტომბერი სვანეთში აღარავინ რჩება, ვისაც მუშაობა
შეუძლია მიესწრაფება სამეგრელოში, იმერეთ-გურიაში და სხვა-
გან ფულის მოსაგებად“⁸⁰. მაშასადამე, გარე სამუშაოზე გასვლის
მასშტაბები თვალსაჩინოდ გაზრდილია არა უგვიანეს XIX საუ-
კუნის ბოლო ხანებისა.

ამასთან, რა თქმა უნდა, ლეჩხუმის მაზრის ყველა კუთხე
როდის გამოჰყოფდა თანაბარი რაოდენობით გარე სამუშაოზე გა-
სულთა რიცხვს. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს წყაროს ერთი ადგი-
ლი, სადაც აღნიშნულია «В Верхней Сванетии в полосе из ко-
торой уходит много земледельческих рабочих, на каждого
жителя приходится 2—2½ десятин земли, собственно в Леч-
хуме, откуда сравнительно с Верхней Сванетией, меньше ухо-
дит рабочих, на каждого жителя приходится 4—5 десятин
земли»⁸¹. უმათვრესი ფაქტორები, რომლებიც აიძულებდნენ
გლეხებს თავისი სოფლიდან შორს წასულიყვნენ სამუშაოს საძებ-
ნელად და დამატებითი სახსრების მოსაპოვებლად, იმ დროს, მოხე-
ლეთა აზრით, შემდეგი იყო: „პირველია მოსახლეობის არასაკმაო
უზრუნველყოფა მიწით. სოფლები რომლებიც მიწით უზრუნველ-
ყოფილი არ არიან გარე სამუშაოზე უშვებენ დიდძალ მუშახელს,
ე. ი. სოფლები რომლებიც დიდ გასაჰირს განიცდიან, გარე სამუ-
შაოზე მეტ მუშახელს გზავნიან, ვიდრე სხვა მათი მეზობელი სოფ-
ლები, რომელთა მოთხოვნილება შეიძლება ამის გარეშე უკეთე-
რად დაკმაყოფილდეს“⁸². ამრიგად, მცირემიწიანობა წარმოადგენ-
და ფაქტორს, რომელიც ხელს უწყობდა სოფლის მოსახლეობის
გარე სამუშაოზე გასვლის გაძლიერებას.

ლეჩხუმის მაზრის 1900 წლის „მიმოხილვის“ თანახმად, გარე
სამუშაოზე სოფლის მოსახლეობის გასვლის ხელშემწყობი მეორე
ფაქტორია მოსავლიანობის მერყეობის დიდი გავლენა, რის გამო
გარე სამუშაოზე გასვლა განსაკუთრებით საგრძნობი ხდება იქ, სა-
დაც მოსავლიანობა არამყარია «В Верхней Сванетии увеличение

⁷⁹ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 514, л. 221.

⁸⁰ „კვალი“. № 9, 1899. ზემო სვანეთის ვითარება.

⁸¹ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, д. 541, л. 221.

⁸² იქვე.

обычного роста отхода в 1898 и 1899 гг. объясняется трехлетним подряд неудовлетворительным урожаем. Собственно же Лечхум, где урожай бывает значительно лучше и не подвержен таким колебаниям, как в Сванетии, выпускает гораздо меньше рабочих, чем Сванетия»⁸³.

გარე სამუშაოზე გასულთა რიცხვის ზრდის გამომწვევი ფაქტორები უფრო სრულად არის წარმოდგენილი მეორე საბუთში, სადაც ვკითხულობთ: «Необходимо ознакомиться с теми факторами, которые обуславливают происхождение и развитие отхожих промыслов. Таковыми факторами являются: собственное малоземелье, дорого оплачиваемая аренда, отсутствие правильной организации сбыта продуктов земледелия, и связанная с этим эксплуатация народного дохода разными хищниками, рост населения откуда возникает отход и повторяющийся недороды хлебов, заставляющие принимать в нем участие большее количество лиц, не только беднейших групп крестьянского населения, но и групп из привилегированного сословия среднесостоятельных по относительным размерам земельного обеспечения»⁸⁴. მაგრამ, ცხადია, მხოლოდ ამ მიზეზებით როდი აიხსნება გარე სამუშაოზე გასულთა რაოდენობის ზრდა. საქმე იმაშია, რომ ამ პროცესის გაღრმავებას სტიმულს აძლევდა მუშახელზე მოთხოვნილების ზრდა, ამასთან დაკავშირებით წყარო მიგვითითებს, რომ «Такое усиление отхода и увеличение размеров заработков объясняется, между прочим, увеличением спроса на труд отхожих промышленников в места куда последние направляются»⁸⁵. დოკუმენტებზე დაკვირვება თვალნათლივ მოწმობს, რომ საშოვარზე გასვლის ზრდის ტენდენცია განსახილველ პერიოდში შეაპირობა საერთოდ ქვეყნის კაპიტალისტურმა სამრეწველო-ეკონომიურმა განვითარებამ, კერძოდ კი, გლეხების მცირეპიწიანობამ. მიწის მაღალმა საიჯარო ღირებულებამ, მაღალმოთხოვნილებამ მხარეებში სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის განვითარების ნაკლებად ხელაყრელი პირობების არსებობამ, მოსახლეობის რიცხოვნობა ზრდამ. რაც კიდევ უფრო საგრძნობს ხდიდა მცირეპიწი-

83 ЦГИАЛ. ф. 573, оп. 25, д. 541, л. 221.

84 იქვე, გვ. 45—46.

85 იქვე, გვ. 221.

ანობას და, უნდა ვიფიქროთ, სავაჭრო და სავაზშო კაპიტალის მოქმედებამ, რაც გლეხობის დავალიანებისა და დაკაბალების პირობებში აიძულებდა მშრომელს თავისი მეურნეობის ფარგლებს გარეთ ეძებნა დამატებითი ფულადი სახსრები. ამასთან, სევანეთი, როგორც მაღალმთიანი კუთხე, ხასიათდება ზამთრის ხანგრძლიობით, რომლის დროსაც გლეხის სამეურნეო საქმიანობა თითქმის მთლიანად წყდებოდა და სიღუბეში მცხოვრები სევანი გლეხი ამ პერიოდში ბარს მიაშურებდა ოჯახისათვის დამატებითი სახსრების საშოვნელად.

თუ რამდენად დიდი როლი ენიჭებოდა გარე სამუშაოზე გასვლას, როგორც სევანეთში, ისე რაქა-ლეჩუმში, ამაზე მიუთითებს XIX საუკუნის მიწურულის სხვა დოკუმენტიც. სადაც აღნიშნულია, რომ «Вообще земледелие и виноделие в Рачинском и Лечхумском уездах не приносят денежных доходов, а дает только средства к поддержанию жизни, а для получения денежных доходов, необходимых для уплаты податей, покупки разного рода предметов, не получаемых из хозяйства, платья, железа, соли и т. п. крестьянин должен изыскивать какие-нибудь посторонние занятия»⁸⁶.

მართალია ამ საბუთში საქმე გვაქვს სასაქონლო მეურნეობის როლის ერთგვარ უგულვებელყოფასთან. მაგრამ ისიც ცხადია, რომ ფულად სახსარს გლეხი თავისი მეურნეობის გარეთაც ეძებდა და პოულობდა. ასეთ ეკონომიურ ფაქტორს, რომელიც გლეხის ოჯახს ფულად შემოსავალს უქმნიდა, იყო გარე სამუშაოზე წასვლა.

მანჩრის ადმინისტრაცია 1889 წელს განიხილავდა რა გლეხობის საშოვარზე წასვლის საკითხს, ატყობინებდა გუბერნიის ადმინისტრაციას: «Обстоятельства складываются так, что число отхожих промышленников не сокращается а обнаруживает тенденцию увеличения, с увеличением и заработков... за последние годы число уходящих почти удвоилось»⁸⁷.

ეს გარემოება, ბუნებრივია, აიხსნება იმ ღრმა ცვლილებებით, რაც რეფორმის პერმინდელ ხანაში, მეტადრე გასული საუკუნის 90-იან წლებში მოხდა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში, სახელდობრ, სოფლად, ერთი მხრივ, სოფლის ღარი-

⁸⁶ ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 25, л. 540, л. 45.

⁸⁷ იქვე.

ბი გლეხობის, ე. ი. მუშახელის რაოდენობის ზრდით და, მეორე მხრივ, ქვეყნის სამრეწველო-ეკონომიური განვითარების ტემპების ზრდით. გასული საუკუნის 90-იან წლებში, როგორც ცნობილია, საქართველოში კაპიტალისტურმა წარმოებამ სწრაფი აღმავლობა განიცადა და მისი მოთხოვნილება თავისუფალ მუშახელზე საგრძნობლად გაიზარდა. ამ მოთხოვნილებას მნიშვნელოვნად აკმაყოფილებდა მცირემიწიანობით და უმიწობით განსაკუთრებით შევიწროებული დასავლეთ საქართველოს, მეტადრე მისი კანაპირა კუთხეების, გლეხობა, რომელიც, მოცემულ პერიოდში, სოფლად სოციალური და ეკონომიური დიფერენციაციის გაღრმავების შედეგად, საჭირო მუშახელს აწვდიდა მზარდ სამრეწველო ცენტრებსა და სოფლის მეურნეობაში კაპიტალისტურად მოწყობილ მეურნეობებს.

განმათავისუფლებელი და რევოლუციური მოძრაობა სვანეთში

სვანეთი, მთელ დანარჩენ საქართველოსთან ერთად, საუკუნეების მანძილზე იბრძოდა გარეშე მტრებისა და შინაური მჩაგვრელების წინააღმდეგ. ვფიქრობთ, უეპველი უნდა იყოს სვანთა თვალსაჩინო როლი დასავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთის საზღვრების გამაგრებაში. ამის მუნჯი, თუმცა მაინც თავისებურად პერყველი, მოწმენი უნდა იყვნენ უამრავი სვანური ციხე-კოშკები. ასე მრავლად რომაა გაბნეული არა მარტო კავკასიის უღელტეხილების აქეთ. არამედ, თვით ჩრდილო კავკასიაში,—ამ უღელტეხილების მისადგომებთან (მაჩხთარის, წანერის, ბაშილის, მესტიის და სხვ. გადმოსასვლელების სათავეებთან). შინაურ მჩაგვრელთა წინააღმდეგ ხანგრძლივი და წარმატებული ბრძოლის ასეთივე უტყუარი მაჩვენებელი უნდა იყოს თავის დროზე ბალსზემო „თავისუფალი სვანეთის“ არსებობა. ეს თავისუფლება ვერ შემუსრეს და თავისუფალი სვანეთის გლეხობა ვერ დააყმევეს ბალსჭევმო სვანეთის მეზატონე, მოძალადე დაღეშქელიანებმა. ცარიზმმა, რა თქმა უნდა, იმავე დაღეშქელიანთა ხელშეწყობითაც, მოსპო ამ კუთხის დამოუკიდებლობა და შეიერთა იგი.

საქართველოში ფეხის მტკიცედ მოკიდების შემდეგ, ცარიზმმა ნიშნში ამოიღო ზემო სვანეთი. მან ადვილად დაიყოლია დაღეშქელიანები და ჯერ კიდევ 1833 წელს ერთგულების ფიციც მიაღებინა. ამიერიდან ცარიზმში და მეზატონე დაღეშქელიანები სულ მუდამ კონტაქტში იყვნენ თავისუფალი სვანეთის დასამორჩილებლად. ასეთ ვითარებაში თავისუფალ სვანეთს, რომელმაც ხანგრძლივად იმეცადინა დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად, ხელშეწყობის წინაშე მორჩილება და რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღებადა შეეძლო. ცარიზმში სვანეთს, შეერთებისას დიდ დაპირებებს აღუთქვამდა,

ჰპირდებოდა მატერიალურ დახმარებას, სამიმოსელო საშუალებათა მოწყობას. განათლების გავრცელებასა და სამკურნალო მომსახურებას. შეერთების შემდეგ ყოფილი თავისუფალი სევანეთი მთავრობამ სევანეთის საბოქაულოს ფარგლებში შეიყვანა და უკანვე წაიღო თავისი დაპირებანი. მიუხედავად ამისა, ისტორიული პერსპექტივის თვალსაზრისით რუსეთთან შეერთებას სევანეთისათვის, ისევე როგორც მთელ დანარჩენ საქართველოსათვის, ობიექტურად, უდავოდ. ჰქონდა პროგრესული მნიშვნელობა. მაგრამ უბატონობას ჩვეული თავისუფალი სევანეთი ძნელად ურიგდებოდა ცარიზმის პოლიტიკას, რის გამო მოსახლეობას არა ერთგზის უცდია ამ კუთხიდან მთავრობის მოხელეთა განდევნა. მთავრობა 1860-იან წლებამდე რადიკალურ ზომებს არ მიმართავდა — სევანეთში წარგზავნილ მოხელეებს, პოლიციას და დამსჯელ რაზმებს ხალხის დამშვიდებასა და დაწყნარებას ავალებდა. ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ კი შეუდგა სევანეთში მმართველობის რუსული სისტემის დაყენებით და ძალდატანებით დანერგვას, ამ კუთხის საიმედოდ შემომტკიცებას. ცარიზმმა, ბუნებრივია, არავითარი ანგარიში არ გაუწია მის თავისებურებებს და 1869 წელს სევანეთში რუსული სამოქალაქო მმართველობა და სასამართლო დააწესა, 1871 წელს კი მუდმივი ჩარი დაამკვიდრა; პოლიციის რაზმი. რომელიც ბეჩოში იყო დაბანაკებული. გააძლიერა. ცარიზმმა აქ ჯერ კიდევ 1870 წლიდან შემოიღო გადასახადი, ჩუბეხევისა და ფარის სახაზინო სოფლებში კომლზე საშუალოდ 5 მანეთის, დანარჩენ სევანეთში კი კომლზე 1 მანეთისა და 30 კაპ. ოდენობით. 1873 წლიდან ცარიზმი განუწყვეტლივ ცდილობდა სააქციზო გადასახადის შემოღებას (არაყზე, თამბაქოზე). რაც ვერ გატარდა. მეფის მოხელეთა და პოლიციის გარდა ყოფილ თავისუფალ სევანეთს კვლავ უმოწყალოდ ავიწროებდნენ თავადი დაღეშქელიანები, რომლებიც მოსახლეობას უკვე მთავრობის მოხელეთა რანგში მოევილინენ მჩაგვრელებად. ძალადობა. უუფლებობა, ბეგარა-გადასახადები ძლიერ ავიწროებდა და აღაშფოთებდა სევანეთის მოსახლეობას, მეტადრე მანამდე გარკვეულ დამოუკიდებლობას ჩვეულ ბალსზემო სევანეთის მოსახლეობას. ხალხის უკმაყოფილება იზრდებოდა. ამ დროს, ე. ი. რეფორმის მომდევნო ხანაში, პოლიტიკური ვითარება უფრო და უფრო იძაბებოდა საქართველოს თითქმის ყველა სოფელში, ძლიერდებოდა გლეხთა უკმაყოფილება და მზადდებოდა პირობები ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციისათვის.

60—70-იან წლებში საქართველოს სოფლებში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა გლეხების მიერ გადასახადებზე უარის თქმა, ტყისა და საძოვრის ძალით გამოყენება და, საძულველ თავადაზნაურთა და მეფის მოხელეთა დაზოცვა. გლეხები იარაღს ისხამდნენ და ცდილობდნენ ძალით დაეცვათ თავიანთი სასიცოცხლო ინტერესები¹.

ასეთი ვითარება იყო სევანეთშიც. თითქმის განუწყვეტელი გრძელდებოდა შეჩახებები დაღეშქელიანებსა და ტერიტორიულად მათ ყველაზე ახლო მეზობელ ლატალელ გლეხებს შორის სადავო ტყეების, საძოვრებისა თუ გზების თაობაზე. ლატალსა და დაღეშქელიანებს შორის შეიარაღებული შეჩახებები სულ მუდამ უკანასკნელთა დამარცხებით მთავრდებოდა². ყოფილი თავისუფალი სევანეთის „საზოგადოებანი“ ამ დროსაც არ ლალატობდნენ მამა-პაპურ ტრადიციას და ხშირად ერთიანად გამოდიოდნენ დაღეშქელიანთა და რუსეთის მთავრობის ადგილობრივ მოხელეთა მოძალების წინააღმდეგ. ბალსზემო სევანეთის მოსახლეობა ხედავდა, რომ მას ერთდროულად ორი ერთმანეთის გვერდში მდგომი და ერთმანეთთან შეკავშირებული რეალური მოწინააღმდეგე — მჩაგვრელი და მძარცველი — მოეწვინა მთავრობის მოხელეებისა და დაღეშქელიანთა სახით. საქართველოს ამ მაღალ მთიან მხარეში, სადაც განსაკუთრებით მტკივნეულად იგრძნობოდა მცირემიწიანობა. გლეხობის მდგომარეობა ძლიერ დაამძიმა ახალმა რეჟიმმა და მის მიერ დაწესებულმა ბეგარა-გადასახადებმა. სევანეთში გაგზავნილი მოხელე-ბოქაულები ამირაჩიბი, ჯორჯაძე, მამაცაშვილი, მიქელაძე. ასევე ბოქაულის თანაშემწე თენგიზ დაღეშქელიანი, დაუნდობლად ძარცვავდნენ მოსახლეობას. ამასთანავე, მთავრობა არ დასჯერდა დაწესებულ გადასახადებს და 1875 წელს გადაწყვიტა გლეხთა მიწების გაზომვა-აღრიცხვა, რაც უფრო ადრე ჩატარდა ქუთაისის გუბერნიაში და დასრულდა ახალი გადასახადის დაწესებით. ამაში გათვითცნობიერებული ბალსზემო სევანეთის მოსახლეობა იმთავითვე წინ აღუდგა ბოქაულ ჯორჯაძის განზრახვას, რომელსაც მიწების აღწერა გუბერნიის ადმინისტრაციისაგან ჰქონდა ნაბრძანები. ყველასათვის უეჭველი იყო, რომ ღონისძიება მიწაზე ახალი გადასახადის დასაწესებლად ტარდებოდა. სწორედ ეს ფაქტი გახ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი. ე. დონდუა. მ. დუმბაძე. გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია. პ. რატიანი. საქართველოს ისტორია. დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958. გვ. 544.

² ლატალელი მთხრობლები: ს. ფარჯიანი, ბ. გირგვლიანი, ნ. გვიჩიანი; (იხ. აკროვე ე. გაბლიანი. თავისუფალი სევანეთი. თბ., 1927. გვ. 18. 21. 26).

და უშუალო საბაზი ყოფილი თავისუფალი სვანეთის გლეხობის იმ მძლავრი შეიარაღებული აჯანყებისა, რომლის გამომწვევი მიზეზები და წინაპირობები აღრეც იყო მომწიფებული. რუსეთის მფლობელობაში შესვლით ბალსზემო სვანეთმა დაკარგა თავისი დამოუკიდებლობა, მთავრობამ არათუ დაპირებული დახმარება აღმოუჩინა მოსახლეობას, არამედ მას გადასახადი შეაწერა, მმართველობის ახალი სისტემა შემოიღო და ხშირად ხალხის მიმართ აშკარა ძალადობას მიმართავდა, ძარცვა-გლეჯვას ეწეოდა. ყოველივე ამით ძლიერ იყო შეშფოთებული ბალსზემო სვანეთის ლარიზი გლეხობა და ასევე მატერიალურად ხელმოკლე აზნაურები. ამ კუთხის მოსახლეობა დამოუკიდებლობის დაკარგვას ძლიერ მტკივნეულად განიცდიდა, მას ვერ შერიგებოდა. მთავრობა კი სვანეთის დამორჩილებასთან დაკავშირებით გატარებულ ღონისძიებებს და იქ დაწესებულ გადასახადსაც არ სჯერდებოდა. ამიტომ მთავრობის ადგილობრივი მოხელეები გუბერნიის ადმინისტრაციის განკარგულებით, 1875 წლის მაისში შეუდგნენ ბალსზემო სვანეთში კერძო მესაქუთრეთა მიწების აზომვას, რის საწინააღმდეგოთაც იმთავითვე დაიწყო გლეხთა მღელვარება. ის მალე მოედო მთელ ბალსზემო სვანეთს და გადაიზარდა გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებულ აჯანყებაში, რომელსაც თან მოჰყვა შეიარაღებულ გლეხთა და მთავრობის ჯარების სისხლიანი შეტაკებები, რომელშიც თავად დაღეშქელიანთა რაზმები დამსჯელი ნაწილების მხარეზე იარაღით ხელში მოქმედებდნენ.

ბალსზემო სვანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყება

„აი ეიხილე მე:
არ მოკლდება თქვენი სახელი
არ გაქრება არასოდეს თქვენი
სახელი, ხალდელებო.
როგორც თოვლი ბებერ მთებზე“.
გადასახლებიდან დაბრუნებული
აჯანყებული გლეხის ლექსი.

ს ა კ ი თ ხ ი ს   ი ს ტ ო რ ი ი ს ა   დ ა   ა ჯ ა ნ ყ ე ბ ი ს პ ე რ ი ო ღ ი ზ ა ც ი ი ს ა თ ე ი ს

როგორც თავადაზნაურული, ასევე ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია, რომელიც მოწოდებული იყო რამდენადაც შეიძლებოდა მიეჩქმალა მშრომელი ხალხის და მით უმეტეს სახალხო მოძრაობათა

ისტორია, ბუნებრივია, არ ცდილა სვანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყების რამდენადმე ობიექტურად შესწავლა-შეფასებას. ეს აჯანყება განხილულია, როგორც მარტოოდენ ერთი სოფლის — „ხალდეს 1876 წლის უწესრიგობა“, ან „მღელვარება“, ან კიდევ „1875 წლის მღელვარება სვანეთში“. ბალსზემო სვანეთის გლეხთა შეიარაღებული აჯანყების ამგვარი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ქრონოლოგიური და ტერიტორიული „ლოკალიზაცია“ და აქედან გამომდინარე მისი მცდარი შეფასება, რაც მეტ-ნაკლებად ახასიათებს საკითხის რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიას, ჭეშოროვანი საბუთიანობით არაა ბოლომდე დაგმობილი თანამედროვე საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში³.

ამავე დროს. სათანადო საარქივო წყაროები, რომლებიც სვანეთის აჯანყების ჩამხშობ მოხელეთა ხელიდანაა გამოსული, მკაფიოდ მეტყველებენ, რომ 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყების ასეთი ლოკალიზაცია და სახალხო გამოსვლის ესოდენ ვიწრო ჩარჩოებში მოქცევა უკიდურესად ხელოვნურია. ამას მთელი დამაჯერებლობით მოწმობს ერთ-ერთი საარქივო საბუთის სათაურიც, სახელდობრ. — «Рапорт управляющего Кутаисской губернии Наместнику Кавказскому о волнениях в Сванетии среди обществ: Ушкульского, Калского, Ипарского, Мулахского, Местнийского, Менджерского и Лтатальского из-за при-
ведения в известность земель частного владения»⁴. ამ სათაურსა და უამრავ სხვა დოკუმენტურ პირველწყაროების შინაარსზე დაკვირვება, როგორც ქვემოთ დავინახავთ. ცხადყოფს, თუ რაოდენ არასწორია სვანეთის 1875—1876 წლების აჯანყების მარტო ერთი სოფლის 1876 წლის „უწესობად“, „მღელვარებად“, თუ „აჯანყებად“ გამოცხადება:

ისტორიოგრაფიაში დღემდე არავის უცდია სვანეთის, უფრო ზუსტად, ბალსზემო სვანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყების ეტაპების დადგენა. ჩვენი დაკვირვებით, მან ორი ერთმანეთისაგან თვისობრივად განსხვავებული ეტაპი გაიარა: პირველი იწყება 1875 წლის მაისიდან, როცა ბალსზემო სვანეთში ახალი გადასახადის შემოღების მიზნით, ბოქაულის მიერ მიწების აზომვა-აღწერის ხმა დაიჩიხა და, რის გამოც წამოწყებული მღელვარება შეიარაღებულ აჯანყებაში გადაიზარდა. ეს ეტაპი

3 იხ. В. А. Голубев, Сванетия, М., 1956, стр. 8.

4 იხ. სსსრ. ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 174. 1875.

გრძელდება იმავე წლის ზაფხულის დამლევამდე. როცა სევანეთში გლეხთა შეიარაღებული აჯანყების ჩაქრობის მიზნით ქუთაისის გუბერნიის მმართველის, ვიცე-გუბერნატორის მალაფეევის თანხლებით და გენერალ ციტოვიჩის მეთაურობით ჩამოსულმა ჯარმა შეძლო აჯანყებულთა დაწყნარება, აჯანყების დროებით აღკვეთა და მის მოთავეთა შეპყრობა.

მეორე ეტაპი კი იწყება 1876 წლის ივლისიდან, როცა ლეჩხუმის მაზრის უფროსის გრინევსკის თანხლებით და მაიორ ლეუსის მეთაურობით სოფელ ხალდეში მისულ ბეჩოს გარნიზონსა და სოფლის მოსახლეობას შორის სისხლიანი შეტაკება მოხდა. ის მთავრდება იმავე წლის აგვისტოში, სევანეთში გენერალ ციტოვიჩის მეთაურობით დამსჯელი ჯარის ხელმეორედ მისვლით და ხალდეს ტრაგედიით.

ეს ორი ეტაპი მრავალმხრივ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, მაგრამ ამ არსებით განმასხვავებელ ნიშნებს შორის, ჩვენი აზრით. მთავარია, ჯერ ერთი ის, რომ 1875 წელს შეიარაღებულ აჯანყებაში მონაწილეობდა ბალსზემო სევანეთის მთელი შეიარაღებული მოსახლეობა, რომელმაც ერთხანს ჩაკეტა სევანეთის ამ ნაწილში მისასვლელი გზები: ბალისა და ლატვარის უღელტეხილები, სადაც შეიარაღებული დაცვა დააწესა. ამ დროს აჯანყების ჩასაქრობად ჩამოსული ჯარი ერიდებოდა შეიარაღებულ მოსახლეობასთან უშუალო შეტაკებას, ვიცე-გუბერნატორი ცდილობდა ხალხთან მორიგებას. მან შეძლო აჯანყებული ხალხის დამშვიდება-გათიშვა და აჯანყების მოთავეთა დიდი ნაწილის შეპყრობა.

მეორეც, 1876 წელს შეიარაღებულ აჯანყებაში უმთავრეს ძალას სოფელი ხალდე წარმოადგენდა, ხოლო სევანეთის ამ კუთხის დანარჩენი სოფლების მოსახლეობა აქტიურად არ იყო ჩაბმული აჯანყებაში.

ხალდელებს მარტოდმარტო მოუხდათ თავის დაცვა ბეჩოს გარნიზონთან უთანაბრო სისხლიან შეტაკებაში. ამავე დროს, გენერალ ციტოვიჩის მეთაურობით მეორედ ჩამოსული ჯარი უკვე დამსჯელ ექსპედიციას წარმოადგენდა. მისი მიზანი იყო არა ხალხთან მშვიდობიანად მორიგება, არამედ ხალდეს სანიმუშოდ დასჯა, მიწასთან გასწორება, რაც დამთავრდა კიდევ ასე. ვფიქრობთ, აღნიშნულიდანაც თვალნათლივ ჩანს 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყების ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ეტაპად დაყოფის კანონზომიერება.

პირველი ეტაპი: შეიარაღებული აჯანყების დაწყება-მიმდინარეობა. მთავრობის პირველი ექსპედიციის ჩამოსვლა და აჯანყების დროებით ჩაქრობა

საარქივო დოკუმენტი მოგვითხრობს: 1875 წლის 4 ივნისს ქუთაისის გუბერნიის მმართველმა, ვიცე-გუბერნატორმა ნალაფეევმა მიიღო ლეჩხუმის მაზრის უფროსის შეტყობინება, რომ სვანეთის საზოგადოებათა: უშგულის, კალის, იფარის, მულახის, მესტიის, ლენჩერიისა და ლატალის მცხოვრებნი, რიცხობრივად 700 შეიარაღებული კაცი, შეკრებილან და ფიცი მიუღიათ, არ დაეშვათ მთავრობის მიერ კერძო მიწების აღწერა, რადგან იმ დროს, მათ შორის დარჩეული ხმების თანახმად, მთავრობა აპირებდა არა მარტო მიწების, არამედ მთელი შინაური საქონლის დაბეგვრას⁵. მართლაც, აღგილობრივ ბოქაულს თავად ჯორჯაძეს 1875 წლის მაისში თავისუფალი სვანეთის ყველა საზოგადოებისათვის გამოუცხადებია მთავრობის განკარგულება სვანეთში მიწების გაზომვისა და რაოდენობის გამორკვევის შესახებ. ეს ამბავი ელვისებური სისწრაფით გავრცელებულა ბალსზემო სვანეთში და მღელვარება გამოუწვევია, რადგან ხალხი მიხვედრილა, რომ ეს ღონისძიება მიწაზე ახალი გადასახადის შემოღების მიზნით ხორციელდებოდა. ბ. ნიჟარაძის მოთხრობით, აგრეთვე, ე. გაბლიანის აღწერით, რაც შესასწავლი აჯანყების მონაწილეთა ნაამბობს ემყარება, ბოქაულთან (ბეჩოში) ყოველი საზოგადოებიდან იგზავნებოდა თავკაცები საქმის საფუძვლიანად გამოსარკვევად; მაგრამ მათ შეკითხვაზე ბოქაული მოკლედ პასუხობდა — „მთავრობა მიბრძანებს წარუდგინო ცნობები თქვენი მიწების რაოდენობის შესახებ... ასეთმა მკვეხარე, ჩინოვნიკურმა პასუხმა მთლად დააბნია ხალხი, უპარესად გააძლიერა ცეცხლი სვანების გულში და გააღრმავა ექვი ახალი გადასახადების შემოღების შესახებ“⁶.

⁵ სსსა, ფონ. 416. ანაწ. 3. საქ. 174. 1875. ფურც. 1.

⁶ იხ. ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები. პროფ. ალ. რომაძის შესავლითა და რედაქციით, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1964, გვ. 173. ბ. ნიჟარაძემ „თავისუფალი სვანეთის“ ფსევდონიმით სვანეთის მოცემულ აჯანყებაზე 1892 წელს გამოაქვეყნა ვრცელი წერილები, რომლებიც დასახელებულ გამოცემაშია შესული. თბილისის სასულიერო სემინარიის მოწაფე, აჯანყების უშუალო მომსწრე, 1875 წელს გრინევსკისა და ხალდელებს შორის მოლაპარაკების უშუალო მონაწილე, დიდად საინტერესოდ

სვანეთის აჯანყების მოთავეთა დაკითხვის ოქმიდან (1875 წლის 25—27 ივლისის შედგა ბეჩოში), ასევე ე. გაბლიანის აღწერიდან (რაც აჯანყების უშუალო მონაწილეთა და თანამედროვეთა ნაამბობს ემყარება) ირკვევა, რომ აჯანყების პირველი ნაპერწკალი გაჩნდა ლატალში, ხოლო მისი ცეცხლი მულახში აინთო და ის მთელ ბალს-ზემო სვანეთს მოედო. მის გაჩაღებაში მონაწილეობდნენ აგრეთვე მულახისა და მესტიის აზნაურნიც. აჯანყების მოთავეთა დაკითხვის ოქმიდან ჩანს, რომ „ლატალი პირველი საზოგადოებაა, სადაც დაიწყო მიწების აღწერა. მართალია, ლატალის მოსახლეობა, — გვაუწყებს დაკითხვის ოქმი, — უნდობლად მოეციდა ამ განკარგულებას, მაგრამ აშკარად მის წინააღმდეგ არ გამოსულა“. ოქმში ამასთანავე აღნიშნულია: „როცა ბოქაულს და მის თანამემწეს უნდობლად აღწერის ბლანკები გადაეცათ მესტიისა და მულახის აზნაურთათვის, უკანასკნელნი უარზე დადგნენ მათ მიღებაზე. მართალია, არ მოიპოვება პირდაპირი ცნობები მათ მიერ გლეხების წამქეზებლობაზე... მაგრამ, იმის გამო, რომ მიწის გადასახადი საესეებით ახალი იყო მხოლოდ აზნაურთათვის, რადგან გლეხები მანამდეც იხდიდნენ გადასახადს („подать“), არ შეიძლება არ მივიღეთ იმ რწმენამდე, რომ სახელდობრ მესტიისა და მულახის აზნაურნი იყვნენ წინააღმდეგობაში პირველი დამნაშავენი“⁷.

იმვე საარქივო დოკუმენტში კვითხულობთ: «С другой стороны нельзя не придавать значения единогласному показанию всех опрошенных по сему делу лиц о том, что ранее приступа к описанию земель неизвестные лица распространяли слух о том, что все земли скоро и домашние животные будут обложены высоким налогом, что будет введен акциз и по одному мальчику с дома будут брать в солдаты»⁸.

აჯანყების უშუალო საბაბი გახდა მიწების გაზომვის ცდა. ერთი გადმოცემით, ბოქაული მიწების გაზომვას პირველად ლატალში შეუდგა. აქ ის წინააღმდეგობას წააწყდა. ლატალებმა მიმართეს ბალსზემო სვანეთის ყველა სასოფლო საზოგადოებას და მოითხოვეს ერთობლივი გამოსვლა მთავრობის ახალი ღონისძიების სა-

აღწერს აჯანყებასთან დაკავშირებულ ფაქტებს. ეს ნაშრომი დიდ სამსახურს უწევს საკითხით დაინტერესებულ მკვლევარს. იხ. აგრეთვე. ე. გაბლიანის ძეგლი და ახალი სვანეთი. თბ., 1925, გვ. 93—94.

⁷ სსსა. ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 174, 1875, ფურც. 3.

⁸ იქვე ფურც. 3, მეორე გვერდი.

წინააღმდეგოდ. მოწოდებას აჟევა ყველა სოფლის გლეხობა და, ჩანს. მულახის და მესტიის აზნაურნიც. მეორე გადმოცემით, რომელიც ბ. ნიჟარაძის ეკუთვნის და უფრო სარწმუნოც ჩანს, აჯანყება პირველად მულახში დაიწყო. უკანასკნელი გადმოცემის სისწორეს გვიდასტურებს საარქივო წყარო, რომელიც გვაუწყებს, რომ ბოქაულმა მიწების აზომვა პირველად დაიწყო ბეჩოს ყველაზე მახლობელ სასოფლო საზოგადოება — ლატალში, სადაც ამ ღონისძიებას გლეხთა ნაწილის ძლიერი წინააღმდეგობა გამოუწვევია. ბოქაულს მიწების აღწერაზე დროებით ხელი აუღია, მაგრამ შემოფოთებულ გლეხებს ლატალის საზოგადოების გლეხთა უმრავლესობა არ აპყობია. ლატალში ბოქაულის მიერ მიწების აზომვის წამოწყების და ზოგიერთ გლეხთა განსაწინააღმდეგოდ მედგრად გამოსვლის ამბავი ლენჯერის, მესტიისა და მულახის საზოგადოებებს შეუტყუიათ. დიდი მღელვარება („Сильный шум“) პირველად მულახში დაწყებულა, რაც შემდეგ მთელ ყოფილ „თავისუფალ სვანეთში“ გავრცელდებულა. ყველა საბუთებიდან და ცნობებიდან ირკვევა, რომ ლატალში მხოლოდ უკმაყოფილების კერა ჩანსაბა, მძლავრი მღელვარება კი მულახში წამოიწყო და ის მალე მთელ ბალსზემო სვანეთის შეიარაღებულ აჯანყებად გადაიქცა. როგორ განვითარდა მოვლენები? დაახლოებით 1875 წლის მაისის ბოლო რიცხვებში, მულახში ზარების რეკვაზე და საყვირის ხმაზე თავი მოუყრია ზოგი ხალხს. დიდიდან პატარამდე, ერთ ადგილას. ამ კრებაზე ხალხს შემოთრება გამოუთქვამს და ერთხმად განუცხადებია: „აბა რა გეგონათ რუსის მეფის მთავრობის ჩვენზე გაბატონება?“⁹ ამ კრებაზე სიტყვით გამოსულა გავლენიანი მულახელი (მუქალელი) გლეხი ყასბულათ შერვაშიძე, რომელიც ბ. ნიჟარაძის გადმოცემით, ბოქაულთან იყო წინათ დივან-ბეგად და 1869 წლიდან მულახის მამასახლისად იქნა არჩეული¹⁰. მას გამოუთქვამს შიში, რომ მიწების გაზომვით მთავრობას უნდა ახალი გადასახადის შემოღება. ხალხი ძლიერ აღელვებულა. კრებას ერთხმად მიუღია დადგენილება:

„თუ მთავრობამ მართლა განიზრახა მიწაზე გადასახადის შეწოდება, პირველად მივმართოთ მთავრობას და ვთხოვოთ, რომ ამ მიზნის ცხოვრებაში გატარებაზე ხელი აიღოს... ხოლო თუ ეს ჩვენი შეამდგომლობა უყურადღებოდ დარჩა, ყველამ იარაღს მოვკი-

⁹ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 174, შორ. ЦГИАЛ, ф. 1268 а, оп. 22, л. 136, 1877, л. 3—4.

¹⁰ ე. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, თბ., 1925, გვ. 94.

¹¹ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

დოთ ხელი და ჩვენი უფლებები ისე დავიცვათ, როგორც ჩვენი სახელოვანი წინაპრები იცავდნენ ყოველგვარი ძალმომრეობისაგან თავის დამოუკიდებლობას. ეს ჩვენი დანიშნულება ეცნობოს თავისუფალი სევანეთის ყველა საზოგადოებას 50 კაცის პირით და სხვა¹².

„მეორე დღეს, გადმოგვცემს ბ. ნიჟარაძე, — 50 მულახელი მესტიის საზოგადოებაში მოვიდა. აქ ყრილობა მოხდა. მულახელებმა გადასცეს მესტიის ყრილობას თავიანთი აზრი, რომელიც მთელმა კრებამ მოიწონა. აქედან მულახ-მესტიის არჩეულმა კაცებმა ლენჯერის საზოგადოებაში გასწიეს. აქაც ყრილობა მოხდა და საქმე ისე გათავდა, როგორც მესტიაში. რამდენიმე კაცი ლენჯერის ყრილობამ აირჩია და შეუამხანაგდა მულახ-მესტიელებს. ყველა ესენი იმავე დღეს საღამოს ლატალის საზოგადოებაში მივიდნენ... მეორე დღეს დილა ადრიან ერთს ლატალის ეკლესიის გალავანში გაისმა ბუკის ხმა... ლატალებმა მალე გაიგეს, რაშიც იყო საქმე და სრული თანაგრძნობა გამოუცხადეს მათთან მოსულ კაცებს. აქ ლატალისა, მულახისა, მესტიისა და ლენჯერის არჩეული კაცები გაეფიცნენ ერთმანეთს ერთობასა და ერთგულობაზე. აქვე გადაწყდა... შეეტყობინებინათ იფარის, კალისა და უშგულის საზოგადოებისათვის¹³. ეს გადმოცემა უსაფუძვლოდ არ მოგვეჩვენება თუ გავითვალისწინებთ, რომ მთავრობა, რომელმაც კარგად იცოდა თავის მოწინააღმდეგეთა გამოცნობა, ყველაზე მეტად მულახელებსა და, კერძოდ, ყასბულათ შერვაშიძეს აბრალებდა თავის გავლენის გამოყენებას ხელისუფლების საწინააღმდეგოდ — აჯანყების გასაჩაღებლად¹⁴.

მულახის, მესტიის, ლენჯერისა და ლატალის საზოგადოებათა გადაწყვეტილება უცნობეებით იფარის, კალისა და უშგულის საზოგადოებისათვის, სადაც ის ერთხმად მიუღიათ¹⁵. ბალსზემო სევანეთის მთელი სრულსაკოვანი და ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობა შეიარაღდა და დაიძრა კალისაკენ, სადაც მას ეგულებოდა მთელი სევანეთის მიერ საყოველთაოდ აღიარებული სალოცავი — კვირი-

12 იხ. ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 174; ე. გაბლიანის დასახ. ნაშრ.

33. 94.

13 იხ. ბ. ნიჟარაძის დასახ. ნაშრ., გვ. 174.

14 იხ. ალ. კოკლაეშვილი, გლეხთა შეიარაღებული აჯანყება სევანეთში, დოკუმენტების პუბლიკაცია, დოკ. № 3 (საისტორიო მოამბე, № 1, თბ., 1945, გვ. 150).

15 ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 94.

კეს ეკლესია. პალსზემო სვანეთის შეიარაღებულ მამაკაცებს თავი მოუყრიათ კალაში¹⁶. ერთგულების ფიცის მიღებამდე კრება მოწვეულა კალის საზოგადოების სოფ. ლალხორში („ლალხორი“ სვანურად ნიშნავს „შესაკრებელ“ ადგილს, სადაც, ჩანს, საჭიროებისას თავს იყრიდნენ სვანეთის სასოფლო საზოგადოებები). ამ დროს, თანამედროვეთა და ამბის უშუალო მონაწილეთა ცნობით, ქვაზე ასულა ერთი მოხუცი გინადრუყ ფარჯიანი. მას შემდეგი სიტყვებით მიუმართავს ხალხისათვის: „პატივი ეციოთ ჩემს ქალარას, გთხოვთ დაწყნარდეთ და სიტყვა მოისმინოთ... გამოვარჩიოთ თავი კაცები, ვილაპარაკოთ და გამოვარკვიოთ ჩვენი საქმე. ჭერ-ჯერობით ასეთი მღელვარება უადგილოა, ვინაიდან არ განვიცდით ისეთ მდგომარეობას, რომელიც თავის შეწირვას თხოულობდეს. მაგრამ თუ მომავალში დავრწმუნდებით, რომ ეს საჭიროა და მთავრობას ჩვენს მიწებზე გადასახადების დადება უნდა, მაშინ გვმართებს ვაჟკაცობა და შეურცხვეს ულვაში მას, ვინც მაშინ თავი დაზოგოს. მართალია მე მოხუცებული ვარ წლოვანებით. გარეგნულად, მაგრამ გული ისე გაფოლადებული მაქვს, რომ პირველად მე გაგიძღვებით მტერთან საბრძოლველად და სიამოვნებით მის ტყვიას მეკრდს მივუშვერ, თუ ჩვენი ქვეყნისათვის ეს საჭირო იქნება. მაშ ქალის ლეჩაქი დაიხუროს, ულვაშმოპარსული და თავს-ლაფდასხმული იყოს იმისთანა ვაჟკაცი, ვინც საჭიროების დროს სიკვდილს შეუშინდეს. ეხლა დაწყნარდით. ერთმანეთის აზრი გავიგოთ ყველამ და რამე გარკვეულ გზას დავადგეთ“¹⁷. ხალხს ერთხმად მოუწონებია გინადრუყ ფარჯიანის სიტყვა. მოხუცი ჩამოსულა ქვიდან და მისი ადგილი დაუკავებია ყასბულათ შერვაშიძეს. მთელი ხალხი მის დანახვაზე სმენად გადაქცეულა. ორატორს ასე მიუმართავს ხალხისათვის:

„ამგვარი ყრილობა მთელის ხევისა, როგორსაც დღეს ვხედავ, აქ ძველად ხშირად ყოფილა თურმე. ამასთან ყრილობას გამოიწვევდა ხოლმე საზოგადო გაპირვება. ეთქვათ, რომელისამე თავადიშვილის გვარეულობა მოინდომებდა სვანების ხელში ჩაგდებას, ჩვენზედ ბატონობას. ჩვენი მამა-პაპანი ხეობას („ხეობ“) მოახდენდნენ და საზოგადო მტერს საკადრისს პასუხს გასცემდნენ. მრავალი შემთხვევა ვიცი ძველებისაგან ნაამბობ-ნაარაკევი, როდესაც ჩვენზედ ბატონო-

¹⁶ სსსა, ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 174. ფურც. 34.

¹⁷ ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 95; ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

ბის მონდომე სირცხვილეული დაგვიტოვებია. ჩემზედ უფრო მოხუცნი ურევნიან ამ ყრილობაზე და ისინი ჩემზედ უკეთ გეტყვიან, რომ ვისაც კი ჩვენი დამონება, ხელში ჩაგდება მოუნდომებია, ყველანი ჩვენი წერა გამხდარან: თოფი და ხანჯალი ყოფილა ჩვენი დამცველი! სვანეთის სალოცავმა გვაშოროს, რომ თოფი და ხანჯალი დაგვქირდეს ეხლაც. ამგვარის საქმის მოსურნე არაეინ ვართ, რადგან სიცოცხლე გვინდა და არა სიკვდილი. ჩხუბში რუსებს ვერ გავუმაგრდებით, რადგან ისინი ბევრნი არიან. გამოუღეიელნი და ჩვენ ცოტანი ვართ. მართალია თავს ვისახელებთ („თხვიმ ოლწვე-რიდ“), მაგრამ რუსები მაინც მრავალნი დარჩებიან და ჩვენ ისეთი საქმე მოგვივა, როგორც აფხაზებს*. მაგრამ აქამდე რად უნდა მივიდეს ჩვენი საქმე? ჩვენ ხომ ამას არ ვეუბნებით მთავრობას, რომ თქვენს ხელში ყოფნა არ გვინდაო. ამის თქმა შეგვეძლო პირველად, როდესაც მტერი და მოყვარე ყველა რუსების ხელში გადასულას გვიჩვენდა. მაგრამ არ გვითქვამს უარი. იმიტომ, რომ გვარწმუნებდნენ: რუსების ხელში უფრო ბედნიერი იქნებით, ვიდრე თავისთავადა ხართო. აქეთ ბევრ რამეს ჩამორჩებით და იქით მთავრობა არაფერს მოგოხოვთო. მე თითონ მთავარ-მართებელის ეორონცოვის მონათლული ვარ და იმისაგან მოკიდებული პატარა მოხელემდე ყველანი იმას გვიმტკიცებდნენ, რომ რუსის მთავრობა გაგაცეთებთო: ჩვენ ეს დავიჯერეთ; მართალი გვეგონა, რასაც გვეუბნებოდნენ. და ამიტომაც ძალა დაუტანებლივ. ჩვენის ნებით, დავუჯარით თავი რუსებს. არავის წინააღმდეგობა არ გავიწყვავა, თუმცა შეგვეძლო: თუ ჩვენმა მეზობლებმა თოფ-იარაღით გაუწიეს წინააღმდეგობა რუსებს. ჩვენ რა ღმერთი გავიწყვრებოდა, რომ ერთს თოფს ვერ გავისვროდით. მაგრამ არა! იმ იმედით, რომ მთავრობა ბევრს რასმე შეგვძენდა, მისი ყოველივე მოთხოვნილება ავასრულებთ. გამოგზავნა მღვდელი — დავიყენეთ. დანიშნა ბოქაულები — მივიღეთ, სოფლის მოხელები აირჩიეთო — დავუჯერეთ და ბოლოს ექვს აბაზ უზალთენიც ბეგარად დავიღვეით. იმ ბევრ შემწეობით დაპირების შემდეგ, რაც მე ჩემის ყურით გამიგონია მთავრობის წარმომადგენელთაგან, ეს ბეგარა კი ძლიერ გამიკვირდა. გვეუბნებოდნენ — გაგაცეთებთო და პირიქით ბეგარა ჩვენგან წაიღეს! ჯერ ჩვენთვის უნდა შეეძინათ რამე და პერე მოეთხოვნათ, თორემ ისე გამოდის. რომ ცხვარი თხას მოადგა მატყლის სათხოვე-

* უნდა ვიფიქროთ აქ მხედველობაშია აფხაზეთის 1866 წლის აჯანყებასთან დაკავშირებული ამბები.

ნელადო. ეს ასეა, მაგრამ ეხლა კიდევ გვეუბნებიან. მიწები უნდა გაგიზომოთო. რისთვის? რად უნდათ ჩვენის მიწების გაზომვა? ამაზედ ბოქაული გვეუბნება: ასეა მთავრობის განკარგულებათ. ჩვენში კი ხმა დადის, რომ მათი დაბეგვრა უნდათო. თუ ეს ხმა მართალი გამოდგა, მაშინ კი სწორედ სიცოცხლის პირი არა გვაქვს და, მუდამ წვალებას, ის გვირჩევნია. ერთს დღეს გავთავდეთ. ეხლა რადგან ეს ნამდვილად არ ვიცით, — რჩევას იძლევა ორატორი, — ამისთვის ჭერ უნდა შევიტყოთ. რაშია საქმე: მოვახსენოთ მთავრობას ისე, როგორც დღეს ვაპბობ და მის პასუხს მოვეუცადოთ¹⁸.

18 ცტ. ბ. ნიქარაძის დ.ს.ბ. ნ.შ.რ., გვ. 175—177. ეს სიტყვა ჩვენ მთლიანად მოვეაქვს ბ. ნიქარაძის მიერ 1872 წელს „ივერიაში“ გამოქვეყნებული წერილის მიხედვით. იგივე სიტყვა, გარკვეული ტექსტუალური განსხვავებით, მოაქვს ე. გაბლიანს თავის ნაშრომში და დასძენს, რომ ის ჩაიწერა ქაჩიყების მონაწილეებისა და თანამედროვეებისაგან. თუმცა დასაშვებია, რომ მას თუნდაც ჩაწერილი „სიტყვის“ დაზუსტებისას გამოეყენებია ამავე სიტყვის ბ. ნიქარაძის მიერ გამოქვეყნებული აღრიწოელი ეპიგრაფი. ყ. შერვაშიძის ეს სიტყვა იმდენად საინტერესოდ მიგვაჩნია, რომ აქვე შედარებისათვის მოგვეყვას მისი მეორე ეპიგრაფი ე. გაბლიანის წიგნიდან: ყასბულათს მიუერთავს ზალხისათვის: „სუანეთის ხეო! დღეს რომ მთელი სუანეთი აქ თავს იყრის, ამისთანა მოკლენებს ძველ დროშიც კჳონდა აღვილი. როცა ჩვენს წინაპრებს რაიმე უჭირდათ და მტერი მის დაპყრობას ლაშობდა, ჩვენი ბედის გაღამწვეტიც აქ თავის მოყრა იყო ხოლმე, მაგალითად. როცა რომელიმე თავადი ფიქრობდა ჩვენზე გაბატონებას, მაშინ ჩვენი მამა-პაპაც აი სწორედ ამ ადგილას იყრიდნენ თავს და გამოქჳონდათ დადგინლება მტრის სასტიკი პასუხით მოგერიების შესახებ. ამ კრებაზე ჩემზე ხნიერ ბევრი ურევია. მათ ჩემზე უფრო კარგად იციან, რომ ყველა, ვინც კი განიზრახავდა ჩვენი თავისუფლების საწინააღმდეგოთ გამოლაშქრებას, საშინელ დამარცხებას ღებულობდა. თოღი და ხანჯალი იყვნენ ყოველთვის ჩვენი ზეოის გადამწყვეტი. ამეამად სუანეთის ყველა წმინდანებმა და ბატკვარმა ავჯაშოროს ეს. ჩვენ ყველას გვინდა სიცოცხლე და არა სიკდილი და რუსებთან ბრძოლა. მაგრამ თუ კი ამას საჭიროება მოითხოვს, მაშინ რა გავწყობა. ვაყვას სახელოვნო სიკდილი შემვენის და ჩვენც ყველანი ეაყაუტრად უნდა დავიხსოვოთ. ჩვენ რუსებს ნებაყოფლობით შეუერთდით, თორემ ძალით დაპყრობა მან ეერც იდიქრა. მთავრობა ჩვენ გუპირდებოდა გაბედნიერებას. მაგრამ მისი თამასუქები არ განდლდა. მე თვითონ ნამესტიც ღორხიცივის მონათლული ვარ და ვიცი მთავრობის დამირებებს რა ფასიც უნდა კჳონდეს. მაგრამ მაინც არავითარი წინააღმდეგობა ჩვენ რუსეთისათვის არ გავეჩენვია. გამოგვიგზავნეს მღვდლები — მივიღეთ. დავვინიშნეს პრისტავი — მივიღეთ, დავვინიშნეს მამასახლისები — მივიღეთ, შემოიღეს გადასახადები მოსახლეობის თავზე 1 მან. 20 კაპ. — ვაძლეთ. ასეთ გადასახადებს — განავრძობს ორატორი — სუანეთი არასოდეს არ იხდიდა და ეხლაც ძალიან მაყიარებს მთავრობის მიერ ამ გადასახადების შემოღება, იმ დამირებ-

ყასბულათ შერვაშიძის მრავალმხრივ და ფრიად საინტერესო სიტყვას ერთხმად იწონებს „ხევის კრება“.

ამის შემდეგ ქვაზე აღის ისევ ზემოხსენებული გინადრუყ ფარჯიანი, რომელიც მოახსენებს კრებას: „ყასბულათის სიტყვებს მე მხოლოდ იმას დაუმატებ, რომ ყოველთვის, როცა სვანეთში ასეთი ღიღმნიშვნელოვანი საკითხები სწყდებოდა, ჩვენი წინაპრები ამას დასტურსა და სიმტკიცეს წმინდა კვირიკეზე დაფიციებით აძლევდნენ. საჭიროდ მიმაჩნია დღესაც ასე მოვიქცეთ. წავიდეთ ეკლესიაზე და შევფიცოთ ერთმანეთს, რომ საჭიროების დროს ერთმანეთს არ ეუღალატოთ: ქირში და ლხინში ვიყოთ განუყრელი, როგორც ერთი კაცი: თუ საქმე მოითხოვს. უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე ვიბრძოლოთ და თავი შევსწიროთ საერთო საქმეს. ხოლო თუ ვინმემ ამ ფიცს უღალატოს. სასტიკათ იქნას საჯაროო დასჯილი“¹⁹. აღწერილ გადმოცემას. დამაჯერებლობას მატებს ოფიციალური დოკუმენტი — „თავისუფალ სვანეთში 1875 წლის ივნისსა და ივლისში მომხდარ არეულობის მონაწილეთა სია“²⁰. ამ სიაში. რომელშიც 16 „დამნაშავეა აღრიცხული. პირველია მუღლახელი გლეხი ყასბულათ შერვაშიძე. ხოლო მეორე ლატალელი გლეხი გინადრუყ ფარჯიანი. ამავე დროს სიის იმ „გრაფაში“, სადაც მოკლელაა დახასიათებული — «Свойство обвиненна, выисненное дознанием» ორივეს მიმართაა ნათქვამი: «По собственному сознанию и единогласному свидетельству всех допрошенных лиц изобличаются в приводе к присяге возмущившейся толпы». და შემდეგ: „Она давно известные мест-

ბის შემდეგ. რომლებითაც ჩინონიკებმა კურები გავეციდეს. ჩვენთვის ჯერ ზარალის მქონე არაფერი მოუტანიათ და არც უნდა თხოვლობდნენ ჩვენგან რაღაც. მაგრამ... მთავრობის მოქმედება. ცხადია რომ თსას მატელი სთხოვოს. სწორედ იმას წარმოადგენს. ახლა ახალი განკარგულება მივიღეთ მიწების გაზომვის შესახებ. ჩვენ შეიტხებავთ ბოქაულმა დამამშვიდებელი პასუხი ვერ გვითხრა და მოკლედ აგვიხსნა: ასეთია მთავრობის განკარგულება და აღბათი საჭიროა“. მე მწამს. რომ ეს მთავრობისათვის საჭიროა. მაგრამ ჩვენთვის... არა. თუ ბოქის გამოებით მთავრობას მიზნათ აქვს მიწაზე გადასახლების დღეება. სკობია ჩვენთვის. რომ ყველანი ერთ დღეს გაცქედეთ. მაგრამ... რჩევას იძლევა ორატორი... ჯერ კიდევ ნუ აენჭარდებით. ვეცადოთ საქმე კარგად გამოვარჯიოთ. შევეცითხორო თვით მთავრობასაც და ვნახოთ. რას მოგვიტანს მომავალიო“. (იხ. ე. გაბლიანის დასახ. ნაშრ., გვ. 95—96).

¹⁹ იხ. ე. გაბლიანის დასახ. ნაშრ., გვ. 96—97; ბ. ნიქარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 177.

²⁰ იხ. ალ. კოკლაეშვილის დასახ. პუბლიკაცია. გვ. 150—152.

ბია ყველა სოფელს და, კალაში ფიცის მიღებადან რამდენიმე დღის შემდეგ, აჯანყებულ ხალხს ხელმეორედ მოუყრია თავი. ამჯერად უკვე იმ განზრახვით, რომ თავს დასხმოდნენ და გაენადგურებინათ ბეჩოს გარნიზონი და ხელთ ეგდოთ იარაღი.

„ზემო ხევმა — მოგვითხრობს ბ. ნიქარაძე, — ვასწია ქეღ-ბალზე, რომელიც შუა უძვეს ლატალსა და ბეჩოს საზოგადოებას და რომელიც ჰყოფს ზემო-ხევსა ქვემო ხეივსაგან. აქ ორივე ხეობა პირდაპირ შეხვდნენ ერთმანეთს: ზემო ხევი მიდის კამანდის თავს დასასხმელად და ქვემო-ხევი ყარაულად მცველად უდგას იმავე კამანდას. აგერ ზემო ხევი დაეჭანა ბალის დაღმართზედ, რამდენიმე მანძილი კიდევ ჩაიარა, და ამ დროს წინ შეეფეთნენ ქვემო-ხევე-ლებს, რომელთაც მოთავედ ორი თ. თ. დაღეშქელიანები აჰყავდათ. თ. თ. დაღეშქელიანებმა სთხოვეს ზემო-ხეველებს. შეჩერებული-ყვნენ, რამდენიმე სიტყვა მოესმინათ და, თუ მათს რჩევას არ გაი-გონებდნენ, მერეც მოასწრებდნენ კამანდის თავს დასხმას. ზემო-ხევის უმეტესობას არ უნდოდა სიტყვის გაგონება, მაგრამ მოხუც-მა კაცებმა, როგორც იქნა, შეაჩერეს ჯიქურ მიმართული მოწინა-აღმდეგენი. ხალხის აქ შეჩერება თითქმის მთლად მიეწერება მულა-ხელ ბიტი იოსელიანს (იგი იყო აზნაური. ოფიციალურ დოკუმენ-ტებში ბიტი-დ წოდებული — ა. ჩ.)... ბევრი მკვახე სიტყვა გააგო-ნეს ზემო ხეველებმა თ. თ. დაღეშქელიანებს. ამ დროს ერთმა და-ღეშქელიანმა შემდეგი სიტყვით მიჰმართა ზემო ხევს: „თქვენ თვი-თონ ჰხედავთ, რომ კამანდა ამჟამად ჩვენი ხიზანია, ჩვენ მიწა-წყალ-ზე დაბინავებული და სტუმარი. ნუ შეგვარცხვენთ! როგორ უნდა გამოვჩნდეთ სადმე, თუ ჩვენი სტუმარი ამოსაწყვეტად დაგანებთ. გვირჩევენია უწინ ჩვენ დაგებოცოთ, ჩვენ მკვდარ სხეულებზე გაი-აროთ და ისე მიხვიდეთ კამანდის ამოსაწყვეტად. ვიდრე ცოცხალი დავრჩეთ და ასე გიყუროთ“. ასეთმა სიტყვამ კიდევ უარესად ააღელვა ხალხი. რამდენსავე კაცს გარდა ყველანი ყვირიან წასვ-ლას და კიდევ გაიარეს ცოტაოდენი მანძილი. ქვემო-ხევმა თავს მოუარა და ხელ-ახლავ გადაეღობა ზემო ხევს გზაზედ, ხალხი შე-ჩერდა. ერომა ქვემოხეველმა სთქვა: „ხომ ჰხედავ, რომ თუ კამან-დასკენ წასვლა არ მოიშალებთ, თავი უნდა შეგაქლათ. რად იქცე-ვით ასე, რა გამოვა, რომ ჩვენ, ერთმანეთს თავი შევაქლათ? კამან-და დარჩება და ჩვენ, ერთმანეთის ძმები, ერთი მეორეს დაეხო-ცავთ?“ ამ სიტყვამ ხალხზედ იმოქმედა, ამასთანავე გამოჩნდნენ ბევრი ნათესავ-მოყვრები ორსავე მხრივ და ამანაც შეაფიქრიანა.

ხალხი. ისე, რომ ზემო ხევმა თავის განზრახვას თავი დაანება, ზემო ხევი დაბრუნდა ისევ უკან ბალის ქედზე²⁵. აღწერილი ფაქტის სისწორეს გვიდასტურებენ სვანური ლეგენდებიცა და აჭანყების მონაწილეთა და თანამედროვეთა ნაამბობი, ჩაწერილი ე. გაბლიანის მიერ²⁶. აღწერილი ფაქტი აშკარად მეტყველებს იმაზე, თუ რა თავგამოდებით ემსახურებოდნენ თ. დადუშქელიანები მთავრობის აღგილობრივ ადმინისტრაციას აჭანყების პერიოდშიც.

ბალის ქედზე აჭანყებულებმა ყრილობა მოაწყვეს. გადაწყვეტეს ბალისა და ლატფარის უღელტეხილების ჩაკეტვა. გადაწყდა, რომ ხალხი დაბრუნებულიყო უკან, ხოლო ბეჩოში განლაგებულ ჭარსა და ადმინისტრაციას წინადადება მიეცა ბალსზემო სვანეთში ფეხი არ შემოედგა. ამავ დროს, ლატალისა და ლენჭერის საზოგადოებებს დაევალა „თავისუფალი სვანეთის“ დასავლეთის საზღვრების დაცვა და ბალის უღელტეხილზე ამ მიზნით შეიარაღებული ყარაულის დაყენება, რათა მთავრობის არც ერთი პოზელე არ შემოეშვა დასავლეთიდან, ხოლო დანარჩენ საზოგადოებებს ყარაული უნდა დაეყენებიათ ლატფარის მთაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრების დასაცავად და გზების ჩასაქეტად²⁷. მართლაც, ეს გადაწყვეტილება იმთავითვე სისრულეში იქნა მოყვანილი — თავისუფალი სვანეთისაქენ მიმავალი გზები, როგორც დასავლეთში, ისე სამხრეთ-აღმოსავლეთში, ჩაკეტილ იქნა შეიარაღებული ხალხის ძიერ.

აჭანყების საქმის გამოძიების მასალიდანაც ჩანს, რომ შეიარაღებულმა ხალხმა ჩაკეტა ბალსზემო სვანეთის დასავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის გზები. სადაც შეიარაღებული ყარაულობა დააწესა. ამავ დროს აჭანყებულებიდან ორი მოხუცი თავისი სურვილით გამოცხადებულა ბეჩოში, სადაც მათ გაუფრთხილებიათ ბოქაული და რაზმის უფროსი. დაკითხვის ოქმის ჩვენებით ეს ორი მოხუცი ურჩევდა მოხლეებს რაზმთან ერთად სვანეთიდან წასვლასაც²⁸. ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები არ იძლევიან ამ მოხუცთა ვინაობის დადგენის საშუალებას. ისინი შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ როგორც ბალსზემო. ასევე ბალსქვემო სვანები. ე. ი. როგორც აჭანყებულთა ბანაკიდან. ასევე ადმინისტრაციის დამცველთა შრიდან.

25 იხ. ბ. ნიქარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 177—178.

26 იხ. ე. გაბლიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 98.

27 იქვე, გვ. 98.

28 სსსა. ფონ. 416. ანაწ. 3. საქ. 174. ფურც. 4.

აჯანყების მონაწილეთა ნაამბობი, აჯანყებულთა დაკითხვის მონაცემები და საკუთრივ მისი დაწყების პროცესზე დაკვირვება მოწმობს. რომ ბალსზემო სვანეთის მოსახლეობა აღდგა და შეიარაღდა არა ადგილობრივ ადმინისტრაციაზე და ბეჩოს რაზმზე თავდასხმისათვის, არამედ მოსალოდნელი ძალადობისაგან თავის დასაცავად. თუმცა ვითარება რამდენადმე შეიცვალა, როცა უსაფუძვლოდ გავრცელდა ხმები ბეჩოს რაზმის ბალსზემო სვანეთში შემოჭრის განზრახვაზე²⁹, რისი გაბედვაც მას არ ძალუძდა. მთავრობის ადგილობრივმა ადმინისტრაციამ მოსვენება დაკარგა. ოფიციალურ წყაროთა მოწმობით ბოქაული ბევრს ეცადა დაერწმუნებია ხალხი მიწაზე გადასახადის დაწესების თაობაზე გავრცელებული სმების უსაფუძვლობაში. მაგრამ ამბოხებული ხალხის შეიარაღება და ფიცის დადება ვერ ჩაუშლია. ხალხმა, როგორც ლეინახეთ, მიიღო. მთავრობის მოხელეთა სიტყვით რომ ვთქვათ, ე. წ. „დანაშაულებრივი ფიცი“³⁰.

ბოქაულისაგან სათანადო ცნობების მიღების შემდეგ, ლეჩხუმის მაზრის უფროსს გრინევსკის ამბავი უცნობებია გუბერნიის ადმინისტრაციისათვის და უთხოვია სვანეთში ბადრაგის გაგზავნა 20 კაზაკის შემადგენლობით, იმ ვარაუდით, რომ ახსნა-განმარტებით და დაშინებით მოხერხებულყო „ბრბოს დაშლა“ და „პოლიციის კანონიერი მოთხოვნების შესრულება“. ხოლო „ჭირვეულთა“ მორჩილებაში მოსაყენად. ბეჩოში დაბანაკებულ რაზმთან ერთად. საკმარისი აღმოჩნდებოდა ბადრაგი³¹. ამასთანავე, გუბერნიის მმართველისათვის გაგზავნილ მოხსენებაში გრინევსკიმ სვანეთის ბოქაულისა და ბეჩოს რაზმის უფროსის შიში რაზმზე შეიარაღებულ სვანთა თავდასხმის საფრთხის შესახებ გაზვიადებულად ჩათვალა. ყოველივე ამასთან დაკავშირებით. ქუთაისის გუბერნიის მმართველი თავის მხრივ ატყობინებდა მეფისნაცვალს კავკასიაში: «Так как приведение в известность земель частного владения встретило затруднения и в остальных частях Кутанской губернии, я предписал остановить таковое в Сванетии впредь до разъяснения встречаемых по сему делу недоразумениям вообще в губернии, предполагая, что мера эта сразу успокоит сванет. Но, — განაგრძობს გუბერნიის მმართველი 22 ივნია я

²⁹ სსსა. ფონ. 416. ანაწ. 3, საქ. 174. ფურც. 4.

³⁰ იქვე. ფურც. 1.

³¹ იქვე.

получил новое 'донесение Лечхумского уездного начальника о том, что сванеты решились не подчиняться отныне никаким правительственным распоряжениям вообще и возвратиться к тому порядку самоуправства, который существовал у них до введения гражданского управления в 1869 году»³².

სვანთა ასეთი მოქმედების შესახებ, რასაც, მთავრობის მალა-ლი რანგის მოხელის სიტყვით, „ამბოხების ხასიათი“ ჰქონდა, ეც-ნობა მეფისნაცვალს ბორჯომში 1875 წლის 2 ივლისს; „...სვანები ემუქრებიან ბეჩოს ადგილობრივ რაზმს... სვანებმა გაათუქეს ხი-დეები და გზები და ისინი არაეის უშვებენ იქით. ასევე იქიდან“³³.

მთავრობამ სვანეთში ძლიერი დამსჯელი რაზმის გაგზავნა გა-დაწყვიტა. ქარის ნაწილი გაიგზავნა გენერალ ციტოვიჩის მეთაუ-რობით და ეიცე-გუბერნატორის მალაფეევის თანხლებით³⁴. ამასთან დაკავშირებით გაზ. „დროება“ იუწყებოდა: „რადგან თავი-სუფალ სვანეთში ადგილობრივი მთავრობის წინააღმდეგ ხალხის ურჩობა ამოჩნდა, ამის გამო წესიერების დასამტკიცებლად, დიდი მთავრის, კავკასიის ნამესტნიკის ბრძანებით, იქ გაიგზავნა პირვე-ლი ბრიგადის 41 ქვეითი დივიზიის კამანდირი, გენერალ-მაიორი ციტოვიჩი ცალკე ატრიალით, რომელშიც ირიცხება ერთი ვზვოდი მთის ბატარეისა და 1 კამანდა პირველი კავკასიის საპიორის ბატა-ლიონისა“³⁵. ამ ნაწილს გააჩნდა ორი ზარბაზანი³⁶. და ბოლოს, რაზმში შედიოდა ალექსანდროპოლის ერთი ქვეითი პოლკი, გუ-რულთა ერთი ქვეითი ასეული, კაზაკთა მილიციის ასეული, საარტი-ლერიო ბატარეა, მესანგრეთა ერთი რაზმი. მისი ზოგიერთი ნაწილი თბილისიდან დაიძრა 3 ივლისს. 41 საათის შემდეგ ეს ნაწილი უკვე ქუთაისში იყო. საიდანაც 8 ივლისს გაუდგა გზას სვანეთისაკენ³⁷.

სვანეთის (ბეჩოს) რაზმისათვის დასაზმარებლად, გენერალ ცი-ტოვიჩის რაზმთან შესაერთებლად, მეფისნაცვლის განკარგულე-ბით, თუ საამისო საჭიროება შეიქმნებოდა ყაბარდოდან უნდა გა-

32 სსსა, ფონ. 416. ანაწ. 3. საქ. 174. 1875. ფურც. 1—1. მეორე გვერდი.

33 იქვე, ფ. 1. მეორე გვერდი.

34 „დროება“, 1875 წლის 17 აგვისტო, № 39.

35 იხ. „დღიური თბილისიდან თავისუფალ სვანეთში ურჩი ხალხის“ და-საწყენარებლად მთავრობის ქარის გაგზავნა („დროება“, 1875 წლის 7 ივლი-სი, № 78).

36 იქვე.

37 იქვე. იხ. აგრეთვე „დროება“. 1875 წლის 20 აგვისტო, № 94.

გზავნილიყო მილიცია („Горская милиция“) სამი ქვეითი რაზმის შემადგენლობით³⁶. ეს ნაწილი „თერგიდან კავკასიის გადმოსასვლელით გადმოვიდა“³⁷. ვიცე-გუბერნატორი მალაფეევი და ჯარი გენერალ ციტოვიჩის მეთაურობით 10 იელისს უკვე ლენჩუმში იყო და დაბანაკდა მურში. ჯარის გაგზავნა მალე შეუტყეიათ სვანეთში და იქ ლატფარისა და ბალის უღელტეხილებზე ყარაულის გაძლიერებას და საბრძოლველად მომზადებას შესდგომოდნენ.

მალაფეევის დავლებით ლენჩუმის მაზრის უფროსი გრინეცსკი ავიდა ქვემო სვანეთის სოფ. ლუჯიში, სადაც უნდა ეცადა ბალსზემო სვანეთის ამბების გაგება. აქ მას გამოეცადა უშგულიდან თარჯიმნათ მოწვეული ახალგაზრდა, ჩვენთვის უკვე ცნობილი ბესარიონ ნიქარაძე, რომელიც საინტერესო ცნობას გვაწოდის შექმნილ ვითარებაზე: როცა იგი გამოძახებისამებრ ლატფარის გზას დასდგომია, აქ უღელტეხილზე დახვედრია 200-ზე მეტი შეიარაღებული სვანი — ყარაული. ყარაულს არასევანურად ჩაცმული კაცი რომ დაუნახია ბოჭაულის წარმომადგენელი ჰკონებია და მიუძახებია: ვინა ხარ? მერე ამ ყარაულში თვითონ ბ. ნიქარაძის ნათესავებიც აღმოჩენილან და ამის წყალობით მან შეძლო „ხელიდან გასხლტომოდა“ დარაჯებს³⁸. გრინეცსკის. ბ. ნიქარაძის მისვლისას, ლუჯიში შეჩერებული ჰყოლია 6 სვანი მკვავრი. გრინეცსკის ბ. ნიქარაძის თანდასწრებით ამ პირებისათვის დაუვალებია გადაეცათ ამბოხებული სვანებისათვის, რომ სვანეთში ახალი ვადასახადების დაწყებას არაეინ აპირებს. შეუთვლია აგრეთვე, რომ მასთან გამოცხადებულიყვნენ არეულობის მეთაურნი და თან ჩამოეყვანათ თითო სასოფლო საზოგადოებიდან 8—8 კაცი. გრინეცსკის სურდა მათთან ქვემო სვანეთში შეხვედრა და სვანებს ჰპირდებოდა, რომ თაა წაიყვანდა ცაგერში ვიცე-გუბერნატორთან მოსალაპარაკებლად. გრინეცსკი უთვლიდა აგრეთვე, რომ შეთანხმების შემთხვევაში ჯარი უკან დაბრუნდებოდა, ხოლო თუკი ეს არ მოხდებოდა, ქვემო სვანეთში ჩამოსული სვანები ჯართან ერთად გაემგზავრებოდნენ თა-

36 სსსა, ფონ. 116, ანაწ. 3, საქ. 174, 1875. დურტ. 2.

37 ეს ცნობა გაზეთში ასეთი სათაურითაა წარმოდგენილი: „სამხედრო სამინისტროს ოფიციალურ გაზეთში („რუსკი ინვალიდში“) დაბეჭდილია სვანეთის უწყებაზე შემდეგი“ (იხ. „დროება“ 1875 წლის 20 აგვისტო, № 94); „დროება“, 1875 წლის 17 აგვისტო, № 93.

40 იხ. ბ. ნიქარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 179—180.

უიანთ სახლში — ზემო სვანეთში. 13 ივლისს წინააღმდეგ მოლოდინისა, გრინევესკისთან გამოცხადებულია 10 კაცისაგან შემდგარი ბალს-ზემო სვანეთის დელეგაცია ყასბულათ შერეაშიძის მეთაურობით. ბ. ნიჟარაძის და ე. გაბლიანის ცნობით, გრინევესკი ყასბულათს იცნობდა, ამიტომ საუვედურებით მიმართა მას და უთხრა: „აგერ 15 წელიწადია, რაც შენ მთავრობის სამსახურში ხარ. მთავრობამაც შენ ორი მედლით დაგაჩილოვა და დღეს მის საწინააღმდეგოთ სვანეთის ხალხს ამსუღრებ; იცოდე, რომ თუ შენ მიერ აჯანყებული ხალხი არ დაგიწყნარებია, სასტიკად იქნები დასჯილი“⁴¹.

ყასბულათში უბასუხა: „ტყუილათ გგონიათ, რომ მე სვანეთის თავი ვიყო, მე კი არა და — მოთავედ, როგორც ჰხედავთ, რუსეთის დიდ ხელმწიფესაც უარპყოფენ. ჩემი მოთავეობა არაფერ შუაშია; სვანეთში ისეთი არაფერ მეგულება, არც ჩემი თავი და არც სხვა, რომ თავის ნებაზედ ხალხი კიდეეც ააჯანყოს და კიდეეც დაამშვიდოს. ყველაფერი ყრილობის საქმეა. რაც ყრილობას სურს, ის უნდა დასრულოს ყოველმა სვანმა. ყრილობის უნებურად ერთი ფარას ოდენა არც-რა გაკეთდება და არც-რა წახდება. რაში უნდა ვიყო მე აჯანყებულთ მოთავე? მთელმა ხეობამ ყრილობა მოახდინა კალას. რასაკვირველია, მეც იქ ვიყავი. ყრილობამ მთხოვა, ჩემი აზრი მეტქეა და მეცა ვეტქვი. რატომ არ უნდა მეტქეა? მე კიდეც მთავრობის სასარგებლოდ ვილაპარაკე, სხვა უარესს იტყოდა. მე მადლობას ველოდი თქვენგან და თქვენ კი მიწყრებით: თქვენ რომ ხალხის ლაპარაკი გაგაგონათ, მაშინ სულ სხვას იტყოდით: არავის არ უგონებს ყრილობა“⁴². ამის შემდეგ გრინევესკი ეკითხება ყასბულათს: „მაშ არ შეგიძლია ყრილობა დაშალო, ყარაულები ახსნა ბალსა და ლატფარზე?“

ის პასუხობს: „რა ბრძანებაა! ყრილობის უნებართვოდ არაფერი იქნება. მან იცის და მასვე შეუძლია ყველაფერი“⁴³. გრინევესკი შეშფოთებულა. ამის შემდეგ მაზრის უფროსი და დელეგაცია წავიდა ცაგერში და 14 ივლისს წარუდგინა ვიცე-გუბერნატორი მალაფევეს. რომელსაც დელეგაცია პატივისცემით მიუღია და

41 ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 181; ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

42 იქვე.

43 იქვე.

უთხოვია დაწვრილებით მოეხსენებინათ მისთვის აჯანყების გამოძ-
წვევი მიზეზები. ყასბულათს მოუხსენებია გუბერნატორისათვის:
„უმთავრესი მიზეზი ჩვენი აჯანყებისა გახლავთ მთავრობის ახალი
განკარგულება მიწის გაზომვისა და რაოდენობის გამორკვევის შე-
სახებ, არის მრავალი სხვა მიზეზებიც ჩვენი მთავრობისადმი უკმა-
ყოფილებისა“.

აქ მას გუბერნატორი სიტყვას აწყვეტილებს და ეკითხება თუ
რატომ არიან სვანები მთავრობის უკმაყოფილო.

ყასბულათი პასუხობს: „აი რატომ, უსოვარი ღროიდან ჩვენ
თავისუფალი ვიყავით, არავის ვემორჩილებოდით, ბეგარასა და
გადასახადს არ ვიხდიდით. ამ ბოლო ღროს ჩვენ ნებაყოფლობით
რუსეთს შევუერთდით, გვეგონა მთავრობა დაპირებებს გაანაღდე-
ბდა, რამე შემწეობას მოგვცემდა, მაგრამ ნაცვლად ამისა, ჩვენვე
გვახდევინებს რაღაც გადასახადებს და რატომ მოხდა ეს ჩვენ ძა-
ლიან გვიკვირს. ჩვენ ამას მიჩვეული არა ვართ. მონობაში ყოფნისა
არა ვიცით რა, და ჩვენი წინაპრების სისხლით გამოსყიდულ თა-
ვისუფლებას ასე ადვილად ვერავის გავათელვინებთ ფეხქვეშ და
სხვა“⁴⁴. ამის შემდეგ მალაფეევი ცდილობდა დაერწმუნებინა სვან-
თა დელეგაცია, რომ მთავრობას მიწაზე გადასახადის დაწესება არ
სურს და რომ დარჩეული ხმები სიკრუეა.

რაც შეეხება საერთოდ გადასახადებს სვანეთში, მალაფეევა
დელეგაციას განუცხადა: „თქვენი გადასახადი ის უნდა იყოს, რომ
თვითთულმა თქვენგანმა იყიდოს სანთელი, აუნთოს ის ხატს და
ღმერთს მადლობა შესწიროს, რომ რუსეთის მფარველობის ქვეშ
იმყოფებით. თქვენ იცით, რამდენი ფული ეხარჯება თქვენთვის
მთავრობას... ბოქაული. მისი თანაშემწე, კანცელარია, სამღვდელო-
ება, ყველა ესენი ზომ ზაზინის ხარჯზედ იმყოფებიან. იცით თქვენ
ეს? არა, არ იცით“⁴⁵. ყასბულათს გაბედულად უპასუხნია: „თუ
თქვენ ამდენს ხარჯავთ ამ თქვენ მიერ ჩამოთვლილი მოხელეების
შესანახავად, ეს. ალბათ, იმიტომ, რომ ყველა ესენი თქვენთვის
არიან საჭირო. ჩვენ კი არავითარ სარგებლობას ამ პირებისაგან არ
მოველით, ვინაიდან უკვე დავრწმუნდით იმაში, რომ როცა ისინი
არ გვეყავდა, უფრო კარგად ვცხოვრობდით. ვიდრე ახლა. მფარველი
სვანეთს მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში არ ჰყოლია და არც

⁴⁴ ბ. ნ ი ე რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 100.

⁴⁵ ი ქ ე ე, გვ. 101.

ახლა არის საჭირო. თუ შემწეობის აღმოჩენის მაგივრად ჩვენ მონათ ქცეული ვიქნებით...“⁴⁶.

მალაფეევი დარწმუნდა ამგვარი მოლაპარაკების უნაყოფოებაში. მან გადაწყვიტა დელეგაციასთან ერთად სვანეთში წასვლა და საქმის ადგილზე გამორკვევა. მეორე დღეს, 15 ივლისს, ცაგერიდან მას უკან გაჰყვა ფეხოსანი ჯარი და გურიის რაზმი, ხოლო კახაყები კი მურში დატოვა. 15 ივლისს ჯარი დაბინავდა ლენტეხში. ხოლო 16-ში მივიდა ჩოლურში — ლატფარის უღელტეხილის სამხრეთით და მის მახლობლად⁴⁷.

ყველაფერი ეს წინდაწინ შეიტყვეს კალაში.

აქ თავმოყრილი ამბოხებული ხალხი შეუდგა ლატფარის უღელტეხილზე შეიარაღებული ყარაულის გაძლიერებას. თავის მხრივ, მალაფეევმა და გენ. ციტოვინმაც შეიტყო შეიარაღებული სვანების სამზადისი ლატფარის უღელტეხილის ჩასაკეტად. შესაძლებელი შეიარაღებული შეჯახების თავიდან აცილების მიზნით მალაფეევმა ჯარი შეაჩერა ადგილზე, ჩოლურში. მისივე განკარგულებით სვანეთში ხალხის დასამშვიდებლად გაიგზავნა აჯანყებულ სვანთა დელეგაციის ერთი წევრი, რომელსაც ყასბულათმა დააბარა ლატფარის მთიდან ყარაულის მოხსნა. ჩანს, სვანთა დელეგაცია მთავრობის ჯართან შერკინების მოწინააღმდეგე იყო, რითაც უნდა აიხსნას მისი განკარგულება ლატფარზე შეიარაღებული ყარაულის მოხსნაზე. ყარაულის მოხსნაზე ცნობის მიღებისთანავე, 17 ივლისს მალაფეევი გზავნის სვანეთში გრინევსკის, ლეჩხუმის მაზრის 20 თავად-აზნაურის და ბესარიონ ნიქარაძის თანხლებით. იმ დამეს ლატფარის სამხრეთ ფერდობზე დარჩენილან, მეორე დღეს, 18-ს, გადავიდნენ უღელტეხილზე და შევიდნენ კალის სოფელ ლალხორში. აქ „ხევის“ ყრილობა ყოფილა გამართული, შეიარაღებულ სვანებს გრინევსკი და მისი თანმხლებნი არ მიუშვიათ ყრილობაზე, მუქარით შეუჩერებიათ. სოფელშიც არ უშვებდნენ. მერმე კაცი გაუგზავნიათ ყრილობაზე და სოფელში შესვლის ნებართვა მიუღიათ. „გზაზედ, — გადმოგვცემს ბ. ნიქარაძე, — ყრილობას გვერდი ავუარეთ. რომელმაც ისეთი თვალთ დაგვიწყო ცქერა, რომ გვეგონებოდათ, ეს-ეს არის ჩვენი შექმა უნდაო. არც ერთმა ხმა არ გაგვცა“⁴⁸. ბ. ნიქარაძემ თავის ნათესავთან მიიყვანა

46 ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 101.

47 იქვე, გვ. 184.

48 იქვე, გვ. 186.

თანმხლებნი, თვითონ კი წავიდა ყრილობაზე. იგი წერს: „ჩემს დღეში არ დამავიწყდება ის სურათი, რასაც მაშინ ყრილობა წარმოადგენდა. 2000-დე შეთოფიარადებული სვანი ერთის სურვილით იყო გამსკეპალული. ეს სურვილი იყო ეხლავე ბრძოლის დაწყება გრინევსკის და მის მხლებლების ამოსაწყვეტად. ყველანი ამას იძახოდნენ: ხომ არ აგვცილდება ბრძოლა, ბარემც დავიწყეთ, რაღას ვუცდიო? ნურაფერს დავიჯერებთ მაგათსას. ყასბულათი სოციქულად გავგზავნეთ... შეიძლება დაიჭირეს“⁴⁹. ბესარიონმა დაარწმუნა ხალხი, რომ ყასბულათი არაა დაქერილი, აჯანყებულმა ხალხმა თქვა: „მთელი ყრილობა ხომ არ წავალთ 20 კაციის დასასოცად! ყველა საზოგადოებიდან რამდენიმე კაცი ავირჩიოთ, მივუგზავნოთ ნაჩალნიკს. უთხრან, რომ ეხლავე უკან დაბრუნდეს და ხეალ ყასბულათი და მისი ამხანაგები გამოგზავნონ აქ, თორემ უიმათოდ, თუ ჭარი გამოჩნდა ჩვენში, უთუოდ ჩხუბი მოგვიხდება. თუ დათანხმდეს ნაჩალნიკი, კარგი, თუ არა და, როგორც ის, ისე მისი მხლებელი ლეჩხუმის თავადიშვილებიც დაეხოცოთო. უმეტესობა დაეთანხმა და ყველა სოფლიდან ორ-ორი კაცი გაგზავნეს ამ საქმისათვის გრინევსკისთან“. ეს ამბავი ბ. ნიჟარაძეს წინდაწინ შეუტყობინებია გრინევსკისა და ლეჩხუმის თავადებისათვის. თავადები „შემოეხეივნენ მაზრის უფროსს და სთხოვეს, გარემოებას დამორჩილდი, უკანვე წავიდეთო“. გრინევსკის რევოლუციური ამოულია და უთქვამს. „ცოცხალი უკან არ დაებრუნდებიო! თქვენაო, მიუბრუნდა ლეჩხუმელებს: შეგიძლიათ უკან დაბრუნდეთ. თავადებმა უპასუხეს: უჭკუობად არ ჩამოგვართმევენ, რომ აღელვებულ ხალხს ასე ახირებულად თავი დავახოცინოთ? ნუ ინებებთ ამას... თუ რამე გაკეთდება ჩვენი დახოცვით. ბატონი ბრძანდებით! გვიბრძანეთ, ჩვენ მზადა ვართ! ამ დროს ყრილობის მოგზავნილნიც მოვიდნენ. სვანებმა მოითხოვეს გრინევსკის და მის თანმხლებთა წასვლა სვანეთიდან. გრინევსკი დათანხმებულია უკან დაბრუნებას. უცებ მიაფრინდნენ ცხენებს და წავიდნენ. ასე „გავუსხლტით ხელიდამ ჩვენც ნამდვილ სიკვდილს“⁵⁰. ამგვარად, არაფერი გაეწყო და გრინევსკი თავისი ამალით ლატფარის უღელტეხილით დაბრუნდა ვიცე-გუბერნატორ მალაფეევთან. უკანასკნელმა სვანთა დელეგაცია ყასბულათ შერვაშიძის თაოსნობით გაუშვა სვანეთში — კალაში. ყასბულათ შერვაშიძეს თითქოს

⁴⁹ • ქვე.

⁵⁰ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ 127.

დაურწმუნებია ხალხი, რომ მთავრობის ქარის მოსვლით სვანეთს საფრთხე არ მოეღის. ერთი დღის შემდეგ, 19 ივლისს, მალაფეევი და გენ. ციტოვიჩის რაზმი გადავიდა ლატფარზე და შევიდა კალის საზოგადოების სოფ. დავებერში, სადაც მათ დახვდათ 2000-მდე შეიარაღებული სვანი. სვანები განლაგებულან რაზმის პირისპირ ენგურის მეორე მხარეზე. 20 და 21 ივლისს ვიცე-გუბერნატორმა და რაზმის უფროსმა მოლაპარაკება აწარმოა ყრილობასთან. მთავარ მოციქულად აირჩია თავ. ფ. გელოვანი, მოხუცი, კეკიანი და გავლენიანი პირი, რომელიც რწმუნებულებთან, თანმხლებ ლეჩხუმელ თავადებთან ერთად გაუგზავნა ყრილობას. მალაფეევმა თავიდანვე მოხერხებულად და ტაქტიკურად დაიწყო მოქმედება, — საქმეს მწვიდობიანი ხასიათი მიეცა. იგი დაბეჭითებით არწმუნებდა აჯანყებულ ხალხს, რომ მთავრობას სვანეთის მიმართ მხოლოდ ერთილი განზრახვა ამოძრავებს, რომ თვითონ, თანმხლებ ხალხთან ერთად, ჩამოვიდა სვანთა მდგომარეობის გასაგებად, — გაუგებრობის აღსაქვეთად. მალაფეევი და ციტოვიჩი ირწმუნებოდნენ, რომ სვანეთში ახალი გადასახადების დაწესებას მთავრობა არ აპირებს, რომ დარჩეული ხმა სიყალბეა. მალაფეევმა იმთავითვე სცადა აჯანყებულ საზოგადოებათა გათიშვა. ამ მიზნით შეიარაღებულ სვანებს ლეჩხუმელი თავადების მეშვეობით შეუთვალა, რომ კალისა და მეზობელი უმჯულს მცხოვრებნი გამოცხადებულებიყვნენ მასთან მოსალაპარაკებლად, ხოლო დანარჩენი სოფლების მცხოვრებნი დაშლილიყვნენ და შინ წასულიყვნენ, იმ პირობით, რომ მათ ცალკე მოლაპარაკებოდა ბეჩოსკენ გამგზავრებისას. „На это, — итყობინებოდა რაზმის უფროსი გენ. ციტოვიჩი, — они ответили, что так, как приход мой с отрядом с одной стороны и приход Кабардинской милиции с другой, грозит совершенным разорением их земель и домов, то они решились лучше погибнуть а бою, нежели быть равнодушными зрителями окончательной гибели своей и своих семейств»⁵¹.

მალაფეევი და ციტოვიჩი ეკლავაც ირწმუნებოდნენ, რომ მათ ბიზანს მხოლოდ „დარღვეული წესრიგის აღდგენა შეადგენს, რომ ხმა სასმელზე სააქციზო გადასახადის შემოღების, დიდი გადასახადით („большим налогом“) მიწის, ასევე შინაური საქონლის დაბეგვრის შესახებ, რამაც მოსახლეობა შეაშფოთა, ყოველგვარ

⁵¹ სსსა, ფონ. 416. ანაწ. 3. სპ. 174. 1875. ფურც. 2.

საფუძველს მოკლებულია. რაზმის ხელმძღვანელობამ ამასთანავე განუცხადა ხალხს, რომ მისი მიზანია აღმოაჩინოს და შეიპყროს მხოლოდ ის არაკეთილსაიმედო პირები, რომლებმაც ყალბი ხმების გავრცელებით ხალხი მიიყვანა ესოდენ მძიმე დანაშაულის ჩადენამდე და, რომ თუ მის განკარგულებას ხალხი ნებაყოფლობით შეასრულებს და მისივე მოთხოვნის საფუძველზე გამოცხადდება, აჯანყების დაწყების მოთავეთა შეპყრობასა და პასუხისგებაში მიცემას დასჯერდება⁵².

რაზმის ხელმძღვანელობამ ფარისევლური მოქმედებით ერთი დღის შემდეგ შეძლო სვანთა უნდობლობის შესუსტება და აჯანყებული საზოგადოებების დეპუტატთა ჯგუფების ცალ-ცალკე მიღება. სალამოს კალელები და უშგულელები გამოეყვნენ სხეებს და მორჩილებით გამოეცხადნენ რაზმის ხელმძღვანელობას. სხვა საზოგადოებებმა კი მოითხოვეს მოლაპარაკებისათვის მეორე დღის დილამდე დაყოვნება, რადგან ელოდნენ პასუხს, მოხელეთა სიტყვით, სხვა „შეიარაღებულ ბრბოსაგან“, რომელმაც სხვა სოფლებში საბრძოლო განლაგება მიიღო ბეჩოს რაზმისა და განსაკუთრებით ყაბარდოს მილიციის თავდასხმის მოლოდინში⁵³.

დაბოლოს, 21 ივლისს სალამოს ყველა საზოგადოების დეპუტატთა ჯგუფები დაიშალნენ. დეპუტატებმა ხელისუფლების წარმომადგენლებს უარი უთხრეს აჯანყების მოთავეთა გადაცემაზე.

სვანეთში ჩამოსული რაზმი მიზნად ისახავდა აჯანყებულთა შეიარაღებული ჯგუფების დაშლასა და ხალხის დამშვიდებას. ამ მიმართულებით რაზმმა გარკვეული წარმატება მოიპოვა და ის გზას გაუდგა ბეჩოში, სადაც უნდა შეეპყრო და დაეპატიმრებინა აჯანყების მოთავენი. მაღაფევეი თანმხლები პირებითა და რაზმით მიემართებოდა აჯანყებულ საზოგადოებათა გავლით; ხალხის ერთი ნაწილი ყანებსა და სათიბებში მუშაობდა, ჯარს მორჩილებას აღუთქვამდა და „თავის დანაშაულს“ ხსნიდა „უცოდინარობით და გულუბრყვილობით, რის შედეგადაც ის ბოროტგანმზ-

⁵² სსსა, ფონ. 416, ანაწ. 3, 174, 1875. ფურც. 2.

⁵³ იქვე, ფურც. 2, მეორე გვერდი.

რახველ პირთა გავლენის ქვეშ მოექცა⁵⁴. შეიარაღებული ხალხის ჯგუფები კი არ გამოჩენილან. მაგრამ ბალის უღელტეხილზე, რომელიც მდებარეობს თავისუფალი სევანეთის ბოლო სოფელს — ლატალსა და საბატონო სევანეთის პირველ სოფელ — ბეიოს შორის, გზიდან შედარებით შორს მანძილზე განლაგებული იყო შეიარაღებული ხალხი — 150 კაცი, თუმცა ციტოვიჩის რაზმს ის არც შეხვედრია. შეიარაღებულ სევანთა დასახელებულმა ნაწილმა გაწმინდა ის გზა, რომელიც მას მოკრილი ხეებითა და სხვა საშუალებით ჩაეხერგა ყაბარდოს მილიციისგან თავდასხმის მოლოდინში. შეიარაღებულ სევანთა ამ დაჯგუფებამ თავისი დეპუტატები გაუგზავნა რაზმის უფროსს და განუცხადა მორჩილება, მაგრამ, ამასთანავე, მოახსენა, რომ არ ენდობა რაზმის ხელმძღვანელობის კეთილგანწყობილებას და მის დაპირებებს და სევანეთის წინააღმდეგ მოქმედებაზე უარის თქმას, ვიდრე ეს რაზმი არ გაეც სევანეთიდან⁵⁵. ასე იყო თუ ისე, რაზმის ხელმძღვანელობამ მიზანს მიაღწია, მთელი თავისი ცბიერების მოშველიებით შეძლო აჯანყებულ ხალხთან შეჩახების თავიდან აცილება, მისი დამშვიდება.

ბეჩოში ჩასვლისთანავე რაზმის ხელმძღვანელობამ ბოქაულისაგან მიიღო აჯანყების მოთავეთა და ხელმძღვანელთა სია, რომელშიც 36 კაცი ირიცხებოდა. ბოქაული დაბეჯითებით ამტკიცებდა, რომ ეს კაცები იყვნენ აჯანყების გამჩალებლები, მისი მოთავენი და ხელმძღვანელები. სიაში მოხვედრილ პირთა დაკითხვასთან დაკავშირებით ბეჩოში დამატებით იქნა გამოძახებული 80 კაცი. ისინი ცალ-ცალკე იქნენ დაკითხული მაზრის უფროსის, აგრეთვე მეფისნაცვლის ადიუტანტის — თავად ბარიატინსკის და განსაკუთრებულ დავალებათა ჩინოვნიკის გრაფ ტიზენგაუზენის თანდასწრებით⁵⁶.

მთავრობის მოხელეებმა საქმის გამოძიებით დაადგინეს, რომ აჯანყების პირველი ნაპერწკალი ლატალში ჩაიჩახა, რაც მულახში გაღვივდა და მთელს ბალსზემო სევანეთს მოედო; რომ მოსახლეობა აღდგა, მამაკაცები შეიარაღდნენ და ერთგულებისა და მთავრობის წინაშე ერთობლივი მოქმედების ფიცი დადეს; რომ მათ შეიარაღებული ყარაულობა დააწესეს ბალისა და ლატფარის უღელტეხი-

⁵⁴ სსსა, ფონ. 416. ანაწ. 3. 174. ფურც. 2. მეორე გვერდი.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ იქვე, ფურც. 3.

ლებზე. გაირკვა, რომ შიდა გზები და ხიდები არ ჩაუყეციათ აჯანყებულებს, საამისოდ მათ გარკვეული ცდები წამოიწყეს მხოლოდ ყაბარდოდან დამსჯელი სამხედრო რაზმის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით: ამის გამო მალაფეევი მეფისნაცვალს ატყობინებდა: «Ни мосты, ни дороги не были испорчены, исключая завалов о которых я имел честь упомянуть выше, сделанных уже по прибытии Горской милиции»⁵⁷.

მთავრობის მოხელეებმა ცადეს ხელისუფლების საწინააღმდეგო ხმების გამავრცელებელ პირთა და აჯანყების მოთავეთა დადგენა. მათ გამოძიების მასალების საფუძველზე დაასკვნეს, რომ „აჯანყებულებს მეთაურები არ გააჩნდათ“⁵⁸. სამაგიეროდ, საქმის გამოძიებელთა დაკვირვებით აჯანყების მსვლელობაში გამოჩნდნენ ისეთი პირები, რომლებიც გავლენას ახდენდნენ მის განვითარებაზე. მალაფეევის მტკიცებით აჯანყების მსვლელობაში გამოჩნდნენ ისეთი მკერძოტყეული ორატორები, რომლებიც ამხედრებული ხალხის წინაშე გამოდიოდნენ და დიდი გავლენითაც სარგებლობდნენ. მისი აზრით, ამ პირებს რომ ეზრუნათ, შეეძლოთ დასაწყისშივე აღეკვეთათ სახალხო გამოსვლა⁵⁹. ამიტომ ისინი ჩათვალეს „უწყესრიგობის მთავარ დამნაშავეებად“⁶⁰. მით უმეტეს, რომ, ადგილობრივი პოლიციის დასკვნით, ყველა ისინი ცნობილი იყვნენ სევანთა დაუმორჩილებლობის ყველა ადრინდელი გამოვლინების მონაწილეებად⁶¹.

აჯანყების ჩასახშობად ჩამოსულმა და ბეჩოში ღროებით დაბანაკებულმა მთავრობის მოხელეებმა დაიწყეს მოქმედება „მთავარ დამნაშავეთა“ შესაპყრობად. ბოჭაული აჯანყების მოთავედ თელიდა მუქალელ გლეხს ყასბულათ შერვაშიძეს, რომელიც თვითონ იწვია მთავრობის მოხელეებს ბეჩოში, სადაც განაცხადა, რომ ის მთავრობას ბარდება და მზადაა დაასახილოს დამნაშავენი. საუბრებელია, რომ მას მოხელეთა მხრივ ძალდატანების შემდეგ, გაუცია და დაუსახილებია აჯანყების „14 დამნაშავე“⁶². გამოძიების შედეგად დამნაშავეებად იქნენ მიჩნეული სულ 16 კაცი: მულახელი ყასბულათ შერვაშიძე, ლატალელი გინადრუყ ფარჯიანი, მოლაჩი-

57 სსსა. ფონ. 416. ანაწ. 3, 174. 1875, ფურც. 4.

58 იქვე.

59 იქვე.

60 იქვე.

61 იქვე.

62 იქვე.

ლი ყაისუნ ყასბულათის ძე შერვაშიძე. მესტიელი აზნაური სვინ-
ჩი ჯაფარიძე, მულახელი აზნაური შახუბათ ქურდიანი, მესტიელი
აზნაური ბესი გომთელიანი, მულახელი აზნაური ბითე იოსელიანი,
მესტიელი (უნდა ვიგულისხმოდ ლენჯერელი) გლეხი შაბილა ფილ-
ფანი, ლატალელი გლეხი ბექმურზა ცვირიბიანი, ლატალელი გლე-
ხი თაისაე კვანჭიანი, კალელი (ხალდეელი) გლეხები გურმაჩ კას-
ლიანი (უნდა ვიგულისხმოდ გასეიანი) და ჩარგაზ ჯოხაძე, ლატალე-
ლი გლეხი ბაძე გირგვლიანი, მესტიელი გლეხი მურათბი ჩართო-
ლანი, ლენჯერელი გლეხები—ბექი ფილფანი და ბაბი ნავერიანი⁶³.
ჩამოთვლილი პირებიდან პოლიციასა და დამსჯელ რაზმს არ გამო-
ეცხადნენ ხალდელები: გურმაჩ გასეიანი, ჩარგაზ ჯოხაძე, მულახე-
ლი შახუბათ ქურდიანი, ასევე ედაე გირგვლიანი. დანარჩენები კი
იპოვეითვე შეიპყრეს.

გრინევსკი თხოულობდა ამ პირების ხელმეორედ დაპარებას:
გამოუცხადებლობის შემთხვევაში ჯარის გაგზავნას. მაგრამ ვიცე-
გუბერნატორი არ დათანხმდა, რადგან ეს კაცები იმ სოფლებში
ცხოვრობდნენ, რომლებსაც ჯარი ბეჩოდან უკან დაბრუნებისას
გზად გაუვლიდა და მაშინ ჩაიგდებდნენ ხელში ნებით თუ ძალდა-
ტანებით⁶⁴.

ედაე გირგვლიანი, რომელმაც ბეჩოში გამოცხადებაზე უარი
თქვა, კოვზა და პიკა გირგვლიანებთან ერთად ჩაიკეტა კოშკში. 30
იულისს დამსჯელმა ჯარმა. გენერალ ციტოვიჩის მეთაურობით, არ-
ტილერიის ცეცხლში გაახვია ედაე გირგვლიანის სახლი და კოშკი.
გაჩნდა დიდი ხანძარი. დაინგრა სახლი და კოშკის ნაწილი. ცეცხლი
რამდენიმე მეზობელ სახლსაც მოედო. გირგვლიანები საპასუხო
ცეცხლით შეეგებენ რაზმს და მათ 6 რაზმელი დაჰრეს. ედაე გირ-
გვლიანი მსუბუქად დაიჭრა. მისი თანმხლები ორი გლეხი ჩაბარდა
დამსჯელ რაზმს. ხოლო მათ, იმავე დამეს ედაე გირგვლიანი გადას-
ცეს თავად თენგიზ დადეშქელიანს, რომელიც დამსჯელი რაზმის
ხელმძღვანელობამ საამისოდ სპეციალურად მოიყვანა ლატალში⁶⁵.

ამგვარად. ექსპედიციამ თავისი საქმე გააკეთა და დაბრუნდა
ქუთაისში. ამის შემდეგ ვიცე-გუბერნატორმა მაღაფიემა 1875
წლის 16 აგვისტოს მეფისნაცვალს წარუდგინა მოხსენება ბალს-
ჯემო სვანეთის აჯანყების შესახებ. ამასთანავე წარუდგინა „დამნა-

63 იხ. აღ. კოკლავაშვილის პუბლიკაცია. გვ. 150—152.

64 ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 190.

65 სსსა, ფონ. 416. ანაწ. 3, საქ. 174. ფურც. 4—5.

„შვეთა სია“ და შუამდგომლობდა ამ პირთა სვანეთიდან გადასახლებაზე, რაც მას უკიდურესად ლმობიერ სასჯელად, აგრეთვე დიდად სასარგებლოდ მიაჩნდა სვანეთში სიმშვიდის აღსადგენად. ვიცე-გუბერნატორი მეფისნაცვალს აცნობებდა, რომ ზოგიერთი დატუსაღებული სვანი მოაჩანყე მას ნებაყოფლობით გამოეცადა და მათ სასჯელის შერბილება აღუთქვა. მაღაფეიეი შუამდგომლობდა ნაცვლის წინაშე, რომ ზემოთ მოხსენიებული დაპირების თანახმად შეემსუბუქებია სასჯელი ნებაყოფლობით ჩაბარებულ აჯანყებულთათვის, ხოლო სამი ლატალელი — გირგვლიანები — გადაეცა სამხედრო სასამართლოსათვის. ეს შუამდგომლობა — „სვანეთში მღელვარების შესახებ“ — განიხილა მეფისნაცვალმა კავკასიაში. დიდმა მთავარმა. იმავე 1875 წლის 27 ავვისტოს მან პრძანა: დაეპატიმრებინათ და მხარიდან გაეძევაბინათ პირები, რომლებმაც მონაწილეობა მიიღეს „სვანეთის მღელვარებაში“ და დასახლებული არიან დამნაშავეთა სიაში. იმ პირთა გამოკლებით, რომლებიც უკვე, შეგროვებული დამატებითი ცნობების თანახმად, აღმოჩნდებიან სასამართლო პასუხისგებაში, როგორც სისხლის სამართლის დამნაშავენი.

1875 წლის 12 სექტემბრიდან 25 ოქტომბრამდე სვანეთის აჯანყების აქტიურ მონაწილეთა ადმინისტრაციული წესით მხარიდან გადასახლების საკითხის განხილვაში მონაწილეობა მიიღეს ქუთაისის გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებელმა, პროკურორმა და სხვ. დადგინდა, რომ ადმინისტრაციული წესით გადასახლებულ პირთა სიიდან დროებით, საქმის საბოლოოდ გამორკვევამდე, ამოეღოთ გლეხები: ყასბულათ და ყანსაგ შერვაშიძეები, ჩარგაზ ჯოხაძე, გურმაჩ გასკიანი და აზნაური შახუბათ ქურდიანი, რომლებიც სასამართლო პასუხისგებაში იყვნენ მიცემული. ასევე გლეხი თაისაგ კვანჭიანი, რომელიც ადრეც პასუხისგებაში იყო მიცემული კაცის მოკვლისათვის⁶⁵. ჩამოთვლილ პირებთან ერთად, ჩანს, ადმინისტრაციული წესით გადასახლებას არ ექვემდებარებოდნენ ედაე. კოეზა და პიკა გირგველიანები, რომლებიც სასამართლო პასუხისგებაში იყვნენ მიცემულნი, როგორც სისხლის სამართლის დამნაშავენი. ამ პირთა ადმინისტრაციული წესით გასახლების შიჩირების თაობაზე დამატებით ეცნობა შინაგან საქმეთა მინისტრს, რომელსაც ადრე წარედგინა გადასახლებულ მოაჩანყეთა სრული სია⁶⁷.

⁶⁵ სსსა, ფონ. 416. ანაწ. 3, საქ. 174. ფურც. 7.

⁶⁷ იქვე, ფურც. 7, მეორე გვერდი.

ზემოთ ჩამოთვლილ პირთა საქმეების გამოძიებისა და გასამართლების შემდეგ, იმ შემთხვევაში თუ რომელიმე მათგანი გამართლებული იქნებოდა ან სასამართლოს განაჩენით ნაკლებ სასჯელს მიიღებდა, ვიდრე ამას წარმოადგენდა ადმინისტრაციული წესით მხარიდან მათი გადასახლება, ქუთაისის გუბერნატორს ევალებოდა საგანგებო წარდგინებით ეშუამდგომლა იმ პირთა შემდგომი ბედის განსაზღვრაზე. 1875 წლის 24 სექტემბერს ვიცე-გუბერნატორმა მალაფეევმა წერილით მიმართა კავკასიის სამეფისნაცვლოს მთავარსამმართველოს უფროსს, რომელსაც აცნობებდა, რომ „ღამნაშაეეთა“ შორის სხვა საქმეებზე სასამართლო პასუხისგებაში არავინაა; მალაფეევის მიმართებაში ვკითხულობთ: «При этом имею честь доложить... что в видах человеколюбия я считаю необходимым выслать сванет как можно скорее или по крайней мере перевести их для содержания в Тифлис, так как содержание их в Кутанской тюрьме действует губительно на их здоровье: из них 4 уже умерло. Равно позволяю себе просить содействия к скорейшему открытию военного суда, ибо один из них, подлежащих оному... делал уже попытки к самоубийству»⁶⁸. დაბოლოს, 1875 წლის 21 ოქტომბერს მეფისნაცვალმა შემდეგი შინაარსის განკარგულებას აძლევს ქუთაისის გუბერნატორს: „თქვენი წარდგინების თანახმად, მე ნებას გაძლევთ: სვანეთის არეულობის მონაწილე პირებიდან, რომლებიც ნაჩვენები არიან თქვენს მიერ 12 სექტემბერს წარმოდგენილ სიაში, გაასახლოთ მხარიდან შიდა რუსეთის, ერთ-ერთ გუბერნიაში. ასეთებია გლეხები: ყასბულათ შერვაშიძე, ყანსავე შერვაშიძე, გურმაჩ გასვიანი, ჩარგაზ ჯოხაძე, გინდრუყვ ფარჯიანი, აზნაური შახუბათ ქურდიანი; აზნაური ბესი გოშთელიანი. გლეხები მამბილა ფილფანი და ბექმურზა ცვირბიანი — პირველი ოთხი დამნაშავე 5 წლის ვადით

⁶⁸ ალ. კოჭლავაშვილის დასახ. პუბლიკაცია, გვ. 154. საყურადღებოა, რომ ციხეში გარდაცვლილთა შორის ყოფილა ჩვენთვის უკვე ცნობილი ყასბულათ შერვაშიძე, გინდრუყვ ფარჯიანი. ასევე მელახელი აზნაური ბიტი (ბითე) ოსელიანი, რომელსაც 1875 წლის ივნისის პირველ რიცხვებში დიდად შეუწყო ხელი ბალახეშო სვანეთის შეიარაღებული ლაშქრის მიერ ბეროს გარნიზონზე თავდასხმის განზრახვის ჩაშლას. ამასთან დაკავშირებით ბ. ოსელიანზე ვეპოუწყებ ბ. ნიჟარაძე „თუმცა ამან ნამდვილად გადაარჩინა კამანლა და ხალხიც ხიფათა, მაგრამ გამოძიება შემდეგში ისე ახირებულად წავიდა, რომ კამანლის ნამდვილად მხსნელი მთავრობამ დაატყვევა და ერთი ორი თვის შემდეგ ქუთაისის საპატიმროში გარდაიცვალა“ (იხ. ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 192, 178).

და უკანასკნელი ხუთი კი სამი წლით; სხვა პირები, სახელდობრ: აზნაურა სვინჩი ჯათარიძე, გლეხები ბაძუ გირგვლიანი, მურათბი ჩართოლანი და ბექარ თილფანი დასჯილ იქნენ თითო წლის პატიმრობით⁶⁹. ჩანს მეფისნაცვალს ყურადღება არ გაუმახვილებია ორ გარემოებაზე: ჯერ ერთი, ჩამოთვლილი პირებიდან რამდენიმე (ჩ. ჯოხაძე, გ. გასვიანი, შ. ქურდიანი) ამ დროს არც იყო შეპყრობილი; მეორეც, როგორც მალაფეევი იტყობინებოდა დასატიმრებულ აჯანყებულთა შორის 4 უკვე გარდაცვლილა.

ასე გაუსწორდა მეფის მთავრობა ბალსზემო სვანეთის ელესთა 1875 წლის შეიარაღებულ აჯანყებას და მის აქტიურ მონაწილეებს. ამასთანავე, კავკასიის ადმინისტრაცია სვანეთში, მოსახლეობის ახალი მღელვარებისა და ხელისუფლების საწინააღმდეგო გამოსვლების თავიდან აცილების მიზნით, ანუ პრაქტიკული მოსაზრებით, შეუდგა სვანეთის 1875 წლის აჯანყების მიზეზების შესწავლა-გამორკვევას.

საამისოდ შესწავლილ იქნა სვანეთში 1869 წლიდან (რუსული მმართველობის ახალი სისტემის შემოღების დროიდან) 1875 წლამდე (ანუ აჯანყების დაწყებამდე) შექმნილი ვითარება. ამასთან დაკავშირებით ვიცე-გუბერნატორი მალაფეევი აღწერდა მეფისნაცვალს კავკასიაში «Посетив Сванетию в первый раз после введения в ней с 1869 года управления на общем основании я, к сожалению, убедился в ничтожности достигнутых шестилетним опытом результатов»⁷⁰. მასი განსაზღვრით, მოცემული ხანის სვანეთისათვის დამახასიათებელია შემდეგი: 1. ადგილობრივი სასოფლო მმართველობა გამოიხატება მხოლოდ თანამდებობის პირთა არჩევაში, მაგრამ, ამ პირთა განცხადებით და თვით გლეხების აღიარებით. მათ არაივნ ემორჩილება. სასოფლო საზოგადოებებს მიაჩნიათ, რომ თვითონ მოაწყვეს აჯანყება და თანამდებობის პირებს არ მოსთხოვს ამ აჯანყებაში მონაწილეობა. ამასთანავე ამ მოხელეებს ნება მისცეს კავშირუროთიერთობაში ყოფილიყვნენ თავის თანამდებობრივ ხელმძღვანელობასთან. 2. მოსახლეობა სასოფლო სასამართლოს მიმართავს იშვიათ შემთხვევაში, და მშინაც მისი გადაწყვეტილებით უკმაყოფილო მხარე არ ემორჩილება განაჩენს. 3. სისხლის სამართლის არც ერთი საქმე, აღძრული 1869 წლიდან, არ გა-

69 აღ. კოკლავეშვილის დასახ. პუბლიკაცია. თურც. 42.

70 სსსა. ფონ. 416. ანაწ. 3. საქ. 174. თურ. 5.

დაწყვეტილა სასამართლოს მიერ. ყველა დამნაშავე იპყოფენა თავისუფლებაში. მათ შორის ბევრმა მოასწრო ახალი დანაშაულის ჩადენა. ამის შედეგად დაზარალებულებმა დაკარგეს კანონიერი დაცვის ყოველგვარი იმედი, ხოლო დამნაშავენი მთელ თავის იმედებს უკანონობაზე ამყარებენ. 4. ერთადერთი სკოლა, რომელიც მართმადიდებლობის აღდგენის საზოგადოებამ დააარსა, დახურულია მასწავლებელთა უყოლობის გამო. 5. გადასახადები ძნელად იკრიბება, იმის მიუხედავად, რომ მათი ოდენობა უმნიშვნელო სახით დაწესდა თავიდანვე, იმ ვარაუდით, რომ შემდეგში ის თანდათან გაიზრდებოდა. მაგრამ უკანასკნელმა გამოსვლებმა დაამტკიცა რაოდენ დიდ შრომასთან და ზარალთანაა დაკავშირებული ამ მიზნის მიღწევა, ე. ი. გადასახადების გადიდება. ამასთანავე საეჭვოა, რომ სევანეთში შეკრებილი გადასახადებით, თუნდაც შორეულ მომავალში, აღწავლავდეს ხაზინას იმ ხარჯების ნახევარიც, რაც მას ამ მხარის მმართველობა უჯდება. განმარტავს რა სევანეთში შექმნილ ვითარების გამომწვევ მიზეზებს, ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორი განაგრძობს: «Единственным убедительным доводом, чтобы заставить свает, никогда ничего не плативших правительству добровольно платить подати, было обещание даровать им за это самоуправление, избавить их от необходимости самообороны и кровавой мести; водворить у них государственный суд, и устроить у них школы.

Так как ни одним из этих благ они до сих пор не пользуются, то естественно, что платеж и тем более увеличение подати теряет в их понятии всякое справедливое основание»⁷¹. სევანეთში შექმნილ ვითარებას სხვა განმსაზღვრელ მიზეზთა შორის გუბერნატორი ასახელებს იმას, რომ სამხედრო რაზმი, რომელიც ბეჩოშია დაბანაკებული და მოწოდებულია ადგილობრივი პოლიციის დასახმარებლად, ვერ ასრულებს თავის ფუნქციას. ასე. მაგალითად, 1872 წელს რამდენიმე დამნაშავის დასაპატიმრებლად ადგილობრივი მაზრის უფროსს მოუხდა შეედგინა ადგილობრივი მილიცია 400 კაცის შემადგენლობით. ხოლო უკანასკნელი ამბების. ე. ი. აჯანყების დროს თვითონ სამხედრო რაზმის ბედი საფრთხეში აღმოჩნდა და აუცილებელი გახდა მისთვის ძვარის დასაჭერად ქუთაისიდან სპეციალური სამხედრო ნაწილის გაგზავნა. ვიცე-გუბერ-

71 სსსა. ფონ. 416. ანაწ. 3. საქ. 174. ფურ. 5. მეორე გვერდი.

ნატორის აზრით, ხელისუფლების ადგილობრივი ადმინისტრაციისა და სამხედრო რაზმის ადგილსამყოფლად გრავმა ლევაშოვმა ბეჩო აირჩია მხოლოდ ეკონომიური მოსაზრებით, იმიტომ, რომ მხოლოდ ბეჩო იყო „თავისუფალი სვანეთის“ მახლობლად მდებარე „სახანინო მამული“, მაგრამ, ის შორსაა სვანეთის იმ ნაწილისაგან, რომელიც ყველაზე მეტად საჭიროებს პოლიციის განუწყვეტელ, ფხიზელ ზედამხედველობას სამხედრო ძალის მხარდაჭერით.

ამასთანავე, ვიცე-გუბერნატორის მტკიცებით, სვანეთში მთავრობის ავტორიტეტის შესაქმნელად და შესანარჩუნებლად მთავარი და დაუძლეველი წინააღმდეგობა უგზოობდა. ის შენიშნავს, რომ ენგურის ხეობაში გზის მშენებლობა წამოწყებულია სამხედრო უწყების ხარჯზე. გზის გეგმისა და ხარჯთაღრიცხვის შედგენას ეწევა ინჟინერი ზუბოვი, მაგრამ საჭირო თანხების უქონლობა საქმეს აბრკოლებს⁷².

განიხილავს რა სვანეთში მთავრობის გავლენისა და ავტორიტეტის განმტკიცების ხელშემშლელ გარემოებებს და, კერძოდ, 1875 წლის სვანეთის აჯანყების განმსაზღვრელ მიზეზებს, ვიცე-გუბერნატორი შუამდგომლობს მეფისნაცვლის, დიდი მთავრის წინაშე:

1. რომ სასწრაფოდ დაიწყოს მუშაობა ხაზინის ხარჯზე ენგურის ხეობით სვანეთში გზის შესაყვანად. 2. რომ შეიცვალოს ბეჩოს ადგილობრივი სამხედრო რაზმი მილიციით, რომელიც დაკომპლექტებული იქნება სვანი მოხალისეებისაგან («Из охотников сванцев»). იმ ვარაუდით, რომ მილიცია დაექვემდებარება უშუალოდ სვანეთის ბოქაულს. მალაფეევის მტკიცებით, მილიციის შენახვა მთავრობას უფრო გაუადვილებდა, ვიდრე რეგულარული ჯარის ნაწილისა. ამავე დროს პირველს უფრო ეფექტურად შეეძლება ადგილობრივი პოლიციისათვის დახმარება — მხარდაჭერა; 3. ბოქაულს უნდა მიენიჭოს, ერთი მხრივ, მილიციის უფროსის, ხოლო, მეორე მხრივ, მაზრის უფროსის ყველა უფლება. რადგან წილიწადში ის, ყოველ შემთხვევაში 6 თვე, მოწყვეტილია გუბერნიის სხვა მხარეებს; 4. უნდა დაწესდეს ბოქაულის მეორე თანამდგომარეობა, რომ ამ პოსტზე მომუშავე მოხელემ ადგილსამყოფელად აირჩიოს საბოქაულოს ცენტრიდან ყველაზე მოშორებული სასოფლო საზოგადოება; 5. თბილისის სასამართლო პალატასთან შეთანხმებით უნდა გამოინახოს სახსარი სვანეთში სასამართლო

⁷² სსსს. ფონ. 416, ანაწ. 3, საქ. 174, ფურ. 5—6.

მართლმსაჯულების მალე დასამკვიდრებლად; 6. მართლმადიდებლობის აღდგენის საზოგადოებამ მთელი თავისი საქმიანობა უნდა წარმართოს სწავლა-განათლების გასაქცელებლად სევანეთში⁷³.

ასეთი შეამდგომლობით მიმართა ვიცე-გუბერნატორმა მფ. ფისნაცვალს კავკასიაში. ნაცვლის მიერ შეამდგომლობისათვის მხარდაჭერის შემთხვევაში ის მზადყოფნას აცხადებდა, რომ ყველა საზრუნავ საკითხზე უშუალოდ დაუკავშირდებოდა შესაფერის სახაზინო უწყებებს საქმის მოსაგვარებლად.

როგორც ვხედავთ, ბალსზემო სევანეთის გლეხთა 1875 წლის შეიარაღებულმა აჯანყებამ ძლიერ შეაშფოთა კავკასიის ადმინისტრაცია. მან ის იმთავითვე ჩააქრო; ამასთანავე საგანგებოდ შეისწავლა და დაადგინა მისი გამომწვევი მიზეზი; თან პრაქტიკული აზროვნებით დასაბა სევანეთში მთავრობის გავლენის განსამტკიცებლად და იქ მომავალში აჯანყების თავიდან ასაცილებლად. სევანეთის აჯანყებას შეუშფოთებია თვითონ ხელმწიფეც: როდესაც კავკასიის ჩარის მთავარსარდლის, მიხეილის, დეპეშა მიუღია „იმის შესახებ, რომ სევანების ყველა ჯგუფი დაშლილია, უწესრიგობის ყველა მოთავე გაცემულია და საქმე მშვიდობიანად დამთავრდაო“, ხელმწიფეს საკუთარი ხელით მიუწერია დეპეშაზე: „მადლობა ღმერთს“⁷⁴.

ასეთი იყო ზოგად ხაზებში ბალსზემო სევანეთის გლეხთა შეიარაღებული აჯანყების მსვლელობა 1875 წელს. მოსახლეობის ანტიცარისტული მოძრაობა ერთდროულად ატარებდა სოციალურ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ ხასიათს, რადგან ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა სევანეთში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში: ორმაგ — პოლიტიკურ და სოციალურ-ეკონომიურ — ჩაგვრას განასახიერებდა. 1875 წლის აჯანყებისათვის დამახასიათებელი იყო ბალსზემო სევანეთის ყველა სოფლის ერთობლივი მონაწილეობა. აჯანყების მოთავეთა შორის იყვნენ თითქმის ყველა სასოფლო საზოგადოების წარმომადგენლები, გლეხები და აზნაურები. შეიარაღდნენ ყველა სოფლის მამაკაცები, მათ ერთიანი მოქმედების ფიცი მიიღეს, ჩაკეტეს ბალისა და ლატუარის გადმოსასვლელები.

აჯანყების ჩამქრობი მაღალი რანგის მოხელენი და ჩარი თავიდანვე ფრთხილად მოქმედებდა. ამით აიხსნება მათ მიერ კაზახთა რაზმის მურში დატოვება და სევანეთში შეუყვანლობა. მეფის მო-

73 სსსა, ფონ. 416, ან.წ. 3. საქ. 174. ფურც. 6.

74 ალ. კოპლავაშვილი, „გლეხთა შეიარაღებული აჯანყება სევანეთში. (იხ. „საისტორიო ზოგადება“, № 1, 1945. გვ. 124).

ხელეებმა თავი აარიდეს შეიარაღებულ აჯანყებულებთან შეჯახებას, ლეჩხუმის მაზრის გავლენიან თავადაზნაურთა ხელშეწყობით, მოტყუებითა და ცბიერი მანევრირებით ჯერ დაამშვიდეს, შემდეგ გათიშეს სხვადასხვა სასოფლო საზოგადოებათა ამბოხებული გლეხები, ჩააქრეს აჯანყება. ამის შემდეგ მთავრობის მოხელეებმა სათანადო გამოძიებით დაადგინეს, თუ ვინ იყვნენ აჯანყების ყველაზე აქტიური მონაწილენი; მათი უმრავლესობა შეიპყრეს და თან წაიყვანეს ქუთაისში, სადაც 4 კაცი ციხეში მოკლდა. შეპყრობილთა ერთ ნაწილს გადასახლება მიუსაჯეს, ხოლო მეორეს პატიმრობა.

მთავრობის მოხელეებმა ისე გაართვეს თავი საკუთარ „მისიას“, რომ მოცემულ პერიოდში აჯანყების ჩაშლვობ ჯარსა და შეიარაღებულ სვანებს შორის მხოლოდ ერთხელ (ლატალში) მოხდა სისხლიანი შეტაკება, ესეც მაშინ, როცა აჯანყებული სვანეთის თითქმის ყველა საზოგადოება დაწყნარებული პაედათ.

მთავრობა აჯანყების ჩაქრობისთანავე დაინტერესდა მისი გამომწვევი მიზეზების შესწავლა-დადგენით, რითაც მიზნად ისახავდა მომავალში ამგვარი სახალხო გამოსვლის საშუალოდ აღკვეთას. სამისოდ შეიმუშავეს პრაქტიკული ღონისძიება, რომლის დედაზრი მდგომარეობდა სვანეთთან კავშირურობისა და მიმოსვლის საშუალებათა გაუმჯობესებასა და ხელისუფლების ადგილობრივი ადმინისტრაციის, ასევე საპოლიციო ზედამხედველობის უკეთ მოწყობასა და გაძლიერებაში, ანუ, სხვანაირად, ხელისუფლების სამხედრო-პოლიციური რეჟიმის მტკიცედ დამკვიდრებაში, რაც მთავრობის მოხელეთა დასკვნით, მხოლოდ სვანეთთან კავშირურობისა და საშუალებათა გაუმჯობესებით შეიძლებოდა. მაგრამ მთავრობის მოქმედება სვანეთში აჯანყების სამუდამოდ აღსაქვეთად ამით არ დამთავრებულა.

მეორე ეტაპი: აჯანყებულ ხალხსა და ბეჩოს გარნიზონის სისხლიანი შეჯახება. მთავრობის მეორე დამსჯელი ექსპედიცია და ხალხს განადგურება.

მთავრობა არ დასჯერდა სვანეთის აჯანყების ჩაქრობასა და შეპყრობილ მოაჯანყეთა დასჯას. მან გადაწყვიტა გახიზნულ მოაჯანყეთა, ხალხელ გლეხთა, ჩარგაზ ჯოხაძისა და გურმან გასვიანის, ასევე მულახელი აზნაურის შახუბათ ქურდიანის შეპყრობა.

1876 წლის ივლისში ლეჩხუმის მაზრის უფროსს, გრინევესკის, ეცნობა, რომ მეფისნაცვლის განკარგულება ჩამოთვლილ პირთა დაპატიმრებაზე ჯერაც არაა სისრულეში მოყვანილი.

28 ივლისს გრინევესკი პირადად გაემგზავრა ბეჩოში, სადაც მისეღისთანავე იქ მდგომი რაზმის უფროსს მაიორ ლეუსს გამოუცხადა, რომ შარშანდელი უწყისობის ორი მოთავე კაცი უნდა დაეიჭირო სოფ. ხალდეში და საამისოდ თქვენი რაზმი დამჭირდება ერთი-ორი კვირითო. ლეუსმა თვითონაც მოინდომა გრინევესკისთან წასვლა. მათვე გაჰყვნენ ექიმი ბელსკი და სვანეთის ბოქაული მიქელაძე. გრინევესკი თანხლები პირებითა და 100 ჯარისკაცით გზას გაუდგა კალისაკენ და შეიწერა მულახში, სადაც უნდოდა შეეპყრო შახუბათ ქერდიანი. რაკი ის ეერ ჩაიგდო ხელში, მისი ორი შვილი დაატუსაღა და წაიყვანა კალაში, სადაც მივიდა 31 ივლისს⁷⁵. გრინევესკისა და ხალდელებს შორის მოლაპარაკება დაიწყო⁷⁶.

გრინევესკიმ მოციქულად ხალდელებთან გაგზავნა კალის საზოგადოების მღვდელი ა. ბაქრაძე და მამასახლისი მარგველანი⁷⁷. გრინევესკი, მოგვითხრობს ბ. ნიჟარაძე, სთხოვდა სოფელს ორი დამნაშავე წარმომიდგინეთო. სოფელმა ამაზე უარი შეუთქვალა: „თუ დაიქვერ თვითონ, ჩვენ ქომავობას არ გაუტყვევთ დამნაშავეებს, ჩვენის ხელით კი დაქერილს ეერ მოგიყვანთო“. ამის შემდეგ გრინევესკიმ „მოციქულობა“ სთხოვა აგრეთვე კალაში ჩამოსულ ბ. ნიჟარაძეს⁷⁸, რომელმაც თანხმობა მისცა. გრინევესკიმ მოითხოვა, რომ მასთან გამოცხადებულიყო სოფელი. სოფელს ეს მოთხოვნა არ მიუღია და შეუთვლია: გრინევესკიმ მულახში დასატუსაღებული მამის მაგიერ მისი შვილები დაიჭირა და რა საფუძველი გვაქვს რომ ჩვენც ორი სოფელელის მაგიერ არ დაგვიქვერსო.

სოფელი აღელვებული ყოფილა. ბევრ მოსახლეს ცოლ-შვილი კიდევ გაეხიზნა სხვაგან, რადგან ჯარის მოსვლას ელოდებოდა. ბ. ნიჟარაძემ ხალდელებს გრინევესკისთან გამოცხადება ურჩია, რადგან საწინააღმდეგო მოქმედებას შეიძლებოდა სამწუხარო შედეგი მოყოლოდა. თხოვნას არ გაუჭრია. ხალდელებს უპასუხნიათ: „ვინც შარშან ქუთაისს წაიყვანეს... ყველანი ნაუბახში (ციხეში — ა. ჩ.) დაიხოცნენ, ჩვენც მეტი არაფერი მოგველის იქ; იქ სიკვდილს კი

75 ბ. ნიჟარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

76 „დროება“. 1876 წლის, № 77.

77 ალ. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია, გვ. 157.

78 ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

აქ სიკვდილი გვირჩევენია⁷⁹. დაბოლოს, როგორც იქნა, თავისი ნათესავების მეშვეობით, ბ. ნიჟარაძემ მიაღწია სოფლის წასვლას იმ პირობით, რომ ხალხი გაჩერდებოდა ჯარისაგან ერთი ვერსის სიშორეზე და იქ მათ ეწვეოდა მარტო გრინევსკი. ბ. ნიჟარაძემ ხალდელები მიიყვანა დანიშნულ ადგილას და, შედეგით კმაყოფილი, მაშინვე გამოეცხადა გრინევსკის. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ გრინევსკისა და ლეუსს უსიამოვნო ლაპარაკი ჰქონიათ: „...ლეუსი თურმე უკადროსობდა, რომ იგი თავისი კამანდით მაზრის უფროსის განკარგულებაში იყო. თუ საქმისათვის მოესულვართ, ბარემც წაგიდეთ ხალდეს, თორემ რას მიქვია ამდენი ხნის ყურყუტი კალაშიო. აედგები და კამანდას ბეჩოში წაიყვანო! უთხრა თურმე ლეუსმა გრინევსკის. ამაზედ გრინევსკიმ მიუგო, რომ ნება მაქვს საპირობების მიხედვით მოვიხმარო კამანდა და მისი კამანდირიციო⁸⁰. ისინი ერთი მეორის ჯიბრზე გაუდგნენ გზას ხალდეში, სადაც ჯართან ერთად თან ახლდათ ბოჭაული მიქელაძე, ექიმი ბელსკი, თარჯიმანი ბაქრაძე, მამასახლისი მარგველანი და ლაქია ასათიანი⁸¹.

სოფელ ხალდეში იმ დროს 19 მოსახლე ცხოვრობდა, ყოველ მოსახლეს ერთი-ორი ქეიტიკირის ორსართულიანი სახლი ედგა და დაახლოებით ამდენივე კოშკი. „ხალდელები ამაყი, მარდი და ჯაფის ამტანიანი იყვნენ. ტანადობით, თამაშ-ლხინით, სიმღერა-ფერხულით მთელ სივანეთში ტოლი არ ჰყავდათ. მთელ სოფელში ოთხი გვარეულობა მოსახლეობდა: გასვიანი, ჯოხაძე, ქოჩიანი (თუ ჩეგვიანი? — ა. ჩ.) და ჩოფლიანი“, — წერდა იმჟამინდელ ხალდეს ჩინებულ⁸², აღმწერი, — თვითმხილველი, ბ. ნიჟარაძე⁸³.

ხალდეში ამ დროს 40 შეიარაღებული მამაკაცი ითვლებოდა⁸³.

გალიზიანებული და ლეუსის მიერ შეგულიანებული გრინევსკი 1 აგვისტოს ჯარით მიაღდა ხალდეს. გლეხობამ სოფლისკენ მიმავალი ჯარი რომ შენიშნა დასახვედრად მოემზადა: გრინევსკისთან მოსალაპარაკებლად კალაში წასულნი შინ გაიქცნენ, ვისაც ცოლ-შვილი გახიზნული არ ჰყავდა, ის გაისტუმრა, მამაკაცები შეიარაღდნენ და კოშკებში ჩაჯდნენ, ხოლო მოხუცები სოფლის შუაგულში ელოდნენ ჯარს თავაზიანად შესახვედრად. გრინევსკი და მისი მხლებ-

⁷⁹ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

⁸⁰ იქვე, გვ. 195.

⁸¹ იქვე, გვ. 195.

⁸² იქვე, გვ. 193. სხვა ცნობით, რაც სწორი არაა. იმ დროს ხალდეში 30 კომლია (იხ. „დროება“ 1876 წლის № 93).

⁸³ აღ. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია, გვ. 156.

ლები—ეჭიმი ბელსკი, მამასახლისი მარგველანი, ქალის მოსამართ-
ლები მოჰი ხარძიანი და მომი გაჰყრელიძე, აგრეთვე ი. მარგველა-
ნი—სოფელში პირველნი მივიდნენ. „მოხუცი იღებენ შაზრის ჟე-
როსს და სთხოვენ, უბედურებას ნურაფერს მოახდენთო. ამაღალ თქვენ
და მთელს კამანლას ვახშამს მოგართმევთ და ხვალ რაც გნებავთ
იმას ავასრულებთო. გრინეესკიც დამშვიდდა. ამ დროს კამანლის
თავმა, რომელსაც წინ უძღვის ლეუსი. სოფლის პირად მოადრწია“⁸⁴.
ლეუსი, როგორც ჩანს, გამოძწევად მოქმედებდა. ჯარი სოფელში
გაიშალა და თან მას გარშემოერტყა⁸⁵. როცა ხალღელი მოხუცები
გრინეესკის სთხოვდნენ საქმის მშვიდობიანად წარმართვას და მისი
მოთხოვნილების შესრულების დაპირებას იძლეოდნენ, ლეუსმა და
მისმა ჯარისკაცებმა თვალი მოჰკრეს ორ სევანს — გეგი და გიერგ
გასვინებს, რომელთაც კოშკში შესვლა ვერ მოესწროთ. ბ. ნიჟარა-
ძის გადმოცემით „ლეუსმა სალდათებს უბრძანა, ხიშტებზედ ააგეთ
ორივენიო. თითო ხალღეშელს ოთხ-ოთხი სალდათი მიუჩინა. ერთი
უცბად ააგეს ხიშტზედ, მეორე — კი გაიქცა. გამოევიდა ოთხი სალ-
დათი; შეატყო, რომ ეს-ესაა მკლავენო, იშიშვლა ხანჯალი, სამი სალ-
დათი მოჰკლა და მეოთხემ კი თვით ის მოჰკლა“⁸⁶.

მოაჩანყეთა საბრალდებულო აქტში კი სისხლიანი შეტყაყების
დაწყება ასეა აღწერილი: თითქოსდა «Перед самым входом в се-
ление Халды майор Леус дал наставление своей команде,
чтобы они не смели первыми стрелять по сванетам, чтобы
женщины и детей не трогать, и если халдейцы окажут сопро-
тивление, то употребить в дело оружие, словом быть молод-
цами»⁸⁷. სინამდვილეში ძალადობას, როგორც მოსალოდნელი იყო,
პირველად სწორედ ჯარმა მიმართა. ეს კარგად ჩანს თვით
საბრალდებულო აქტიდანაც, იქ წერია: ჯარის სოფელში შესე-
ლისას შეიარაღებული მცხოვრებნი მიიმალნენ, მაგრამ ორმა
ძმამ გეგი და გიერგ გასვინებმა ვერ მოასწრეს დამალვა და დაკა-
ვებულ იქნენ ორი რიგითი ჯარისკაცის (კოტლიაროვისა და პევენმო-
ვის) მიერ ლეუსის ბრძანებით. სცადეს რა გაქცევა, გეგი და გი-
ერგმა ხანჯლებით დასჭრეს ჯარისკაცები, ჯარისკაცებმა თავის
მხრივ ხიშტებზე ააგეს ისინი. ამ დროს გაისმა პირველი სროლა კო-
შკებიდან, ამასთანავე პირველი გასროლით ბადრი, შავხან და ბულა

84 ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 196.

85 ალ. კოკლავაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 157.

86 ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 195—197.

87 ალ. კოკლავაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 157.

გასვიანების კოშკიდან დაიჭრა ბოქაული მიქელაძე და მოკლულ იქნა მაიორი ლეუსი, ხოლო მომი და გუა ჩეგვიანების კოშკიდან მაზრის უფროსისთვის დამიზნებული ტყვიით მოკვდა კალის მამასახლისი მარგველანი, რომელიც გრინეესკის ამოუკარებოდა. ამათ შემდეგ ყველა კოშკიდან დაწყებულა სროლა ხან ერთობ, ხან შესვენებებით და ცალ-ცალკე, რაც გაგრძელდებოდა საღამომდე. ამასთანავე ზემოთ დასახლებულ პირებს გარდა მოკლულ იქნა დაბალი ჩინის ორი მსედარი (ლიუბლინსკი და ივანოვი). დაიჭრა 9, რომელთა შორის ერთი უნტერ-ოფიცერი (ტიშჩინსკო) მალე მოკლავს. როგორც ვხედავთ, ძალმოპრეობას პირველად ჯარმა მიმართა ორი სეანის გეგისა და გიერგის მიმართ და მას შემდეგ, როცა კოშკებში ჩასაფრებულებმა დაინახეს, რომ ისინი ხიშტებზე ააგეს, ხალღოლებმა დაწყეს კოშკებიდან სროლა. მოხელენი და ჯარი ამოეფარნენ სახლებსა კედლებს. მოსაღამოდა. ჯარის ნაწილმა თავი მოიყარა ერთი სეახური სახლის ქვედა სართულში, სადაც იყო აგრეთვე მაზრის უფროსი გრინეესკი. ექიმი ბელსკი, მძიმედ დაჭრილი მიქელაძე და სხვები, თარჯიმან ბაქრაძის გამოკლებით, რომელიც გეგი ჩოფლიანის კოშკში მიიმალა. მალე გრინეესკისთან, იქნებ გარკვეული განზრახვით, მოვიდნენ ჯოხან, ლემინ და ესპან ჯოხაძეები და ის სახლში მიიპატიჟეს დასასვენებლად და თან ხალდედან უსაფრთხო გზით გამგზავრებასაც შეპირდნენ. ხანგრძლივი ყოყმანის შემდეგ, გრინეესკი დათანხმდა და თან გაიყოლია ექიმი ბელსკი და ლაქია ასათიანი. იმავე დროულად, გრინეესკის წასვლის მერე, ჩოფა გასვიანმა დაიყოლა ბოქაული მიქელაძე, სახლში მიიწვია დასასვენებლად. ბოქაული კოლაშელი აჩახმათ და ათმურზა გუჯეჯიანის თანხლებით ჩ. გასვიანთან მიდიოდა: ამ დროს, მოულოდნელად, მათ შეეგება ზურაბ გასვიანი და ახლო მანძილიდან ესროლა მიქელაძეს, მაგრამ ამ ტყვიით შეცდომით მოკვდა აჩახმათი.

ლამე ხალდელებმა შეიტყვეს, რომ გრინეესკი თანხლებლებით ესპანე ჯოხაძის ოჯახშია. სოფელები მოადგნენ მას „სტუმრების“ ამოსაყლელად. ესპანემ, იქნებ ფორმალურად, პროტესტი განუცხადა თანასოფელებს, მიუხედავად ამისა გურმაჩ გასვიანმა და ჯოხან ჯოხაძემ, სხვა მეზობლებთან ერთად, შეძლეს სახლში შეჭრა. სროლა ატეხეს და მოკლეს გრინეესკი, ბელსკი და ასათიანი, ხოლო დ. პერველაძე, გურმაჩის სიტყვით, ტირილით გაიქცა⁸⁹. ამ მკვლე-

⁸⁸ „დროება“. 1876, № 83; ალ. კოკლავეაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 158.

⁸⁹ ალ. კოკლავეაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 158.

ლობის მოთავენი და მთავარი მონაწილენი ყოფილან ხიშტებზე აგებული გეგი და გიერგი გასვიანების ძმა ბულა გასვიანი და მათი ნათესავი ჩოთა გასვიანი. იმავე საღამოს თარჯიმანი ივ. ბაქრაძე, რომელსაც ტყვიამ შუბლის კანი გადააგლიჯა, გადმოხტა კოშკის მეორე სართულიდან და ცალი ფეხი და ხელი „იზიანა“⁹⁰, რის შემდეგ ხოხვით 4 ეერსი გაიარა და ცოცხალ-მკვდარი ქერის ყანაში მიიმალა.

მეორე დღეს, 2 აგვისტოს, ბოქაული თავადი მიქელაძე ხალდელებსა გამოიყვანეს ჩოთა გასვიანის სახლიდან (ეზოში). მისი მოკვლა ყველას სურდა, მაგრამ მკვლელობა მხოლოდ ორმა, ჩოთა და ბულა გასვიანებმა მოახდინეს: პირველმა თოფის გასროლით, მეორემ ხანჭლით. ამის შემდეგ ბულა გასვიანი, ლემინ ჭოხაძე, გიორგი ჩოფლიანი, ზურაბ ჭოხაძე, გიორგი ჭოხაძე და ერკმან ჩოფლიანი სოფლიდან გაიქცნენ.

გასიზნული ცოლ-შვილი ხალდელებმა თავიანთ ნათესავებში დაჰფანტეს, ნაწილი კაცებისა და ორი ქალი სოფლად დარჩნენ და „დაიწყეს სარჩოს მომზადება-შენახვა, ტყვია-წამლის კეთება“⁹¹. დახოცილები: გრიგესკი, ლეუსი, მიქელაძე, ბელსკი და ასათიანი საერთო საფლავში დაასამარეს⁹², ხოლო ლიუბლინსკი რატომღაც დაუმარხავად დატოვებული აღმოჩენილა გზაზე⁹³.

ასეთი შედეგით დამთავრდა მთავრობის ჯარის ნაწილისა და შეიარაღებულ სვანთა შეჭახება, რომელიც გრიგესკისა და ლეუსის მიერ იყო პროვოცირებული. ამ შერკინებაში აჯანყებულმა ხალდელებმა დიდი სიმედგრე და სიმარჯვე გამოიჩინეს, არ დაინდეს დაჰსჯელი ჯარი და მთავრობის მოხელეთა ძალადობას ძალადობით უპასუხეს, უთანასწორო ბრძოლაში ფაქტიურად სძლიეს მოწინააღმდეგეებს.

დამსჯელი ჯარის ნაწილმა, პორუჩიკ კვინიკაძის მეთაურობით, მიატოვა ხალდე და გზას გაუდგა ბეჩოსაკენ. მას გზაზე შემოხვდა ბოქაულის თანამემამულე თენგიზ დადეშქელიანი, რომელსაც თან ახლდა დამსჯელი ჯარის დასახმარებლად სახელდახელოდ შედგენილი შეიარაღებული რაზმი, რომელშიც შედიოდნენ ყოფილ საბატონო სვანეთში მცხოვრები გლეხები. ზოგიერთი გადმოცემით, ჯარმა 1

⁹⁰ „დროება“, 1876, № 77.

⁹¹ ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

⁹² იქვე.

⁹³ ალ. კოქლაშვილის პუბლიკაცია. გვ. 159.

ავვისტოს დამითვე დატოვა ხალდე⁹⁴, მაგრამ ბ. ნიჟარაძის მტკიცებით, რაც მით უმეტეს ანგარიშგასაწევია, რომ თვითონ იმ დროს კალაში და ხალდეში იყო, 1 ავვისტოდან 7 ავვისტომდე ჯარი არ წასულა ბეჩოში. „7-ს ქუთაისის მაზრის უფროსი და გურულების დრუჟინა მოვიდა კალას. ბეჩოს კამანდა შინ გაისტუმრეს. მიიწვიეს სევანების მილიცია“⁹⁵.

ასეთი იყო ხალდეს ტრაგედიის პირველი აქტი, რომელიც გაციკროვნებულია თავისუფლების მოყვარე სოფლის გმირული ბრძოლით ხალხის უბოროტესი მტრისა და ჯალათის,—თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ.

მართალია, ამ დროს ხალდე სხვა სოფლების ეფექტური მხარდაჭერის გარეშე, მარტოდმარტო აღმოჩნდა მრისხანე და ვერაგი მტრის პირისპირ, რადგან დანარჩენ სევანეთში აჯანყება ჩამქრალი იყო, მაგრამ სოფელმა თავი გაწირა, ხელი აიღო მშვიდობიან ცხოვრებაზე და ჯალათური მისიით შემოჭრილ ჯარს გმირული წინააღმდეგობით სერიოზული მარცხი განაცდევინა.

ხალდეში სისხლიანი შეტაკების ამბავი მალე მივიდა მთავრობის ყურამდე. განცდილი მარცხი მან საკუთარი პრესტიჟის ძლიერ შელახვად სცნო და გადაწყვიტა სოფ. ხალდეს მიწასთან გასწორება და საბოლოო განადგურება. ამასთან დაკავშირებით 1876 წელს მილიუტინი მთავარ შტაბში გაგზავნილ ცნობაში წერდა: «Войска посылаются в Халде для предания этого селения разрушению»⁹⁶.

1876 წლის 6 ავვისტოს გენერალი, თავადი მირსკი აცხადებდა: „განზრახული მაქვს ხალდე მოვსპო“⁹⁷. კავკასიის ოლქის სამხედრო შტაბის პირველი განყოფილება 1877 წელს მთავარ შტაბს აცნობებდა, რომ მთელი სოფელი თავისი კოშკებით, ქვიტკირის სახლებით, ყველა ნაგებობებით მთლიანად და საძირკველამდე უნდა დანგრეულიყო⁹⁸. ამ მიზნით, მთავრობის გადაწყვეტილებით, შეიქმნა სვა-

⁹⁴ „დროება“. 1876, № 83.

⁹⁵ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

⁹⁶ ალ. კოკლავეშვილის დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

⁹⁷ ციტ. ალ. კოკლავეშვილის დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

⁹⁸ იქვე.

ნეთში გასაგზავნი მძლავრი დამსჯელი რაზმი. სვანეთში, („დროება-ში“ გამოქვეყნებული ცნობით), გაიგზავნა სულ 6 ასეული (რატა), აგრეთვე 3 სხვა რაზმი (კამანდა)⁹⁹. კავკასიის სამხედრო ოკრუგის შტაბის პატაკის თანახმად სვანეთში დამსჯელი ჯარის ნაწილების გაგზავნა ასე განხორციელდა: სოფ. ხალდეს „მღელვარებაზე“ ამბის შეტყობინებისთანავე, 4 აგვისტოს, ქუთაისის გუბერნატორის მოთხოვნით სვანეთში გაიგზავნა ალექსანდროპოლის 161-ე ქვეითა პოლკის ორი ასეული და გურიის ქვეითა მილიცია დასახელებული პოლკის უფროსის თავად წულუკიძის საერთო მეთაურობით¹⁰⁰. ამის შემდეგ, სვანეთის სხვა სოფლებში სიმშვიდის შესახებ დამატებითი ცნობების მიღებისთანავე, ახლად ჩამოყალიბებული განსაკუთრებული რაზმის უფროსი გენ. ციტოვიჩი, წინასწარ დაუკავშირდა ქუთაისის გუბერნატორს სვანეთში მიმავალი სამხედრო ნაწილის მოქმედების თაობაზე და წინადადება მისცა თავად წულუკიძეს, ზედმეტი საპურველი დაეტოვებინა ჩოლურში, იქვე დაეწესებინა ლაზარეთი და შემდეგ განეგრძო გზა კალისკენ, „სადაც უსაფრთხო აღგილას უნდა გაეჩინა ბანაკი, ალყაში მოექცია სოფ. ხალდე და იქიდან არ გაეშვა არც ერთი კაცი“. ციტოვიჩმა, დროის მოგების მიზნით სვანეთში დამატებით გასაგზავნი ჯარის ნაწილების ქუთაისში ჩამოსვლისთანავე, გაამგზავრა ისინი ორი ეშელონად, სახელდობრ: 9 აგვისტოს სვანეთში გაგზავნა საქართველოს ქვეითა მილიციის ორი რაზმი («две сотни грузинской пешей милиции»), რომლებიც 17 აგვისტოს შეუერთდნენ წულუკიძის მოწინავე რაზმს, ხოლო მთავარი ძალებით, რასაც შეადგენდა 39-ე საარტილერიო ბრიგადის სამთო ბატარეის ოცეული, სარაკეტო და («с ракетной командой»), მესანგრეთა რაზმებით, ალექსანდროპოლის 161-ე პოლკის 4 ასეულით, დამსჯელი ჯარების უფროსი 12 აგვისტოს გავიდა ქუთაისიდან. ამ ნაწილს თან მიჰქონდა ერთი თვის სამყოფი სურსათი და საოპარი საპურველი¹⁰¹. ამასთანავე სამხედრო დამსჯელი რაზმის ქუთაისიდან კავშირუბრუნების უზრუნველსაყოფად მოეწყო საფოსტო კავშირი. — კახაკთა 5 „პოსტის“ დაწესებით. 15 აგვისტოს ჯარის მთავარმა ნაწილებმა დამე სოფ. მურში გაათენეს, შესვენების შემდეგ, 18-ში ჩოლურს მიაღწიეს. აქვე გენ. ციტოვიჩმა მი-

⁹⁹ „დროება“. 1876, № 93.

¹⁰⁰ ალ. კოკლავაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 206.

¹⁰¹ იქვე. გვ. 207.

ილო ცნობა, რომ «Халдейцы продолжают упорствовать и укреплять башни своего аула, а 16 числа вечером даже стреляли по цели, окружавшей селение, не причинив ей впрочем, никакого вреда»¹⁰². 19 აგვისტოს ციტოვიჩი ჯარით გადავიდა ლატ-ფარზე და მიადგია თავად წულუკიძის ჯარის ბანაკამდე, სადაც უკვე განლაგებული იყო ხალდეს ალყაში მომქცევი ორი მსროლელი ასე-ული. «ქართველთა ორი რაზმი» და გურიის მილიციის რაზმი. აქ ხალდეს პირისპირ და მახლობლად ადგილ „მიჯვრიშში“, საიდანაც ხელისგულისვით ჩანდა სოფელი, განლაგდა მთელი ჯარი და დაიწყო ხალდეს მოსასპობად უშუალო სამზადისი“. პატაკში საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ «Согласно воли е. и. выс. главнокомандующего армией сел. Халде подлежало совершенному уничтожению: не только стены и башни, но такие сакли и все вообще хозяйственные постройки должны были быть преданы полному разрушению». სოფელში ამ დროს, პატაკის ცნობით, იყო 11 კოშკი. წინააღმდეგობის გაწევისუნარიანი 50-მდე კაცი (სინამდელიეში სოფელში 40-ზე მეტი ბაინც არ შეიძლებოდა ყოფილიყო), საბრძოლო საჭურვლის კარგი მარაგი, «Остальные же селения свободной Сванетии — ккитხულობთ იმავე პატაკში — оставались совершенно спокойными и даже выставили милицию, которая безусловно и принимала участие в оцеплении сел. Халде»¹⁰³.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ, როგორც ჩანს, „სევანეთის მილიცია“ ან დამოუკიდებლად მონაწილეობდა ხალდეს აჯანყების ჩახშობაში, ან კიდევ თენგიზ და ბეჭირბი დაღეშქელიანების რაზმთან ერთად.

20 აგვისტოს ჯარის მთავარმა ნაწილებმა წინ წაიწიეს ხალდეს მისადგომებისაკენ და დაიკავეს ის ზღუდეები, საიდანაც უნდა დაწყებულიყო იერიში ამასთანავე. საარტილერიო ნაწილების თავშესაფარად და შესანიშნავად წინასწარ მოეწყო საწვრები და თხრილები. მეორე დღეს. «21 августа по селению открыт артилле-

¹⁰² ა. ლ. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია, გვ. 207.

* ეფიქრობთ, საყურადღებოა, რომ ერთ-ერთი დღესაც პოპულარული სევანური ხალხური სიმღერა „გაულ გაეხე“, რომელიც აჯანყებულ ხალხელთა გმირული ბრძოლის უკუდამყოფელი პიშნია, მოგვითხრობს, რომ მთავრობის ჯარმა მოციქულები გაუგზავნა აჯანყებულებს და დანებება მოითხოვა, რაც სოფელმა არ მიიღო. რის შემდეგაც ბრძოლა დაიწყო.

¹⁰³ იხ. ა. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია, გვ. 208.

რისკი, но несмотря на всю меткость стрельбы и значительное повреждение некоторых башен ни одна из них не была окончательно разрушена, так как снаряды горного орудия по незначительности своего объема, пронизывая каменные стены, не могли потрясти и обрушить их»¹⁰⁴.

მესამე დღეს, 22 აგვისტოს, ხალდელებმა, დაპირების მიუხედავად, კვლავ საპასუხო სროლა აუტყვეს საარტილერიო ბატარეას¹⁰⁵, ამ დღეს ხალდელებმა კომუნიდან მეზარბაზნე დაჭრეს¹⁰⁶, ამის გამო, ჯარის უფროსის ბრძანებით, გულდადებით ჩატარდა სამზადისო კომუნიკაციების ასაფეთქებლად, ხოლო საარტილერიო ცეცხლი კვლავ გრძელდებოდა. ამას გარდა, საღამოს სოფელს დასავლეთიდან ცეცხლი გაუხსნა სევანეთის მილიციამ, ხოლო ბატარეიდან გაშვებულ იქნა რაკეტები. 23 აგვისტოს სოფელი ჯარმა სრულ ალყაში მოაქცია. სოფლის მიმართულებით სროლა გაგრძელდა 23 აგვისტოს დღამდე, სროლა შეწყდა იმის გამო, რომ ადგილობრივ მცხოვრებთაგან ზოგიერთებმა იწყეს სოფლიდან სამხედრო ბანაკისაკენ თავისი ოჯახებით სვლა.

ასეთ ვითარებაში სოფლის გარემოცვა უფრო და უფრო მტკიცე ხდებოდა — ის გაუვალ და თითქმის დაუძლეველ ალყაში ექცეოდა.

ბ. ნიჟარაძის გადმოცემით, სოფლის „სამხრეთით და დასავლეთით სალდათების ჯარი იდგა, აღმოსავლეთით კახელების დრუჟინა, ჩრდილოეთით გურულები“¹⁰⁷. სევანეთში ჯარის მისვლამდე და სოფლის საბოლოო განადგურებამდე კარგა ხნით ადრე, „დროებაში“ გამოქვეყნებული ცნობით, ხალდეს მისადგომებთან დაბანაკებული იყო თავ. თენგიზ დადეშქელიანის მიერ მთავრობის ჯარის დასახმარებლად მოყვანილი რაზმი. გაზეთი იუწყებოდა: „თ. დადეშქელიანისაგან მოგროვილი მილიციონერები და აქაური კამანდა (მხედველობაშია ბეჩოს სამხედრო რაზმი—ა. ჩ.) სოფლის მახლობლად არის დაბანაკებული. ამ მოკლე ხანში, აქ ქუთაისიდან გურულ მილიციონერებსა და რუსის ჯარს მოელიან“¹⁰⁸. თავად თ. დადეშქელიანის რაზმი ხალდეს წინააღმდეგ მოქმედებას შეუდ-

¹⁰⁴ ა. ლ. კოკლაეშვილის პუბლიკაცია. გვ. 208.

¹⁰⁵ იქვე.

¹⁰⁶ ბ. ნიჟარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

¹⁰⁷ იქვე. გვ. 137—198.

¹⁰⁸ „დროება“, 1876. № 77.

გა, თუ უფრო ადრე არა, უოველ შემთხვევაში თავად წულუკიძის სამხედრო ნაწილების ხალდეს მისადგომებამდე მოსვლის დროისათვის მაინც¹⁰⁹.

ამასთან დაკავშირებული ლეგენდებისა და მოხუც მოხრობელთა გადმოცემების გათვალისწინებით ჩვენ ვცადეთ დაგვედგინა ბოჭაულის თანამედროშის თენგიზ დადემქელიანის დამსჯელი რაზმის ძირითადი შემადგენლობა. ირკვევა, რომ თენგიზ და ბექირბა დადემქელიანის თხოვნითა და ზეგავლენით ამ რაზმში, რომელიც მთავრობის ქართან ერთად მოქმედებდა ხალდეს გასანადგურებლად, შედიოდნენ მათი ყოფილი ყმა გლეხები ეცერიდან: მ. პაკელიანი, თ. გურჩიანი, ბ. პაკელიანი და ბ. კატშანი; ცხუმარიდან: ი. არღელიანი, გ. ჭაქელიანი, ა. მილდიანი, ს. ქალდანი, გ. მილდიანი, ა. არღელიანი, ყ. არღელიანი, ბ. არღელიანი; ჩუბხევიდან: ა. ჩხვიმიანი, უ. ჩხვიმიანი, ე. ჩხვიმიანი; ფარიდან: ი. გადრანი. მ. რეზესიძე, ბ. ნარსავიძე და სხვ.¹¹⁰ საფიქრებელია, რომ ხალდეს ტრაგედიაში მთავრობის ქარის მხარეზე მონაწილეობა მიეღოთ თავად გარდაფხაძეებს, რის შესახებაც ხალდეს აჯანყების მონაწილე გლეხის ხალხურად ქცეული ლექსი გვაუწყებს:

აი ვიხილე მე.
იქ. სადაც ძალა უძლურია,
ეშმაკობა არის,
არის მოტყუება.
დიდხანს არ ვნებდებოდით ჩვენ.
მრავალ დღესა
და ღამეს.
მავრამ თავად გარდაფხაძეებმა
დავვიწყეს ჩვენ ლაპარაკი:
გამოდით ხალდელთა
შეგიწყნარებთ

მთავრობა-111.

¹⁰⁹ ა. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია. გვ. 208.

¹¹⁰ მოხრობელები: ე. დადემქელიანი (82 წლის) სოფ. ქვედა ლიპა მცხოვრები; ივ. მილდიანი (87 წლის) სოფ. ცხუმარის მცხოვრები და სხვ.

¹¹¹ ლექსი გამოქვეყნებულია რუსული თარგმანით (იხ. С. С. АНИСИМОВ, Свистуха, М., 1940, стр. 51—52). მის ორიგინალს ვერ მივაყვლინეთ, ამიტომ ის, ხედავს, დაეღვლით, ქართულად თარგმნა ახალგაზრდა პოეტმა ვალერიან საღლიანმა. რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

ჩანს, აჯანყების ჩახშობაში თავადი გარდაუხადებებიც მონაწილეობდნენ. დამსჯელი ჯარის ხალდეს მისადგომებამდე მისვლის შემდეგ გენ. ციტოვიჩი თავადების დადგენილიანისა და გარდაუხადების ძეშეუობით ცდილობდა დაერწმუნებინა ხალდელები, რომ მთავრობას ჩაბარებოდნენ. მაგრამ ამან ნაყოფი არ გამოიღო¹¹². 25 აგვისტოს სამხედრო თათბირი შემდგარა¹¹³.

დამსჯელი ჯარისა და მაშველი რაზმების მიერ 23 აგვისტოდან ალყაში მოქცეული სოფლის წინააღმდეგ კვლავ საარტილერიო ცეცხლი მიუმართავთ. ხალდელებთან მოლაპარაკებაც დაუწყიათ. ციტოვიჩის მოუთხოვია, რომ სოფელი ნებაყოფლობით ჩაბარებოდა.

«Однако, вопреки желанию штаба и паче, — несмотря на всю энергию со стороны властей убедить неповинующихся в бесполезности сопротивления, главные преступники оставались в башнях и упорствовали в сдаче, что убедило начальника отряда 25 августа возобновить обстреливание селения со всех сторон»¹¹⁴.

როგორც ვხედავთ, გამუდმებული და გააფთრებული იერიშის საგნად გამხდარი სოფლის მებრძოლემა დიდი სიმედვრე და სიმამაცე გამოიჩინეს მოწინააღმდეგის ჭარბ ძალებთან უთანაბრო შერკინებაში.

26 აგვისტოს, საღამოს, სიგნალის მიღების შემდეგ თავად წულუკიძის კოლონამ ხალდეს ძლიერი ცეცხლი გაუხსნა და „ურას“ ძახილით მიადგა სოფელში შესასვლელ უშუალო მისადგომს, რითაც ხალდეშელთა ცეცხლიც თავისკენ მიიზიდა. ამან საშუალება მისცა ქართველთა რაზმს და საპიორებს შეპრილიყვნენ სოფელში საწინააღმდეგო მხრიდან. ამ დღეს მსუბუქად დაიჭრა ერთი ჯარისკაცი. ამის შემდეგ სასწრაფოდ დაიწყო სამუშაოები ყველაზე დიდი კოშკის ასაფეთქებლად¹¹⁵. აქ ჯარს ეგულებოდა ორი ძმა გეგვი და ბადრი გასვიანები, რომელთაც, ბ. ნიქარაძის გადმოცემით, კოშკიდან ორი ჯარისკაცი, მათ შორის ერთი გვარად მაჭავარიანი, მოკლეს¹¹⁶. ისინი ჯარს არ ჩაბარდნენ. ჯარმა კოშკს შიგნიდან ცეცხლი შეუწოთ.

¹¹² ალ. კოჭლავეაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 159;

¹¹³ ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 198—199.

¹¹⁴ ალ. კოჭლავეაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 208.

¹¹⁵ იქვე.

¹¹⁶ ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 198.

ხოლო ოთხსავე კედელში კი „ლალუმი“ შეუდვა და ის ორი დღის საამისო სამზადისის შედეგად ააფეთქა. ამ კოშკთან ერთად დაიღუპა ორივე ძმა გასვიანები. ამავე დროს, 27 აგვისტოს, სალამოს საშინელი ქექა-ქუხილი დაიწყო. „ისარგებლეს რა ამ შემთხვევით და ბნელი ღამით, ხალდელები გაიქცნენ სოფლიდან, სცადეს გასცლოდნენ სოფლის ირგვლივ ჩაყენებულ ყარაულს, მაგრამ ამაოდ, გაქცეულები მერმე კვლავ სოფლისკენ დაბრუნდნენ და მათ კოშკებს მიაშურეს, ზოგიერთმა მათგანმა შეძლო მიმალვა და კვლავ გაქცევა“¹¹⁷.

ასეთ ვითარებაში გენ. ციტოვიჩმა 28 აგვისტოს უბრძანა ქართველთა რაზმს ბრძოლით აეღო მთელი სოფელი. ამ იერიშისას 2 კოშკი შიგნიდან იქნა გადამწვარი. ქართველთა რაზმმა დაკარგა მოკლულის სახით 1, ხოლო დაიჭრა 3 მეზრძოლი. ამ რაზმმა შეიპყრო 8 კაცი (пленных). გაქცეულთა შესაპყრობად გაიგზავნა სვანეთისა და გურიის მილიცია. მაგრამ ამაოდ. ისინი ვერ იპოვეს. დამსჯელი ჯარი ხალდეში განაგრძობდა თავის საშინელ მოქმედებას. მან ქეიტყირის შენობები და კოშკები ასათეთქებელი მასალით დაანგრია, ხოლო ხის ნაგებობანი ცეცხლს მისცა. „ცეცხლი წაუკიდეს აგრეთვე მოსამკელ ყანებსაც. ადგილობრივ ეკლესიიდან ხატ-ჯვარი გამოასვენეს და ახლო სოფლის (იფარის—ა. ჩ.) საყლოარში შეიტანეს“¹¹⁸. ამასთან დაკავშირებით შტაბის ოფიციალური პატაკი გვაუწყებს «По взятии сел. Халде немедленно было приступлено к систематическому уничтожению его, так, что 1 сентября все 11 башень и других построек были разрушены до основания»¹¹⁹.

„ამნაირად,—წერს ვითარების თვითმხილველი ბ. ნიქარაძე.— 28 აგვისტოს, ერთი დღის წინათ, ღამაში ხალდე ნანგრევების გროვას წარმოადგენდა. ატრიადმა ამით გაათავა საქმე და 2 სექტემბერს უკან დაბრუნდა“. გენ. ციტოვიჩის ცნობით, დამსჯელმა ჯარმა მოკლულთა სახით დაკარგა ორი მეზრძოლი—მაკავარიანი და ნეზელიონი, ხოლო დაიჭრა თორმეტი¹²⁰; ასეთი შედეგით დასრულდა სვა-

¹¹⁷ ა. ლ. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია, გვ. 208. მეორე ცნობით, რაც მცდარია, 23 აგვისტოს ისარგებლეს რა კოვისპირული წვიმით, სიბნელით და შენიღბული გასასვლელით, 15 შეიარაღებული კაცი გაიქცა სოფლიდან (იქვე, გვ. 159).

¹¹⁸ ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 198.

¹¹⁹ ციტ. ა. ლ. კოკლავეშვილის დასახ. ნაშრ., გვ. 137.

¹²⁰ ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 198; ა. ლ. კოკლავეშვილის პუბლიკაცია, გვ. 159.

ნეთის აჯანყების მეორე ეტაპი. ის დამთავრდა ხალდეს ტრაგედიით — მისი სრული განადგურებით.

მთავრობის ჯარმა მიწასთან გაასწორა და გადახნა სოფელი. მოსახლეობის მოძრავ ქონებას ადგილობრივი პოლიცია დაეპატრონა. „ერთი ცხვარი რა არის ისიც არ შერჩათ ხალდელების ცოლ-შვილს“¹²¹. ხალდელების ოჯახებმა სევანეთის სხვადასხვა სოფლებში ნათესაებებთან იპოვნეს თავშესაფარი. ეს გაგრძელდა 1880 წლამდე, როცა ნება მიიღეს დასახლებისა და მათ „ახალ სოფელს“ დაერქვა „Новый Ипран“¹²². 1900 და 1903 წლებში ხალდე ინახულა მოგზაურმა ი. ტყემელაშვილმა, რომელიც წერს: «Селение Халде за перовниповение начальству было разрушено в 1876 году и жителям запрещено селиться здесь. В настоящее время место это снова заселяется, но разрушенные башни производят неприятное впечатление»¹²³. ხალდეში ძველ მცხოვრებელთა თანდათან ჩასახლება კარგა ხანს გაგრძელდა. 1892 წელს აქ უკვე 15 მოსახლე იყო¹²⁴.

სევანეთის შეიარაღებულმა აჯანყებამ იმთავითვე მიიპყრო მთელი იმდროინდელი პროგრესული ქართველი საზოგადოებრიობის ყურადღება. მას გამოეხმაურა გაზ. „დროება“, რომელიც თითქმის ყოველდღიურად აქვეყნებდა ცნობებს აჯანყების დაწყებასა და მსვლელობაზე. ის აცნობებდა თავის მკითხველებს, რომ სევანეთში 1875 წლის დამდეგს მთავრობამ მიიღო „ზოგიერთი ზომები მიწის მფლობელობის გარკვევის შესახებ“, რომ სევანეთის მოსახლეობა აღსდგა, შეიარაღდა, წინააღმდეგობის გასამღიერებლად გაფუჭებულ იქნა გზები და ხიდები, რომ შეიარაღებული ხალხი თავდასხმით ემუქრებოდა მთავრობის სამხედრო რაზმს ბეჩოში, რომელსაც ჩაუკეტა სურსათის მისაზიდი გზები¹²⁵. ამ ინფორმაციებში ძნელი

121 ბ. ნიქარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 198.

122 ი. ქიქე. გვ. 199. საქმე ის არის, რომ გაბორტებულმა მთავრობამ ხალდეს თავისი სახელი არ დაუბრუნა და ყველაზე ახლო სოფლის სახელწოდება „იფრარი“ შეარქვა.

123 И. С. Ткешелашвили, Сванетия, М., 1905, стр. 20.

124 ბ. ნიქარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 199.

125 „დროება“. 1875. 20 აგვისტო. № 94.

შესამჩნევი არაა, რომ გაზეთი „დროება“ აჯანყებულთა მხარეზეა და მას სურს აჯანყების ამბავი ფართო საზოგადოებრიობის ყურადღების ცენტრში მოაქციოს. კიდევ მეტი, „დროება“ ენერგიულად შეესიტყვა „მოსკოვის უწყებებს“ („Московские ведомости“), რომელმაც გამოაქვეყნა კავკასიის ადმინისტრაციის ყოფილი ჩინოვნიკის, ზისერმანის წერილი, სადაც ავტორი განგაშს ტეხდა სვანეთის აჯანყების თაობაზე. გაზეთი „დროება“ წერდა: „უ. ზისერმანს... მომხდარი უკმაყოფილება აქაურსა და რუსს შუა მთელი კავკასიის არეულობად მიაჩნია და ეჩვენება. მარტოდ-მარტო თავიანთი შინაგანი საქმეების გამო მომხდარი არეულობა... მას ოსმალოს გაყენებით მომხდარი ჰგონია და გაშმაგებული ამით ჰბეჭდავს სტატიას „კავკასიაში არეულობის გამო“. „მან, — განაგრძობს გაზეთი — გამოთქვა აზრი, რომ მომავალი ომის დროს „კავკასიის მთიელებზე დიდი ყურადღება უნდა იქნეს მოქცეული, რადგან ოსმალოს ფანატიკებს იმათ შორის არეულობის მოხდენა შეუძლიან“. „დროება“ გადაჭრით უარყოფს ზისერმანის და საერთოდ „მოსკოვის უწყებების“-ს მტკიცებას და დასძენს: „არაფერი რამ ამისთანა კავკასიის მთიელებში მოსალოდნელი არ არის, არც ომის და არც მშვიდობიანობის დროს¹²⁶. „მოსკოვის უწყებებთან“ ხანგრძლივ დავაში „დროება“ პასუხობდა, რომ „სვანეთში აჯანყება იყო. თუმცე ფანატიკების წყალობით კი არა“¹²⁷. აქ „დროება“ თითქმის აშკარად ანიშნებდა აჯანყების მთავარ მიზეზზე, რასაც ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის სისასტიკე წარმოადგენდა. დასახელებულ გაზეთში სვანეთის აჯანყების თაობაზე გამოქვეყნებულ ცნობებსა და წერილებში შეინიშნება, რომ მისი მთელი სიმპათიები აჯანყებულთა მხარეზეა. გაზეთი მოხერხებულად, თავშეკავებულად, თუმცა თითქმის ყველასათვის გასაგებად ამხელდა ცარიზმის მთელ სისასტიკეს სვანეთის აჯანყების ჩახშობაში.

ცარიზმი არ დასჯერდა აჯანყების ჩახშობასა და სოფ. ხალდეს დანგრევას. მან მთელი გულმოდგინება გამოიჩინა აჯანყებულ ხალ-

¹²⁶ „დროება“. 1877. 8 მაისი, № 50.

¹²⁷ იქვე.

დელთა შესაპყრობად და მკაცრად დასასჯელად. დამსჯელმა ჯარმა ხალდეს დანგრევისთანავე შეიპყრო 9 სენი. მათი დაპატიმრება ასე მოხდა: 26 შეიარაღებული და ციხეებში ჩამჭდარი სენიდან მხოლოდ 5 კაცი ჩაბარდა ნებაყოფლობით სენანეთის მილიციას, ისიც მარტო 24 აგვისტოს. ესენი იყვნენ: ჩოფა, ბითე, ბეჭა, კაცია გასვიანები და გეგი ჩოფლიანი; შემდეგში სენანეთის მილიციამ 27 აგვისტოს დააკავა ბადი ჯოხაძე და გიერგ გასვიანი, ხოლო 28 აგვისტოს ბეჭაი ჩოფლიანი¹²⁸. ადრე მთებში დაპატიმრეს ვუა გასვიანი. ეს 9 კაცი დამსჯელმა ჯარმა თან წაიყვანა ქუთაისში, სადაც სასწრაფოდ მოეწყო მათი გასამართლება. ზოგიერთ მათგანს ჩამოხრჩობა მიესაჯა, ზოგსაც კატორღა.

მთებსა და სოფლებში გახიზნულ აჯანყებულ ხალდელთა შეპყრობა დაევალა ბოქაულის თანამემწეს — თესგიზ დაღეშქელიანს. დევნისას უკანასკნელი 30 მილიციონერის თანხლებით ხალდეს მთაში წააწყდა გახიზნულ აჯანყებულებს. აქ დაღეშქელიანის რაზმმა და ხალდელებმა სროლა აუტეხეს ერთმანეთს. შეტაკებისას მკლავში დაიჭრა ხალდელი ლემინ ჯოხაძე. რაზმი გარშემოერტყა გახიზნულ აჯანყებულებს. ორი კვირის წინააღმდეგობის შემდეგ ხალდელები გამოიქცნენ და გაიფანტნენ სხვადასხვა მიმართულებით. მაგრამ ზამთრის მოახლოების გამო, მათ უკვე აღარ შეეძლოთ სადმე საიმედოდ თავშეფარება, ამიტომ სექტემბერში ხალდელთა ნაწილი ნებაყოფლობით ჩაბარდა პოლიციას, ნაწილიც შეიპყრო დაღეშქელიანისა და გარდაფხაძის რაზმებმა. ნებაყოფლობით გამოცხადებული, ასევე ძალით დაპატიმრებული ხალდელები, — 22 კაცი, — დაღეშქელიანმა და გარდაფხაძემ ჩააბარა გუბერნიის პოლიციას. პატიმართა შორის იყვნენ, ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილი გურმან გასვიანი და ჩარგაზ ჯოხაძე. დაპატიმრებულთა საქმე განსახილველად და დასასჯელად გადაეცა დროებით სამხედრო-საველე სასამართლოს, რომელიც მიმდინარეობდა ქუთაისში 1876 წლის 27 ნოემბრიდან 1 დეკემბრამდე. სასამართლომ უსასტიკესი განაჩენი გამოუტანა აჯანყებულებს: მათ ნაწილს ჩამოხრჩობა მიუსაჯა, ნაწილსაც სხვადასხვა ვადით გადასახლება იმპერიის სხვადასხვა განაპირა მხარეებში. ეს განაჩენი ზოგიერთი ცვლილებითა და ერთგვარი შერბილებით 1877 წლის 8 იანვარს დაამტკიცა კავკასიის არმიის მთავარსარდალმა. საბოლოო განაჩენი ასეთი იყო:

¹²⁸ ალ. კოხტაძის შვილის პუბლიკაცია, გვ. 159.

1) გურმანი, ბულა. ჩოფა გასვიანებსა და ჯოხან ჯოხაძეს მიესა-
ჯა ქონებაზე უფლების ჩამორთმევა („лишение всех прав состо-
яния“) და განუსაზღვრელი ვადის „კატორღული შრომა“ საბადო-
ებში;

2) ბულა გასვიანს ქონებაზე უფლების ჩამორთმევა და 20 წლის
„კატორღული შრომა“ საბადოებში;

3) ბადრი და შავხან გასვიანებს, გეგი ჩოფლიანს, კაკია გასვი-
ანს, ჩარგაზ ჯოხაძეს, ჩოფა ჩოფლიანს, მომი ჩეგვიანს, ხერდუ ჩეგვი-
ანს, გუა ჩეგვიანს, ბექაი ჩოფლიანს, გიერგ გასვიანს, ბექაი გასვიანს.
კასტილიანე გასვიანს, ესპანდრ ჯოხაძეს, ლემინ ჯოხაძეს და გიერგ
ჩოფლიანს, ქონებაზე უფლების ჩამორთმევა და საცხოვრებლად
ციმბირის ნაკლებად შორეულ ადგილებში გადასახლება;

4) ბითე გასვიანს, ბადილა ჯოხაძეს. გუა გასვიანს, ზურაბ ჯოხა-
ძეს და ერკმან ჩეგვიანს, ასევე ავადმყოფობის გამო სასამართლო
პროცესზე არმყოფ პატიმარ გიორგი ჩოფლიანს, გადასახლება და
დასახლება იმპერიის რომელიმე სამხრეთის გუბერნიაში;

5) ზურაბ გასვიანს, რომელიც ავადმყოფობის გამო ასევე არ
იყო სასამართლო პროცესზე, გადასახლება ციმბირის ნაკლებად შო-
რეულ მხარეში¹²⁹. მეფისნაცვლის მიერ სევანებისათვის ჩამოხრჩო-
ბის განაჩენის კატორღით შეცვლასა და გადასახლების ეადების შეე-
ციერებას დიდად შეუწყო ხელი ქართველი საზოგადოების ფართო
წრეებისა და, კერძოდ, გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეთა ებედულ-
მა გამოსვლამ მთავრობის მიერ შეპყრობილ აჯანყებულ სევანთა და-
საცავად.

როგორც ზემოთაც დავინახეთ, ქართველი ინტელიგენციის
პროგრესული წრეები და, კერძოდ, გაზ. „დროება“ თავიდანვე დიდ
ინტერესს იჩენდა სევანეთის აჯანყებისადმი, თანაგრძნობას უწევდა
აჯანყებულებს, თვალყურს ადევნებდა თვითმპყრობელობის სასტიკ
მოქმედებას, რომელმაც აჯანყების ჩახშობის მერე, მოაჯანყეთა სა-
ნიმუშოდ დასასაჩუღად, სასამართლო მოაწყო. ქართველი ინტელი-
გენციის სახელოვანი წარმომადგენლები აჯანყებულთა დასაცავად
უკვე აშკარად გამოვიდნენ სასამართლო პროცესზე. ამ საქმეში.
როგორც ცნობილია, ჩაებნენ ქართველ სამოციანელთა პლეადის გა-
მოჩენილი წარმომადგენლები ნიკო ნიკოლაძე და აკაკი წერეთელი.
ქართველი რევოლუციონერ-დემოკრატები, რომლებიც მზრუნვე-
ლობით ეკიდებოდნენ მშრომელი ხალხის და, კერძოდ, გლეხობის

¹²⁹ ა. ლ. კოპლავაშვილის პუბლიკაცია, გვ. 205 - 206.

ეროვნულ-გამათავისუფლებელ ბრძოლას, ბუნებრივია, ილწვოდნენ აჯანყებულ სევანთა დასაცავად. ნ. ნიკოლაძე, როგორც ცხობილია, ამ საქმის ერთ-ერთი მთავარი ინიციატორი და ორგანიზატორი იყო, ხოლო აკაკი აჯანყებულ სევანთა უშუალო დამცველი. დიდი პოეტი ა. წერეთელი სხვა დამცველებთან (დრობიშევი, ლ. ლოლუა, დ. ლორთქიფანიძე) ერთად გამოვიდა სასამართლო პროცესზე. მან სასამართლოს ტრიბუნიდან გაბედულად, დაუნდობლად ამხილა თვითმპყრობელობის რეაქციული პოლიტიკა და მისი ბარბაროსული მოქმედება სევანეთის აჯანყების ჩახშობისას. დიდმა მგოსანმა მისთვის ჩვეული სიმახვილით სამარცხვინო ბოძზე გააკრა აჯანყების სასტიკად ჩამხშობი და სოფ. ხალდეს დამანგრეველი ჭარი და, რამდენადაც ეს შეიძლებოდა, მკაფიოდ წარმოადგინა აჯანყების გამომწვევი მიზეზები, დაიკვა მთავრობის მიერ შეპყრობილი სევანები, მთელი დამაჩერებლობით. ბრწყინვალედ დაასაბუთა მათთვის სასჯელის შემცირების მიზანშეწონილობა და კანონზომიერება. ა. წერეთლის ეს გამოსვლა, სადაც თავად დადგენილიანის მიმართაც არც თუ ისე ორაზროვნადაა მითითებული, როგორც ჭალათზე, მთელი მოვლენა იყო აჯანყებულ სევანთა დაცვის საქმეში¹³⁰. მისი გაბედული და რადიკალური გამოსვლა, სადაც მოხდენილად ესხმოდა თავს მთავრობის პოლიტიკას, არ მოსწონდა სამხედრო სასამართლოს, რომელმაც დიდ მგოსანს რამდენჯერმე გააწყვეტინა სიტყვა და თავის გამოსვლაში „სიფრთხილის“ დაცვისაკენ უხმობდა. აკაკი წერეთლის ამ გამოსვლას, ბუნებრივია, დიდი რეზონანსი ჰქონდა საზოგადოების ფართო წრეებში, რასაც ანგარიში გაუწია კავკასიის ადმინისტრაციამ, იგი იძულებული იყო რამდენადმე შეერბოლებინა აჯანყებულ სევანთათვის სამხედრო სასამართლოს მიერ გამოტანილი განაჩენი.

მეფის მთავრობას არ დაავიწყდა თავისი ერთგული ჭალათები, რომელთაც საგანგებო გულმოდგინება და სისასტიკე გამოიჩინეს სევანეთის აჯანყების ჩახშობაში. კავკასიის არმიის მთავარსარდლს შუამდგომლობით სევანეთის ბოქაულის თანამემწე თ. დადგენილიანი დააჩილდოვეს წმ. ვლადიმირის მე-4 ხარისხის ორდენით „с мечом и бантом“¹³¹. მთავრობამ დააჩილდოვა ასევე აჯანყების

¹³⁰ იხ. ა. ლ. კოკლაძე შეილის პუბლიკაცია, გვ. 189—196.

¹³¹ ЦГИАЛ, ф. 1266, оп. 22, д. 88, 1877, л. 2.

ჩამხშობი სხვა ქალაქები: ტიზენგაუზენი—წმ. სტანისლავის მე-2 ხარისხის ორდენით, ქუთაისის მაზრის უფროსი — გ. ბებურიშვილი წმ. ელენეს მე-2 ხარისხის ორდენით, ლეჩხუმის სამაზრო სამართლოს თარჯიმანი ი. ჩიქოვანი და პოლიციის ბოქაული ტ. ანვლელიანი ორივე—„კოლეჟსკი და რეგისტრატორის“ ჩინით¹³². ფულადი ჯილდო მიეცა ქვეითი ჯარის, არტილერიის, მესანგრეთა, რეგულარული ჯარის, ასევე კაზაკთა ნაწილის დაბალ „ჩინებს“¹³³.

სევანეთის აჯანყების ჩამხშობისას ბრძოლაში დაღუპულთა ოჯახებს მთავრობის პენსიები დაენიშნა: სევანეთის ყოფილი ბოქაულის. გადამდგარ პოდპოლკოვნიკის თავად კ. მიქელაძის ქვრივსა და ორ არასრულასაკოვან შვილს თითო 287 მანეთი წელიწადში¹³⁴; მაზრის ყოფილი უფროსის, ტიტულარული მრჩეველის გრინეცკის ოჯახს — „გაძლიერებული პენსია“ — 1000 მანეთი წელიწადში¹³⁵. კალის სოფლის მამასახლისის — თ. მარგველანის ქვრივსა და 3 არასრულასაკოვან შვილს 100 მანეთი წელიწადში „ადგილობრივი შემოსავლიდან“¹³⁶ და სხვ.

ამრიგად, შეიარაღებული აჯანყების მეორე ეტაპზე ყოფილა „თავისუფალი სევანეთის“ აჯანყება გათიშულია. მთავრობის წარმომადგენლებმა იმოქმედეს მოხერხებულად, იოლად შეძლეს ხელმძღვანელობას მოკლებული სევანეთის აჯანყების ჩაქრობა 1875 წელს, როცა აჯანყებას ჩამოცილდა ბალსზემო სევანეთის თითქმის ყველა სოფელი; ამის შედეგად 1876 წლის შეიარაღებულ აჯანყებაში აქტიურ ძალას მხოლოდ სოფ. ხალდე წარმომადგენდა.

1876 წელს აჯანყებულ და შეიარაღებულ ხალდელებსა და მთავრობის ჯარებს შორის ორჯერ ჰქონდა ადგილი სისხლიან შეტაკებას. უთანასწორო ბრძოლაში ხალდელებმა დიდი თავდადება გამოიჩინეს, მაგრამ მათი წინააღმდეგობა გატეხა გენ. ციტოვიჩის მეთაურობით ხალდეს გასანადგურებლად წასულმა დამსჯელმა ჯარმა, რომელსაც თან ახლდა მრავალრიცხოვანი რეგულარული

¹³² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 22, д. 90, 1877, лл. 1, 4, 8.

¹³³ იქვე, ფურც. 14.

¹³⁴ ЦГИАЛ, ф. 1268а, оп. 22, д. 136, 1877, лл. 1—26.

¹³⁵ ЦГИАЛ, ф. 1268а, оп. 21, д. 210, 1877, лл. 1—21.

¹³⁶ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 22, д. 140, 1877, лл. 1—10.

ლაშქარი და სვანი თავადების მიერ შედგენილი დამსჯელი რაზმები. სოფ. ხალდე მიწასთან გაასწორეს, მცხოვრებლებს ჩამოერთვათ მოძრავი ქონება, კარგა ხნით აეკრძალათ ხალდეში ხელახლა დასახლება, აჯანყებულები შეიპყრეს და სასტიკად დასაჯეს, ხოლო აჯანყების ჩამხშობნი კი დააჯილდოეს.

ბალსზემო სვანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებულ აჯანყებას საფუძვლად ედო სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ხასიათის მიზეზები. ეს აჯანყება მიმდინარეობდა მაშის, როდესაც საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთში, კვლავ შეიქმნა რევოლუციური სიტუაცია და გაიშალა გლეხთა სტიქიური მოძრაობა. სვანეთის გლეხთა შეიარაღებული აჯანყება სტიქიურად ჩაისახა და გაფართოვდა. ის მიმართული იყო ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ. 1875—1876 წლების აჯანყება თავისი შინაარსით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობაა, რაც საერთოდაა დამახასიათებელი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისათვის¹³⁷. სვანეთის 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყება რეფორმის მერმინდელ საქართველოს აგრარული და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი ბრწყინვალე და კოლორიტული ეპიზოდი და ნაკადია. აჯანყება სტიქიურად დაიწყო, მას არ გააჩნდა სათანადო ორგანიზაცია და არ ჰყავდა ნამდვილი ხელმძღვანელი, ამიტომ აჯანყება სტიქიურადვე წარიმართა, დაიქსაქსა, რამაც მთავრობას გაუადვილა მისი ჩახშობა. აჯანყებაში ჩაბმული სვანეთის ღარიბი გლეხობის თავგანწირული ანტიკოლონიური ბრძოლა ხალდეს სისხლიანი ტრაგედიით დამთავრდა. მიუხედავად დამარცხებისა, სვანეთის აჯანყებას დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის კლასობრივი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შემდგომი განვითარებისათვის. რადგან გლეხთა მოძრაობამ XIX საუკუნის რეფორმამდელ და, მეტადრე, რეფორმისმერმინდელ საქართველოში, მათ შორის სეა-

¹³⁷ ნ. ბერძენიშვილი, რეცენზია პროფ. ა. კიკვიძის საღისერტაციო ნაშრომზე: „საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა XIX საუკუნეში (ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. I, 1955, გვ. 468—469).

ნეთის აჯანყებამ, ხელი შეუწყო წინაპირობების მომზადებას ჩვენში 1905—1907 წლების გლეხური რევოლუციის მძლავრი განვითარებისათვის¹³⁸.

სვანეთი 1905—1907 წლების ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული
რევოლუციის პერიოდში

1905—1907 წლების რევოლუციამ სვანეთში, თითქმის ისევე როგორც მთელ დანარჩენ საქართველოში, მძლავრ გაქანებას მიაღწია. გლეხთა რევოლუციური მოძრაობა სვანეთში არსებითად შეუსწავლელია. ამ საკითხის მონოგრაფიულად შესწავლა, როგორც ზემოთაც მივუთითეთ, ჩვენ მომავალი კვლევის მიზნად გვაქვს დასახული. ამჯერად კი სვანეთის გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის ცალკეული ეპიზოდების ზოგად დახასიათებას ვჭერდებით.

რევოლუციამ უმაგალითო გაქანებას მიაღწია საქართველოს ქალაქსა და სოფელში, რაც გამოწვეული იყო კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფი ჩვენი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების განსაკუთრებული პირობებით. მან მძლავრი გამოძახილი პოვა სვანეთშიც, სადაც საამისოდ მომწიფებული იყო ობიექტური პირობები: გლეხობა მცირემიწიანობასა და მატერიალურ სიდუხჭირეს განიცდიდა, ოჯახის გამოსაკვებად იძულებული იყო წლის თითქმის სამი მეოთხედი გარე სამუშაოზე, — საშოვარზე, — გაეტარებინა. დამძიმებული იყო ბეგარა-გადასახადებით და სრული უუფლებობით. მოსახლეობა ერთდროულად განიცდიდა სოციალურ და პოლიტიკურ ჩაგვრას. ასეთ პირობებში სვანეთის გლეხობა 1905—1907 წლების რევოლუციის დაწყებისთანავე აღსდგა არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამასთან დაკავშირებით „მოგზაური“ წერდა:

„ქუთაისის გუბერნიის ყოველმა კუთხემ და საერთოდ მთელმა რუსეთმა შეიგნო თავისი აუტანელი ცხოვრების მიზეზები და ერთობით ბრძოლა გამოუცხადა მათ, არ ჩამორჩენია დღეს ამ მოძრაობას სვანეთიც. ადგილობრივმა მკვიდრმა მსწრაფლ შეითვისა თავისი მეზობლებიდან დღევანდელი ქირ-ვარამის ვითარება. აქაც აბოზოქრდა ხალხი. აქაც შეიგნო ხალხმა თავისი მტრის ვინაობა და მისი სისუსტე-სიბოროტე“¹³⁹.

¹³⁸ И. Джавахишвили, Социальное и политическое движение в Грузии в XIX веке, СПб, 1906.

¹³⁹ „მოგზაური“. 1905, № 28, გვ. 296.

„მოძრაობამ პირველად ქვემო (სადადიანო) სვანეთში იჩინა თავი“. „არც ზემო სვანები ჩამორჩებიან თავის ძმებს ქვემო სვანებს“¹⁴⁰.

სვანეთის გლეხობამ დაიწყო „შეკრებების“ მოწყობა, სადაც ფიცს დებდნენ, რომ ერთად იმოქმედებდნენ და მთავრობის მოხელეებს გააძევებდნენ სვანეთიდან, რომ არ გადაიხდიდნენ ბეგარა-გადასახადებს, ალაგმავდნენ მემამულე თავადთა თვითნებობას და უსასყიდლოდ ისარგებლებდნენ მათ კუთვნილებაში ღარჩენილი ტყეებით და საძოვრებით. სვანეთში რევოლუციის გაჩაღებაში, როგორც ჩანს, დიდი როლი შეასრულა სოფლის ინტელიგენციამ.

ზემო სვანეთში ჯერ კიდევ 1903 წელს შეიქმნა ფარული ორგანიზაცია, რომელშიც აქტიურ რევოლუციურ საქმიანობას ეწეოდნენ ადგილობრივი მასწავლებლები¹⁴¹. მასწავლებელთა ასეთ მისწრაფებას აღევიებდა ცარიზმის რუსიფიკატორული „საგანმანათლებლო“ პოლიტიკა, ქართული ენის დევნა სკოლებიდან¹⁴². ზემო სვანეთში 1905 წელს პირველ სახალხო გამოსვლას ადგილი ჰქონია მაზერში. ეს გამოსვლა მიმართული იყო მთავრობის, აგრეთვე მებატონე თათარყან დაღეშქელიანის წინააღმდეგ. როდესაც თათარყანს მაზერში გაუგზავნია „ტყაჩულები“ (საბალახოებისა და ტყის გადასახადის ანუ ბაჟის ამკრეფნი), ამ სოფლის ახალგაზრდობა თენგიზის¹⁴³ მეთაურობით მათ წინ აღუდგა: ბაჟის მიცემაზე კატეგორიული უარი გამოუცხადა, წინადადება მისცა დაუყოვნებლივ წასულიყვნენ მაზერიდან და მეორედ ამ საქმეზე არ მოსულიყვნენ. ეს პირები ხელცარიელი მისულან თავის ბატონთან და მისთვის გადაუციათ ის, რაც მოხდა. მებატონე თათარყან დაღეშქელიანს თავისი ბიძა მოსოსტრი საჩქაროდ გაუგზავნია მაზერში და შეუთვლია თენგიზისათვის: „ნუ დალუპავ და ნუ აყენებ ხალხს შემცდარ გზაზე“¹⁴³. მაზერში ხალხს თავი მოუყრია და თათარყანისათვის მოსოსტრის პირით შეუთვლია, რომ ბაჟების საქმეზე მას აწი არავინ გამოეგზავნა. თავის მხრივ, თენგიზს ასე შეუთვლია თათარყანისათვის: „მე ხალხს არ ვაცდენ, არამედ მხარს ვუჭერ, რომ ის ამიერიდან მაინც არ იყოს სხვისი

140 „მოგზაური“, 1905, № 28. გვ. 296.

141 ე. გაბლიანი, თავისუფალი სვანეთი, თბ., 1927, გვ. 126.

142 იქვე.

143 ბეროელი თენგიზ დაღეშქელიანი ამ დროს ქუთაისის გიმნაზიის მოს-

წავლელა

143 ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 127.

ლუმა და ყურმოჭრილი მონა¹⁴⁴. ამ ამბის გაგებისთანავე თათარყანი თავისი ამალით შესულა ბეჩოში და სოფ. კეიდანარში დაბანაკებულა.

ამ დროს ცხუმარში უკვე მძლავრი ორგანიზაცია ყოფილა და-არსებული მასწავლებელ დანიელ ქინქლაძის, მაცგი გოშუანის, ნ. არღელიანის, გ. არღელიანის, და არ. ჯაქელიანის თაოსნობით. ამ ორგანიზაციას ნ. არღელიანი და მ. გოშუანი გაუგზავნია მაზერში თენგიზ დადემქელიანთან და შეუთვლია მისთვის, რომ ცხუმარის ახალგაზრდობა მზადაა მაზერს შეუერთდეს. სოფლებში: ლადრერში, ლაშხერში, ლანტელიში, უღვალში, ცალანარში და ისკარში მცხოვრებლებს გადაუწყვეტიათ მაზერთან და ბეჩოსთან შეერთება — შეფიცება. ამგვარად, გაერთიანებულია ყოფილ საბატონო სვანეთის მოსახლეობა მთავრობისა და თავადების წინააღმდეგ საბრძოლველად. მათ ერთობაზე და ერთობლივ მოქმედებაზე ფიცის მისაღებად თავი მოუყრიათ ფხუტრერის მთავარანგელოზის ეკლესიაში. ამ დროს თავად დადემქელიანებს შეკრებილი ხალხისათვის ზარბაზნები დაუშენიათ, თუმცა არაეინ დაზიანებულა, მაგრამ დადემქელიანების ასეთ ნაბიჯს ხალხის სასტიკი პროტესტი გამოუწვევია. ამ ვითარებაში თავადების მხარეზე აღმოჩენილა ფარის, ჩუბეხევის გლეხთა ერთი ნაწილი და მათი დაცვა უეცრით აგრეთვე ბალსზემო სვანეთის ზოგიერთ, დადემქელიანებთან დაახლოებულ აზნაურებს.

1905 წლის ივლისის ბოლო რიცხვებში აჯანყებული ხალხის ხელმძღვანელობას ქუთაისში საერთო ვითარების გასაცნობად გაუგზავნია მაცგი გოშუანი და ნიკოლოზ არღელიანი. მათთან ერთად სვანეთში ჩამოსულან გ. ლალიძე და გ. ლამბაშიძე. ამ პირებს, თენგიზ დადემქელიანის, ვ. გელოვანისა და დ. ქინქლაძის ინიციატივით. გლეხობის კრება მოუწვევიათ ბეჩოს სასწავლებელში. ამის შემდეგ დასახელებულ პირებს ერთად ჩამოუვლიათ ყოფილი საბატონო სვანეთის ყველა სოფელი, სადაც აგიტაცია გაუწევიათ მთავრობისა და თავადების საწინააღმდეგოდ.

1905 წლის სექტემბერში ეცერში, სოფ. ლადრერში გლეხებს შეტაკება მოსვლიათ თავად დადემქელიანებთან, რომლის დროსაც მძიმედ დაუჭრიათ თავადი ალექსანდრე დადემქელიანი.

1905 წლის ოქტომბერში კრება მოუწვევიათ „ვ. გელოვანის ლატალის სკოლაში“, სადაც გლეხებს მიუღიათ გადაწყვეტილება

¹⁴⁴ ე. გაბლიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 127.

თავისუფალი სვანეთის რევოლუციურ მოძრაობაში ჩაბმის უზრუნველსაყოფად, მთავრობის ადგილობრივი ხელისუფლების განიარაღებისა და ლიკვიდაციის შესახებ.

1905 წლის დეკემბერში ბეჩოს გლეხთა რაზმი დაეცა სვანეთის ბოქაულის სამმართველოს და განაიარაღა მთავრობის, ადგილობრივი ადმინისტრაცია. მეორე დღეს ლატალის რაზმი და რამდენიმე მესტიელი ვ. გელოვანისა და ი. ფალიანის მეთაურობით მისულან ბეჩოში და დაუპირისპირდნენ ბოქაულს — პ. ყიფიანს. ცხუმარის რაზმს კი გადაუწყვეს ბოქაულის მთელი საქმეები. ამის შემდეგ, რევოლუციური გამოსვლების მოთავეებს ბეჩოში გაუკეთებიათ წითელი დროშა შემდეგი წარწერით: „გაუმარჯოს ძმობა-ერთობას და მუშა ხალხს. ძირს თვითმპყრობელობა“. ამ დროშით ისინი დადიოდნენ მთელ სვანეთში, ადგენდნენ რაზმებს, აფიცებდნენ ხალხს მთავრობის საწინააღმდეგოდ და „აყენებდნენ ყოველ თემში ხალხურ მთავრობას, წესრიგის დასაცავად“¹⁴⁵. ამასთან, 1905 წლის ნოემბერ-დეკემბერში აჯანყებულთა ხელში აღმოჩნდა „სვანეთი (სვანეთის საბოქაულო)“¹⁴⁶. 1906 წლის იანვრის პირველ რიცხვებში თითქმის მთელი სვანეთი რევოლუციონერების ხელში იყო. აჯანყებულმა ხალხმა ხელთ იგდო ზემო სვანეთის ხელმძღვანელობა. შეიარაღებული აჯანყების მსვლელობაში, ხალხის მიერ ძალაუფლების ხელში აღების შედეგად, ადგილზე შეიქმნა პატარა „რესპუბლიკა“ — „სვანეთის რესპუბლიკა“¹⁴⁷.

აჯანყებამ უფრო ფართო გაქანებას მიაღწია ქვემო სვანეთში. აჯანყებული ხალხი გამხდარა მდგომარეობის ბატონ-პატრონი. თავად გარდაფხაძეებთან შეიარაღებული შეჯახებისას, გლეხებს მოუკლავთ შ. გელოვანი და ა. ონიანი, რის შემდეგაც ვითარება კიდევ უფრო დაძაბულა.

დადეშქელიანები და გარდაფხაძეები იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ სვანეთი და საქართველოს ბარში ეძებნათ თავშესაფარი. ეცერის მემატონე — თათარყან დადეშქელიანი წასულა ქუთაისში, ცხუმარის თავადი — ბეჭირბი კი წასულა ლეშდერში თავის გამზრდელებთან, ხოლო მოსოხტრი და მისი შვილები ლეჩხუმში გახიზნულან.

145 ე. გაბელიანი, თავისუფალი სვანეთი, თბ., 1927, გვ. 198.

146 ი. ხუციშვილი, 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 372.

147 იქვე.

თათარყან და ლეეან დადემშქელიანები სევანეთში ალიხანოვის დამსჯელი ჯარის ჩამოყვანაზე ოცნებობდნენ, მაგრამ საწაღელს ვერ მიაღწიეს რადგან მას ისედაც დიდი „საზრუნავი“ გააჩნდა დასაეღეთ საქართველოში.

1906 წლის აგვისტოში სვანი თავადების შუამდგომლობით „წესიერების დასამყარებლად“ მთავრობამ მაინც გააგზავნა დამსჯელი ჯარის ნაწილი პოლკოვნიკ შიშქევიჩის მეთაურობით. მაგრამ ქვემო სევანეთში, ლაშხეთში მას შეხვდა ზემო სევანეთის დელეგაცია. შიშქევიჩისა და დელეგაციას შორის მოლაპარაკება გაიმართა. საქმე მშვიდობიანად დამთავრდა. ჯარი ქუთაისს დაბრუნდა¹⁴⁸.

1907 წელს სევანეთშიც მძვინეარებდა რეაქცია. მთავრობამ პასუხისმგებლობა მისცა გლეხთა რევოლუციური გამოსვლების მოთავენი¹⁴⁹. ცოტა გვიან ჩანსულ დადემშქელიანი, რომელიც ქუთაისის მაზრის უფროსი იყო, გაიგზავნა სევანეთში „წესრიგის დასამყარებლად“. მან თავისი ჯარით ბევრი ოჯახი დაარბია, ააწიოკა და აჯანყების მონაწილეთა შორის რამდენიმე გლეხი დააპატიმრა. „დამნაშავეები“ გაასამართლა ქუთაისის სასამართლო პალატამ¹⁵⁰. მთავრობის ადმინისტრაცია აღსდგა, რევოლუციური თვითმმართველობა — „რესპუბლიკა“ დაეცა. გლეხობა კვლავ მძიმე და ღუხპირ მდგომარეობაში აღმოჩნდა.

ასეთი მომენტებითა და გამოსვლებით ხასიათდებოდა რევოლუციური მოძრაობა სევანეთში. ამგვარად, უთუოდ სწორი იყო „მოგზაური“, რომელიც რევოლუციური მოძრაობის მსვლელობის მიმოხილვისას, 1905 წელს საგანგებოდ შენიშნავდა, რომ „სევანეთშიც ახმაურდა ხალხი და შეუერთდა საერთო ბრძოლაში გურულებს, იმერლებს და მეგრელებს“¹⁵¹. ქუთაისის გუბერნიის ხელმძღვანელობა ასევე აღიარებდა, რომ 1905—1907 წლებში რევოლუციურმა მოძრაობამ სევანეთში თითქმის ისეთსავე გაქანებას მიაღწია, როგორც დასაეღეთ საქართველოს სხვა მხარეებში და მისი გამომწვევი მიზეზები აქაც ისეთივე იყო, როგორც იმერეთში, გურიაში და სამეგრელოში. ამასთან დაკავშირებით ქუთაისის გუბერნატორი თავის 1910 წლის „უქვეშევრდომილეს“ მოხსენებაში იტყობინებოდა: «Революционная смута в Кутаисской

¹⁴⁸ ე. გაბლიანი, თავისუფალი სევანეთი, გვ. 129.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 130.

¹⁵⁰ ე. გაბლიანი, ძველი და ახალი სევანეთი, გვ. 101—110.

¹⁵¹ „მოგზაური“. 1905, № 28, გვ. 296.

губернии особенно интенсивно разразилась потому, что помимо особенно пылкого и восприимчивого характера гурийцев, имеретинцев, мингрельцев и сванов население было почти все поголовно вооружено и независимо сего революция имела здесь свои местные причины, чисто экономического характера, создавшая благоприятнейшую почву для противоправительственной революционной агитации минувших смутных годов. Причины эти кроются и ныне в остатках дореформенных отношений крестьян к помещикам и в отбывании натуральных повинностей исключительно крестьянами»¹⁵².

სევანეთში, როგორც ჩანს, გლეხთა რევოლუციური კომიტეტები არ შექმნილა, სამაგიეროდ აქ ჩამოყალიბდა გლეხთა სასოფლო მმართველობანი, რომლის საქმიანობას სოფლის ინტელიგენცია (მასწავლებლები) წარმართავდნენ. შეიქმნა, ე. წ. „სევანეთის რესპუბლიკა“, რომელმაც მთავრობის ყოფილი ადმინისტრაციის ადგილი დაიკავა. რევოლუციური თვითმმართველობის ორგანოები სევანეთში ვერ გადაიქცა გლეხობის რევოლუციური ბრძოლის მძლავრ ცენტრად, რაც იმითაც იყო გამოწვეული, რომ აჯანყებულნი ძლიერ სუსტად იყვნენ დაკავშირებული საქართველოში რევოლუციური მოძრაობის ხელმძღვანელობასთან.

მიუხედავად დამარცხებისა, რევოლუციამ უდიდესი როლი შეასრულა. ის წარმოადგენდა ისტორიულ ეტაპს, რომელმაც ძირფესვიანად შეარყია ცარიზმი და ცხადყო მისი დამხობის აუცილებლობა.

დასკვნა

საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე მაღალმთიანი რაიონი — სევანეთი, როგორც ქართული ეთნიკური სამყაროს ორგანული ნაწილი, ქართული კულტურისა და სახელმწიფოებრიობის ერთ-ერთი უძველესი კერაა.

სევანეთი ძველთაგანვე შედარებით მჭიდროდ, მრავალრიცხოვანი გზებით იყო დაკავშირებული საქართველოს ბართან, აგრეთვე ჩრდილო კავკასიელ მეზობლებთან. ამ გზებით ხორციელდებოდა სევანეთის ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა დანარჩენ საქართველოსთან, ასევე მეზობელი და შორეული რაიონების მოსახლეობასთან.

¹⁵² ЦГИАЛ, ф. 573, оп. 14, д. 17790, л. 17.

ფეოდალურ ხანაში სვანეთის სამთავრო მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. XIX საუკუნეში, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, სვანეთის როგორც პოლიტიკური, ასევე სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გაპირობებული იყო რუსეთის ხელისუფლების მისწრაფებით საქართველოს სხვა მხარეების შეერთების შემდეგ დაქვემდებარებინა ეს კუთხეც, რამაც საბოლოოდ აქ რუსული მმართველობის დამყარებამდე მიგვიყვანა.

რუსეთის ხელისუფლება, რომელიც სვანეთს სტრატეგიული მნიშვნელობის კუთხედ თვლიდა, შიშობდა, რომ ის არ გაძსდარიყო კავკასიის ხალხთა ანტიცარისტული, გამათავისუფლებელი მოძრაობის დასაყრდენი. ცარიზმი მოხერხებულად სარგებლობდა სვანეთის მთავრების — დადეშქელიანების ორ საგვარეულოს შორის პირველობისათვის გაუთავებელი კინკლაობით, თანდათან ზღუდავდა მათ უფლებებს. ამავე დროს ცდილობდა თავისი გავლენა გაეცრელებინა თავისუფალ სვანეთზეც.

კავკასიაში ანტიცარისტული მოძრაობის პირობებში, მთავრობას განსაკუთრებით საშიშ პიროვნებად მიაჩნდა ჩუბეხეის მფლობელი კონსტანტინე დადეშქელიანი, რომლის სვანეთიდან გასაძევებლად მან სამხედრო ძალებიც კი მოიშველია. კ. დადეშქელიანისაგან ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის, გაგარინის მოკელა, რაც გამოიწვია უკანასკნელის ცდამ მოეშორებინა სვანეთიდან კონსტანტინე, როგორც ცარიზმისათვის არაკეთილსაიმედო მთავარი, იქცა სვანეთის სამთავროს გაუქმების საბაბად.

ცარიზმმა გააუქმა სვანეთის სამთავრო და საბოლოოდ დაიქვემდებარა ის.

1869 წლიდან სვანეთში რუსული მმართველობის სისტემა დამკვიდრდა და ის ლეჩხუმის მაზრაში გაერთიანდა (ზემო სვანეთი, როგორც ცალკე საბოქაულო. ხოლო ქვემო სვანეთი, როგორც ცაგერის საბოქაულოს ნაწილი).

ფეოდალური დაშლილობის ხანის სვანეთში სოციალური ურთიერთობის გაბატონებულ ფორმას ბატონყმობა წარმოადგენდა. ძველი სვანეთის საერისთაოს ადგილზე თანდათან აღმოცენდა რამდენიმე, მეტ-ნაკლებად ძლიერი ფეოდალური ერთეული. ქვემო

სვანეთი გელოვანებისა და გარდაფხაძეების სამფლობელოს წარმოადგენდა. ზემო სვანეთის დასავლეთ ნაწილში (ბალს ქვემოთ) გაბატონდნენ თავადი დადეშქელიანები, რომლებმაც მიითვისეს აქაურ წვრილ აზნაურთა ყმა მამული და ეს უკანასკნელნი კი ან ფიზიკურად გაანადგურეს, ან ყმაგლეხებად გადააქციეს. ბალსზემო სვანეთში მრავლად იყვნენ წვრილი მებატონე-აზნაურები, მაგრამ მათ, დაახლოებით XV—XVI საუკუნეებში, მარცხი განიცადეს გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლაში და თითქმის მთლიანად დაკარგეს ფეოდალურ-ბატონყმური უფლებები გლეხებზე.

XIX ს. 60-იან წლებში სვანეთის უმეტესი ნაწილი ბატონყმურ ქვეყანას წარმოადგენდა. ამიტომ, ბუნებრივია, მეფის მთავრობას საგლეხო რეფორმის დებულებები ამ მხარეზეც უნდა გაეცრელებინა.

1867 წელს ქვემო სვანეთზე ავტომატურად გავრცელდა სამეგრელოსათვის შედგენილი დებულება. იქ დაწესდა, ე. წ. დროებით ვალდებულების ინსტიტუტი. ქვემო სვანეთის დროებით ვალდებულ გლეხებს ჩამოართვეს რეფორმამდე მათ სარგებლობაში არსებული მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი, ნადელებით სარგებლობისათვის კი მძიმე ვალდებულებანი დააკისრეს შემამუღეთა სასარგებლოდ.

მეფის მთავრობამ, ანგარიშს უწევდა რა სადადეშქელიანო სვანეთის სოციალურ-ეკონომიურ და პოლიტიკური ცხოვრების თავისებურებებს, ვერ გაბედა ბალსქვემო სვანეთში დროებით ვალდებულების ინსტიტუტის შემოღება. ეცერის, ცხუმარისა და ბეჩოს სასოფლო საზოგადოებათა ბატონყმობისაგან გათავისუფლებულ გლეხებს ნადელები (ეზო, სახნავი და სათიბი მიწები) გამოსყიდვის გარეშე საკუთრებად დაუმტკიცეს. მაგრამ ეს საკუთრება ისე მცირე იყო. რომ თავისუფალი მთიელები კვლავ დადეშქელიანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებაში დარჩნენ, გადაიქცნენ მათ კაბალურ მოიჯარეებად.

თავისუფალ სვანეთში არსებითად საჭირო არ გახდა საგლეხო რეფორმის გატარება. ცვლილება იმაში გამოიხატა, რომ გაუქმდა ზოგიერთ გლეხთა სიმპოლური ვალდებულებანი აზნაურთა წინაშე და აიკრძალა შინაყმების ყიდვა-გაყიდვა, რაც პრაქტიკაში იყო შემოსული მეზობელი ბატონყმური რაიონების გავლენით.

რეფორმის შემდეგ სვანეთის აგარარულ წყობასა და სოციალურ-ეკონომიურ სტრუქტურაში გარკვეული ცვლილებები ხდებო-

და, თანდათან იდევნებოდა აგრარული ურთიერთობის არქაული, კაბალური ფორმები, ფართოვდებოდა თავისუფალი საიჯარო ურთიერთობის მასშტაბი. შრომით და პროდუქტულ რენტის ადგილს თანდათან იკავებდა ფულადი რენტა.

თავადაზნაურობისა და მესაკუთრე გლეხობის მიწა საკმაო რაოდენობით შედიოდა სავაჭრო ბრუნვაში, მიმდინარეობდა პრივილეგიური წოდებისა და გლეხობის ქონებრივ-სოციალური დიფერენციაცია. თანდათან მრავლდებოდა უმიწაწყლო გლეხობის რიცხვი, რომელიც საარსებო საშუალებებს ძირითადად დაქირავებული შრომით პოულობდა. იმის გამო, რომ სამუშაო ძალის ბაზარი სვანეთში, მეტად ვიწრო იყო, სოფლის ღარიბები დიდი რაოდენობით მიდიოდნენ საშოვარზე კავკასიის სხვადასხვა რაიონებში.

შესასწავლი პერიოდის სვანეთის მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას სოფლის მეურნეობა შეადგენდა. მეურნეობის მთავარი დარგები იყო მეძინდერეობა და მესაქონლეობა.

სვანეთის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობები ხასიათდება მაღალმთიანი რელიეფით, ხანგრძლივი ზამთრით, სახანაოდ ვარგისი მიწების სიმცირით, და სხვ., რაც თავის მხრივ განაპირობებდა მეძინდერეობის მცირე მასშტაბებს. ამავე დროს, დასტურდება მოსახლეობის მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურის არსებობა, რაც პირველყოფლისა პურეულის მაღალმოსავლიანობაში გამოიხატებოდა. საგლეხო რეფორმამდე სვანეთში ვხვდებით სამმინდვრიან, ხოლო რეფორმის შემდეგ მრავალმინდვრიან სისტემას. მარცვლეული კულტურებიდან სვანეთში მოჰყავდათ ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ქვაფი, შვრია, სიმინდი და სხვ., აგრეთვე პარკოსანი კულტურები და კარტოფილი.

ძირითად სასოფლო-სამეურნეო იარაღებს წარმოადგენდა ორფრთიანი სახენელი იარაღი (კავი), რომელიც იმერულ კავზე უფრო სრულყოფილი იყო.

იმის გამო, რომ სვანეთში მცირე იყო სახნავ-სათესად ვარგისი მიწები (მთელი ტერიტორიის დაახლოებით 1%), მოსახლეობა იძულებული იყო გარკვეული რაოდენობის პურეული შემოეტანა საქართველოს სხვა კუთხეებიდან, უმთავრესად — ლეჩხუმიდან.

სვანეთში ალპური საძოვრების სიდიდე ისევე როგორც კარგი

სათიბების არსებობა, წარმოადგენდა მესაქონლეობის განვითარებისათვის ხელშემწყობ პირობას. საქონელს ზაფხულში მთის საძოვრებზე აბალახებდნენ, ხოლო ზამთრობით ბაგურ კვებაზე გადაჰყავდათ. სვანეთის ცალკეულ კუთხეებში საძოვრების დიდი ნაწილი პრივილეგიურ წოდებას ეკუთვნოდა. ეს გარემოება კი გლეხურ კომლთა მესაქონლეობის განვითარების შემაფერხებელ ფაქტორს წარმოადგენდა.

მესაქონლეობას მრავალმხრივი დანიშნულება ჰქონდა. მუშა პირუტყვი (ხარი) გამწევ ძალად, მიწათმოქმედების საწარმოებლად გამოიყენებოდა. ტვირთის გადასატანად ცხენს, ჯორს და სახედარს იყენებდნენ. ამავე დროს მსხვილფეხა რქოსანი და წვრილფეხა საქონელი მოსახლეობას აძლევდა მრავალი სახის პროდუქციას (ხორცი, ტყავი, მატყლი, რძე და სხვ.), რაც მიდიოდა, როგორც ოჯახს უშუალო საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად, ისე ბაზარზე გასატანად.

სვანეთის მოსახლეობის ეკონომიურ ცხოვრებაში გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებოდა მეფუტყრეობას.

გლეხური მოსახლეობის ცალკეულ კომლებს, დიდი რაოდენობით ჰყავდათ საქონელი და ფუტყარი. ეს კომლები დაქირავებულ შრომასაც იყენებდნენ, ხოლო სოფლის მეურნეობის ნაწარმის არა მცირე ნაწილი ბაზარზე გადიოდა.

ქვეყნის გეოგრაფიული პირობები დიდ გავლენას ახდენდა სვანეთის მოსახლეობის სააღებშიცემო ურთიერთობაზე, სოფლის მეურნეობის იმ პროდუქციის გაყიდვა, რაც საქონლად იქცეოდა, წარმოებდა, ერთი მხრივ, ან ადგილობრივ ან საქართველოს სხვა კუთხეებიდან მოსულ ვაჭრებზე, მეორე მხრივ კი, მწარმოებლებს საკუთარი პროდუქცია თვითონაც მიჰქონდათ გასაყიდად სვანეთის ფარგლებს გარეთ, უმეტესად ლეჩხუმში.

შესასწავლ პერიოდში მევახშეობა საგრძნობ როლს თამაშობდა მოსახლეობის ეკონომიურ კავშირ-ურთიერთობაში. მევახშეებად, უმათვრესად, ვაჭრები და მდიდარი გლეხები გვევლინებიან.

რეფორმის შემდგომი პერიოდის საშუალო და ღარიბი გლეხის ბიუჯეტში სულ უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება სვანი მოსახლეობის საშოვარზე (გარესამუშაოზე) გასვლას. სამუშაოდ მიდიოდნენ როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში (სამეგრელო, იმერეთი, გურია, ლეჩხუმი და სხვ.), ისე ჩრდილო კავკასიაში. გარე სამუშაოზე გასულთა ძირითადი ნაწილი, როგორც წესი, ფიზიკურ შრომას ეწე-

ოდა (ბარვა, თოხნა, თიბვა, ხე-ტყის დამზადება, ყორე-კედლების აგება და ა. შ.).

საშოვარზე საქართველოს ბარში მიდიოდნენ, უმთავრესად, შემოდგომით, ხოლო უკან გაზაფხულზე ბრუნდებოდნენ. მოსახლეობის ნაწილი საშოვარზე ზაფხულობითაც მიდიოდა, უმთავრესად ჩრდილო კავკასიაში.

ამასთან, ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ გასული საუკუნის რეფორმისმერმინდელ ხანაში სევანეთიდან საშოვარზე გადიოდა შრომისუნარიანი მამაკაცების საგრძნობი რაოდენობა, ხოლო XX საუკ. დასაწყისში სევანეთის შრომისუნარიანი მამაკაცთა ძირითადი ნაწილი თავის შრომას უფრო სისტემატურად და ფართო მასშტაბით აქირავებდა. ამგვარად, სამუშაოზე გასული პირები შეადგენდნენ დაქირავებული მუშების კონტინგენტს, ხოლო დაქირავებული შრომის გამოყენება, როგორც ე. ი. ლენინი მიუთითებდა, სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმის მთავარი გამოხატულება იყო¹.

გასული საუკუნის 70-იან წლებში სევანეთშიც ჩვეულებად იქცა გლეხთა გამოსვლები. განსაკუთრებით დაიძაბა ვითარება ყოფილ თავისუფალ სევანეთში, სადაც გლეხობა გაერთიანებული ძალით ცდილობდა თავის სასიცოცხლო ინტერესების დაცვას, — იბრძოდა მთავრობის ადგილობრივი ადმინისტრაციისა და თავად დადუშქელიანთა ძალადობის წინააღმდეგ. მწიფდებოდა გლეხთა მძლავრი შეიარაღებული გამოსვლა, რასაც ვააჩნდა თავისი ობიექტური ეკონომიური, ასევე პოლიტიკური წანამძღვრები და მიზეზები. გლეხთა შეიარაღებული აჯანყების უშუალო საბაბი გახდა ახალი გადასახადის დაწესების მიზნით მთავრობის განკარგულებით სევანეთში კერძო მიწების გაზომვისა და აღრიცხვის წამოწყება. ამასთან დაკავშირებით, 1875 წლის მაისის დამლევს ბალსზემო სევანეთში დაწყებული მღელვარება იმთავითვე შეიარაღებულ აჯანყებაში გადაიზარდა.

ყოფილი თავისუფალი სევანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების აჯანყებამ ორი ეტაპი განელო: პირველ ეტაპზე ყველა სოფლის გლეხები შეიარაღდნენ და მათ მთავრობის წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედების ფიცი დადეს. აჯანყებულმა გლეხებმა ჩაქეტეს ბალსზემო

¹ ე. ი. ლენინი. თხზ., IV გამოცემა, ტ. 3, გვ. 265.

სვანეთში გარედან შემოსასვლელი გზები. საამისოდ მათ შეიარაღებული რაზმები ჩააყენეს ბალისა და ლატფარის გადასასვლელებზე. მთავრობამ აჯანყების მშვიდობიანად აღკვეთა გადაწყვიტა. ამ მისიით სვანეთში გუბერნიის მმართველის თანხლებით სპეციალურად გაგზავნილმა სამხედრო ექსპედიციამ შეძლო აჯანყებულთა მოტყუება, მათი გათიშვა, აჯანყების აღკვეთა. ექსპედიციამ შეიპყრო და მთავრობამ სასტიკად დასაჯა აჯანყების მოთავენი.

აჯანყების მეორე ეტაპზე ბეჩოს გარნიზონსა და სოფელ ხალდეს შეიარაღებულ მოსახლეობას შორის სისხლიანი შეტაკება მოხდა. დამსჯელი ჯარის მესვეურთა მიერ პროვოცირებული შეჯახება მისივე დამარცხებით დამთავრდა. ამის საპასუხოდ კავკასიის ადმინისტრაციამ სოფელ ხალდეს სანიმუშოდ დასჯა, მისი სამუდამოდ და საბოლოოდ განადგურება განიზახა. ამ მიზნით მან აჯანყებული სოფლისკენ დამრა მძლავრი და საიმედოდ აღჭურვილი დამსჯელი სამხედრო ნაწილები, რომლებმაც თავად დადგენილიანთა შეიარაღებული რაზმების უშუალო მონაწილეობით იერიშით აიღო ხალდე, ის ცეცხლს მისცა, უმოწყალოდ დაანგრია და გაანადგურა.

ხალდეს ტრაგედია სვანეთის 1875—1876 წლების უკანასკნელი აქტი იყო.

დამსჯელი ჯარისა და თავად თ. დადგენილის რაზმის მიერ შეპყრობილ აჯანყებულთა საქმე გადაეცა სამხედრო-საველე სამმართველოს. აჯანყებულ სვანებს გამოეჭომაგა იმეამინდელი მოწინავე ქართველი საზოგადოებრიობა. სასამართლო პროცესზე სვანთა ოფიციალური დაცვის ორგანიზება ითავა გამოჩენილმა მოღვაწემ ნიკო ნიკოლაძემ, ხოლო ერთ-ერთი დამცველის როლში გამოვიდა ჩვენი სახელოვანი თანამეგობრე აკაკი წერეთელი. მოწინავე ქართველი საზოგადოებრიობის მხარდაჭერამ და დიდი მგოსნის მგზნებარე გამოსვლამ აიძულა მთავრობა ერთგვარად შეერბილებია აჯანყებულებისათვის სასამართლოს მიერ გამოტანილი მკაცრი განაჩენი.

სვანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყება სტიქიურად ჩაისახა და გაფართოვდა. მას არ გააჩნდა სათანადო ორგანიზაცია და ხელმძღვანელობა. აჯანყება მიმართული იყო ცარიზმის პოლიტიკის წინააღმდეგ. სვანეთის აჯანყება რეფორმის მერმინდელ საქართველოს გლეხთა აგრარულ და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი ბრწყინვალე და კოლორიტული ეპიზოდია. მიუხედავად დამარცხებისა, მას დადებითი მნი-

შენელობა ჰქონდა ქართველი გლეხობის კლასობრივი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის შემდგომი განვითარებისათვის.

1905—1907 წლების რევოლუციამ მძლავრი გამოძახილი ჰპოვა სვანეთში. ქვემო სვანეთში დაწყებული გლეხთა რევოლუციური გამოსვლები მალე გავრცელდა ზემო სვანეთშიც. რევოლუციურ მოძრაობაში ჩაება ყველა სოფლის გლეხობა. მას სათავეში ედგნენ ადგილობრივი მასწავლებლები და მოწინავე გლეხები. რევოლუციის მსვლელობაში მოსპობილ იქნა მთავრობის ადგილობრივი აღმინისტრაციის ორგანოები, რომელთა ადგილი დაიკავა, ე. წ. „რევოლუციურმა თვითმმართველობამ“. „სვანეთის რესპუბლიკამ“ 1907 წლის დამლევამდე იარსება.

საქართველოს მშრომელთა ხანგრძლივი და გმირული ბრძოლა თავისუფლებისათვის, საბჭოთა ხელისუფლებისათვის, კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით, რუსი ხალხის დახმარებით ისტორიული გამარჯვებით დაგვირგვინდა. საქართველოში გაიმარჯვა სოციალისტურმა რევოლუციამ. ამ დიადი გამარჯვებით ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ახალი ერა დაიწყო. საქართველოს ერთ-ერთი მაღალმთიანი რაიონი ქეშმარიტი განახლების გზას დაადგა.

ახალი სვანეთი ისე განსხვავდება ძველი სვანეთისაგან, როგორც მზიანი დღე ღამისაგან.

დამატება 1

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის და XX საუკუნის
დასაწყისის სვანეთის თემებისა და სოფლების
სახელწოდებანი²:

ბალსაჰო სვანეთი

უშგულის თემი

სოფლები:

ზესხო, ცანა, ჟიბიანი, ჩეიბიანი, ჩაქაში, მურუმელი.

² სია შედგენილია შემდეგი წყაროების საფუძველზე: 1897 წლის აღწერის მონაცემები.

მოსახლეობის სრულიად საკაეშირო აღწერა, 1926. საქართველოს სსრ, განყოფ. 1. ცხრილი III, თბ., 1929. აღნიშნული წყაროების მონაცემები დაზუსტებული და შეესებულება ადგილზე შეკრებილი მასალებით.

კალის თემი

სოფლები:

ლალხორი, დაებერი, ხალდე, იფრალი, მუყედარი, აგრაი, ხე, ვინანში.

იფარის თემი

სოფლები:

ნაკიფარი, ბოგრეში, ზეგანი,

ადიშის თემი

სოფ. ადიში.

წვირმის თემი

სოფლები:

ტეიბერი, ზაგარი, ლამოლდი, ჩოხანი, სეიფი, ნესგაუბანი.

იელის თემი

სოფლები:

ნესგაუბანი, ასკარდი, აცი.

მუჟალის თემი

სოფლები:

ქაბეში, ცალდაში, ჩეაბიანი.

მულახის თემი

სოფლები:

მაჭედიერი, კოლაში, ქაბეში, არცხელი. ლახირი, მურშკელი, ღებრა, ზარ-
ღლაში.

მესტიის თემი

სოფლები:

სეტი, ლესთაგი, ლანჩალი, ლალაში.

ღენჭერის თემი

სოფლები:

ნესგუნი, ლემსია, ქაშეთი, ლაშთხვერი, კაერი, სოლი, ხეშკილი.

ლატალის თემი

სოფლები:

ენაში, მაცხვარიში, შყალერი, კვანჭიანარი, ლაქილი, სგობული, ლახუშტი, სა-
დიანარი, იფხი, ლეშუკეი, ნანყამ-ზაგრალო, ლელბაგი.

ბალსჳემო სჳანეთი

ბეჩოს თემი

სოფლები:

ტებიში, მაზერი, ბაგვდანარი, გული, თეთნაში, ნაშთქოლი, ქოხუღლი, უშხე-
ნარი, კიდანარი, დოლი, ქართვანი.

ცხუმარის თემი

სოფლები:

ლაბსყალდი, მაგარდელი, ლეზგარა, ტიბერი, სეიფი, დეებალდი.

ეცერის თემი

სოფლები:

ქერაში, ქელირი, სეიფი, ბარში, ისკარი, ფხუტრერი, უღვალი, ცალანარი,
ლანტელი, ლადრერი, ლაშხერი, ქაბე-კალაში, ჩეაბე-კალაში, გვალდერი, ებე-
თი, უსგვირი.

ფარის თემი

სოფლები:

სეიფი, კაცხი, ფარი, ზაგარი, ლამხერი, ქაბე-ლიპა, ჩეაბე-ლიპა, ლაყერი, ღემ-
დერი, ფალედი, ხოსრარი, ყენა.

ლახამულის თემი

სოფლები:

ქაბე-ლახამულ, ჩეაბე-ლახამულ, დიზი, შდიხირი.

თავრარის თემი

სოფლები:

თავრარი, ლაშხარაში, ცალერი, კინხულდაში, ჩუბარი, ჭუხელანი, ხერხეაში.

ჭუბერის თემი

სოფლები:

ლახაში ლეკალმახე, ლეწფერი, ჩუბე მარლი. ეიბე მარლი, ლარილარ, დევრა,
ყარ-სგურიშ, ტიტა.

ლენხერის თემი

სოფლები:

იფარი, ჯორკვარი, მუხაშურა, ლახანი, ქედანი, ჰერი, ტობარი, ვედი, წირმინ-
დი, ზაიში, ციცხვარი, ნალქორეარი, სკორმეთი, იდლიანი, თოთანა, ბარჯაში.

ძვემო სჳანეთი

ლენტეხის თემი

სოფლები:

ლექსურა, ყვედრიში, გულიდა, მელურა, კახურა, ბაბილი, ყარიში, ლასკადუ-
რა, ფაყი, რცხმელური, ხელედი, წანაში, წიფლაკაყი, ბაევარი, ცხუმალდი, ზაჩეშა,
მანანური, ლესემა, ხოფური, მაზაში, ნანარი, გეიმბრულა, ნაღომარი, ლაღარეაში.

ჩოლურის თემი

ს ო ფ ლ ე ბ ი :

ქველიერი, მუწდი, თეალი, ლეეშერი, საყდარი, ტეიბი, შტეილი. შამი, ბუ-
ლეში, ფანაგა, დუჩაში, ქველფი.

ლაშხეთის თემი

ს ო ფ ლ ე ბ ი :

მახაში, ლობი, ნაეული. მელე, მარგეიში, შეედი, ჩიხარეში, ახალშენი, ლემ-
ზაგორი, ხერია, ჩახუნდერი, ჩუეული, ლეკოსანდი, მებეცი, სასაში, ლუჭი, ლამ-
ფალაში.

და მ ა ბ ა ბ ა 2

XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისის სვანეთში მცხოვრებთა გვარები³

ჯამო სვანეთი

აბღელანი, ავალიანი, ამსიანი, ანსიანი, არღელიანი, ასუმბანი, აფრასიძე, ბარ-
ლიანი, ბეღიანი, ბერიანი. ბერჩილიანი, გაბლიანი, გაბულდანი, გაგნიძე, გაღრანი,
გამყრელიძე, გასვიანი, გაზღელიანი. გერლიანი, გვარშიანი, გვარლიანი, გვიდანი,
გვიჩიანი, გიგანი, გიგდელიანი, გიგლეშიანი, გორგველიანი, გოშენი, გოშთელიანი,
გუგუშისანი, გულბანი, გულღელიანი, გურგულიანი, გურჩიანი, გუჭეჩიანი, დადენი,
დადეშქელიანი, დავითიანი, დგებუაძე, დეგდარიანი, დემეტრიანი, ევზენი, ეერ-
კიანი, ვიბლიანი, ზურებიანი. თამლიანი, თორია, იეჩიანი, ილდანი, იოსელიანი,
კაკრიაშვილი, კატშანი, კახბერიძე, კახიანი, კვანჭიანი, კვებლიანი, კვიციანი, კორ-
ძია, ლუხუტაშვილი, მარგიანი, მარგველანი, მალღანი, მერლანი, მიბჩუანი, მილ-
ლიანი, მიჭიანი, მიტიანი, მუქვანი, მურღულიანი, მუშეულიანი, მჭედლიანი, ნავე-
რიანი, ნაკანი, ნანსყანი, ნარსაიძე, ნიგურიანი, ნიკოლოზიანი, ნიქარაძე, ოთხეანი,
პაეულიანი. პირეელი, ყორეოლიანი, რატიანი, რეზესიძე, საბანიძე, სამსიანი, საღ-
ლიანი, სუბარი, სუბელიანი, სულავა, სტეფლიანი, სიდიანი, უდესიანი, უმფრიანი,
უშხენი, ფანგანი, ფალიანი, ფარჩიანი, ფარჭველიანი, ფილფანი, ფირცხელიანი,
ჭალდანი, ჭანცლიანი, ჭობალია, ჭოჩქიანი, ჭერდიანი, ღვაჩლიანი, ყიფიანი, შამფ-
რიანი, შარგიანი, შერვაშიძე, შუქვანი, ჩამგელიანი, ჩარქსელიანი, ჩართოლანი,
ჩარკვიანი, ჩეგიანი, ჩოფლიანი, ჩხეიშიანი, ჩხეტრანი, ცალანი, ცინდელიანი, წე-
რელიანი, წიფიანი წულეკიანი. ქესანი, ქვადუა, ხაბულიანი, ხარძიანი, ხაფთანი,
ხაჰვანი, ხეიბლიანი, ხეინთელანი, ხვისტანი, ხერგიანი, ხორგუანი, ხოჭელიანი,
ჩამდელიანი, ჩაფარიძე, ჩაქელიანი, ქოხაძე.

ქვემო სვანეთი

აბაშიძე, ავალიანი, ათრეჩიანი, ასროსიანი, აფაქიძე, ბაბლუანი, ბაყურაძე, ბენ-
დელიანი, ბერაძე, გაბიანი, გარდღუხაძე, გაგნიძე, გამყრელიძე, გასვიანი, გაზღე-

³ სია შედგენილია ადგილზე შეკრებილი მონაცემების საფუძველზე.

ლიანი, გელოვანი, გველესიანი, გვილიანი, გვიქიანი, გიგანი, გუგავა, გულბანი, გულბიანი, დეედარიანი, დორღვანი, ზურაბიანი, თედორაძე, კაკრიაშვილი, კამდელაძე, კვასტიანი, კოჭბიანი, ლიპარტელიანი, ლობჯანიძე, მარგიანი, მეგრელი-შვილი, მელაძე, მეშველიანი, მუსელიანი, მუკბანიანი, ნაკანი, ნემსაძე, ნიკარაძე, ონიანი, პირველი, ჟორჯოლიანი, რატიანი, ტვილდანი, ფერცულიანი, ფოჩიანი, ფურელიანი, ქოჩქიანი, ქურასპელიანი, ქურდიანი, შავრუშანი, ჩარქიანი, ჩანჭა-ლიანი, ჩუბინიძე, ცხომარია, ქელიძე, ჯამბურიძე, ჯანხოთელი, ჯაფარიძე, ჯინჭა-რაძე, ხაბულიანი, ხაჭვანი, ხვისტიანი.

დაზატება 3

ზომა-წონის ერთეულები

რეფორმადელი და რეფორმის მომდევნო დროის სვანეთში (საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე) ზომა-წონის ერთეულებს არ განუცდიათ რაიმე არსებითი ცვლილება.

უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ზემო, ასევე ქვემო სვანეთის თემებში და სოფლებში განსხვავება არსებობდა ზომა-წონის ერთეულებში, რაც უსათუოდ, დაკავშირებული იყო პროდუქტის დამზადების თავისებურებასთანაც.

ქვემოთ ჩვენ მოგვაქვს სვანეთში ხმარებული ზომა-წონის ძირითადი ერთეული იმის მითითებით, თუ სად იხმარებოდა ის.

მიწის ფართობის საზომი ერთეულები

ჰანდანი (ეცერში) = 484 კვ. საენს.

ჰებშიშ (ს) = 400 კვ. საენს

კურთხელანი (ბეჩოში) = 441 კვ. საენს.

ცხადიშ (ზემო სვანეთში) = 144 კვ. საენს.

ცხადიშ (ლახამულაში) = 100 კვ. საენს.

ნალჯომ (ბალსზემო სვანეთში) = 132 კვ. საენს.

გეგინალჯომ (ლატალში) = 156 კვ. საენს.

ლადლიშ (საშუალოდ მთელ სვანეთში) = 350 კვ. საენს.

სიგრძის საზომი ერთეულები

ალაბ-არშინს (მთელ სვანეთში) 71 სმ.

ბაჯ = ნაბიჯს (მთელ სვანეთში)

ჯალ = ორივე გაშლილ ხელს (მთელ სვანეთში)

კითხ = წყრთას (მთელ სვანეთში)

კამინ = მტკაველს (მთელ სვანეთში)

ცერმაჩი = მუშტს გაშლილი ცერით (მთელ სვანეთში)

ირთხენ = ციდას (მთელ სვანეთში)

ყუჩი = გოჭს (მთელ სვანეთში)

ადგილობრივ სიგრძის საზომების გვერდით იხმარებოდა ვერსი
და საეწენი.

მოცულობის საზომი ერთეულები

ა) მარცელის საზომი ერთეულები⁴.

კეიდოლა⁵ (ეცერში)=32 კგ

კეიდოლა (ჩუბეხეში)=39 კგ

კეიდოლა (კუბერში)=40 კგ

კეიდოლა (ბალსზემო სვანეთში)= 48 კგ

ლედელიაქ⁶ (უშგულში)=24 კგ

ლაყელა=ნახეარ კეიდოლას (მთელ სვანეთში)

კეიდ⁷=128 კგ (" ")

კარვა=5—14 კგ (" ") დაახლოებით იგივე დანიშნუ-

ლების ერთეულებია ჩაბანალ, კარან და სხვა.

ჩაფლაშ (საჩულ)⁸= 6 კგ (მთელ სვანეთში)

ასიმ⁹=6 მანეთს=12 ფუტს (ბალსზემო სვანეთში)

ლალაშ¹⁰=16 კგ (მთელ სვანეთში)

ეურიანათ=4 კგ (ქვემო სვანეთში)

ფოხალ=8 კგ (" ")

ლახდილ=32 კგ (" ")

დახლაშ¹¹=24 კგ (" ")

ბ) სითხის საზომი ერთეულები¹².

ზექა (ბალსქვემო სვანეთში)=7 ლიტრს,

ლახნისგ (მთელ სვანეთში)=3-3,5 ლიტრს,

აბზიშ¹³ (ბალსქვემო სვანეთში)=1,5 ლიტრს,

ლერქეაშ (ბალსზემო სვანეთში)=4 ლიტრს,

ლაყელაშ (" ")= 6 ლიტრს,

დარაჩ (ქვემო სვანეთში)=30 ლიტრს,

ლაყელი (" ")=12 ლიტრს,

ლაზეშ (" ")=5 ლიტრს,

საწურთან (" ")=3 ლიტრს,

⁴ მარცელის ჩვეულებრივ ზომადნენ ქსოვილით ან ტყავით გამოკრულ
დაწნულ გოდორის საშეაღებით ან ხის სხვა კერპლით.

⁵ შეესაბამებოდა ერთ თავ წერილფეხს საქონელს.

⁶ ლედელიაქ შეესაბამება ცხვრის ღირებულებას.

⁷ „კეიდ“ ეწოდება ქსოვილით ან ტყავით გამოკრულ დიდი ზომის დაწნულ
გოდორს, რომელიც ხარებით გადააქეთ.

⁸ შეესაბამება საქალაბნის ღირებულებას.

⁹ შეესაბამება 6 მანეთს.

¹⁰ თესვისას გამოსაყენებელი კეიდოლა.

¹¹ შეესაბამება თხის ღირებულებას.

¹² სითხეს ჩვეულებრივ ზომადნენ თიხის კერპლით.

¹³ შეესაბამება აბაზის ღირებულებას.

„წმინდა“ წონის ერთეულებად სვანეთში გვიან შემოდის გირვანქა (400 გრ), ოყა (3 გირვანქა) და ფუთი (16 კგ).

სვანეთში ღირებულების საყოველთაო საზომად მიღებული იყო მანეთი. მაგრამ ხშირად საცვლელ ექვივალენტად გამოდიოდა შინაური პირუტყვი: ძროხა (ფურეშ) თხა, ცხვარი (მანცინიშ). წვრილფეხა საქონელი წარმოადგენდა ერთგვარ ხურდას მსხვილფეხა რქიანი საქონლის — ხარის, ძროხის, აგრეთვე ცხენის, ქორის და სხვათა ფასის განსაზღვრისას და შესყიდვა-გაყიდვისას.

მაგალითად, ძროხის ღირებულება ფულზე თუ იყო 8—10 მანეთი, მაშინ ძროხა ღირდა 5—6 წერილფეხა ან 4—5 კვიდოლა ხორბალი (მარცვლეული).

თუ ხარის ღირებულება იყო 15—20 მანეთი, მაშინ ხარი გაიცვლებოდა 1,5—2 ძროხის ღირებულებაში ან 10—15 წერილფეხაშა და ა. შ.

ასეთივე გადაანგარიშება იყო მარცვლეულის, არაყის, რაიმე ნაქსოვის და სხვა საქონლის თუ ნაწარმის ფასებშიაც.

დამატება 4

ნასყიდობის წერილები და დროებითი ბილეთები

ახლი

ჩყოგა წელსა სეკდემბრის თხა დღესა ამა ნასყიდობის ხელით წერილს გაძლევ შექუმორე ამის ხელის მომწერი ეცერის საზოგადოების სოფელსა მაგარელს მცხოვრები სახელმწიფო გლეხი აშლასეირ გუასძე მილდიანმა, შენ ჩემსაუ საზოგადოების სოფელსა სუფს მცხოვრებელს ძუბას ათევისძეს არღვლიანს მას შინა, რომლის საჭიროებისა ჩემისა მოგყიდე ჩემი საკუთარი სახნაჲ ყანა კეირი ერთი ცხადიში თაჲისი სამძღვრებით (მოცემულია ყანის საზღვრები). ეს ადგილი მოგყიდე შენ ძუბას და ფასი სრული მივიღე ესეიგი ოცი მანეთი უცხოის ფული და აწი შენს მფლობელობაში იყო და თუ ვინმე მოდაჲე აღმოჩნდეს მაშინ მე პასუხი უყო შენა უზარალოთ და თუმცა მე შეგედაო მაშინ ორმოცი მანეთი მოგცე მე აშლასეირმა შენ ძუბას და კანონისამებრ დასჯილი ვიქნე და ამ ჩემს სეულს ყანას მე უნდა ვეყარო ნეხვი მესამე წელიწადს უნდა მოგცე შენ ძუბას.

არის ამისი მოწმე სოფელსა სუფს მცხოვრები ანუ ჯაჰენარი ბიკო გერნალი ჩაჩაჲ არღვლანი.

რადგან აღმასეირმა და მოწმებმა წერა არ იცოდენ მათი თხოვნით ესწერე მე მღელეი ლუკა ფოფხაძე.

ახლი

1882 წელსა თებერვლის „18“-სა რიცხვს, მე ქვემოთ ამისა ხელის მომწერი ეცერის საზოგადოებაში ს. ცხუმარს მცხ. ყმა ეჭა სურამნისძე საღლიანი გაძლევ შენ ძუბა ათევისძეს არღვლიანს სასაკუთროდ შენდაშენის შვილების და მომავლისა ჩემ საკუთრება სახნაჲ ყანებს—სახელდობრ „გოგვანის“ და „ქოხანის“ სუ

ყველა არიან სამი ცხვადიში ამ ყანების შესახებ არავენ მოდავე არც მე და არც ჩემი ნათესავეები თქვენ არა გყავთ ხოლო დასაჩილოებლად ამა ადგილების გარდმოცემისა — მე ექას უნდა მექნეს მხედრი პატრონობა სვანურის წესით თქვენ ძუბასაგან და შენი შეილების და ოჯახობისაგან რომელ სხენებულ ადგილებს ესცემ გადართმა ძუბა არღელიანს მის შეილებს და ოჯახობას მას შინა ხელს ეაწერ და გადამცემიცა ეარ ამ ადგილებისა ექა საღლიანს

ხელს აწერენ ორივე მხარე.

სინამდვილესა და ხელის მოწერას ამოწმებს ეცერის საზ-ის მამასახლისი ქე-მუზა აფრასიძე.

ასლი

1884 წელსა მაისის 17 დღესა

მე, ქვემოთე ამისა ხელის მომწერი მცხოვრები მულახის საზოგადოებაშიდ ლაზარე დაღუანი გაძლეე ამა პირობის ხელის წერილს თქვენ მცხოვრებთ სოფელსა ცხუმარს ეცერის საზოგადოებაშიდ ჭუბა აითეგისძე არღელიანს და შავხან გაუსძეს ქარსელაძეს მას შინა, რომელ მე დაგიდექი მეორეს თქვენგანს ვეჭილათ შესახებ ყარა მელდიანის და მარინო ქარსელაძის მიერად გინების თაობაზედ და მე ვალდებული ვარ ამაზედ ეეცადო და მოეინდომო ამ ქვენიის ადგილების ამოგება ანუ მათი ფასი ისე, როგორც ჩემის საკუთარის ადგილებისა და არა-კუთარი ეშმაკობა ამაშიდ მე არ ვიხმარო მასშინა ხელს ვაწერ ლაზარე დაღუანი. მოწმე ვარ მასმეთ დედარიანი და კზ ალი გარდაფხაძე.

სინამდვილესა ამა პირობისა ვამტკიცებ 1884 წ. მაისის 17 დღესა, ეცერის მამასახლისი ალმაიზ გურჩიანი:

დასმული აქეს ორი ბეჭედი.

ასლი

1884 წელსა მაისის 16-დღესა მე ქვემოთ ამისა ხელის მომწერი გლეხი ეცერის საზოგადოებისა შავხან გუასძე კაცლიანი და ძუბა აითეგისძე არღელიანი გაძლეეთ ამა პირობას თქვენ მცხოვრებს მულახის საზოგადოებაშიდ ლაზარე დაღუთის ძე დაღუანს მას შინა რომე მე დაგაყენეთ თქვენ ვეჭილად საქმეზედა საჩიერის სემისა და ვასა მილდიანისა და მარინო კარსელაძისა ადგილების თაობაზედ, რომლის საევექლო უნდა მოგვეცე ასი მანეთი ფული მაგარამ სამი თუმანი იმ რიცხვიდან უნდა მოგვეცე საქმის დაწყებამდე სამი თუმანი ხოლო დანაშთენი შეიდი თუმანი როდესაც ჩემს საქმეარს ადგილებს ჩამაბარებთ, უკეთუ ყველა ადგილები ვერ მოვიგოთ იმ შემთხვევაში შეიდ თუმნისაგან უნდა დაიკლოთ შეხედვისამებრ ადგილობრივითი სასოფლო მოხელეების. მას შინა ხელს ვაწერს შავხან კაცლიანი და ძუბა არღელიანი, მათ მაგიერ ხელს ვაწერ ალექსანდრე დადიშქელიანი.

ხელის მოწერას კზ ალექსანდრე დადიშქელიანისა შავხან კაცლიანისა და ძუბა არღელიანისა ხელისა მოწერით ჩემითა და დასმულია სახელმწიფო ბეჭდისა, ვამოწმებ 1884 წელს მაისის 16 დღესა ეცერის მამასახლისი ალმაიზ გურჩიანი.

მოწმე ვარ ალი გარდაფხაძე

მოწმე ვარ კზ. ალექსანდრე დადიშქელიანი.

ასლი

1885 წელსა თებერვლის 17-დღესა

ჩვენ ქვემოთე ამისა ხელის მომწერლებმა ეცერის საზოგადოების ს. მამაგარდელს მცხოვრებლებმა ყმებმა ვასა ბათრის ძემ დაელმურზა დეკოსძემ მილდი-

ნებმა მივიღეთ ჩვენდა საუკუნო სასაყუთროდ შენ შავხან ქარსელანის და შენის ვეჟილის ღაზარე დადუნისაგან სამოსახლო ზის სახლით თავის ეზოთი საკანაფოთი, კალოთი და ერთი ცხელიში სახნავი მიწა—სახელდობრ „სგაბნე დაბ“ (მოცემულია საზღვრები).

რაც აღნიშნული არიან შავხან ქარსელანის ვიზისში და ევოდნი ლისტში და ამ რიცხვში ებარება ჩვენგან შავხანს და მის ვეჟილს — იმ ადგილების თაობაზე ამიერიდან ჩვენ ორნი პირნი არსად საჩივარს და დაეას არ გასეკუტადებთ და ესდებთ, რა ამა პირობას ამიერიდან მოვალე ვართ, როგორც აქამდის ჭკროვანი მოთხოვნილება მართებლობისა—აღუასრულოთ შესახებ შემრის გადახდისა; მას შინა ხელს ვაწერთ ვასა ბათურის ძე და ელმურაზა დეოსძე მილდიანები, რადგან მათ წერა არ იცოდნენ მათს თხოვნით მათ მაგიერ ხელს ვაწერ მღვდელი რომანოზ გულბანი.

მოწამე ვარ ამისა კ. ბექირბი დადიშელიანი.

ამა პირობის სინამდვილის ხელის მოწერითა და დასმითა სახელმწიფო ბექლისა ვამტკიცებ 1885 წ. თებერვლის 17 დღეს, ეცერის მამასახლისი ამაიზ გურიანი.

ასლი

1894 წელს სექტემბრის 13-სა

ჩვენ ქვემოთ ამისა ხელის მომწერნი მცხოვრებ სოფელსა ჩოლურს აქერ გარდაფხაძე და ევმეზ ჭანსუხის ძე ქურდიანი გაძლევთ ამა პირობას, თქვენ იფარს მცხოვრებს გლეხს გუჩა ბექმურზასძე გულბანს, მას შინა რომელ ჩვენ გარდმოგვცით სახლი თავის კალოიანად რომელიც ნაყიდობაში არის მოხსენებული და ესლა უკეთ თუ ვინმე მოდევე აღმოვიჩინდეს ან მომე ან სხვა და ან თუ ჩვენი შეგეძლოთ იმ შემთხვევაში ეს შენი მოცემული ფასი სამასი მანეთი ერთი ორად დაგიბრუნოთ და შენ კი ყოველ საჩივრიდან თავის ყოფილი გავხადოთ და არაფერი არ გაიგონოს ამ საქმეში, ეს არის ჩვენი ხინამდვილით პირობა და უცოდინარობის გამო ჩვენი წერისა ესხოვეთ გიორგი პირველს ხსენებული მიხა ქურდიანისა და აქერ გარდაფხაძის თხოვნით და ხელის ჩამორთმევით ხელს ვაწერ გიორგი პირველი ამისი მოწამენი არიან აზნაური ბესი ქურდიანი, გეგი და ბეგი გულბანები, ბაბი მარჯველანი და გუალ პირველი.

რომელ ნაწლო პირობა ესე მისცეს აქერ გარდაფხაძემ და ევმეზ ქურდიანმა, გუჩა გულბანს და მათ მაგიერ ხელ მოწერილარს ამის ვამოწმებ მამასახლისი იფარის საზოგადოებისა პირველი პირველი ჭზის ბექელი

ასლი

ამა ათას ცხრაას ექვამ წელსა მარტის შეიღსა რიცხვსა ჩვენ ქვემო ამის ხელის მომწერნი მცხოვრები სოფ. იფარში იფარის საზოგადოების ლეჩხუმის მაზრის გლეხი თაისავ და ნესტორ ბექმურზასძენი გულბანი გაძლევთ ამა შინაურს ადგილის ნასყიდობის წერილს თქვენ ჩვენსავე საზოგადოებაში მცხოვრებს სოფ. ბოგრეშიდ გლეხს გუჩა ბექმურზას ძე გულბანს მას შინა, რომ ჩვენ თაისავ და ნესტორ გულბანებმა მოგვიდეთ ჩვენი საკუთარი სახნავი ადგილი მდებარე იფარის საზოგადოებაშიდ სახელწოდებული „ლაჭელიაში“ ზომის ორი ნალჯომი (ჩაწერილია საზღვრები) ფასათ ათას (1000) მანეთათ. რომელი ფასიც დღესევე სრულათ მივიღეთ. თუ ვინმე აღმოჩნდა მოდავი პასუხისმგებელი ჩვენ ვეყოთ და შტრაფიც გადაგვხდეს ხუთასი (500) მანეთი. რასაც ხელაწერათ...

მხარეების და დამსწრეების ხელის მოწერას მასშინა ვამოწმებ სახელმწიფო ბეჭდების დასმით იფარის საზოგადოების მამასახლისი დეკეთ გულბანი.

ახლი

1909 წ. ივლისის „21“

ვექსილი ასი მანეთის — 100 მანეთის

სოფელ ცხუმარი.

მე ქვემოთ ამისა ხელის მომწერი მცხოვრები ლეჩხუმის მაზრის, სოფელ ცხუმარისა გლეხი ათეგი ძუბას ძე არღვლიანი ვალდებული ვარ ამა ვექსილით მოგიძღოთ პირველი მოთხოვნილებისთანავე ასი მანეთი (100 მანეთი) თქვენ ჩემ- და ერთივე მესაოფლეს, მესე ამუხანი გერლიანის ასულს რასა შინა საკუთარ ხელს ეაწერ მე ათეგ არღვლიანი.

ახლი

1910 წელსა იანვრის „23“ დღესა

ვექსილი 200 მანეთის.

მე ქვემოთ ამისა ხელის მომწერი მცხოვრები ლეჩხუმის მაზრისა, სენეთის საბოქაულოსი და სოფელ ცხუმარის გლეხი აიკეე ძუბასძე არღვლიანი ვალდებული ვარ ამა ვექსილით მოგიძღოთ პირველი მოთხოვნილებისთანავე ორასი მანეთი (200).

თქვენ ჩემდა ერთივე მესაოფლეს მესე ამურხანი გერლიანის ასულს რასა შინა საკუთარ ხელს ეაწერ მე: ათეგ ძუბასძე არღვლიანი.

ახლი

1910 წელსა დეკემბრის 3-სა დღესა მე ქვემოთ ამისა ხელის მომწერმან, მცხოვრებმა ს. ბარშის, ეცერის საზოგადოების და სენეთის საპრისტაოსი გლ. ბულატ გლობენის ძე გურჩიანმა დღიეის რიცხვს მოგყიდე თქვენ ამავე საზოგადოების მცხოვრებს მაცგი ნაუსძე გურჩიანს ჩემი საკუთარი ადგილი, სახელდობრ: „ტასლირი“ ზომით ერთი ცხვადიში საზღვრებთა შორის: (ჩამოთვლილია), რომლის ფასად მივიღე მე.

ბულატ გურჩიანმა თქვენ მაცგი გურჩიანისაგან ნაღდათ შეიდმეტი თუმანი (170... და დღეის რიცხვიდან ეს ადგილი შეადგენს თქვენს სრულ საკუთრებას.) (ჩაწერილია....) თუ აღმოჩნდა ეინმე ამის პირობა).

ხელს აწერენ ორივე მხარე.

სინამდელიეს ამა ნასყიდობისა და ხელის მოწერას ვამოწმებ ხელის მოწერითა და დასმითა სახელმწიფო ბეჭდისა 1910 წ. დეკემბრის 3-დღესა.

ეცერის საზოგადოების მამასახლისი ბიშვრზ აფრასიძე.

ახლი

1911 წელი მარტის 13

მესტიის საზოგადოების მცხოვრები გიორგი ფილიანმა მივყიდე ჩემი საკუთარი სათიბი ზარგაშის მდებარე (მოცემულია საზღვრები) სამი ნაღჯომი ბე-

ქაი გიოს ძე ნაყანს სამას სამოც მანეთად (360 მანეთი) თუ კი ვინმე აღმოჩნდა მოდავე ამაზე ბეჭაი ნაყანს ან მის შთამომავალთ ჩემი ოჯახი ეალდებულია გარდაუხადოს ღირებულების ორმაგი ფასი.

ხელს ეაწერთ: გ. ფალიანი

ბ. ნაკანი

ხელს აწერენ მოწმეები: ნ. ფალიანი

რომლებიც დაესწრნენ: გ. ნაკანი

ნასყიდობის წერილი

ახლი

1911 წელსა მაისის „16“-სა დღესა. ეცერი.

ჩვენ ქვემოთ ამისა ხელის მომწერი მცხოვრებნი სოფ. ლადრერს, ეცერის საზოგადოებისა და სენათის საპრისტაოისა თაუდნი კოწია, აღრევენ და თენგიზ მასოსტრისძენი დადემქელიანები გაძლევთ ამა ნაყიდობის ხელის წერილს თქვენ ამავე ეცერის საზოგადოების გლესს მაცგი ნაყისძე გურჩიანს მას შინა რომელ დღეის რიცხეს მოგვიდეთ ჩვენი ეუთენილი მამაბაბის სოული სახნაეი ადგილი მდებარე ს. ბარშის სახელდობრ „ქეილაღ“ ზომით მაგალითებრ ერთი ცხედლიში, საზღვრებთა შორის: აღმოსაელეთით თ. ოთარ თენგიზის ძე დადემქელიანის ადგილი. დასაელეთით თქენივე მაცგი გურჩიანის, ხოლო სამხრეთით და ჩრდილოეთით გლესის აღექსანდრე ქერილას ძე გურჩიანის ადგილი. ესრეთი ზომის და აღნიშნულ საზღვრებ შიგნით მოხსენებული ადგილის დღეის ამას იქით ამიერიდან უდავოდ გეუთენით თქვენ მაცგი გურჩიანს, მოდავე თუ ვინმე იქნა ჩვენა ვართ პასუხისმგებელი.

ფასი ამ ადგილისა მივიღეთ ხუთი თუმნის ღირებული ხარი.

ხელმოწერა

მოწმენი გირგოლ საღლიანი, ბეჭა ცალანი.

რასა შინა ხელს ეაწერთ:

არღევან დადემქელიანი, კოწია დადემქელიანი, თენგიზ დადიშქელიანი.

შენი შენა: ტექსტი დადემქელიანების მიერ ხელმოწერილია და სამივე მამა სხვადასხვანაირად აწერს თავის გვარს (ა. ჩ.).

ახლი

ნასყიდობა

მე ქვემოთ ამისა ხელის მომწერი მცხ. ჩრდილოეთ კავკასიაში სოფ. ბახსანში წინეთ აქა მცხოვრები ჭანსუხ ისლამისძე დადიშქელიანმა მოგვიდეთ თქვენ მცხ. სოფ. მესტიის თემში ბესარიონ სამაღლის ძე ხერგიანს და მის მეუღლე ნინო ბექურაძი დადემქელიანის ასულს 1918 წ. 15 აგვისტოს ჩემი საეკუთარი ეუთენილი ადგილ-მამული სახლ-კარი მდებარე ბეროს თემში სოფ. მახერში სახელდობრ და ზომის შემდეგნი: 1. სახნაეი ყანა „ქელაი“ ზომით სამი ნალჯომი. 2. ყანა „გოშენი“ ზომით 7-ნალჯომი. 3. სახლის ნანგრევი გოშენის სათავეში თავის ეზო კალთი სახელდობრ „ნაქარი“. 4. სათიბი „ლაწფერი“ ზომით სამი ნალჯომი. 5. სათიბი „კალერი“ ზომით 2 1/2 ნალჯომი. 6. სათიბი „ინდურშანი“

ზომით 7 ნაღოში, 7. სათიბი „ლაბალა“ ზომით 2 ნაღოში. 8. სათიბი „კამეშ-
ნი“ ზომით 2 ნაღოში, 9. სეანური სახლი ორსართულიანი მისი კალო-ეზოთი
და ევროპული სახლი ორ სართულიანი. 10. ტყე „ყუმეში“ ნახევარი, 11. ტყე
„ლადალეალი“ ნახევარი, 12. ტყე „ტირხარი“ ნახევარი, 13. ტყე „ლაბლახი“
ნახევარი მდებარე სოფ. ბაგედანარში, 14. მთა „დაბლეთი“ სათიბაჲი ჩემი წილი
და მას გარდა სასოფლო საერთო მთა და ველში ჩემი წილი სადაც სოფ. მა-
ზერში მცხოვრებლებს აქეთ იმაში სასოფლოთ საერთოდ იმათში ყველგან წილი
გაქეთ, ამა ზემოთ აღნიშნულ ადგილ მამულში მდებარე ბეჩოს თემში სოფ. მა-
ზერში ფასად მივიღე სახლებში 8 ხარი, სათიბ-ყანაში თითო ნაღოში ორი
ხარი, ე. ი. ნაღოში ფულად 70 მანეთი, იმ დროის ფასობით როდესაც ძროხა
ფასობს 15 მანეთად, სულ მივიღე 60 ხარი და 30 მან. ფულად. დღეის აქეთ
ე. ი. 1918 წ. 15 აგვისტოს რიცხიდან გეკუთვნიოთ თქვენ ზემოთ ხსენებულ ხერგი-
ანებს საკუთრად თანახმად ამა ნასყიდობისა რისთვისაც მე ჟანსუხ დადიშქელი-
ანი პასუხისმგებელი ვარ თუ ვინმე მოდაეე აღმოჩნდა ყველა იმასთან და თქვენს
წინაშე.

რაზედაც საკუთარ ხელს ეწერა:.. ჟ. დადიშქელიანი

მოწმებით დავესწარიო: 1. გიორგი ნიქარაძე
2. თენგიზ დადიშქელიანი
3. ე. შამუგორიანი

Б и л е т

№ 42

Предъявитель сего житель сел. Мукдари вверенного мне Кальского общества, Спанетского участка, Лечхумского уезда Кутаисской губернии гр. Константин Бесневич Хардзанин коему разрешается проживать во всех местах Российской Империи от сего числа сроком на шесть месяцев названному лет 35 от роду в том удостоверяю подписью и приложенном казенной печати.

Билет сей выдан Хардзанин за немением в сельском управлении паспортных бланков, 15 ноября 1916 года.

Правительственный старшина
Кальского общества

(И. Пирвели).

Б и л е т

Предъявитель сего житель Кутаисской губернии Лечхумского уезда, Спанетского участка Ипарского общества временно торгующий гр. Беси

Сурамович Курдиани уволен мною в город Кутаиси на покупку разных товаров в чем с моей стороны никакого препятствия не имеется.

В чем удостоверю 1905 г. мая 17 дня подписью и приложением казенной печати.

Кальский сельский старшина.

Т. Дадвани.

Место печати.

ლიბერატურა და წყაროები

1. მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები

- კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1958.
ფ. ენგელსი, გლეხთა ომი გერმანიაში, თბ., 1956.
ვ. ი. ლენინი, თხზ., 4 გამოც., ტ. 3.
ვ. ი. ლენინი, თხზ., 4 გამოც., ტ. 10.
ვ. ი. ლენინი, თხზ., 4 გამოც., ტ. 17.
ვ. ი. ლენინი, თხზ., 4 გამოც., ტ. 19.
ს. კ. პარტიის XXIII ყრილობის მასალები, თბ., 1966.

II. ლიბერატურა

- Аваллиани С., Крестьянский вопрос в Закавказье, Одесса, 1913.
არაყიშვილი დ., სვანური ხალხური სიმღერები, თბ., 1957.
Акинфиев И. Я., Поездка в Осетию на Ардоне и в Сванетию, Тб., 1893.
Анисиимов И. Ш., Кавказские евреи-горцы — Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском музее, т. 3.
Анисиимов С. С., Кавказ, СПб, 1906.
Анисиимов С. С., Сванетия, М.-Л., 1929.
Анисиимов С. С., Сванетия, М., 1940.
Антелива И. Г., Государственные крестьяне Грузии в XIX веке, т. II, Тб., 1962.
ახობაძე ე., ქართული (სვანური) ხალხური სიმღერების კრებული, თბ., 1957.
Бакрадзе Д. З., Сванетия, Тиф., 1861.
Бархаш Л. Л., Первая лыжня в Сванетии, М., 1939.
ბალანჩივაძე მ., სვანური სიმღერები და საცეკვაოები, თბ., 1896.
ბერძენიშვილი ნ., დონდუა ვ., დუმბაძე მ., მელიქიშვილი გ., მესხია შ., რატიანი პ., საქართველოს ისტორია (დამხმარე სახელმწიფანელო), ტ. 1, თბ., 1958.
ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონსპექტი), სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. II, თბ., 1938.
ბერძენიშვილი ნ., სვანეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, გაზ. „მებრძოლი“, საქ. კ. ზუგდიდის რაიკომის და რაისაბჭოს ორგანო. 1964, 29 დეკემბერი.

ბენდიანიშვილი ალ., აგრარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890—1917 წლებში, თბ., 1965.

Бершадский Р., Дорога берется с боя, М., 1931.

ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, თბ., 1899.

ვახუშტი ბატონიშვილი (ბაგრატიონი) აღწერა სამეფოისა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.

Гилев К. В., О Сванетии «Горный журнал», 1863, № 4.

Грен А. И., Сванетские тексты («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», т. 10).

Гольцев В. В., Саване, М., 1933.

Гречишников В. Л., В ледяном колыце, М., 1930.

გაბლიანი ე., ძველი და ახალი სვანეთი, თბ., 1925.

გაბლიანი ე., თავისუფალი სვანეთი, თბ., 1927.

Голубев Н. А., Географический очерк западной части Верхней Сванетии, М.-Л., 1941.

Гогичаншвили Ф., Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, Тиф., 1910, ч. II.

Димитров Н. Г., Из быта и права жителей вольной Сванетии («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», т. 22).

Добровольский Д. В., Поездка в Сванетию и путев. журнал во время поездки в Сванетию («Записки Кавказского общества сельского хозяйства», 1868, т. 5—6).

Долгушин А. А., Через Сванетию к Эльбрусу («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», т. 28).

დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, თბ., 1957.

თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, პარიზი, 1907.

Иванов В. А., Из Балкарии в Сванетию, Нальчик, 1941.

Пльин, А. А., Ужба, СПб., 1883.

Кальвейт Э. М., Очерки сельского хозяйства Верхней Сванетии, Тиф., 1911.

კანდელაკი რ., კლასობრივი სტრუქტურა და სოციალური ურთიერთობა XIX საუკუნის პირველი ნახევრის სვანეთში, «სკოლა და ცხოვრება», 1960. № 12.

კარბელაშვილი ლ., საქართველოს სსრ ეკონომიური გეოგრაფია, თბ., 1963.

კიკვიძე აბ., საქართველოს ისტორია XIX—XX სს. წიგნი II, თბ., 1959.

Клементьев В. Г., Через Сванетию на Эльбрус, М.-Л., 1930.

Ковалевский Б., Страна снегов и башен, М., 1930.

Ковалевский М., Законы и обычаи на Кавказе, т. II, М., 1890.

Коневский И., Поездка в Сванетию, «Русский вестник», 1882, I.

Коневский И., Любопытные уголки Кавказа, Батумский округ, Сванетия, Тиф., 1886.

- Лавров Л. И., Расселение Сванов на Северном Кавказе до XIX в., Тб., 1956.
- Лаврентьев А. И., Военно-статистическое описание Кутаисской губернии, СПб., 1858.
- Лежава Т. И., Архитектура Сванетии, Тб., 1938.
- Материал для изучения экономического быта государственных крестьян закавказского края, т. I, Тиф., 1885.
- მახარაძე ფ., სვანეთი, თბ., 1925.
- მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.
- მიქარაძე ბ., ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, ტ. I, თბ., 1962.
- მიქარაძე ბ., ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, ტ. II, თბ., 1964.
- ჩატიანი პ., კიკელიძე ა., კაკარაძე ი., სურგულაძე ა., საქართველოს ისტორია, ტ. 2, თბ., 1962.
- Робакидзе А., Харадзе Р., К вопросу о сванско-балкарских этнокультурных взаимоотношений, Нальчик, 1960.
- როსტომიშვილი ი., ქართველთა ტომი („სვანეთი“), თბ., 1856.
- Пантюхов, И. И., Население Кутаисской губернии, СПб., 1892.
- Соболь Ф. Я., Верхний Сванетия, М.-Л., 1933.
- Симонов Е. Д., Путь через сванетию, М., 1956.
- Ткешелашвили И. С., Сванетия, М., 1905.
- Толорая Д. С., Физико-географическая характеристика Нижней Сванетии, Тб., 1963.
- Тепцов В. Я., Сванети, Тиф., 1890.
- ხარაძე რ., დიდი ოჯახის გადმონათხები სვანეთში, თბ., 1939.
- ხარაძე რ., სხალხო მმართველობის სისტემა სვანეთში, თბ., 1953.
- ხარაძე რ., ტერიტორიულ-მეზობლური გაერთიანებანი სვანეთში, საქართველოს ეთნოგრაფია XII—XIII, თბ., 1963.
- ხარაძე რ., რობაქიძე ალ., სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964.
- ხაქაშვილი გ., 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, თბ., 1941.
- ხუციშვილი ი., 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, თბ., 1941.
- Шелковников А. Б., Поездка в Сванетию летом 1912, Тиф. 1913.
- ჩიქაძე ნ., თავისუფალი სვანეთი (ძველი საქართველო), ტ. II, თბ., 1911—1913.
- ჩუბინაშვილი გ., ქართული ოქრომკედლობა, თბ., 1957.
- ჩხეტიძე შ., რუსული მმართველობის სისტემა საქართველოში (ენიმკის მოამბე, ტ. 8), თბ., 1940.
- კაკაბიშვილი იე., საქართველოს ისტორია, ტ. II, თბ., 1948.
- ძიძიგური ე., მასწავლებლის მოგონებები, თბ., 1957.

III. საბავშვო წერილები XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში

- აბესაძე ა., წერილი სვანეთიდან. „ცნობის ფურცელი“, 1903, 10 სექტემბერი.
- ანტონიძე დ., ზემო სვანეთი. „ივერია“, 1901, 5 ოქტომბერი.
- ანტონიძე დ., წერილები სოფლის საჭიროებათა შესახებ, „ცნობის ფურცელი“, 1902, 8 ოქტომბერი.

ანტონიძე დ., წინაპართა სულების თაყვანისცემა სვანეთში, „მოგზაური“, 1901, № 6—7.

ა. ლაჭოიძე — ბანოვანი, ლეჩხუმი-სვანეთი, „შრომა“, 1906, 21 ივლისი.
Акишвили И. Я., Из поездки по Осетии и Сванетии, «Кавказ», 1890, № 287—289.

არდიშვილი ალ., სად არიან სვანეთის ეკლესიების ძეგრფასი სამკაულნი, „მწყემსი“, 1884, № 20.

არდიშვილი ალ., სვანების ცხოვრებიდან, „მწყემსი“, 1885, № 22.

ამახლო ხანებში, „დროება“, 1879, 19 აგვისტო.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1887, 10 ივნისი.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1887, 9 აგვისტო.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1888, 8 ნოემბერი.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1895, 13 აგვისტო.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1888, 11 ნოემბერი.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1888, 18 დეკემბერი.

ახალი ამბავი, „ივერია“, 1896, 24 ივნისი.

ბაქრაძე ა., შვირე შენიშვნა, „ივერია“, 1895, 25 თებერვალი.

ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა, „მწყემსი“, 1886, № 7.

ბოროზდინი კ., სვანეთის სამთავროს გაუქმება, „დროება“, 1885, 28 მაისი.
2, 6 და 8 ივნისი.

ბოროზდინი კ., სამეგრელო-სვანეთის სამთავროთა გაუქმება, „მოამბე“, 1898, № 10—12, 1899, № 2—3.

ბრძანება, „დროება“ 1866, 4 მარტი.

ბუნებით სვანი, წერილი სვანეთიდან, ეცერის სკოლა, „ცნობის ფურცელი“, 1908, 3 აგვისტო.

Гамкрелов Н., Сванетия в ее прошлых судьбах, «Кавказ», 1873, № 110—111.

Ган К. О., Путешествие по Сванетии, «Кавказ», 1892, № 206—209.

გაბარაშვილი ნ., სვანეთი, „ივერია“, 1891, 14 სექტემბერი.

გაბარაშვილი ნ., სვანეთი, „ივერია“, 1891, 1 ოქტომბერი.

გაბარაშვილი ნ., სვანეთი, „ივერია“, 1891, 13 დეკემბერი.

გადაღმელი სვანი, ხმა სვანეთიდან, „შრომა“, 1881, № 10.

გაეაშელაშვილი მ., სოფელ ლეზიდამ, „მწყემსი“, 1887, № 4.

გაეაშელაშვილი მ., შერიგება სვანებისა ლეზელბთან, „ივერია“, 1890, 10 ივნისი.

გაეაშელაშვილი სპ., მიცვალებულის დატირება და დასაფლავება სვანეთში, „ივერია“, 1890, 28 აპრილი.

გაეაშელაშვილი სპ., სვანეთიდან, „მწყემსი“, 1886, № 23.

გელოვანი ქ., ლეჩხუმი, „ივერია“, 1890, № 229.

გელოვანი ქ., დაიწყებული ერი, „დროება“, 1882, 10 თებერვალი.

გელოვანი ქ., ლეჩხუმი, „ივერია“, 1891, 30 ნოემბერი.

გელოვანი ქ., ლეჩხუმი, შიმშილი და უგზოობა სვანეთში, „ივერია“, 1892, 11 ივლისი.

გელოვანი ქ., ლეჩხუმი, „ივერია“, 1894, 9 ივნისი.

- გელოვანი ქ., ლეჩხუმიდამ, „მწვეში“, 1885, № 16.
- გელოვანი ქ., ქრისტიანობა სვანეთში, „დროება“, 1882, 15 ოქტომბერი.
- დადეშქელიანი ოლღა, წერილი სვანეთიდან, „ენობის ფურცელი“, 1904, 1 იანვარი.
- დადეშქელიანი ლ., წერილი ზემო სვანეთიდან, „ივერია“, 1902, 27 მარტი.
- დადეშქელიანი ლ., წერილი ზემო სვანეთიდან, „ენობის ფურცელი“, 1902, 2 მაისი.
- დადეშქელიანი ლ., როდის ეელირებოთ სამკლასიან სასწავლებელს? „ენობის ფურცელი“, 1902, 11 დეკემბერი.
- დადეშქელიანი ლ., სვანეთი, „ენობის ფურცელი“, 1903, 22 ოქტომბერი.
- დადეშქელიანი ლ., წერილი ზემო სვანეთიდან, „ივერია“, 1902, 27 მარტი.
- დადეშქელიანი ოლღა, ზემო სვანეთი „ივერია“, 1901, 31 ივლისი.
- დადეშქელიანი თათარყან, წერილი სვანეთიდან, „დროება“, 1895, 12 დეკემბერი.
- დადეშქელიანი თ., სვანეთში სკოლის გახსნაზე, „ივერია“, 1888, № 267.
- დადუანი დ., კოხი სვანეთში, „სასოფლო გაზეთი“, 1875, № 4.
- დადუანი დ., მამასახლისი და სუღიები სვანეთში, „სასოფლო გაზეთი“, 1875, № 5.
- დადუანი ლ., ნათლის ღება სვანეთში, „დროება“, 1875, 19 იანვარი.
- დადუანი ლ., სვანეთი 11 ივნისს, „დროება“, 1876, 21 დეკემბერი.
- დადუანი ლ., სვანეთი, „დროება“, 1874, № 412.
- დადუანი ლ., სვანეთიდან, „დროება“, 1881, № 98.
- დადუანი ლ., სვანეთის ცხოვრებიდან, „დროება“, 1872, № 49.
- დადუანი ლ., ჩვეულებები სვანეთში, „დროება“, 1873, 15 აპრილი.
- დადუანი ლ., სვანეთი 15 თებერვალს 1874 წელს, „დროება“, 1874, 22 თებერვალი.
- დადუანი ლ., სვანეთი 2 სექტემბერს, „დროება“, 1874, 11 ოქტომბერი.
- დადუანი ლ., სვანეთიდან, „დროება“, 1873, 23 მარტი.
- დადუანი ლ., სვანეთიდან, „დროება“, 1881, 13 მაისი.
- დადუანი ლ., სვანეთის ჩვეულებები, „დროება“, 1873, 19 ოქტომბერი.
- დადუანი ლ., სურათი სვანეთის ცხოვრებიდან, „დროება“, 1876, 18 ივლისი.
- დადუანი ლ., სურათი სვანეთის ცხოვრებიდან, „დროება“ 1876, 18 აგვისტო.
- დადუანი ლ., სოფელი ბერი (სვანეთი), „ივერია“, 1891, 29 იანვარი.
- დადუანი ლ., შობა-ახალწელიწადი და ნათლის ღება სვანეთში, „სასოფლო გაზეთი“, 1875, № 3.
- დადუანი ლ., შობა-ახალწელიწადი სვანეთში, „დროება“, 1875, 17 იანვარი.
- დადუანი ლ., წერილი რედაქტორთან, „დროება“, 1876, 18 ივლისი.
- დლიური, „დროება“, 1879, 14 სექტემბერი.
- დლიური, „დროება“, 1875, 15 აგვისტო.
- დლიური, „დროება“, 1876, 8 აგვისტო.
- დლიური, „დროება“, 1876, 13 აგვისტო.
- დლიური, „დროება“, 1876, 15 აგვისტო.
- დლიური, „დროება“, 1875, 11 ივლისი.
- დლიური, „დროება“, 1876, 21 იანვარი.

დლიური, „დროება“, 1875, 10 იანვარი.

დლიური, „დროება“, 1876, 27 აგვისტო.

დლიური, „დროება“, 1876, 1 სექტემბერი.

დლიური, „დროება“, 1882, 9 ნოემბერი.

ერისთავი მ., დლიური, „დროება“, 1875, № 5.

ვინმე ქალელი სვანი, „შრომა“, 1882, 3 ნოემბერი.

თავაძე ს., ნარკვევი—სვანეთი, „მუშა“, 1834, № 182—192.

თეოფანე, „მწყემსი“, 1884, № 8.

თვით დამსწრე, „ივერია“, 1891, 3 ოქტომბერი.

ქარბელაშვილი პ., სვანეთში ორი კვირით, „ივერია“, 1903, ივლისი, აგვისტო, სექტემბერი, ოქტომბერი.

ქარბელაშვილი პ., სვანეთში ორი კვირით, „ივერია“, 1904, მარტი, ივნისი, ივლისი, ნოემბერი, დეკემბერი.

ქარგარეთელი ი., ორიოდ მოსაზრება, „ივერია“, 1904, 2 ივნისი.

კეკელიძე ს., ზემო სვანეთი, „მწყემსი“, 1905, № 15, 16, 17, 18, 19, 21.

კეკელიძე ს., ზემო სვანეთი, „მწყემსი“, 1905, № 15—21.

კლდიაშვილისა ეფ., სვანეთში მოგზაურობის შენიშვნები, „დროება“, 1881, 7 სექტემბერი.

კოლხიდელი დ., ჩვენი ცხოვრებიდან, „კვალი“, 1902, № 43.

ლევინე ე., მოგზაურობა კავკასიაში, „მოამბე“, 1894, № 3, 7, 9, 12.

Лобанов-Ростовский, Сванетия, «Кавказ», 1852, № 14—17.

მარგიანი გ., სვანეთი 9 იანვარს, „დროება“, 1883, 25 იანვარი.

მარგიანი დ., სვანეთი 25 თებერვალს, „დროება“, 1883, 11 მარტი.

მარგიანი ივ., ორიოდ სიტყვა სვანეთში უკანონოდ შეთვისებულთა შესახებ, „ივერია“, 1900, 3 მაისი.

მარგიანი ივ., სვანეთი „დროება“, 1895, 8 მარტი.

მარგიანი ივ., ძველი ნიუთების (ნაშთების) დაცვის შესახებ, „მწყემსი“, 1901, № 16.

მარგიანი ივ., სოფ. მუეალი, „ივერია“, 1891, 25 სექტემბერი.

მარგიანი ივ., სვანეთი, „ივერია“, 1893, 5 ოქტომბერი.

მარგიანი ივ., წერილი სვანეთიდან, „ივერია“, 1897, 21 აგვისტო.

მარგიანი ივ., წერილი სვანეთიდან, „ივერია“, 1898, 19 მარტი.

მარგიანი ივ., ბუნებით სვანი ილუმენი, „მწყემსი“, 1900, № 12.

მარგიანი ივ., ძველი ნაშთების დაცვაზე, „მწყემსი“, 1901, № 16.

მარგიანი ივ., ვინ იყვნენ „პაპები“ ანუ „ბაპები“, „მწყემსი“, 1902, № 2, 3.

მარგიანი ივ., სვანეთი, „მოგზაური“, 1902, № 6, 7, 8, 1903, № 1—2, 11—12.

მარგიანი ივ., ორიოდ სიტყვა სვანეთის სამღვდლოების შესახებ, „მწყემსი“, 1901, № 16.

მარგიანი ივ., წერილი სვანეთიდან, „ცნობის ფურცელი“, 1902, 8 ივნისი.

Мамачев И., Заметки о Сванетии, «Кавказ», 1872, № 121.

მარჯაიანი ბ., ქორწინების წესის წინააღმდეგ სვანეთში, „დროება“, 1884, № 33.

მატიანე—სამრევლო სკოლა სვანეთში, „კვალი“, 1893, № 14.

Майсуров М., Рассказы о Сванетии, «Кавказ», 1853, № 85.

მეთალეურე „ივერია“, 1894, 30 იანვარი.

მენ, „კვალი“, 1899, № 19.

მოამბე, „კვალი“, 1895, № 49.

მაჩაბელი იე., სამეცნიერო საუბარი, „დროება“, 1880, 21 თებერვალი.

მაჭაქაძე არიანი კ., სვანეთი, „ივერია“, 1887, 8 ოქტომბერი.

მენ — ზემო სვანეთის ვითარება, „კვალი“, 1899, № 19.

მეხა-ფარელი, საღადმშველიანო სვანეთის აშბები, „კვალი“, 1900, 40—44.

მიქელაძე დ., მეველე, ფელეტონი, „დროება“, 1874, 1 მარტი.

მიქელაძე დ., მეველე. შიმშილი სვანეთში, „ივერია“, 1893, 27 იანვარი.

მკიდრი, წერილი სვანეთიდან, „ცნობის ფურცელი“, 1902, 9 აპრილი.

მოამბე, სვანეთი, „კვალი“, 1893, № 49.

Монастырь св. Давида. «Кавказ», 1846, № 7.

Монастырь св. Киприка-Ивлита в Сванетии, «Новое обозрение», 1889, № 2041.

მუსეირიძე მ., წერილი თავისუფალ სვანეთიდან, „ივერია“, 1901, 21 აპრილი.

მწუხარე, სოფელი მესტია, „ცნობის ფურცელი“, 1904, 9 მარტი.

მკედლიძე მ., სვანეთიდან, „დროება“, 1869, 17 აპრილი.

მკედლიძე მ., სოფლის სასამართლოების გახსნა სვანეთში, „დროება“, 1869, 18 სექტემბერი.

მკედლიძე მ., სვანეთში ჯარის გაგზავნა და სოფლის სასამართლოების გახსნა, „დროება“, 1869, № 38.

ნარევი, „დროება“, 1876, 25 ივლისი.

Николадзе К., Сванетия, «Новое обозрение», 1897, № 4719, 4731, 4752.

Окольников Н. А., Воспоминания о Кутансе, «Русский вестник», 1857, т. 8, № 7 и 8.

Окольников Н. А. Исторический очерк, разделение и монография страны, пути сообщения, климат, произведения, народ Сванетия и Самурзакан, «Русский вестник», т. 8, № 7—8.

Очерк истории Сванетии. По поводу уголовного преступления совершенного одним из Сванских владельцев, гвардии ротмистером князем Константином Дадешкеллианом.

«Русский инвалид», 1857, № 272, с 1129—1131.

«Северная пчела», № 278.

Пантюхов И. И., Зоб в Сванетии, «Кавказ», 1890, № 149.

Петров И., Две Сванетские сказки, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», 5.

Пеггенполь Н. В., Через Сванетию в долину Баксана, «Еро», 2.

Поггенполь Н. В., Экскурсия по Сванетии и по ледникам Эльбруса осенью 1897; «Записки Кутанского горного Клуба», 1897, 10.

Пфани Г., Ужба, «Записки Кутанского горного клуба», 1904, № 3, 4.

Пфани Г., Восхождение Немецких альпинистов Дистеля, Пфани и Лейхса на Эльбрус, Бжедих, Ужбу и Шхельды, «Ежегодник», Гоп, 1.

პირველი, სვანეთის მოთქმა, „საქართველო“, 1915, 5 დეკემბერი.

„ივერია“, სამეგრელოსა და სვანეთის სკოლებში დედა ენაზე სწავლების შესახებ, „ცნობის ფურცელი“, 1908, 5 სექტემბერი.

ქურნალ-გაზეთებიდან, სამეგრელოსა და სვანეთის სკოლებიდან ქართული ლიტერატურული ენის განდევნა, „კვალი“, 1902, № 38.

სამსონიძე ს., სვანეთი, „ცნობის ფურცელი“, 1904, 17 აპრილი.

საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები, თბ., 1959.

სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 11, 1938.

სახოკია თ., როგორ აიღო თამარ მეფემ სვანეთი, „თემი“, 1911, 14 მარტი.

სამხედრო სამინისტროს გაზეთში, „დროება“, 1875, 20 აგვისტოს.

Сванетия, «Кавказ», 1852, № 14 и 17.

Сванетия и последние в ней события, «Кавказ», 1858, № 2.

სვანეთის მოკეთე, „დროება“, 1884, 9 მარტი.

სვანეთი, „ივერია“, 1897, 21 ოქტომბერი.

სვანეთი, „თეატრი“, 1890, № 7.

სვანეთი, „ივერია“, 1894, 1 ოქტომბერი.

სვანეთი, „ივერია“, 1892, 3 ნოემბერი.

სვანები და ბ. მარჯანოვი, „დროება“, 1884, 12 თებერვალი.

სვანების ანბის მცოდნე, „შრომა“, 1882, 8 თებერვალი.

სვანეთი, „ივერია“, 1895, 21 მაისი.

სვანეთი, „ივერია“, 1895, 24 იანვარი.

სვანეთი, „ივერია“, 1893, 22 მაისი.

სვანეთიდან, „მწყემსი“, 1885, № 9.

სვანეთიდან, „მწყემსი“, 1887, № 3.

სვანეთის მთავარი ს. დაღუმელიანი, „დროება“, 1884, 5 თებერვალი.

სვანეთის უწყისობა, „დროება“, 1876, 18 აგვისტო.

სვანეთში, „ივერია“, 1893, 26 ივნისი.

სვანეთში აღელვება, „დროება“, 1875, 15 აგვისტო.

სხვადასხვა, „კვალი“, 1897, № 37.

სკინჩა, სვანეთი, „მოგზაური“, 1905, № 19.

სრედინსკი ნ., მოწყალე ზღმწიფე, „დროება“, 1874, 15 თებერვალი.

Соловьев А. П., Пчеловодство в Сванетии, «Кавказское пчеловодство и пчиневодство с отделом мелкого животноводства», Тиф., 1913.

სტუმარი, ლენხუმი, „ივერია“, 1905, 18 ივნისი.

ს. ლახაშვილი, გადაღმა სვანეთი, „ცნობის ფურცელი“, 1904, 9 მარტი.

სხვადასხვა ამბები, მდგომარეობა სვანეთში, „მოგზაური“, 1905, № 12.

სხვადასხვა ამბები, პროფ. ხახანაშვილის გამგზავრება სვანეთში, „კვალი“, 1903, № 22.

სხვადასხვა — საკვირაო სკოლები სვანეთში, „კვალი“, 1897, № 37.

სხვისტორელი უფ., ეკლესიის კარების შესახებ, „დროება“, 1875, № 86.

წენიშენები სვანეთზე, „დროება“, 1872, 20 ოქტომბერი.

წინაგანი ცნობები, „სასოფლო გაზეთი“, 1869, № 18.

წინაური ქრონიკა, „დროება“, 1884, 24 თებერვალი.

წინაური ქრონიკა, „დროება“, 1883, 4 სექტემბერი.

წინაური ქრონიკა, „დროება“, 1883, 8 სექტემბერი.

წინაური ქრონიკა, „დროება“, 1884, 30 დეკემბერი.

წინაური ქრონიკა, „დროება“, 1883, 25 ნოემბერი.

წინაური ქრონიკა, „დროება“, 1883, 19 აგვისტო.

- შინაური ქრონიკა, „დროება“, 1884, 17 მაისი.
 შუანელი გ., „დროება“, 1874, 21 ივნისი.
 გუბერნატორის სეანეთში მობრძანებისა გამო, „მწყემსი“, 1885, № 18.
 უამხანაგო, შამბეი, გელაენის მოკელისა და დასაფლავების ამბავი, „ივერია“, 1905, 24 აპრილი.
 Уваров П. С., Кавказ, М., 1887, 1891, 1904.
 უფ. ზისერგანს, აჩანება სეანეთში, ქარში და სხვ., „დროება“, 1877, 8 მაისი.
 Фридрихс (фон) В. А., 330 верст по Сванетии Кабарде, «Записки ККГК», 1910, № 3.
 ქველამხრიელი, ლენხუმი-სეანეთი, „ეოლხიდა“, 1911, 4 ივნისი.
 ქუთაისის საგუბერნიო, სეანეთის ტყეების ექსპლოატაციის საკითხი, „ცნობის ფურცელი“, 1901, 10 იანვარი.
 ქუთაისამდე გვატყობინებენ, „დროება“, 1876, 3 სექტემბერი.
 ქურციკიძე ა., კორესპონდენცია სეანეთიდან, „მწყემსი“, 1891, № 1.
 ქურციკიძე ა., სეანეთიდან, „მწყემსი“, 1885, № 5.
 ქურციკიძე ა., სეანეთიდან, „მწყემსი“, 1887, № 7.
 ქურციკიძე ა., სეანეთიდან, „მწყემსი“, 1888, № 6.
 ქურციკიძე ა., სეანეთიდან, „მწყემსი“, 1884, № 13.
 (ყიფიანს) სანინელი კ., მგზავრის წერილები, „ივერია“, 1877, № 19, 20, 23, 24, 25, 27.
 Шостак М. А., О Раче и Сванетии, «Новое обозрение», 1903, № 6336, 6338.
 Шостак М. А., По Раче и Сванетии, «Известия Кавказского отдела ИРГО», XVI, 1.
 ცხეედაძე ნ., მიწერ-მოწერა დ. ყიფიანთან, 21 აპრილი, 1881, „სახალხო გაზეთი“, 1912, № 660.
 ხახანაშვილი ა., სეანური ზღაპრები, „მოამბე“, 1895, № 1.
 ხოჭიჯი ს., ეკონომიური მდგომარეობა სეანებისა, „მეურნე“, 1894, № 7—8.
 ჯარის გაგზავნა სეანეთში, „მოამბე“, 1906, 20 ივნისი.
 ჩვენ მივიღეთ შემდეგი შინაშენა სხეიტორელისაგან, „დროება“, 1875, 1 აგვისტო.
 ჩვენ შევიტყუეთ, „დროება“, 1876, 11 აგვისტო.
 ჩვენ შევიტყუეთ, „დროება“, 1876, 1 სექტემბერი.
 ჩუაქელბერი უფლება სეანეთში საზოგადო და საკუთრივ თავისუფალ სეანეთში, „დროება“, 1825, 14 სექტემბერი.
 ძალად ფელეტონი, „დროება“, 1887, 8 აგვისტო.
 წერილი სეანეთიდან, „ივერია“, 1887, 16 დეკემბერი.
 ხმა სეანეთიდან, „დროება“, 1884, 2 ნოემბერი.

IV. დოკუმენტური წყაროები

ა) წაართვა კუბლიკაციები და სტატისტიკური კრებულები

Акты изданные Кавказской археографической комиссией, т. I—XII.
 Гугушвили П. В., Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. II, Тб., 1950.

მოსახლეობის სრულიად საკავშირო აღწერა 1926 წლისა, საქ. სსრ, თბ., 1929.
ჩხეტი ა შ., საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში თბ., 1950.
ქოქლაძე შ. ი. ალ. გლეხთა შეიარაღებული აჯანყება სენეთში (1875—
1876 წწ.), „საისტორიო შრომები“, ტ. 1, 1945.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, Кут. губ.,
СПб., 1905.

Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, ч. I, Тиф., 1907.
Статистический бюллетень № 4, Тб., 1957.

Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлис-
ской и Кутаисской губерниях, под ред. Ф. Гогичашишвили, Тиф.,
1910, ч. 2.

ბ. საარქივო წყაროები

1. საქ. სსრ სახელმწიფო საისტორიო არქივი

ფ. 7, საქ. 5741; ფ. 44, საქ. 178; ფ. 13, საქ. 16514; ფ. 416, საქ. 1508; ფ. 416.
ანაწ. 4, საქ. 1509; ფ. 416, ანაწ. 4, საქ. № 37; ფ. 416, ანაწ. 4, საქ. 38; ფ. 416,
ანაწ. 3, საქ. 91; ფ. 416, ანაწ. 3, საქ. 174; ფ. 416, ანაწ. 3, საქ. 387; ფ. 416,
ანაწ. 3, საქ. 557; ფ. 416, ანაწ. 3, საქ. 562; ფ. 416, ანაწ. 3, საქ. 579;
ფ. 417, ანაწ. 3, საქ. 387; ფ. 220, ანაწ. 3, საქ. 1079; ფ. 545, ანაწ. 3, საქ. 6;
ფ. 545, ანაწ. 3, საქ. 8.

2. ქუთაისის სახელმწიფო საისტორიო არქივი

ფ. 184, საქ. 17; საქ. 23; ფ. 1506, ანაწ. 1, საქ. 101; ფ. 74, ანაწ. 1, საქ. 81;
ფ. 42, ანაწ. 1, საქ. 49; ფ. 172, ანაწ. 1, საქ. 151; ფ. 173, ანაწ. 1, საქ. 183.

3. ზუგდიდის სახ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არქივი

დადიანის არქივი

ფ. 2, ფ. 4, ფ. 35, ფ. 61, ფ. 66, ფ. 119, ფ. 165, ფ. 23, ფ. 24, ფ. 25, ფ. 27,
ფ. 154, ფ. 170, ფ. 349, ფ. 551, ფ. 556, ფ. 678, ფ. 690, ფ. 901, ფ. 979,
ფ. 2860, ფ. 2906.

ი. მეუნარგიას არქივი

ფ. 105, ფ. 133, ფ. 273, ფ. 283.

4. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი

ROS. № 17.

" № 251.

" № 253.

" № 260.

" № 280.

" № 284.

" № 285.

ROS. d. № 2555.

" № 2606.

Hd. № 5725.

5. ЦГИА СССР (в Ленинграде).

Ф. 1286, оп. 15, д. 1743	" " " " 11.
" " " 8, д. 340	Ф. 1276, ж. 3, стр. 1939
" " " д. 335	" " " " 1532
" " " д. 252	" " оп. 9, д. 74
Ф. 398, оп. 22, д. 8058	" " " " 438
Ф. 1223, ж. 3, стр. 889	Ф. 1286, оп. 15, д. 489
Ф. 1263, ж. 3, стр. 883	Ф. 1268, оп. 1, д. 446
" " " " 734	" " " 22, " 92
" " " " 276	" " " 21, " 201
" " " " 93--95	" " " 35, " 1273
" " " " 129	" " " 36, " 1339
" " " " 183	" " " 37, " 1218
" " " " 239—242	" " " 38, " 1277
" " " " 734	" " " 39, " 818
" " " " 276	" " " 22, " 90
" " " " 73	" " " 22, " 80
" " " " 362, 381, 1015	" " " 22, " 136
" " " " 113	" " " 22, " 140
" " " " 888	" " " 21, " 210
" " " " 483	" " " 21, " 93
" " " " 189	Ф. 796, оп. 162, д. 2004
" " " " 112, 134	" " " 163, " 1882
" " " " 211	" " " 164, " 1815
" " " " 327	" " " 166, " 1945
" " " " 510	Ф. 573, оп. 14, " 17790
" " " " 920	" " " 25, " 539
" " " " 1029	" " " " 514
" " " " 142—158	" " " " 540
" " " " 259—269	" " " " 541
" " " " 246—172	" " " " 545
" " " " 289	" " " 21, " 1244
" " " " 641—658	" " " 27, " 2966—3567
" " " " 664	Ф. 398, оп. 48, д. 15825
" " " " 183	Ф. 381, оп. 39, д. 5906
" " оп. 1, д. 4844	" " " " 5909
" " " " 4653	" " " " 5959
Ф. 1291, оп. 51, д. 227	" " " " 5960
" " " " 71, " 456	" " " 29, д. 18748
" " " " 131, " 547	" " " " 18749
" " " " 132, " 63	" " " " 18754
" " " " 1, " 167	" " " 46, " 137
" " " " 36, " 167	" " " " 139
	" " " " 140
	" " " " 141

ფ. 381, ოპ. 46, დ.	144	"	2, "	5260
"	146	"	" "	5519
"	152	"	" "	5126
"	154	"	" "	5334
"	156	ფ. 1152, ტ. 8, დ.		418
"	160	ფ. 1405, ოპ. 65, დ.		3243
"	165	ფ. 869, " 1, "		545
ფ. 387, ოპ. 21, დ.	73652, 73654	ფ. 1290, ოპ. 6, დ.	47	
ფ. 396, " 2, "	1362	ფ. 1263, ოპ. 188, "	4409	
"	560	6. ЦГВИА СССР		
ფ. 869, ოპ. 1, "	545	ფ. 482, დ.	124	
ფ. 1405, ოპ. 65, დ.	3243	"	127	
ფ. 1152, ტ. 8, დ.	434	"	137	
"	113	"	147	
"	418	ფ. 485, დ.	6156	
ფ. 1278, ოპ. 2, დ.	1605	ფ. 414, "	183	
"	414	"	300	
ფ. 129, ოპ. 6, "	47	"	301	
ფ. 865, " 1, "	9	"	305	
ფ. 1268, " 2, "	1118	ფ. 414, დ.	3430	
ფ. 1268, " 9, "	61	ფ. 1278, ოპ. 6, დ.	414	
ფ. 86, " 1, "	9	7. ЦГИАМ		
ფ. 396, " 7, "	156	ფ. 792, დ.	4	
ფ. 1278, " 6, "	414	"	14	
"	160	"	28	
ფ. 1276, " 19, "	72	"	73	
"	133	"	83.	
"	1085			
ფ. 1263, ოპ. 12, დ.	5519			

ვ მ თ ხ რ ო ბ ე ლ თ ა ს ი ა

ნ. გულბანი (57 წლის).	ზემო სეანეთი, სოფელი კალა
ლ. მარგველანი (87 წლის).	" " "
შ. მარგველანი (46 წლის).	" " "
ლ. კორძაია (78 წლის).	" " იფარი
ბ. გულბანი (81 წლის).	" " "
ე. პირველი (87 წლის).	" " "
ა. კორძაია (58 წლის).	" " "
ე. ხეიბლიანი (52 წლის).	" " წვირში
ა. ეორეოლიანი (77 წლის).	" " მელახი
ბ. ზურებიანი (65 წლის).	" " "
რ. ქალდანი (72 წლის).	" " "
ნ. მარგვანი (70 წლის).	" " "
ს. გეჭეჭიანი (59 წლის).	" " "

თ. მარგიაი (78 წლის),	ზემო	სეანეთი,	სოფელი მულახი
რ. გუჭეჭიანი (40 წლის)	"	"	"
პ. ჯაფარიძე (69 წლის),	"	"	მესტია
მ. ნიგურიანი (99 წლის),	"	"	"
გ. ნაყანი (89 წლის).	"	"	"
გ. რატიანი (80 წლის),	"	"	"
აღ. მერლანი (58 წლის),	"	"	ლენჭერი
გ. ფილფანი (94 წლის),	"	"	"
ან. გეიჩიანი (59 წლის),	"	"	ლატალი
ბ. გირგულიანი (91 წლის),	"	"	"
ს. ფარჯიანი (72 წლის),	"	"	"
სპ. ფარჯიანი (65 წლის),	"	"	მესტია
გ. სიყარაძე (73 წლის),	"	"	"
ფ. კეიციანი (90 წლის),	"	"	ბეჩო
გ. კეიციანი (91 წლის)	"	"	"
პ. არღვიანი (65 წლის),	"	"	ცხუმარი
ივ. მილდიაი (67 წლის),	"	"	"
ქ. ჯაჭელიანი (85 წლის),	"	"	"
ქ. ჯალღანი (82 წლის),	"	"	"
გრ. არღულიანი (59 წლის),	"	"	"
ო. გურიანი (44 წლის),	"	"	ვეერი
ბ. ცალანი (89 წლის),	"	"	"
ქ. პაელიანი (89 წლის),	"	"	"
ი. ხხეტიანი (57 წლის),	"	"	"
ზ. გურიანი (85 წლის),	"	"	"
ივ. გურიანი (87 წლის),	"	"	"
ნ. ნარსაიძე (92 წლის),	"	"	ფირი
მ. ნარსაიძე (67 წლის).	"	"	"
ა. ნარსაიძე (43 წლის).	"	"	"
ე. ღაღელიანი (91 წლის),	"	"	"
ქ. ჯალღანი (60 წლის),	"	"	ნაკრა
მ. ცინდელიანი (80 წლის),	"	"	"
ბ. ქალღანი (60 წლის),	"	"	თავრალი
გ. ქაღუ- (86 წლის),	"	"	ხაიში
ვ. ქაღუა (56 წლის).	"	"	"
ს. ქაღუა (75 წლის).	"	"	"
ღ. ქაღუა (80 წლის),	"	"	"
გრ. ანსიანი (76 წლის).	"	"	ქუბერი
მ. ხხეტიანი (66 წლის).	"	"	"
აღ. ჩხეიძიანი (50 წლის),	"	"	"
ეფო ჩხეიძიანი (74 წლის).	"	"	"
ა. ცინდელიანი (90 წლის),	"	"	"
ს. ჩხეიძიანი (93 წლის),	"	"	"
მ. ჩხეიძიანი (70 წლის).	"	"	"
კატი ცინდელიანი (92 წლის),	"	"	"
ივ. ბენდელიანი (109 წლის).	ქეზო	სეანეთი,	სოფელი ლეჭსური
ელ. მუსელიანი (57 წლის).	"	"	ლენტეხი
ქ. ონიანი (58 წლის).	"	"	სასაში
ს. ჟანელიძე (74 წლის),	"	"	ლეკოსანდი
აღ. ონიანი (68 წლის),	"	"	ჩუქელი
გრ. ონიანი (73 წლის),	"	"	ჯაფნდური
ნ. ჯამბურიძე (50 წლის),	"	"	ლექსური.

შემოკლებითი განმარტება

АКАК — Акты изданные Кавказской археологической комиссией

СХНАО — Сельское хозяйство и аграрные отношения

სსსა — საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივი

ЦГИАЛ — Центральный Гос. исторический архив СССР в Ленинграде.

ЦГВИАМ — Центральный Гос. военно-исторический архив в Москве.

ЦГИАМ — Центральный Гос. Исторический архив в Москве.

შინაარსი

შესავალი	5
თავი I. სვანეთის ზოგადი გეოგრაფიული დახასიათება და ისტორიული წარსულის მიმოხილვა	27
სვანეთის გეოგრაფიული მდებარეობა. საზღვრები, მოსახლეობა	27
სამომოსვლო გზები	34
ისტორიული წარსულის მოკლე მიმოხილვა (XIX საუკუნემდე)	47
სვანეთის შესვლა რუსეთის მფლობელობაში	52
რუსული მმართველობის შემოღება სვანეთში და ადგილობრივი („საზოგადოებრივი“) მმართველობის ფორმები	65
კულტურა და სწავლა-განათლება	70
თავი II. საგლეხო რეფორმის გატარება და აგრარულ-სოციალურ ურთიერთობათა ევოლუცია სვანეთში 1870—1914 წწ.	79
საგლეხო რეფორმის გატარება	79
აგრარულ-სოციალურ ურთიერთობათა ევოლუცია სვანეთში (1870—1914 წლები)	104
თავი III. სვანეთის ეკონომიური მდგომარეობა	126
მარცვლეულის წარმოება სვანეთში	126
მესაქონლეობა	138
მეფუტკრეობა	145
ვაჭრობა, აღებ-მაცემობა და კრედიტის ფორმები	147
ხელოსნობა	151
მკედლობა	152
ღერგლობა	153
კალატოზობა	156
გარე სამუშაოზე გასვლა	159
თავი IV. განმათავისუფლებელი და რევოლუციური მოძრაობა სვანეთში	169
ბალსხეშო სვანეთის გლეხთა 1875—1876 წლების შეიარაღებული აჯანყება	172

სვანეთი 1905—1907 წლების რეეოლუციის პერიოდში	224
დასკენა	229
დამატება:	236
XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის სვანეთის თემებისა და სოფლების სახელწოდებანი	236
XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის სვანეთში მცხოვრებთა გვარები	239
ზომა-წონის ერთეულები	240
ნასუილობის წერილები და დროებითი ბილეთები	242
ლიტერატურა და წყაროები	249

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
Глава I. Общая географическая характеристика Сванетии и обзор исторического прошлого края .	27
Географическое расположение Сванетии, границы и население	27
Пути сообщения	34
Краткий обзор исторического прошлого (до XIX века) .	47
Вступление Сванетии под власть России	52
Введение русского управления и формы местного («общественного») самоуправления	65
Культура и образование	70
Глава II. Крестьянская реформа и эволюция аграрно-социальных отношений в Сванетии в 1870—1914 гг.	79
Проведение крестьянской реформы	79
Эволюция аграрно-социальных отношений (1870—1914 гг.) .	104
Глава III. Экономическое положение Сванетии	126
Зерновое хозяйство	126
Скотоводство	138
Пчеловодство	145
Торговля, товарообмен и формы кредита	147
Ремесла	151
Кузнечное ремесло	152
Столярничество	153
Занятие делом каменщика	156
Отхожие промысла	159
	265

Глава IV. Освободительное и революционное движение в Сванетии	169
Вооруженное восстание крестьян Сванетии в 1875—1876 гг.	172
Сванетия в период революции 1905—1907 гг.	224
Заключение	229
Приложение	236
Наименование сельских обществ и селений Сванетии второй половины XIX и начала XX вв.	246
Перечень фамилий жителей Сванетии второй половины XIX и начала XX вв.	239
Единицы меры и весов	240
Купчие крепости и временные отпускные свидетельства (билеты)	242
Литература и источники	249

SVANETI

(The second half of the XIX century and the beginning
of the XX century)

CONTENTS

Introduction	5
Chapter One. Physical Background and Historical survey	27
Geographical situation, Boundaries, Population	27
Roads	34
Brief Historical survey (Up to the XIX century)	47
The Incorporation of Svaneti in Russia	52
The Introduction of Russian Rule and Forms of Local Administration	65
Education and Culture	70
Chapter Two. The Land Reform and the Development of Agrarian and Social Relations (From 1870 to 1914)	79
The Land Reform in Svaneti	79
The Development of Agrarian and Social Relations (1870—1914)	104
Chapter Three. Economic Conditions in Svaneti	126
Grain-Growing	126
Cattle-Breeding	138
Bee-Keeping	145
Trade and Forms of Credit	147
Handicraft	151
Smithery	152
Joinery	153
Masonry	156
Jobs outside Svaneti	159
Chapter Four. The Liberation and Revolutionary Movement in Svaneti	169
	267

Peasants' Revolt in Upper Svaneti (1875—1876)	172
Svaneti during the Revolution of 1905—1907	224
Conclusion	229
Appendix	236
The Names of Svanetian villages and Communities in the second half of the XIX Century and the Beginning of the XX century	236
The Svanetian Surnames of the period.	239
Weights and Measures	240
Purchase deeds and Temporary Identity Cards.	242
Sources	249

Александр Ильич Чарквиани
СВАНЕТИИ
 (Вторая половина XIX и начало XX вв.)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი გ. მარგინი
 გამომცემლობის რედაქტორი ც. ჯიმშელაშვილი
 მხატვარი კ. ყარაშვილი
 ტექნორედაქტორი ლ. ჯეგბენაძე
 კორექტორი ნ. კოკონაშვილი

გადაეცა წარმოებას 29.7.1967; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 31. X. 67;
 ქალაქის ზომა 60X90^{1/16}; ნაბეჭდი თაბახი 16.75; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
 თაბახი 14.31; უე 01396; ტირაჟი 3500; შეკვეთა № 1200;
 ფასი 1 მან. 23 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
 Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
 Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15